ABDULLAH YAMAN

ERMENİ MESELESİ VE TÜRKİYE

OTAĞ YAYINLARI

OTAĞ YAYINLARI

Otağ Yayınları : 4
Belgeler Serisi : 2

Dizgi - Baskı - Cilt : Otağ Matbaası
Baskı Tarihi : Temmuz — 1973
İlk Baskı Tarihi : Matbaayı Âmire — 1916
Orijinal İsmi : Ermeni Komitalarının Emelleri ve İhtilâl Hareketleri

İTHAF

Millî bir hizmet yaptığımız inancı içinde Türk milletine ve onun aydınına kazandırdığımız bu eseri; devletimizi ve milletimizi yıkmak isteyen hain niyetlerin kurbanı olmuş; memleketin dört bir yanında, görülmedik işkence ve zulümle şehit edilmiş olan sivil ve asker kardeşlerimizin ruhlarına ithaf eder; onların bizlere kutsal bir emaneti olan devletimizi ilelebet yaşatmak kararındaki asil ruhlara iman, ümit ve heyecan kaynağı olmasını dileriz.

Otağ Yayınevi

ABDULLAH YAMAN

ERMENİ MESELESİ VE TÜRKİYE

TAKDİM

I — BU KİTAP NE ZAMAN VE NİÇİN YAYINLANDI?

Büyük bir dikkatle okuyacağınıza inandığımız bu kitap, **«Ermeni Meselesi»** olarak ortaya çıkarılan ve Türkiye'nin hayat ve istiklâlî ile yakından ilgili bulunup, beynelmilel diplomasi tarafından hazırlanan siyasî bir komployu açıkça gözler önüne sermektedir.

Muhteva itibariyle, inkâr edilemez belgelerden ibaret olan bu eser, ilk olarak 1916 (1332) yılında **Osmanlı Devleti Dahiliye Vekâleti** tarafından hazırlanmış ve İstanbul'da **«Askerî Basımevi»**nde (Matbaayı Âmire) basılmıştır. Aradan 50 seneyi aşan bir zaman geçmesine rağmen, kitabın içindeki belgeler, Türkiye için hayatî bir önem taşıması sebebiyle, bütün tazeliğini muhafaza etmekte, vatansever aydınların düşüncelerine ve Türk hükümetlerinin **«millî politika»**larına ışık tutucu bir mahiyet arzetmektedir.

Kitabın 1916 yılında yayınlanış sebepleri; **Osmanlı İmparatorluğu**'na karşı girişilen isyan, terör ve tecavüz hareketleri olduğu kadar, aynı zamanda, dünya efkârı umumiyesini baskı altında tutmak isteyen Ermenilerin yazılı ve sözlü iftira, itham ve telkin faaliyetleri olmuştur.

Doğu Anadolu'nun bir çok yerinde Ermeni komitacılarının giriştiği kanlı olaylar, tamamen ters yüz ediliyordu. Komitacıların kendi yayın organlarında ve onlara kiralanan bazı Avrupa ve Amerikan gazetelerinde **«Türk barbarlığının Doğu'da, medeniyeti tehdit ettiği ve medeniyetin Asya'daki yegâne temsilcisi olan Ermenileri yok etmek istediği»** tarzında makaleler neşrediliyordu. Avrupa'nın sömürgeci zihniyetiyle yanıp kavrulan devletler de, bu iğrenç saldırı sırasında **Osmanlı Devleti**'ne baskı yollarını araştırıyor ve notalar veriyordu.

Osmanlı Devleti, devlet ve millet hayatına yönelen isyanı hareketlerini açıklığa kavuşturmak, çirkin iftira ve isnatların maskesini indirmek ve böylece, Avrupalı devletlerin Haçlı politikasını yüzlerine vurmak için, büyük gayret sarfediyordu. Çeşitli siyasî baskılara bazen korkusuzca, bazen kurnazca karşı koyuyor; Ermeni hareketlerinin, bizzat yine Ermenilerin kendileri tarafından tezgâhlandığını Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletlere ihtar ediyordu. Bütün iftira ve isnatlara karşı, elde edilen belgelerin bir kitap olarak hazırlanması ve bunların dünya efkârına duyurulması, zaruret haline gelmişti. Ne acıdır ki, uzun süre Ermeni komitalarıyla işbirliği yapan **İttihat - Terakki** ve **Jön - Türk** üyeleri, Ermeni basınının iğrenç tecavüzleri karşısında dilsiz kalmışlar ve düşman efkârı umumiyesinin hazırlanmasına imkân vermişlerdir.

Ermeni isyan ve ihtilâl hareketlerinin alabildiğine şiddetlendiği Birinci ve İkinci **Meşrutiyet** dönemlerinde, eli kalem tutan hiç bir **Jön - Türk,** Türk'ün ve vatanın müdafaasına yanaşmamıştır. Devletin elde ettiği istihbarlar ise, arşiv dosyalarında tozlanmaya terkedilmiş ve bir çoğu da, hain eller tarafından yakılacağı, mukadder akıbetini beklemiştir.

İşte böyle bir ortamda, 1916 yılında Ermeni isyanlarının iç yüzünü açıklayan bir eser olarak ortaya çıkan bu kitap, ne hazindir ki, senelerce, yine tek kitap olarak kalmıştır. Hele bugünkü neslimizin okuyup istifade edebilmesi için, senelerce, **«Ermeni Meselesi»** ile ilgili, bir tek kitap dahi neşredilmemiş; ancak son onbeş sene içerisinde birkaç kitap yayınlanmıştır. **«Ermeni Meselesi»** hakkında hazırlanan ve yekûnu beşe varmayan bu kitaplar ise, yeteri kadar, gençliğimizin ve halkımızın bilgisine ve istifadesine sunulamamıştır.

1916 yılında hazırlanan bir kitap olarak elinizdeki eser, **Meşrutiyet** öncesi Ermeni olaylarından başlayarak, **Birinci Cihan Harbi**'nin çıkışına kadarki olayları açıklamakta ve bilhassa bunları hazırlayan failleri, tahrikçileri ve müessir güçleri ortaya çıkarmaktadır. **Birinci Cihan Harbi**'nde, devletimizin dış düşmanlar tarafından tehdit edildiği devrede ise, Ermeni Komitalarının nasıl bir ihanet içinde olduklarını göstermektedir.

II — KİTAPTAN NASIL FAYDALANABİLİRİZ?

Kitapta üzerinde durulan meselenin ve açıklanan belgelerin ehemmiyeti büyüktür. Şüphesiz bu belgeler, tarih itibariyle, belli bir dönemin faaliyetlerini içine almaktadır. Fakat dinamik bir tarih metodu ile bu eseri incelemek zahmetine katlanan okuyucular, elli veya yüz sene evvelki siyasî tarih ile bugünkü siyasî tarihin, aynı çizgi üzerinde ilerlediğini göreceklerdir. Bu bakımdan, eserin soğukkanlılıkla incelenmesi ve bugünkü Türkiye'nin meseleleri ile pratik mukayesesinin yapılması, millî düşüncemize yeni görüşler kazandıracaktır.

Ayrıca, Türkiye'nin tarihi ve bekası yönünden, artık ön sıraya geçen meselelerden biri haline gelen **«Ermeni Meselesi»** ni açıklamaya çalışan bu kitap, gerçekçi ve dinamik bir tarih anlayışı ve metodu ile kavranmaya çalışılmalıdır. Ne **«barış içinde beraber yaşama»**, ne de **«dost ve barışçı ülkelerin kardeşliği»** sloganları, Türk tarihinin ve Türk düşüncesinin dinamiği olamaz.

Öte yandan, hiddet ve taşkınlıklar da, hiç bir zaman meselenin çözümünü temin eden davranışlar olmamıştır. Ne ölçüde haklı olursa olsun; hissî reaksiyonlar, Türk aydınına ve milletine hiç bir şey kazandırmayacaktır.

Bu kitaptaki dökümanlar, ilk bakışta, Ermeni isyan ve ihtilâl hareketlerinin, Emperyalist süper güçler tarafından tezgâhlandığını gösteriyor. Şu halde, Ermeni ihtilâl hareketlerini; Türkiye ile kapitalist ve komünist emperyalizmin münasebetleri genel çizgisi içinde değerlendirmek ve anlamak kabil olacaktır. Aksi halde, tek başına, onu doğuran sebeplerden tecrit edilmiş bir olay olarak bakıldıkta, Ermeni ihtilâl hareketinin doğru değerlendirmesi yapılamaz.

Emperyalist Batı ve emperyalist Rusya ile asırlar boyu süren mücadelemizin bir halkası, bir parçasıdır **Ermeni Meselesi.** Bu âlemşümul kavganın bir asır önce aktüel hale getirdiği bir mücadele şekli...

Türkiye'nin problemlerini, işte bu asırlar boyu süren mücadelenin perspektivinden görmedikçe; ne problemlerimizi doğru tespit etmek ve ne de gerçekçi çözüm yolları ortaya koymak kabil olamaz. Ve toplum hayatımızın bütün alanlarında millî politikanın belirmesi imkânsız olur. Binaenaleyh, bu kitaptaki dökümanlardan azamî istifade; onlara **«mili dünya ve tarih görüşü»** açısından bakmakla kabildir.

III — «ERMENİ MESELESİ» NEDİR?

Ermeni Meselesi; on-dokuzuncu asırda beynelmilel siyasî güçler (Fransa, İngiltere ve Rusya) tarafından ihdas edilen ve vatanı parçalamaya yönelmiş bir harekettir. Bugün bu meselenin pratik hedefi;**Doğu Anadolu vilâyetlerimizde bir Ermenistan Devleti kurmak»** şeklinde özetlenebilir.

1918 yılına kadar Doğu Anadolu'da yaşadığı kabul edilen ve bu tarihte, **İttihat-Terakki** hükümetleri tarafından çıkarılan bir **«Tehcir Kanunu»** ile imparatorluğun muhtelif

bölgelerine yerleştirilen, bir kısmı da diğer ülkelere giden Ermenilerin, Doğu Anadolu'ya dönerek bir **Ermenistan Devleti** kurma istek ve hayalleri, **«Ermeni Meselesi»**nin temel hedefi olarak gösterilmektedir.

Ancak, bu istek ve hayalin, realite ile hiç bir münasebeti yoktur. Çünkü, asırlarca Ermeni cemaatleri, Doğu'da muhtelif devletlerin tebaası olarak yaşamış ve umumiyetle dağınık bir araziye yerleşmişlerdir. Meselenin kavranabilmesi için, Ermeniliğin tarihî değişimini kısaca özetlemek gerekir.

IV — ERMENİLİĞİN KISACA TARİHİ

Çeşitli tarih kaynaklarında, Ermenilerin devamlı olarak, büyük devletlerin himayesinde veya hâkimiyeti altında yaşadıkları zikredilir. Meselâ; Babilliler, Asuriler, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve en son olarak Selçuklu ve Osmanlı devletleri, buna birer misaldir. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki; Ermeniler tarihte, bir**«millet olma»** (cemiyeti ve ihtiyaçlarını tanzim eden müesseseleri ile birlikte) realitesinden uzak kalmışlardır. Sadece, hayatlarını kazanabildikleri ve güzel ticaret imkânı bulabildikleri yerlerde azınlık cemaatleri halinde yaşamışlardır.

İlk devirlerde, Uzak Doğu'dan gelen tarihî **«İpek Yolu»** nun, Doğu Anadolu'ya, ulaşması ve buradan, bir taraftan Trabzon istikametine, diğer taraftan da Akdeniz sahillerine doğru devam etmesi, Ermenilerin bu bölgelerde toplanmalarını sağlamıştır.

Ortaçağ devlet anlayışı içerisinde herhangi bir, **«hâkim imparatorluk»**; sınırları içinde bulunan cemaatleri, kendisine bağlı **«eyalet»** veya **«beylik»** haline getirirdi. Bu eyaletin ba-

şına, ya merkezî idareden veya o cemaatin içinden nüfuz sahibi birini, **«yönetici»** olarak tayin ederdi.

İşte bu esasa uygun olarak, Ermeni cemaatleri, çeşitli devletlerin tabiiyetinde, **«eyaletler»** halinde yaşamışlar, çoğu kere de kendilerine hiç bir hak tanınmadan idare edilmişlerdir.Tâbi oldukları devlet zayıflayıp yok olunca; tabiî olarak bu Ermeni cemaatleri varlıklarını devam ettirmişler, ve o an başlarında bulunan yönetici **(Vali, İşhan)** tarafından idare edilmişlerdir. Ancak, yeni bir devlet zuhur edince, tekrar o devletin **sadık** (bir müddet sonra da **asi**) tebaası olmuşlardır.

Şunu ifade edelim ki; bazı Ermeni tarihçiler, kendilerine bir **«krallık»** veya **«müstakil devlet»** hüviyeti kazandırmak için, Ermenilerin tarihte tâbi olduğu bu idare statüsünü, **«Ermeni Krallığı»** şeklinde göstermektedirler. Halbuki tarafsız birçok tarihçi, **«Ermeni Krallığı»** tarzında gösterilmek istenen mahallî idarelerin başında bulunanların çoğunun, Ermeni olmadığını kaydetmektedirler. (1)

Bu izahı yaptıktan sonra, Ermenilerin belli başlı imparatorluklar idaresindeki yerini görelim:

1 — Bizans İdaresinde Ermeniler:

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden ve İslâm'ın Orta-Doğu'da zuhurundan önce, tarihî **«İpek Yolu»nun Orta-Doğu'**daki en canlı noktası olan Doğu Anadolu ve Azerbaycan üzerinde **Bizans** ve **İran** menfaatleri çatışmaktaydı. Daha dördüncü asırda, üzerinde Ermenilerin de bulunduğu ve bugün bir kısmı Türkiye sınırlarının dışında kalan topraklar, **Bizans** (Doğu Roma) ve **İran** devletleri arasında taksim edil-

---

(1) Saral Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Genel Kurmay Basımevi, s. 7.

mişti. Bu bölgede kesin hâkimiyeti elde edebilmek maksadıyla, bölge sakinlerini, bu arada Ermenileri, İran, **Mecusi yapmak**; Bizans da **Hristiyanlaştırmak** faaliyetlerine giriştiler.

Doğu Roma İmparatorları, Ermenileri **Romalılaştırmak** için, onlara her türlü mezalim ve işkenceyi reva görüyordu. Ermenilerin **Gregoryen** mezhebine rağbet etmeleri, Bizans imparatorlarını daha da canavarlaştırdı. Bu mezhebi ortadan kaldırmak veya hiç olmazsa **Ortodoksluk** ile birleştirmek için, çeşitli baskılar yaptılar. Fakat, Ermenilerin, inançlarında direndiklerini gören imparator **II. Jüstinien,** Doğu'daki Ermenileri Trakya'ya, bu arada İstanbul'a cebren göç ettirdi. 582 yılında İmparator **Marik** devrinde ise, yine binlerce **Ermeni,** Ortodoksluğun koyu olduğu yerlere yerleştirildi. Bu arada birçok Ermeni, kendilerine yapılan işkence yüzünden can verdi. Doğu Roma imparatorları, bununla kalmadılar. **Kostantin,** Doğu'ya yaptığı bir seferde, buraları gasp ve yağma etti. Ermeniler, imparatorluğun çeşitli yerlerine dağıldılar. Ermenilerin, piskoposluklar ve manastırlar vasıtasıyla **«İpek Yolu»**ndan temin ettikleri imkânlar, ellerinden alındı.

> «**Kostantin IX.,** tahtına sağlamca yerleşince **Ani**'yi zaptedip (1045) Bagratların hâkimiyetine son verdi... Rum rahiplerinden harîs bir zümre, **Ani Krallığı** içindeki zengin piskoposhaneleri, manastırları ve iratlarını ellerine geçirdiler. Ortodoks **'monophysitler'**, sonsuz eziyetlere başladılar. Bunların mecnunâne idarelerinin Ermenilerde husule getirdiği memnuniyetsizlik, Selçukluların muvaffakiyetlerinin sırrını ortaya koymaktadır.» (2)

Yukarıda bahsi geçen **«Ani Krallığı»** ve **«Bagratların Hâkimiyeti»,** Müslüman-Arapların Ermenilere bir atıfeti idi. Bu hususta, yine aynı kaynakta şöyle denmektedir:

---

(2) **İslâm Ansiklopedisi,** C. IV, s. 320.

«Halife El-Mustaîn'in emri ile Ermeni hanedanları içinde en asilî olan **Bagrat** sülâlesinden **Aşot b. Smbat** bütün Ermeni İşhanlarının (prenslerinin) başı tayin edilip, **«İşhanlar İşhanı»** ünvanını aldı (882). Vergileri muntazaman vermeye devam ettî. Ancak, ülkesini dilediği gibi idare ediyordu. Bu suretle tesis edilen **«Ermeni Krallığı»**, yalnız halifeye bağlı olmakla kalmıyor, aynı zamanda, **Dvin (Debil)** de oturan İslâm valilerine tâbi bulunuyordu.» (3)

Müslüman halifenin bir lütfu olarak tesis edilen **Ermeni Krallığı'nın** ilk kralı **Aşot** ölünce; yerine geçen oğulları çeşitli entrikalarla ve Bizans'ın da tesiriyle, Arapların hâkimiyetinden çıktılar. Fakat bu sefer, Bizans, himayesiz kalan Ermeni cemaatini ezmek istemiş ve yukarıda bahsedilen **Kostantin'in** yağma ve imha hareketi meydana gelmiştir. Hatta bu yağmadan sonra **Kostantin,** Ermenilerden **«sadakat yemini»** almak istemiş, fakat Ermeniler dikkate şayan bir cevap vermişlerdir:

«Size sadakat yemini etmek, kendimizi ölüme ve yok omağa maruz bırakmak olur. Bizi, hakkımızda himayelerini esirgemeyen bugünkü sahiplerimize (Müslüman-Arplara) bırakın» (4)

Arapların himayesindeki Ermeni Devri ise, İslâm Ansiklopedisi'nde şöyle geçer:

«Arap hâkimiyetinin ilk asrı, memleketi viran eden harplere rağmen (çünkü Bizanslılar mütemadiyen saldırıyorlardı) Ermeniler için, millî ve edebî bir inkişaf devri oldu.» (5)

Anlatılanları özetleyecek olursak; İran ve Bizans arasında taksim edilen topraklar, bir müddet sonra Müslüman-

(3) **A.g.e.,** C. IV, s. 319.
(4) Saral Ahmet Hulki, **a.g.e.,** s. 39
(5) **İslâm Ansiklopedisi,** C. IV, s. 319

Arapların himayesine geçince, Ermeniler için bir **«inkişaf devri»** olmuş, ancak bu devir, **Herakliyus'un** torunu **Kostantin'** in yağması ile kapanmıştır. Bundan sonra da, Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu fetih hareketlerine kadar Ermeniler, Bizanslıların mezhep değiştirme tehdidi ve baskısı altında yaşamışlardır.

2 — Türk İdaresinde Ermeniler:

Selçukluların Anadolu'yu fetih hareketleri ilk defa, bugünkü Doğu vilâyetlerimizden başlamıştır.**Selçuklu Türkleri,** Anadolu'da ilerlerken; yeni gelen **«fatih millet»**in icraatından haberi olmayan Ermenilerden bazıları, bilhassa **Ermeni İşhanları, «İpek Yolu»**nun Akdeniz istikâmetine doğru giden hattı üzerinde çekilmeye başladılar. Bu arada bir kısmı, Adana - Maraş arasında çok sarp, **«kuş uçmaz, kervan geçmez»** denebilecek dağlık bölgelere yerleştiler. Fakat Doğu'da kalan Ermeniler gördüler ki, **Selçuklu Türkleri,** hiç de zulüm ve işkence hareketlerine girişmiyorlar. Bu yeni karşılaştıkları millet, daha önce karşılaştıklarından; ne Bizans'a benziyor, ne de İran'a benziyor. Onun için kaldıkları yerde oldukça **«hür»** ve **«serbest»** bir idare tarzıyla karşılaştılar. Hatta **«Ermeniler, ancak Selçukilerin bu toprakları fethetmeleri üzerine din, dil ve yaşayışta serbestlik kazandılar.»** (6)

Ancak, Adana civarlarına yerleşen Ermeniler, **Haçlı Orduları'**nın İslâm ülkelerine yaptığı seferlerin güzergâhı üzerinde bulundukları için, iki ordu arasında kaldılar. Burda bir **«koloni»** meydana getiren Ermeni cemaatinin yaşayışına da, Selçuklular, Doğu'da olduğu gibi, baskı yapmamışlardır. **Haçlı Seferleri'**nde, hangi taraf galip gelirse o tarafı iltizam

---

(6) Saral Ahmet Hulki, **a g e.,** s. 31.

eden bu Ermeni kolonisi, **Anadolu Beylikleri** devrinde Ramazanoğulları'nın hâkimiyetine girmiştir.

Burada şunu belirtmek gerekir ki; Selçukluların Anadolu'ya girişinden on-dokuzuncu asırda komitaların zuhuruna kadar, Anadolu'daki Ermeni cemaatleri tam bir huzur ve sükûn içinde yaşamışlardır. Bu devrede Ermeni cemaatleri ve diğer gayri müslim kitleler, Türk yönetimine, hiç bir mukavemet göstermeden ve çok kere sevinçle dahil olmuşlardır. Bilhassa,**Osmanlı Toplum Düzeni**'nde ve bu düzenin ilk devirlerinde, tam bir **«sadakat»** içinde bulunmuşlardır.

Bizans'ın zorla mezhep değiştirtdiği Ermenilere, **Osmalı Sultanları**, bilhassa **Fatih**'ten sonra, geniş imkânlar vermişlerdir. **Fatih Sultan Mehmed**'in İstanbul'u fethettikten sonraki icraatı arasında, Ermenilere de bir **«patriklik»** kurdurduğu malumdur.

> «Fatih, Bursa'dan İstanbul'a getirdiği Ermenilerin sayı itibariyle daha da çoğaldıklarını görünce, bunlara ayrı bir kilisenin verilmesini düşündü. Ve Rumlara ait olan Samatya'daki **Sulu Manastır Kilisesi**'ni, bitişiğindeki odalarla birlikte **Hovakim**'in emrine verdi. **Hovakim**'i 1461 yılında Ermeni cemaatine **patrik** yaptı.» (7).

Hovakim'in ünvanı, **«Bütün Türkiye Ermenilerinin Patriği»** idi.

Fatih'ten sonra 1514'de **Yavuz**, 1534'de **Kanunî**, 1590'da **III. Murat** devirlerinde Doğu'ya yapılan seferlerde birçok Ermeni, İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Bunlar arasında daha çok kuyumcu, mimar, kalfa vs. bulunmaktaydı. **Kostantin** devrinde zorla İstanbul'a getirilen Ermeniler bu sefer, isteyerek, severek İstanbul'a geliyorlardı.

---

(7) Çark, Rh. Y. G, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, İstanbul, 1953, s. 8.

Burada dikkatimizi çeken husus, bilhassa şudur: Türk idaresinde, bilhassa **Osmanlı Toplum Düzeni**'nde, Ermenilerin **«istiklâlcilik»** hareketlerine kalkıştıkları görülmemiştir. Halbuki Türk idareleri, oldukça kuvvetli krizler atlatmışlardır. Moğol talanından sonraki **«fetret»** devrinde, Timur istilâsından sonra doğan **«fetret»** devrinde, **Anadolu Beylikleri**'nin birbirleriyle olan **«boğuşma»** dönemlerinde, ne Doğu'da, ne de Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde müstakil bir **«Ermenistan»** veya **«Türk mezaliminden kurtuluş için Ermeni hareketi»** meydana gelmemiştir.

Bu husus; tarihî **Türk Yönetimi**'nin ve **Selçuklu-Osmanlı Düzeni**'nin tetkiki bakımından, çok önemlidir. Bu düzen; birbirinden farklı toplulukları ve kavimleri sosyal, ekonomik ve politik bir iş bölümüne tâbi tutmuştur. Bütün organizasyonları (tebaanın bütün unsurlarını) **«bir tek ve bölünmez devlet»** etrafında seve seve toplayabilmiştir. **Osmanlı Toplum Sistemi**'nin altı asır yaşayabilmesi; hele Türk kitlelerinin kesafeti ne olursa olsun, aynı toprak üzerinde farklı unsurların aynı yönetim içinde yaşayabilmeleri, **Osmanlı Devleti**'nin **«Rahim Devlet»** hüviyetinde olması ile mümkün olmuştur.

Bu toplum düzeninde, güçlünün zayıfı ezmesine imkân yok. Hiç bir şekilde, hiç bir zümrenin elinde ekonomik iktidarın tekelleşmesine imkân yok. Şahıs veya zümre iktidarı, kim olursa olsun, talan ve sömürme hareketine yöneldi mi, karşısında devleti bulur. Devlet haklının, zayıfın ve mazlumun koruyucusu; zalimin, vurguncunun ve talancının ise can korkusudur. Bu durum, tebaanın bütün (Müslim ve gayri müslim) unsurları için aynıdır. Devlet, bütün sosyal hayatın koruyucusu ve düzenleyicisidir. Bir sınıfın veya bir kavmin menfaatleri değil, bütün halk kitlelerinin menfaatleri söz konusudur.

Meselâ; Ermeni kiliseleri ve manastırları, Bizans tarafından yağma edilirken; Fatih, Ermenilere kilise ve patriklik kurdurmuş, sosyal ve insanî haklarının tanzimi yoluna gitmiştir. **Osmanlı Kanunnameleri**'nde, **«reaya»** hakkında tespit edilen kanun maddelerinden aşağıya aldığımız madde, bu hususta yeteri kadar bilgi vermektedir.

> «Kanun: Hristiyan şahıs, sonradan papaz olur ve bunu da halkının (Hristiyanların) menfaati için yapıyorsa, ispençe ve haraç (Hristiyanlardan alınan vergiler) alınmaz» (8)

Bu âdil ve insanî tanzimin yanında Osmanlı toplumunu, Batı toplumundan ayıran özelliklerden birisi de; Batı toplumunun fertçi, sınıfçı oluşu yanında kıtalar üzerindeki coğrafî yayılışıdır.

Avrupa'da her siyasî sınır, aynı dili konuşan bir milleti, başkasından ayırır. Milletler iç içe değil, yan yana yaşar. Bu bakımdan, Avrupa milletleri hem kendi ülkelerinde, hem de ülke dışındaki emperyalist yayılmalarında, daima kendilerini ayırmışlardır. Fethettikleri ülkelerin milletleri ile ne karışmışlar, ne kaynaşmışlar, ne de onların problemlerine eğilmişlerdir.

Doğu Anadolu ve Suriye üzerinde Bizans kâbusu; Kuzey Amerika, Hindistan ve Mısır'da İngiliz müstemlekeciliği; Kuzey Afrika'da Fransız; Orta Afrika'da Alman müstemlekeciliği hep aynı yolu takip etmiştir: **Yerli halkın sömürülmesi, ezilmesi ve katliamı** yolu... Fakat bu müstemlekeciler, hiç bir vakit, girdikleri ülkeler halkının kaderine ve yaşayışına ortak olmamışlardır.

Batılı milletlerden farklı bir karaktere sahip olan Rus ve Çin milletleri de tamamen farklı bir **«emperyalizm»** tesis etti-

---

(8) Tuncer Hadiye, **Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları**, Tarım Bakanlığı Neşriyat ve Tanıtma Müdürlüğü, Ankara, 1965. s. 17.

ler. Farklı milletler, farklı milletlerle kaynaşarak değil; onların fıtrî özelliklerine hürmet göstererek değil, **«asimile»** ederek homojen bir yapı kurmak istediler. Çin, bütün tarihi boyunca, yakın kavimleri önce hâkimiyeti altına almakla işe başlamış; sonra bu kavimlere, kendi millî benliklerini inkâr ettirmek ve Çinlileştirmek için her türlü baskıyı uygulamıştır. Aynı yolu Rusya da; hem **Çarlık idaresi,** hem de **Sovyetler** devresinde uygulamış bulunuyor.

Osmanlı Türklerinin fetihleri ve yayılışları ise o kadar **«insanî»** ve o kadar **«toplumcu»** olmuştur ki; Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan kavimler, dinler ve kültürler o derece iç içe girmiştir ki, tebaa, bütün farklılıklara rağmen, biribirine bağlı, itimat edici, aynı zamanda devlete sadık ve itaatkârdır:

> «Viskont **R. Des Koussans** diyor ki; gerçekte Asya köylerinde Ermeni köylüsü ile Türk ziraatçisi arasında tam bir dayanışma vardır. Çok kere genç bir Müslüman, askere veya Mekke'ye Hacca giderken; aile ve eşyalarını Ermeni komşusuna emanet eder. Ben Anadolu'yu gezerken durum böyle idi. Ermeni, Türk'ü öyle kopye etmiştir ki, kadınları, Türk kadınları gibi kapalıdır. Evleri, haremlik ve selâmlığa ayrılmıştır. Bundan dolayı iki ırk arasında geleneksel bir antipati (düşmanlık) yoktur. Türkler tarafından Ermenilere yapılan baskı (!) yalnız Tahyms nehri kenarındaki İngiliz yazarlarının muhayyilesinde vardır...» (9)

Şu da, başka bir yabancının tespiti. **I. Napolyon'un** İstanbul elçisi **Mareşal Sebastiani,** 1808 yılında hazırladığı bir raporda, şöyle demektedir:

> «Bu halkın hepsi, halinden memnundur. İstanbul'daki Ermeniler arasında birçok büyük zenginler de var. (...) Derhal belirtmeliyim: Bir kısmı Katolik, bir kısmı Rafizi olan bu Ermeniler, devlete son derece itaatlidir-

(9) Saral, **a.g.e.,** s. 45.

ler. Ve Türklere büyük bir muhabbet beslerler. (...) Aralarında Fransa'ya sempatî duyanlar da yok değildir. Fakat bu sempatî kendilerine, **Osmanlı** olduklarını unutturacak derecede değildir...» (10)

Şurası bir gerçektir ki; Ermeni cemaatleri, ülkenin pek çok yerinde Türklerle beraber yaşamışlar, kaynaşmışlar, **Osmanlı Toplum Düzeni**'nin savunulması ve yücelmesinde emek sarfetmişlerdir. Bu bakımdan, Osmanlı toprakları içinde her hangi bir bölgeyi, «**Ermenistan**» olarak adlandırmak, yanlıştır. Tarihin ilk devirlerinden beri, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde azınlık bir cemaat olarak yaşayan, Osmanlı zamanında ise bu yaşayışın en âdiline ve insancasına kavuşan Ermeni cemaati için, Doğu Anadolu'da dahi olsa, bir bölgeyi onun tarihî vatanıdır, diye iddia etmek, mesnetsiz bir iddiadan başka bir şey olmaz.

Osmanlının «**fetih**» hareketlerinde, bilhassa Hristiyan halkın «**koşarak**» **Osmanlı Toplum Düzeni'ne** katılmasını, Marksistler dahi, bu düzenin daha «**insanî**» oluşu ile izah etmek mecburiyetinde kalmışlardır:

«Osmanlıların kuruluş yıllarında, Batı'da daha fazla ilerlemelerinin de önemli bir sebebini hatırlatmak gerekir. Bu, Avrupa'da egemen feodallerin, serflerle olan ağır ilişkilerine karşılık, Osmanlı Tımar sisteminin, serfler için daha iyi olarak kabul edilmesidir.» (11)

İşte, **Osmanlı Toplum Düzeni**'nin; on-yedinci asra kadar, sarsıntısız olarak ve farklı kavimlerin en yüksek seviyede işbirliğini sağlayarak devam edebilmesi; bu düzenin insanî liğinden; Orta Doğu ve Balkanlardaki insanın, bu düzene hem

---

(10) Tepedelenlioğlu N. Nazif, **Sultan İkinci Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1964, s. 93.

(11) Küçükömer İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, Ant Yayınları, 1969, İstanbul, s. 41.

yatkın oluşundan ve hem de ona özleminden ileri gelmiş olmalıdır.

Polonya'nın atasözleri arasına giren, **«Vistül'de Türk atları sulandıkça, Lehli rahattır.»** sözü; yine Bizans Hristiyanlarının kurtuluş duası haline gelen, **«Kardinal külâhı görmek yerine, Türk sarığı görmeyi tercih ederiz»** sözü ve daha niceleri, bütün milletlerin Türk yönetimine bakışını özetler.

Bu açıklamalardan sonra, sorulacak soru şudur: Nasıl oldu da **Osmanlı Toplum Düzeni** bozuldu? **Osmanlı Toplum Düzeni**'ni seve seve kabul eden unsurlar, nasıl oldu da, sonradan isyana kalkıştılar?.. İşte bu soruların izahı, bize, aynı zamanda Ermeni isyanlarının izahında, açıklayıcı bilgiler verecektir.

V — OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YIKICI FAALİYETLERİN GELİŞMESİ

Ermeni isyanlarının hedeflerini ve tahrikçilerini görmezden önce, ülkedeki bütün unsurların tahrik ve isyana hazır hale gelmesini temin eden ortamı incelemek gerekir. Bütün reayanın **«itimat»**, **«huzur»** ve **«sadakat»** içinde yaşamasını sağlayan **Osmanlı Toplum Yapısı**'nın zayıflayıp yıkılmasında belli başlı amilleri, şöyle sıralamak mümkündür. Ancak hatırlatalım ki, bunlardan herhangi biri, tek ve öncelik kazanan bir sebep olamaz. Bunlar, biribirine bağlı ve çoğu kere biribirinin içinde mütalaa edilmesi gereken amillerdir.

1 — Osmanlı Devlet Düzeninin Yozlaşması:

On-yedinci asra kadar bütün sosyal hayatın düzenleyicisi olan devlet, bu asırdan sonra, ehliyet ve liyakatten uzaklaşan yöneticilerin eline geçmeye başlamıştır. Bu durum, bir bakıma öteden beri yönetici kadroyu eritmek isteyen

düşman güçler tarafından hazırlanmıştır. Saraya; Valide Sultanlar, cariyeler ve dönme vezirler vasıtasıyla sokulan **«entrikacılık»**, devlet yönetiminde birer kabiliyet olarak görülen insanları, eritmiş ve yok etmiştir.

Osmanlı Devlet Düzeni, can noktasından aldığı bu ilk darbeden sonra, ülkenin en ücra yerine kadar uzanan **«el»** inin gücünü, yavaş yavaş kaybetmiştir. Ayrıca, toplum hayatını tanzim eden organizasyonlar üzerindeki **«otorite»**sini koruyamamıştır. Bu durum, bilhassa ekonomik, askerî ve idarî organizasyonlarda kendini hissettirmiştir. **Tebaanın huzur ve saadeti** hedeflerine yönelen bu organizasyonlar, sonradan, halkın düşmanlığını üzerlerine çekmiştir. Bunları kısaca misallendirecek olursak:

a) Ekonomik alanda, reayanın devletle olan bağlılığı en çok **«Emirî Arazi Sistemi»**nde görülmektedir. Emirî **(Mirî)** arazi sistemi; köylüyü devlet arazisi üzerinde, belli şartlar altında toprak sahibi yapan bir arazi politikası idi. Toprak; mutlaka işlemeleri ve devletin ekonomik ve askerî kalkınmasına yardımcı olmaları gibi şartlarla, köylüye verilirdi. Ancak, bu toprağı işleme ve topraktan faydalanma hakkı, babadan oğula intikal eden bir hak değildi. (12) Toprağı işleyen ölür veya herhangi bir sebepten toprağı terketmiş olursa, işleme hakkı, o bölge yöneticisinin **(Tımarlı Sipahi'**nin) tayin edeceği şahsa geçerdi. (13) **Mirî** toprak sisteminde, toprak sahibinin durumu, bir benzetme ile ifade edilirse, bugünkü toprak kiracısının durumuna benzer. İşleme hakkı köylünün,

---

(12) Bu durum, **Kanuni**'den sonra değişmeğe başlar. Toprağı işleyenin varislerine **«intikal hakkı»** kesinleşir.

(13) **Tımarlı Sipahi:** Kendilerine dirlik (tımar) olarak verilen **arazi**yi imar etmek, içindeki ahaliye bakmak ve savaş zamanlarında hudutlara yetişmek üzere ihdas olunan atlı askere denilirdi. **(İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 689)**

mülkiyet ise devletindir. Ve o köylü, toprağı verimli bir şekilde işlediği müddetçe, hakkı bakidir. Değilse, toprak, elinden alınıp başka birine verilir. Bu hususiaki kanun maddelerinden biri şöyledir:

> «**Kanun:** Bir kimse, tasarrufunda bulunan yerleri üç sene mazeretsiz boş ve ekmeden bırakırsa, tımar sahibi bu yerleri, tapuyla başkasına vermek hakkına sahiptir.» (14)

Köylü, işlediği topraktan elde ettiği mahsulün tayin edilen miktarını, **Tımarlı Sipahi**'ye vermeye mecburdu. **Tımarlı Sipahi** ise, bundan temin ettiği servetle, ülkenin (o bölgenin) sosyal güvenliğini, imarını ve istendiği zaman da, askerini garanti etmekle mükellefti. Aksi takdirde tımar, devlet tarafından elinden alınırdı. Bu duruma göre, **Tımarlı Sipahi**'nin (yöneticinin) zenginliği, hesabı sorulur bir zenginlikti. Mülkleri, memuriyetleri için geçici bir yetkiden ibaretti. Bunun içindir ki, **Osmanlı Ekonomik Düzeni**'nde, **Batılı** anlamında bir **«sınıf»** doğmamıştır. Sosyal bir sınıfın (köylünün) emeğini sömüren ve ona sorumsuzca hükmeden, sömürdüğünü biriktirip **«patronlaşan»** bir sosyal sınıf olmamıştır.

Fakat, devlette meydana gelen sapmalara muvazi olarak; arazi politikasında da suistimaller görülür. **Miri** arazi üzerinde, şahsî mülkiyet temayülleri başlar. Araziler, tercih yoluyla veya padişah fermanı ile, hususî mülkiyet konusu olur. Köylü kitleleri, hür köylü iken, devlete sırtını dayamış zalimlerin, soyguncuların boyunduruğuna girmeğe başlar. İstihsal azalır. Neticede köylü, toprağı terkedip (çifti bozup) şehir merkezlerine iner veya dağa çıkar.

Buna bir cümle ile, esnaf zümresinin **«murakıbı»** ve hayatının **«garantisi»** olan **«Lonca»** teşkilâtının dejenerasyonunu

---

(14) Tuncer Hadiye, a.g.e., s. 27.

da ilâve edersek; devletin, sosyal hayatı düzenleyici fonksiyonunu kaybettiğini görürüz.

b) Derebeylerin zuhuru hadisesi de, tebaanın devlete karşı olan sadakat ve itimadını sarsan bir durum olmuştur. Bilindiği gibi devlet, fethettiği toprakları **«eyalet»** haline getirir, buralara **«valiler»** tayin ederdi. Ancak, bu valiler devlet düzenini sarsıcı ve tebaayı ezici bir icraatta bulunmazlardı. Fakat on-yedinci asırdan itibaren, bilhassa Rumeli'deki bazı valiler, devletten müstakil bir **«derebeyi»** kesildiler. Devletin müesses gücünü, şahsî iktidar uğruna istismara yöneldiler.

Bunlardan, Vidin valisi olan Pazvantoğlu Osman; Eflâk, **Buğdan** ve **Rumeli**'nin güney kesimlerini, zulmü altında inletti. Soy itibariyle **Slav** ve mezhep itibariyle **Ortodoks** olan **Pazvantoğlu Osman**, kazığa oturtulan dedesinin ve idam edilen babasının intikamını almak hırsıyla, tebaaya yapmadığı haksızlık ve zulüm bırakmadı.

40 senelik bir idareci olan **Tepedelenli Ali Paşa** ise, **Yanya** valiliğinde zorbaca bir idarenin içinde bulunmuş ve sonradan devlete isyan etmiş bir derebeyidir. Bunların; devlet gücünü istismar ederek, fakat devlete de kafa tutarak giriştiği icraat, tebaanın birçok unsurlarına, isyan duygularını körüklemek imkânı verecektir.

Bazıları,**Tepedelenli Ali Paşa**'nın, Hristiyan çetelere göz açtırmadığı, fakat devletin bunu anlayamadığı iddiasında bulunurlar. Oysa, **Tepedelenli** dahil, Balkanlardaki derebeyleri hemen hepsi, adaletten çok zulme; idareden çok baskıya istinat etmişlerdir. Bu durum ise, tebaanın gözünde, doğrudan doğruya devleti suçlu pozisyona sokmuş ve derebeylere olan başkaldırmalar, bu sefer devlete yönelmiştir. Ne **Tepedelenli**'nin icratları ve ne de diğer şehir ve dağ zorbalarının icraatı **Osmanlı Devleti**'nin **«Rahim Devlet»** veya **«Hamî Devlet»** politikasıyla alâkalı değildir.

Osmanlı fetih hareketlerinin komutanları veya Sancak ve Eyalet Beyleri; ne tebaaya zulme yönelmişler, ne de devlete kafa tutmaya kalkışmışlardı. Aksine, en haklı olduklarını bildikleri zaman dahi, fedakârlık örnekleri göstererek, idam fermanlarına seve seve boyun eğmişlerdir.

Ali Paşa hakkında bazı kayıtlarda geçen bilgiler, bu **«derebeyleşen»** paşaların, düşman politikasının casusu olabileceği intibaını da vermektedir:

> «Ali Paşa, evvelce kendileriyle muharebe edip vahşiyane bir surette, bir çoğunu katletmiş olduğu Hristiyanları, imdadına çağırdı. Ve Rumların kurtarıcısı olmak istediğini, te'yiden beyan ettl. Ve **Eterya** cemiyetine dahil olarak, bu cemiyetin rüesasından oldu.» (15)

Bu meselenin tahkikini, tarihçilere bırakıyoruz. Fakat, Balkanların Osmanlıdan kopuşuna zemin hazırlayan amillerden birisinin de, bu **«derebey icraatı»** olduğu unutulmamalıdır.

Bir taraftan derebeylerin hazırladığı ortam, diğer taraftan **Timarlı Sipahi**'nin yozlaşıp, köylüye karşı takındığı tavır, **Osmanlı Cemiyet Hayatı**'nda sosyal güvenliği zedelemiştir. Köylü ve esnafta huzursuzluk; gayri müslim tebaada hoşnutsuzluk birikimleri meydana getirmiştir.

İşte böyle bir ortamda, Avrupa'nın (asırlık **Haçlı** zihniyetinin), **Osmanlı Devleti**'ne ve toplumuna soktuğu **«kundakları»**, netice vermeye başlamıştır.

İmparatorluğun parçalanmasını hazırlayan dahilî amillerden önemli birkaçını, böylece belirttikten sonra, dış amillere geçebiliriz.

---

(15) Edvard Driyöl, **Şark Meselesi,** Ter. Mehmet Nafiz, İstanbul, 1329 (1913), s. 151.

2 — Avrupa'nın Ekonomi, Kültür ve Siyasî Alanda Müdahalesi:

Avrupa, **Selçuklu Devleti**'ne karşı denediği **Haçlı Seferleri**'ni, 1453 yılına kadar **Osmanlı Devleti**'ne karşı da denemiş; fakat bu tarihten itibaren cepheden,**Haçlı Seferleri**'ne cesaret edememiştir. Bunun yerine uzun vadeli ve içerden ajan temin edici bir politika takibine başlamıştır. Asırlarca sürecek bir kuşatma politikası... Neticede, **Osmanlı Devlet Düzeni** üzerinde, **«baskı unsuru»** olmaya çalışmıştır.

Avrupa'nın, **Osmanlı Devleti** üzerindeki baskı teşebbüslerine geçmeden önce, onun, **ekonomik** ve **teknolojik** gelişmesi üzerinde kısaca duralım.

İlk çağlardan beri, Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika ekonomisinin can damarını teşkil eden Anadolu ticaretinin ve tarihî ticaret yolunun Türklerin eline geçmesi, Avrupa tüccarlarını başka yollar aramaya sevketmiştir. Bu sebeple Avrupalılar; bir taraftan, Türk toprakları içinde serbest ticaret yetkileri (kapitülasyonlar) koparırlarken; diğer taraftan da Doğu'ya ulaşan bir deniz yolu bulmuşlardı. Öte yandan Amerika'nın keşfi ile, büyük hazinelerin sahibi olmuşlardı. Deniz yolu ile bağlantı kurdukları Güney Asya kıtasında ise, sömürgeler tesis etmişlerdi.

Bütün bunlar, Avrupa'nın ekonomik ve teknik gelişmesini hızlandırdı. Avrupa; Osmanlı hazinelerinin, ekonomik alanda bir rakibi durumuna geldi. Hatırı sayılır bir altın-gümüş stokuna sahip oldu. Manifaktür sanayiine geçti. Bu dönem, Avrupa için aynı zamanda bir toparlanış devri oldu. Derebeylikler, yerini krallıklara bıraktı.

Avrupa, kendi bünyesi içinde bu gelişmeyi temin ederken, kendisine asırlık hasım olarak seçtiği **Osmanlı Toplumu**'nu parçalayacak ortamı da hazırlamayı unutmadı. Bütün

bunları tamamladıktan sonra, satın aldığı ajanları vasıtasıyla, **Osmanlı Devleti** ile diplomatik münasebetler kurmaya ve ondan imtiyazlar koparmaya çalıştı. Her askerî mağlubiyetin neticesinde ajanlar, Avrupa'dan **«müşavirler»** getirilmesini propaganda ettiler. Getirilen müşavirler, devleti, biraz daha Avrupa'ya **«bağımlı»** hale soktu. Yönetici kadrolarda bir Avrupa hayranlığı görülmeye başladı.

İşte bu sırada, **«Tanzimatı Hayriye»** denilen, fakat Türkiye'nin idam fermanı sayılabilecek kadar ağır şartları haiz olan bir **«ıslahat fermanı»** ortaya çıktı. **Tanzimat Fermanı,** bir taraftan Avrupalı süper güçlere müdahale kapılarını açarken; bir taraftan da gayri müslim tebaaya, dokunulmazlık hakları sağlıyordu.**Tanzimat'**ın, **«bütün Osmanlı Tebaası için, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin müsavat, can ve mal masuniyeti temin ettiği»** söylenir. Gerçek, hiç de öyle değildir. Meselâ; **Fatih** ve **Yavuz** devrindeki can ve mal masuniyetini, **Tanzimat** getirememiştir. Ama **Tanzimat'**ın, **Osmanlı Toplum Düzeni'**ni Batı'ya **«adapte»** gayreti içinde bulunduğu; gayri müslim tebaanın 1820'lerde başlayan isyan hareketlerine **«dokunulmazlık»** getirdiği ve Türkiye'yi, Avrupa'nın bir **«Pazar»**ı yapmak istediği açıktır. Bunu kısaca özetleyecek olursak;

a) **Ekonomik alanda;** 1838 yılında imzalanan **«Ticaret Antlaşması»** ile Avrupa ekonomisine, çok geniş **«kapitüler»** yetkiler tanınmış ve bunun teminatını; siyasî ve malî reform maddeleri ile **1839 Tanzimat Fermanı,** üzerine almıştır. **Tanzimat'**ın Avrupa'yı ne kadar sevindirdiğini anlamak için, aşağıdaki belgeye bir göz atmak kâfidir:

> «İstanbul'da bulunan Fransız prensi ve sefiri **Prens de Juvenel** de vardı. Hatıratında 3 kasım 1839'u şöyle anlatır; '...Hayatımda asla unutamayacağım o müstesna

günde, meydanı dolduranların hemen hemen yarısı ecnebi idi' ...» (16)

«1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra, gayri müslimlerin Osmanlı topraklarında arazi iktisapları meşrulaştı.» (17)

Öte yandan, sanayiini kurup pazar arayan Avrupa, **Tanzimat**'ın yardımıyla, Rum ve Ermeni azınlığını hem menfaat ve hem de ideolojik açıdan, kendine sadık simsarlar haline getirdi. Bir Marksist yazar bile, inkârına gidemediği bu gerçeği, şöyle ifade eder:

«Gerçekten, İngiliz Büyükelçisinin, perde arkasından yönettiği **Tanzimat** reformlarından Türkiye'de yararlananlar; paşaların yanı sıra (Reşit, Âli ve Fuat Paşalar demek istiyor) Batı kapitalizminin yerli komisyonculuğu rolünü yüklenen Rum ve Ermeni aracılar olmuştur.» (18)

Kumpanyalar ve arazi iktisapları ile Avrupa, artık devletin birçok icraatlarına müdahale eder hale gelmiştir.

b) **Siyasî baskılar:** Siyasî alanda **Tanzimat**'ın getirdikleri ise, tam bir cinayettir. Aslında **Tanzimat**'ın dayandığı temel; **«devlete isyan edecek olan Sırp Ermeni, Bulgar vs.'ye medenî değil, siyasî «eşitlik» vermiştir.»** (19)

Bu siyasî eşitliktir ki, zaman gelmiş Türk parlamentosunda Türk mebuslarını azınlıkta bırakmıştır. Gayri müslimlerin, devletin en büyük memurluklarına kadar yükseltilmeleri, azgın iştihalarının artmasına vesile olmuştur. Bir tarihçinin, bu hususta Ermeniler için yaptığı tespit şudur:

«**Tanzimat**'tan sonra, Ermenilerin devlet memuru da olmalarına, içlerinde vezirliğe, senatörlüğe, hatta nazır-

---

(16) Kutay Cemal, **Tarih Konuşuyor**, C. II, No. 10, s. 769

(17) Erişen Necmeddin, **Gerçek Emperyalizm**, İstanbul, 1969, s. 45

(18) Avcıoğlu Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 59.

(19) Erişen Necmeddin, **a.g.e.**, s. 45.

lığa yükselenler bulunmasına rağmen, Ermeniler kaynaşmaya başladı. Hareket; huzur ve saadet içinde olan Türkiye Ermenilerinden değil, Rusya Ermenileri ile, Ermeni dâvâsından yararlanmak isteyen Avrupa devletlerinden geldi.» (20)

Tanzimat'ın bu alanda getirdiklerinden birisi de, beynelmilel Yahudiliğe bağlı mason localarının kuruluşu ve misyoner ocaklarının vatanı baştan başa istilâ edişi olmuştur. Böylece, İmparatorluğun parçalanmasında, hususen Balkan ve Ermeni komitacılarının faaliyetlerinde, mason locaları ve misyoner ocakları vasıtasıyla Avrupa, zaman zaman müdahale imkânları sağlamış oldu. Hristiyan ve Yahudi politikası, müşterek bir hedefte birleştiler. Bu hedef; İmparatorluğun parçalanması idi.

c) **Kültürel Baskılar:** Kültürel alanda yapılan baskılar, daha ziyade misyoner mekteplerinin açılması ve buralarda gayri müslim tebaanın **«komitacı»** olarak yetiştirilmesi suretiyle olmuştur. Böylece Avrupa, kendi ideolojisine mensup ve imparatorluk içerisinde kullanabileceği ajanlar temin etmiştir. İlk defa 1826 yılında tek tük açılmaya başlayan misyoner mektepleri (yabancı okullar) 1839'dan sonra, birden bire artar. Fransa'nın açtığı okullardan sonra Amerika, İngiltere, İtalya gibi devletlerin sahneye çıktığı görülür. Bilhassa Amerikan kolejlerinde, tamamen siyasî eğitim gören Hristiyan tebaalı öğrenciler, birer **«komitacı»** olarak faaliyet gösterirler.

Türkiye'deki Ermeni, Rum vs. Hristiyan tebaaya, Avrupa'nın neden el attığını **Merzifon Koleji** (Misyoner Okulu) Direktörü, Amerikalı White, şu şekilde itiraf eder:

«Hristiyanlığın en büyük rakibi, Müslümanlıktır. Müslümanların da en kuvvetlisi, Türkiye'dir. Bu hükümeti ve

(20) Öztuna Yılmaz, **Türkiye Tarihi**, C. XII, İstanbul 1967, s. 142.

memleketi (Osmanlı Devleti'ni) devirmek için, Ermeni ve Rum dostlarımızı terk etmemeliyiz. Hristiyanlık için, Ermeni ve Rum dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki, bunlardan birçoğu İslâmlara karşı mücadelede şehit oldular.» (21)

Amerika ve Fransa gibi Hristiyan devletlerin açtığı **misyoner mektepleri**, bilhassa iki hususta faaldiler. Biri, dördüncü asırdan beri Hristiyanlıktan sapmış (Rafizî) bir grup olarak gördükleri Ermenileri ve Ortodoks Hristiyanları Katolik yapabilmek; öteki ise, emperyalist yayılmaları için kendilerine bir engel olarak gördükleri **Osmanlı Devleti'nin** parçalanıp yıkılmasında, bu unsurları «vasıta» olarak kullanmak idi.

Bu maksatla, 1839'dan itibaren **İkinci Abdülhamit** devrine kadar açılan yabancı okullar içinde, yalnız Amerikalılara ait olanların sayısı 400'ü buluyordu. **Sultan Abdülhamit**, bunların faaliyetlerini yakinen takip ettiği için, birçoğunu kapatmıştır. Bunlara ruhsat vermemiştir. Bu dönemde, Amerikan misyonerleri ancak on tane okulu ruhsatlı hale getirebilmişlerdir. Fakat bu on okul da yetip artmıştır.

Ne acıdır ki, bu yabancı okullara devam eden bazı Türk çocukları da, Avrupa ve Amerikan politikasının kullanabileceği, Batı hayranı insanlar olarak yetişmişlerdir. Bu hususta, en açık çizgileriyle, İstanbul'daki **Robert Kolej**, en tesirlisi olduğu için misal olarak verebiliriz. Ancak, bu okulun kuruluş gayesini ve faaliyet programını gösteren belgeleri, bir sonraki bahiste zikredeceğiz.

---

(21) **Türk İstiklâl Harbi**,Genel Kurmay Başkanlığı, C. IV, s. 138

VI — OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA GAYRİ MÜSLİM TEBAANIN İSYANLARI

Yukarda izah ettiğimiz, imparatorluğun yıkılışını hızlandıran hazırlıklar son safhaya gelince, isyan kıvılcımları önce Balkanlardan tutuşturuldu. Yalnız, bu isyanların organizeli bir tarzda devamını sağlamak maksadıyla, **komitalar** teşkil edildi. Komitaların teşkilinde ise, **«Etniki Eterya»** üyelerinin ve **Robert Kolej** mezunlarının büyük gayretleri olmuştur.

İlk defa, Rum tebaayı ayaklandıran **«Etniki Eterya»** teşkilâtı, Rusya tarafından 1814 yılında **Odesa**'da kurduruldu. Tam yedi sene hazırlıktan sonra, 1821'de **Yunan İsyanı**'nı başlattı. Bu isyandan bilhassa Fransa, İngiltere ve Rusya, büyük menfaatler bekliyordu. Fakat, Rusya'nın sıcak denizlere inmek isteğine karşı Fransa ve İngiltere, tedbirli davranıyorlar; Balkanlarda Rus kontrolünü istemiyorlardı. Rusya ise, Osmanlıya karşı başlayacak isyanların, kendi kontrolünde cereyan etmesini arzu ediyordu. İşte bu gaye ile, 1821 **Yunan İhtilâli**'nin başında, Rus Çarının yaverlerinden **İpsilanti** bulunuyordu.

Fakat Fransa ve İngiltere, Rusya'yı kendi başına bırakmamış, bazen masa başında oturup anlaşmışlar, bazen de **Osmanlı Devleti**'ni destekler gözükerek, Osmanlı-Rus muharebelerini hazırlamışlardır.

1821'de başlayan **Yunan İsyanı**'ndan sonra, yukarda zikredilen üç devlet, anlaşma masasına oturdukları zaman, **Yunanistan Krallığı**'nın kuruluşu, sınırları, siyasî şekli vs. üzerinde planlar ve pazarlıklarla meşgul oluyorlardı. 1827-1832 yılları arasında, birkaç defa **protokol** imzalamış ve neticede 1832 yılında **Yunan Krallığı** doğmuştur.

Etniki Eterya'nın faaliyeti, Yunan Krallığı'nın doğması ile durmamıştır. **Etniki Eterya**, bir taraftan Bulgar, Sırp vs. komitacılarının gelişmesine yardım ederken, bir taraftan da kendi faaliyet programının icrasına gayret sarfediyordu.

Etniki Eterya'nın **«teşkilât programı»** içinde, şu hedefler vardı: (22)

1 — Yunan milletinin tam istiklâlinin temini,
2 — Batı Trakya ve Selanik'in Yunanistan'a ilhakı,
3 — Ege Adaları'nın Yunanistan'a ilhakı,
4 — Oniki Ada'nın Yunanistan'a ilhakı,
5 — Girit Adası'nın Yunanistan'a ilhakı,
6 — Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı,
7 — Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı,
8 — İmroz ve Bozcaada'nın Yunanistan'a ilhakı,
9 — Pontus - Rum hükümetinin kurulması,
10 — İstanbul'un işgali, **Doğu Roma İmparatorluğu**'nun (Bizans'ın) ihyası.

Bu hedeflerin teker teker gerçekleştirilmesine çalışan ve bugün bir kısmını gerçekleştiren **Etniki Eterya** ve diğer komitalar üzerindeki **mason** nüfuzunu da unutmamak gerekir. Bilhassa **Girit İhtilâli** zamanında kendisini iyice hissettiren masonluğa karşı, devrin hükümeti tedbir almak cihetine gitmişti. Ama bu, bir müddet sonra çözülmeye mahkûm ve zoraki bir tedbir idi. Çünkü, Osmanlı aydınları içinde de, masonluk epeyce müessir hale gelmişti. Bu hususta aşağıdaki paragraf, bizi, kısmen de olsa aydınlatmaktadır:

> «1860 **Girit İhtilâli**'nin de, düpedüz **Etniki Eterya** komplosu olduğunu keşfeden **Âli Paşa**, bir taraftan Fener kilisesini dikkatli bir kontrol altına alırken, bir ta-

(22) Sâlışık Selâhattin, **Türk Yunan İlişkileri Tarihi ve Etniki Eterya**, İstanbul, 1968, s. 149.

raftan da Rum masonlarına karşı adeta bir sürek avı açmıştı. İşte bu sırada, bazı Türk gençlerinin de Rum masonlarla düşüp kalktıklarını haber almıştı. Bunun üzerine fena halde kuşkulanmış ve haykırmıştı 'Biz Girit'te ve Yemen'de İhtilâl bastırmağa çalışırken, gençlerimiz İstanbul'da ihtilâl mi hazırlıyorlar?'...» (23)

Bu suale, kesinlikle **«evet»** demek lâzımdır. Zira; Rum, Ermeni vs. masonlarıyla işbirliği yapan Türk masonları da, ihtilâl hazırlamaktan ve **Osmanlı İmparatorluğu'nu** parçalamaktan başka bir faaliyet içinde değildiler.

Bulgar komitacıları da, aynı tahriklerle isyan için hazırlandılar. Komitacılar, köylerden başlattıkları isyanlarda Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın bayraklarını da taşıyorlardı. Bu durum da, onların, kimlere güvenerek harekete geçtiklerini, açıkça gösterir.

Bulgar komitacılarının yetiştiği çeşitli merkezlerin içinde, bir zamanlar İstanbul'da fesat ocağı olarak çalışan **Robert Kolej'i** misal olarak görmek, kâfidir.

Robert Kolej, Amerikan misyonerlerinden **Cyrus Hamlin** tarafından kurulmuş bir okuldur. Bu okulun ilk talebelerinden **P. M. Mateef, Hamlin'**in okulu kuruş sebebini şöyle anlatır:

> «**Dr. Hamlin,** Müslümanlık nereden İstanbul'a girmişse, Hristiyanlığın da oradan İstanbul'a girmesi için Rumelihisarı'nın en yüksek kalesi üzerinde bir kolej açmak istiyordu.»

Bu düşünce ile, bir misyoner ocağı olarak açılan **Robert Kolej'**in meşgul olduğu meseleleri de, yine aynı kaynaktan, okul müdürünün ağzından dinleyelim:

> «Mektep müdürü Dr. Vuşburn; **'Türkiye'de Elli Sene'** adlı kitabında diyor ki; **'Robert Kolej,** Bulgaristan Devle-

(23) Tepedelenlioğlu N. Nazif, **a.g.e.,** s. 287.

tini kurmak için hazırlanan Bulgar talebelerini de Hristiyan terbiyesi, Hristiyan maneviyatı ile yetiştirdi. Mektepte, Bulgar tarihi arasında tam bir birlik vardı.. Türkleri kuşkulandırmamak için, silik bir isim koymağa karar vermiştik. Bunun içindir ki, teşebbüsümüze yardım eden ve bize birçok para bulan misyoner **Dr. Robert**'in ismini verdik. Mektep, «**Robert Kolej**» oldu'.

«**Dr. Vuşbirn** devam ediyor: 'Benim, mektebi terkettiğim 1904 tarihine kadar, **Bulgar Meselesi** ile uğraştık. Bulgarları yetiştirdik. Benden sonrakiler de mektebin ananesine riayet edeceklerdir.'..» (24)

Bu ifşaattan sonra, imparatorluğumuzun nasıl bir gaye uğruna feda edildiğini görmemek imkânsızdır.

Hristiyan Avrupa, kurdurup desteklediği komitacılara, terör ve tecavüz teşkilâtlarına hadiseler meydana getirtiyor ve arkasından **Osmanlı İmparatorluğu**'nu sulh masalarına oturtmak suretiyle, imtiyazlar koparıyordu. Aşağıdaki satılar, Avrupa diplomasisinin bu oyunlarını açıklamaktadır:

«...Karadağ, Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan; diplomasi tarikiyle icra olunan tedabir ve muharebatı müteakip kesb-i istiklâl eylemiştir..» (25)

Bütün bu açıklamalardan sonra, şunu da ilâve edelim ki; imparatorluk içerisinde meydana gelen isyan ve ihtilâl hareketlerinde tesiri olan bir husus da, **Fransız İhtilâli** olmuştur:

«Fransız İhtilâli'nden sonra, «**milletlerin hakları**» ve «**insani haklar**» tabirleri; liberal ve ihtilâlci partiler (komitalar) için Türklere hücuma bir vesile oldu.» (26)

---

(24) Yaver Halil, **Bulgaristan'ı Kim Kurdu**, s. 2-12. (Eşref Edip,**Penbe Kitap**, İstanbul, 1943, s. 29'dan naklen)

(25) E. Driyöl, **a.g.e.**, s. 11.

(26) Mahmut Beliğ, **Bulgar Kamitalarının Tarihi**, Gnkur. X. Ş. İstanbul, 1936, s. 7.

Şu paragraf ise bu hususu daha açık anlatıyor:

> «1792 yılında Fransa hariciyesinde bir komisyon kurulmuştur. Bunun vazifesi; Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar tarafından yapılacak bir ihtilâlin ne surette muvaffak olabileceğini araştırmaktır. Bu komisyonun raporunda; 'Mora, Tesalya, İstanbul vs.'ye propagandacılar gönderilmesi; Mora Rumlarına hediyeler dağıtılması; zeki, cesur Rumlardan ihtilâl komitası kurulması; bunların gazete çıkarmalarının temin edilmesi vs.' tavsiyeler bulunmaktadır.» (27)

Buraya kadar yaptığımız izahlardan sonra, **«Ermeni ihtilâlleri»**ne geçebiliriz. Ancak şunu belirtelim ki, yukardan beri yaptığımız izahlar ve Ermeni ihtilâlleri, birbirinden ayrı mütalaa edilemez. Bugün, Türkiye'nin hayatî bir problemi haline gelen **«Ermeni Meselesi»**nin kavranabilmesi, yukardaki açıklamaların ışığında mümkündür. Zaten, Avrupa devletlerinin bir itirafı da şudur: **«Rumeli Meselesi halledildikten sonra, sıra Küçük Asya (Anadolu) Meselesi'ne gelecektir.»**

VII — ERMENİ İSYANLARININ HEDEFLERİ

Ermeni isyanlarına, devletin tebaası olan bütün Ermenilerin katılmadıkları, bir gerçektir. Bu bakımdan biz, isyanların hedeflerini, hazırlayıcıları bakımından, iki yönlü olarak tespit ediyoruz:

1. Batı ve Çar emperyalistleri yönünden: Bunlara göre, isyanların hedefleri, **«Türkiye'nin zayıflatılması»** idi. Bu arada daimî bir müdahale tesis etmek için, Türkiye içinde bazı meseleler ihdas etmek ve bunları **çözülmez** birer problem

(27) **Revue des Etudes Historiques** (ocak 1902), s. 69. (N. Nazif, **a.g.e.** s. 30'dan naklen)

haline getirmek istemişlerdir. Her müdahalede, kendilerine siyasî ve iktisadî imtiyazlar koparmışlardır. Parçalanan Osmanlı ülkesinin yeraltı (petrol) ve yerüstü zenginlikleri, bugün Hristiyan emperyalistlerin kasalarına akmaktadır. **Şark Meselesi**'nin Haçlılar lehine halledilebilmesi için, Ermeni azınlığı da bir imkân olarak kullanılmıştır. Şurası bir gerçektir ki; Avrupa, dördüncü asırdan 1071 yılına kadar, Ermenileri nasıl bir zulüm altında inletmişse, bugün de, sırf Doğu Anadolu'nun zenginliklerinin istismar edilmesi için, **Ermeni Meselesi**'ni tahrik etmektedir.

Yoksa **Katolik Avrupa, Gregoryen Ermenileri** hiç bir zaman sevmemiştir, sevmez de.

2. İsyana iştirak eden öncüler yönünden: Bunların hedefi ise; bir Hristiyan devletin himayesinde kurulacak olan bir **«Ermenistan Devleti'nde, sömürücü ve hükmedici olarak iktidarı ele geçirmek»** idi. Nitekim, daha devlet bile olmadan birçok komitalar, Ermeni halkını iliklerine kadar sömürmek cihetine gitmişlerdir. Bunu, kitabın içindeki belgelerde göreceksiniz.

Bu devrede, komitacılar ve Ermeni halkı ile zıtlaşan bir ekonomik yapı arzeden simsar Ermeniler, **Avrupa Burjuvası** ile sağlam bağlar kurmuştu. Aslında yalnız Ermeniler değil, bütün Balkan isyancıları böyleydi.

İşte Avrupa ve Rusya'ya kapılanan bu **sömürücü simsar azınlık ve komitacı güruhu,** kendi halkının temsilcisi olduğu iddiası ile harekete geçmişlerdir. Avrupa ve Rusya ise, daima, bu hainlerin arkasında olmuştur. Dikkate şayandır ki; bu ihtilâlci azınlık, çok defa, temsilcisi olduğunu iddia ettiği kitleler tarafından, belli belirsiz bir mukavemetle karşılaşmıştır. Ermeni tebaanın böyle bir mukavemete geçece

ğini, 1808 tarihli raporunda, Fransa'nın İstanbul elçisi **Mareşal Sebastiani, Birinci Napolyon**'a şöyle haber veriyordu:

> «...Ermeniler, eminim ki, hiç bir zaman, herhangi bir siyasi telkine kulak asmayacaklardır. Ermenilerin, Osmanlı İdaresine karşı girişilecek herhangi bir hareket katılmayacakları muhakkaktır...» (28)

İşte 1808'de, tahrikçi Avrupa üzerinde bu intibaı bırakan Ermeni tebaa; komitacıların, masonların ve Avrupa devletlerinin gayretleri ile 1900'lerden sonra ve bilhassa **Birinci Cihan Harbi** esnasında isyana sokulabilmiştir.

Bu arada, Ermeni isyanları için şunu kaydedelim ki, Avrupalı devletler daha çok Katolik Ermenilerden istifade etmişlerdir. Zira, Gregoryen Ermeni halkı ile Katolik Avrupası arasında daimî bir düşmanlık bulunmuştur. Avrupa ise; **Şark Meselesi**'nde Ermenileri kullanmak için, onların bir kısmını önce Katolikliğe sokmuştur. Sonra bunları, Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki simsarları haline getirmiş, hem Gregoryen Ermeni halkına ve hem de devlete karşı harekete geçirmiştir:

> «1634 yılında Ermeni patriği, yabancıların reayayı ifsat ettiklerini; Ermenilerin, Katolik kiliselere gittiklerini **Osmanlı Devleti**'ne şikâyet etmiş, devlet de Galata'da bulunan ve Katolik Ermenilerin devam ettiği iki kiliseyi kapatmıştı.» (29)

Bu hareket; hem Avrupa'da tepkiler meydana getirmiş, hem de Katolik Ermenileri devlet aleyhinde düşmanlığa itmişti.

Bundan sonra, Katolik-Gregoryen Ermeni ihtilâfı devam etmiş; bu ihtilâf, Ermeni komitacılarının tahriklerine imkân hazırlamıştır. Bilhassa İstanbul'daki Ermeniler arasındaki ih-

---

(28) N. Nazif, **a.g.e.**, s. 93.

(29) Saral Ahmet Hulki, **a.g.e.**, s. 47.

tilâf, önceleri «**Yerli Ermeni**», «**Taşralı Ermeni**» tarzında devam ederken; bu, sonraları koyu bir mezhep düşmanlığına dönüşmüştür. Bu ihtilâfların son asırlarda Ermeni komitacılarına nasıl zemin hazırldığını Ermeni asıllı bir yazar şöyle ifade eder:

> «...Görüleceği vechile, bu kardeş kavgaları gittikçe genişleyerek son zamanlara kadar devam edecek ve çok vahim bazı neticeler doğuracaktır. (...) Dahili anlaşmazlıklar yüzünden zayıflayan birliği içinden kemirecek olan kara ve melun kuvvetlere (komitacılara) zemin hazırlayacaktır.» (30)

Birinci ve **İkinci Meşrutiyet** hareketlerinden son derece istifade eden, Balkan faciasından cüret alan **Ermeni Komitacıları**; bazı müşahhas propaganda malzemeleri ile, isyan fikirlerini halka biraz daha sirayet ettirdi. Bu hususta, Ermeni halkını tehdit ve katletmek yolunu dahi kullandı. Neticede, **Birinci Cihan Harbi**'nin kavurucu alevine **Osmanlı Devleti** de sokulunca, Ermeni komitacıları için fırsat doğdu.

Türk orduları; Ermenilerin de asırlarca üzerinde yaşadığı mübarek vatan topraklarını korumak için can verir, kan dökerken; Ermeni komitacıları Doğu Anadolu'da silâhsız on binlerce kadın, kız, çocuk ve ihtiyarı doğradı. Rusya ve Avrupa'dan gelen gönüllü Ermeni çeteleri, işlenmedik zulüm bırakmadı. Komitaların Doğu Anadolu'daki şubeleri (31), birçok vilâyetlerimizde, halkın cephede oluşundan

---

(30) Çark Rh. Y. G., **a.g.e.**, s. 27.

(31) Bu şubeler, **Meşrutiyet**'in getirdiği ortamdan istifade etmişlerdi. Zira;«**II. Meşrutiyet, milletin eseri değildi. Gerçek bir demokrasi olmaktan pek çok uzak olduğu halde, milli birliği ve vatanı parçalayıcı bütün unsurları beraberinde getirdi.**» (Öztuna Yılmaz, **Türkiye Tarihi**. C. XII. s. 178.)

istifade ederek ihtilâllere ve kanlı olaylara giriştiler. İşte bu sırada, **Osmanlı Devleti**, tarihinde ilk defa, kesin bir tedbir alarak **«tehcir kanunu»** çıkarttı. Bunun safahatını kitabın son bölümlerinde okuyacaksınız. Ancak şunu belirtelim ki; harp halinde olan bir devletin, isyancılara karşı takınacağı tavrın en yumuşağını takınmıştır, **Osmanlı Devleti.**

Bugün, aklı başında olan ve kavminin geleceğini düşünen her Ermeni anlamalıdır ki, iki asırdır kendi adına hareket eden ihtilâlci azınlık, sadece Türk'ün değil, bizzat Ermeninin de düşmanıdır.

Komitacılar; Osmanlı topraklarında zengin ve müreffeh bir hayata kavuşan ve **«devletin sadık bir tebaası»** diye adlandırılan Ermeniler için, felâketten başka bir şey hazırlamamıştır. Eğer, **Osmanlı İmparatorluğu'nun** imkânları olmasaydı; Ermenilerin sarraflar, kuyumcular ve maliyeciler zümresi hiç olmayacaktı. İşte, komitacılar buna da darbe vurmuşlardır. Osmanlı ülkesini dolaşan **Georges Perrot** adında bir seyyah, şunları anlatır:

> «...Yozgat'ta hangi büyük evi, güzel bir köşkü, bir hanı gördümse, sahibinin **Hacı Ohan** adındakl bir Ermeni olduğunu söylediler. Bu Ermeniye, büyük servetinden dolayı Yozgat'ın **Rotchild**'i diyorlardı. Ankara'ya giderek buranın en büyük kilisesini yaptırmıştır.» (32)

İşte komitacılar, Ermenilerin bu itibarından, itimadından ve servetinden bir şey bırakmamışlardır. Devlete sadık zengin Ermeni zümresinin tasfiyesi ve yerine Batı kapitalizmine kapılanmış simsarların yerleştirilmesi arzu edilmiştir. Bu hususta da, Batılı devletler, pek müsait davranmışlardır. Devlete faizle borç para veren, fakat devletin sadık

(32) Saral Ahmet Hulkl, **a.g.e.**, s. 43.

tebaası olan Ermeni bankerlerini tasfiye ederek, yerine Batı kapitalizminin Yahudi ve Katolik bankerlerini geçirmek isteyen Avrupa, aynı zamanda Ermeni halkına, komitacılar vasıtasıyla ikili bir oyun oynamak istemiştir. Binaenaleyh, Türkiye sınırları içindeki bir **Ermenistan** hayali, bizzat Ermenilerin başına felâket getirmesi için, emperyalist güçlerin bir taktiği olarak hazırlanmıştır. Bu hayal, bugün de, aynı süper güçler tarafından tahrik edilip, Türkiye'nin ve Türkiye Ermenilerinin felâketine yöneltilmektedir.

VIII — «DEVLET YIKICI FAALİYETLER» DEVAM EDİYOR

On-sekizinci asırdan beri, Haçlı papaz ordusunun, toplumlar üzerindeki politik teşiri ve gücü tükenince, yerini başkaları doldurmuştur. **Piyer Lermit**'in kanlı vazifesini sırtlanmak için, Avrupa sömürücü tüccar takımı ve Yahudi maliyesinin kuyrukları yarışa girmişlerdir. Dünyada, bugün en büyük tröstleri meydana getiren Yahudi ve onların Rum ve Ermeni ortakları, imparatorluğumuzun dağılmasında, en büyük rolü oynamışlardır. Bugün de aynı güçler, Türkiye'yi parçalamak düşüncesiyle; komünist hareketleri, Kıbrıs ve Batı Trakya hadiselerini ve en son olarak da Ermeni saldırılarını tezgâhlamaktadırlar.

1970 nisanının son haftasında bir toplantı yapan **Millî Güvenlik Kurulu; «Ermenilerin yurt dışında giriştikleri kampanyalar üzerinde dururken; bu kampanyaların, büyük kapitalist örgütler tarafından yaptırıldığı hususunda fikir birliğine varmıştır.»** (33)

---

(33) **Yeni Gazete**, 26.4.1970. İstanbul, s. 1.

Hristiyan ve Yahudi sermayesinin patronlarının tahrikleri gibi, birçok ülkedeki rejim değişikliklerine rağmen; Avrupa ve Amerikan politikasında, **«Şark Meselesi»** hususunda, zerrece değişiklik olmamıştır.

Katolik Fransa'nın Anadolu üzerindeki niyeti ne ise, 1789 İhtilâlinden bugüne kadar Laik Fransız Cumhuriyetlerinin de niyetleri aynı olmuştur. Amerikan hükümetlerinin senelerden beri değişmeyen niyeti, Anadolu'yu ve bütün İslâm ülkelerini, gizli bir sömürüye tabi tutmak olmuştur.

Rus Çarları, Anadolu'ya ve İstanbul'a ne kadar tutkun idiyse; Moskova'nın komünist patronları da, aynı derecede tutkundurlar.

Kısaca, tarihte daima karşı karşıya geldiğimiz, fakat bugün **«dost»** olarak kabul ettirilmek istenen düşmanlarımızın hedefi tektir: **Türk vatanını parçalamak ve Müslüman-Türk'ü yok etmek.** Bu hedefin adı da, **«Şark Meselesi»**dir.

Zamanımızda, beynelmilel siyasî güçler arasında yapılan gizli anlaşmalar Türkiye'nin kaderine büyük ölçüde tesir etmektedir. Bu anlaşmalarda kendilerine verilen garantileri (tıpkı elli sene evvel olduğu gibi) tahakkuk ettirmek isteyen Rum ve Ermeni komitacılar, bu süper güçlerden cesaret alarak, dünya efkârı umumiyesini **«Türkiye düşmanlığı»** ile doldurma gayretine girişmektedirler.

Türkiye'nin parçalanması hususunda; komünist hareketlerden Ermeni hareketlerine varıncaya kadar, bütün **«vatan bölücü faaliyetler»**, bir zamanlar **Marx'ın** da üzerinde durduğu **«Şark Meselesi»** politikasının ortaya çıkardığı faaliyetlerdir. Türkiye için çözülmesi gerekli birer problem olan Yunan, Bulgar ve Ermeni Meseleleri; **«Şark Meselesi»** içinde mütalaa edilmelidir. Bunlar, asla kendilliklerinden gelişen problemler değildir.

IX — YENİDEN HORTLATILAN «ERMENİSTAN» HAYALİ

«Şark Meselesi»nin bir bölümü olan **«Ermenistan Meselesi»**, son üç-beş sene içerisinde, bir hayli alevlendirilmiştir.

Doğu Anadolu'da kurulacak müstakil bir **«Ermenistan Devleti»**nin kuruluş hazırlıkları cümlesinden olmak üzere, Lübnan'da Ermeni cemaati, 15-25 yaşları arasındaki gençleri silâhlandırmakta ve onları gerilla eğitimine tabi tutmaktadır. (34) Daha 1968 yılında, bir toplantıda konuşan komitacılardan biri şunları söylemiştir: **«Kardeşlerim, biz burada ağlamak için toplanmadık. Bizlerden gasbedilen toprakları geri alacağımızı göstermek için toplanmış bulunuyoruz.»** (35)

Başka bir toplantıda, **Varjabedyan** isimli bir Ermeni de şöyle konuşmuştur: **«İntikam almalıyız. Parçalanarak değil, göç ederek değil, vatana dönerek. Vatan ateşi ile yanan Ermenilerin bir hayali var. Bütün bir Ermenilik...»** (36)

Ermenilerin **«vatan»** diye hayal ettiği yer, Türk toprakları olan Doğu Anadolu'dur. Newyork'ta basılan **«Globe»** tipi okul haritalarında, Anadolu ikiye ayrılmakta ve Doğu bölgemiz **«Ermenistan»** olarak gösterilmektedir. Beyrut'ta **Amerikan Koleji**'nin ve İstanbul'da **Robert Kolej**'in sınıflarında duvarlara, Doğu Anadolu'yu **«Ermenistan»** olarak gösteren haritalar asılmaktadır. Kitabı hazırlarken yaptığımız bir soruşturmada, **Robert Kolej**'de bu haritaların hâlâ asılı olduğunu öğrendik. Ne acıdır ki, Osmanlı topraklarını bir bir elimizden koparan ve şimdi de Anadolu'yu parçalamak isteyen komitacılar, Amerikan hükümetlerinin, Orta-Doğu'-

---

(34) **Yenilden Milli Mücadele**, No.101 (4 ocak 1972), İstanbul, s. 9.
(35) **Yeni Gazete**, 10.5.1968, İstanbul.
(36) 24.4.1968 tarihli **Zartang Gazetesi** (10.5.1968 tarihli **Yeni Gazete**'den naklen).

nun bazı merkezlerinde açtığı kolejlerden yetişmiş şeflerdir. Ve maalesef, Türkiye'nin sözümona müttefiki olan Amerika, hiç bir şekilde bu meselenin Türkiye lehine kapanmasına razı değildir. Amerikan kolejlerinde bugün dahi yürütülen, Türklük aleyhtarı initikam kampanyaları, bunun en açık izahıdır.

1970 yılında Beyrut'ta dikilen **«Öç Anıtı»**, Beyrut yöneticilerinin ve dünya barışseverlerinin (!) gözü önünde, merasimle açılmıştır. Yine aynı günlerde, **Beyrut Amerikan Üniversitesi**'nde okuyan Ermenilerin şirretliğinin, bütün dünya basınına aksettiği unutulmamıştır. O günlerde, bir yabancı gazetede, haber şöyle veriliyordu:

> Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde okuyan 300 kadar Ermeni öğrenci, pazar günü yapılmak istenen **«Türk Haftası»**na mâni olmuşlardır. Ermeni öğrenciler, nisan ayını **«Ermeni Katliamı»** için **«yas ayı»** ilân ettiklerini söylemişlerdir.
>
> **«Ayşim Utku** adlı bir Türk kızı tükürük yağmuruna tutulmuş, evlerin pencereleri kırılmıştır. Bina içinde takriben 10 Türk'ün hapsedildiği bildirilmiştir.
>
> «Ermeniler, üzerlerinde **«protesto ediyoruz»**, **«Ermeni toprakları geri alınacaktır»**, **«Gasbedilen Ermeni toprakları, Türkiye'de çöle döndürüldü»** yazılı dövizler taşımışlardır.
>
> «Nümayişçi Ermeniler, şunları söylemişlerdir: **«Türkiye'nin, Ermeni topraklarını hâlâ, kanunsuz olarak elinde bulundurması ve yirminci asrın jenosit hareketinden kendisini mesul saymaması karşısında biz Ermeniler, Lübnan'daki Türk haftasını protesto ediyoruz.»**
>
> «Ermeni öğrenciler, pazar günü geç vakitlere kadar **West hall** (Türk Haftası'nın açılacağı yer) önünde konuşmalar yapmışlar ve Ermenice marşlar söylemişlerdir.» (37)

---

(37) **The Daily Star**, 7 nisan 1970, Beyrut.

X — TÜRKLERE KARŞI AÇILAN SAVAŞ

1968 yılından bu yana, sık sık görülen Ermeni nümayiş ve protestoları, 1973 yılında katliama dönüşmüştür.

28 ocak 1973 günü, Türkiye'nin **Los Angeles** (Amerika) başkonsolosu **Mehmet Baydar** ve yardımcısı, konsolos **Bahadır Demir**, **Santa Barbara** şehrindeki **Baltimore** otelinde bir suikast neticesi, adice öldürülmüşlerdir.

«İki konsolosu, isteyerek öldürdüğünü, bunu önceden planladığını, olaydan pişmanlık duymadığını ve Türk milletine karşı açılmış bulunan savaşın öncüsü olduğunu» söyleyen katil, acaba, yalnız başına Türklerle nasıl savaşacaktı?.. Sayıları bütün dünyda 3-4 milyon civarında olan Ermeni azınlığı; Orta-Doğu'nun en gelişmiş, Avrupa'nın en fazla askerî gücüne sahip olan Türkiye'ye nasıl harp açabilir?.. Bu sualler düşündürücüdür. Ve her namuslu araştırıcının görebileceği gibi, bütün Ermeni suikastleri, süper güçlerin kendilerine verdiği teminatlardan destek almaktadır.

Bilinmelidir ki, Ermeni ihtilâl hareketleri, hiç bir zaman sadece Ermeni kavminin hareketi olmamıştır. Bu kavmin hain komitacılarını, daima bir **«dış kuvvet»** desteklemiştir. Rusya, İngiltere, Fransa veya Amerika'nın desteklemediği bir **Ermeni Hareketi** gösterilemez.

Hele, Türkiye aleyhinde çirkin iftiralarla dolu bir **«Kin Anıtı»**nın açılışına, Fransız Hükümeti'nin, bir bakanını temsilci olarak göndermesi, Avrupalının, milletimiz ve ülkemiz için, hâlâ **Haçlı** zihniyetini sürdürdüğünün en açık belgesidir.

Fransa Hükümeti, Spor Bakanı **Josef Comitti**'yi, Marsilya'da bir Ermeni kilisesinin bahçesine dikilen **«Kin Anıtı»**nın açılış merasimine göndermeyi, hangi iyi niyete ve tarihî dostluğa (!) sığdırdı?.. Sormak gerekir.

Aslında bu hadise, hükümetlerin politikasının, **«milli menfaat»** esasına dayandığının bir örneğidir. Hayatî politikamızı birleştirdiğimiz ve kendisine çok şey borçlu olduğumuzu sandığımız Avrupa, karşımıza gün aşırı ihanet anıtları dikmekte, Ermeni ve Rum komitacılarını, onlara gizli teminatlar verip desteklemektedir.

Halbuki, **«Avrupalı»** olmak uğruna nelerimizi feda etmedik?.. Yüz sene evvelki Türk toplumunun ve Türk tarihinin bizimle alâkası olmadığını söyleyenler mi çıkmadı? Avrupa'nın siyasî dengesi için Kıbrıs, Batı Trakya ve Ermeni katliamlarını inkâr edip canileri dost edinenler mi çıkmadı?.. Selçuklu Sultanlarının Anadolu'dan salmadığı Haçlı sürülerinin, Efes'te, Kudüs'te **«hacı»** olmaları için ayaklarına mı kapanan olmadı? Ama, bütün bunlara rağmen Avrupa, Türk aleyhtarı, Türkiye aleyhtarı gösterileri tertiplemekten geri durmadı.

Marsilya'daki **«Kin Anıtı»**ndan sonra, 1973 nisanının ilk haftasında bir grup Ermeni komitacısı, ellerinde kovalarla THY'nın Paris Büro'suna saldırmışlardır. Büro önüne gelen komitacılar, kovalara doldurdukları hayvan kanını binanın duvarlarına serpmişler, hayvan iç organlarını Büro'ya fırlatmışlardır. Ayrıca **«Bu kan niçin burada bulunuyor?»** yazısını ihtiva eden bir dövizi, bina önüne bırakarak uzaklaşmışlardır.

Aynı gün bir başka grup ise, **Hausman Bulvarı**'ndaki başkonsolosluğumuzda, 3 tane bomba patlatmak cüretini göstermişlerdir. Bu hadiseler sırasında dağıtılan bildirilerde ise, şöyle denmektedir:

> **«Biz Ermeniler için, artık harekete geçmenin zamanıdır. Türkiye ve emperyalistler, Ermenilerin ızdırap çekmesini istemektedirler. Başımızı kaldırmanın zamanı gel-**

miştir. Egemenliğimizi ve yaşama irademizi ilân etmek istiyoruz.

«Ermeniler!.. Mücadelemiz henüz yeni başlamıştır. «Yaşasın Ermeni halkının yeni mücadelesi..»

Fransa'da Ermeniler bununla da kalmamışlar; nisanın son haftasında Paris, Marsilya ve Lyon'da gösteri yapmak istemişlerdir.

Fransa'nın dışında, diğer Avrupa ülkelerinde de aynı hadiseler meydana gelmiştir:

«Almanya'da ilk defa olarak, Münih'te, 30-40 kadar Ermeni, «Türk katliamı» adı altında bir yürüyüş yapmışlardır.

«İngiltere'de, Londra Büyükelçiliğimiz önünde biriken Ermeniler, Türkiye ve Türklük aleyhinde hareketlerde bulunmuşlardır.

«Amerika'da, Newyork'taki Turizm Bakanlığı Tanıtma Bürosu önünde toplanan binlerce Ermeni, Türkiye ve Türkler aleyhinde gösteriler düzenlemişlerdir.

«Beyrut caddelerinde, duvarlara çeşitli afişler yapıştırılmış, Antelias'taki Ortodoks Patrikliği içinde, cam kutular içinde 'Katliam mağdurlarının kemikleri' teşhir edilmiştir.» (38)

Lübnan'dan Amerika'ya kadar muhtelif ülkelerde devam eden Ermeni tahriklerinin varlığı; **«Ermeni Meselesi»**nin, dün olduğu gibi bugün de, süper güçler (Avrupa, Rusya ve Amerika) tarafından ele alınan bir mesele olduğunu ortaya koyar.

Avrupa; **Tanzimat**'tan sonra ve bilhassa **Meşrutiyet** yıllarında ortaya çıkarmış olduğu **«Ermeni Meselesi»** çıbanını kökünden kazıyıp kurutmadığı takdirde, bu mesele, Avrupa'nın bir yüz karası olacaktır.

---

[38] **Yeniden Millî Mücadele**, No. 170 (1 mayıs 1973), İstanbul, s. 8.

XI — «ERMENİSTAN», BİR HAYALDİR

Bugün, Anadolu toprakları üzerinde **«Ermenistan Devleti»** kurma gayretlerinin; ne tarihî, ne demografik ve ne de hukukî hiç bir mesnedi yoktur. Zira tarih, çeşitli imparatorluklara bağlı mahallî Ermeni idarelerinin dışında, bir **«Ermeni Devleti»**nden bahsetmemektedir. Üstelik **«Armenia»** (Ermenistan) ismiyle bir müstakil bölgenin, on-dokuzuncu asra gelinceye kadar atlaslarda zikredildiğini de görmüyoruz. Ancak, Avrupa'da, **Berlin Muahedesi**'nden sonra basılan atlaslarda bu söz geçmeye başlamıştır.

Londra'da basılan **Daily News** gazetesinin 13 kasım 1890 tarihli nüshasında şöyle denmektedir:

> «...**Ermenistan** kelimesine gelince: bugün bu, coğrafî bir deyim olamaz. Çünkü tarihçi ve komitacı Ermenilerle onlar gibi düşünenlerden başka hiç bir kimse, **Ermenistan**'ın var olduğunu bilmemekte ve iddia etmemektedir.
>
> «Ermeni milletinin büyük bir kısmı, Ermeni vatanı olarak iddia edilen Türkiye vilâyetlerinin dışında oturmaktadırlar. Bunlar, her nerede ticaret için müsait şartlar bulduklarsa; orada yerleşmişlerdir.» (39)

Bir Ermeni tarihçisi de, Avrupa'da Ermenilerin bir **«millet»** olarak tanınmadıklarını; bunların vatanı olarak, herhangi bir yerin bilinmediğini; ancak on-dokuzuncu asrın ortasına doğru Avrupa'nın bu milletle meşgul olmaya başladığını yazmakta ve şöyle demektedir:

> «Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine nazaran Ermeni harsı, lisanı, tarihi, edebiyatı itibarıyle çok kuvvetli ve serbest idi. On-dokuzuncu asrın başlarında Ermenilik, bir millet olarak henüz Avrupaca malum değildi. Avrupalılar

(39) Saral Ahmet Hulkî, **a.g.e.**, s. 10

bunları İstanbul'dan biliyorlardı. Ermenileri,yer yüzüne dağılmış tüccarlar, kendi menfaatlerinden başka bir şeye merbut olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bedbaht olarak tanıyorlardı.» (40)

Nüfus durumuna gelince; Ermeniler,tarih boyunca Anadolu'nun hiç bir vilâyetinde ekseriyeti teşkil etmemişlerdir. Bu hususdaki rakamlar şöyledir:

«**Birinci Dünya Harbi**'nden önce, Türkiye'nin Anadolu bölgesindeki Ermeni nüfusu 1.193.394 kadardı. Bu nüfusun en kalabalık olduğu Bitlis vilâyetindeki oran ise, %20-25'i geçmezdi.

«1960 sayımına göre; Ermenice konuşan halkın toplamı 53.173 kişiden ibarettir. bunun 41.311 kişisi İstanbul'da ve 1186 kişisi de diğer vilâyetlerde bulunmaktadır.» (41)

Acaba, hangi aklıselim sahibi insan, bir milletin toprağını, o ülkenin azınlığının bir vatanı olarak düşünebilir?.. Şark mütehassısı olarak bilinen **Driyöl** de bu hususta şöyle demektedir:

«Ermeniler, Müslümanların arasında, Hristiyan olarak kalmışlardır. Fakat memaliki Osmaniyenin (Osmanlı ülkesinin) hiç bir vilâyetinde bunlar, ekseriyeti ahaliyi (halkın çoğunluğunu) teşkil etmezler.» (42)

Görülüyor ki, birkaç komitacının isteğinden ibaret olan «**Ermenistan**» hayalinin hiç bir tarihî ve demografik mesnedi yoktur. Böyle bir isteğin ahdî bir dayanağı da düşünülemez. Hele bir imparatorluğun yıkımından sonra, yeniden teşekkül etmiş siyasî bir yapının üzerine kurulan Türkiye'de «**vatan**»

---

(40) M. Varantyan, **Ermeni Harekâtının Tarihi**, Cenevre, 1914. (Uras Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950, s.152'den naklen).

(41) Saral Ahmet Hulki, **a.g.e.**, s. 11-12.

(42) E. Driyöl, **a.g.e.**, s.323.

hortlatmanın, hiç bir makul sebebi yoktur. Devletlerarası bir sözleşme olan imparatorluğun tasfiyesi ve yeni bir Türkiye'nin sınırlandırılması antlaşmasında (Lozan'da), hiç bir Ermeni iddiası görüşülüp karara bağlanmış da değildir. Antlaşmaya katılan devletler dahil, bütün gayri müslim cemaatler, **Lozan Antlaşması**'nın gayri müslim tebaa hakkındaki hükümlerine tabi olacaklarını da, sonradan bildirmişlerdir. İşte bunun içindir ki, **«Ermenistan»** hayalinin, hukukî bir mesnedi de yoktur.

Fakat görünen odur ki, Avrupa, **«Ermeni Meselesi»**nin tahrikçiliğine devam edecektir. Zira baştan beri izah etmeye çalıştığımız **«Haçlı zihniyeti»**, Türkiye'nin mutlaka parçalanmasını ve Anadolu'nun Hristiyanlaştırılmasını planlamaktadır. Bu da, Avrupa ülkeleri için vazgeçilmez bir politika olmaktadır.

> **«Ermeni Meselesi'nin şu sırada ortaya çıkarılması uygun değildir. Küçük Asya (Anadolu) Meselesini, daha uygun bir zamanda ele alırız.» (43)**

Acaba, bugün tezgâhlanan hadiseler, düşmanlarımızın, Türkiye'yi parçalamak zamanının geldiğine inandıklarını mı gösteriyor? Bu, şu demektir: Türkiye, devamlı kontrol edilmekte, yoklanmakta ve fırsat bulunduğu anda parçalanmak istenmektedir.

Elinizdeki kitapta okuyacağınız vesikaları, bugünkü Ermeni hareketleriyle mukayese etmek imkânını bulabilirseniz, tarihî düşmanlarımızın, zihniyet itibariyle asla değişmediklerini göreceksiniz. Türkiye'mizin **var veya yok olma savaşı**'nda, aydınlarımızın ve yöneticilerin hassasiyet gösterecekleri ilk nokta şudur: **Türkiye politikasını uzun süre meşgul ede-**

---

(43) «Sir E. Grey'den, Sir F. Bartie'ye, 28 ocak 1913», **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Haz. Erol Ulubelen, Aykaç kitabevi, 1967, İstanbul, s.171.

cek olan «Ermeni Meselesi»ni; süper güçlerin, Türkiye aleyhine giriştikleri yıkım harbinin bir görünüşü olarak mânâlandırmak gerekir. Millî haysiyetimize indirilen darbelerin etkisini bertaraf edebilmek için; hiç bir yabancı güce ümit bağlamadan, millî politika hedeflerimizi tayin etmede gecikilmemelidir. Türkiye hâkim azınlığının, yönetim üzerindeki en ufak tesirlerini dahi kaldırarak ve yerine Türk halkının murakabesini tesis ederek güçlü, millî ve ileri bir toplum kurmanın gerektiği, unutulmamalıdır.

Netice olarak; Türkiye'de, Ermeni İhtilâl hareketleri hakkında hemen hemen tek kaynak durumunda olan bu kitabın, aydınlarımız tarafından dikkatle inceleneceğine inanıyoruz. Sıhhati hakkında hiç bir şüphenin olamıyacağı bu dökümanlar, Türk milletine, vahşî «Taşnak» ve «Hınçak» katliamlarını teessürle hatırlatacaktır. Ancak, kitabın neşrinden maksadımız, bu değildir. Umudumuz; Türkiye'nin bugün karşılaştığı problemlerin hangi tarihî mecrayı takip edip geldiğini ortaya çıkarması ve Türkiye aydınlarına, bu problemlerin çözümünde faydalı olabilmesidir.

Abdullah YAMAN

ERMENİ KOMİTALARININ EMELLERİ VE İHTİLÂL HAREKETLERİ

Sadeleştiren

ABDULLAH YAMAN

ÖNSÖZ

Ermeni Komitalarının, **Osmanlı Hükümeti**'ne karşı öteden beri takip ettikleri hareket tarzı ve bu hareketin hedef ve gayesi, bugün tamamiyle aydınlanmıştır. Bu aydınlanış, reddi imkânsız olan çeşitli deliller ve kesin belgelerle ortaya çıkmıştır.

«**Ermeni Meselesi**»; **Osmanlı Devleti**'nin dışardan ve içerden bunalımlara itildiği zamanlardan başlamış, bilhassa 1293 (1877) **Osmanlı - Rus Harbi**'nden sonra imzalanan **Aya Stefano** (Ayastafanos; Yeşilköy) **Antlaşması**'nın 16'ıncı ve **Berlin Antlaşması**'nın 61'inci maddeleriyle ihdas edilmiştir. Bundan sonra **Ermeni Meselesi**, her fırsattan istifade ile ortaya sürülmüş, bazen şiddetini yitirmek, bazen de **Osmanlı Hükümeti**'ne karşı bir müdahale vesilesi olarak kullanılmak suretiyle son zamanlara kadar gelmiştir. Balkan Harbi'nden sonra ise, en had ve müzmin devresine girmiştir.

«**Hınçak**», «**Taşnaksutyun**», «**Ramgavar**», «**Veragazmiyal Hınçak**» isimleriyle siyasî mahiyette ve ayrıca güya hayır teşebbüslerinde bulunmak için «**Parakorzagan**», «**Meyasyal**» vs. gibi, bir takım dernekler kurulmuştur. Görünüşte gayeleri, millî refahı temin etmek ve bazı hayır işlerini yürütmek olan bu ayrı ayrı derneklerin, birbirlerinden hiç bir farkı yoktur. Bir kısmı doğru dürüst fikirden mahrum ve aşırı derecede ırkçı; çoğunluğu ise, bilhassa Rus, İngiliz ve Fransız paralarıyla satın alınmış yurtsuz, vatansız serserilerden oluşmuş bu derneklerin tarihi, yüz karasıdır.

Kırk-elli seneden beri geçirdiği devreler; gerek **Osmanlı Hükümeti**'ne karşı, gerekse kendi ırkdaşlarına kar-

şı işlenmiş iğrenç ve korkunç olay ve cinayetlerle dopdoludur.

Hükümet, bunlar hakkında şefkat ve merhamet göstermiş, birçok müsaadeler çıkarmış; Müslümanlar ise kendilerini saf, memlekete bağlı bir vatandaş olarak kabul etmişlerdi. Fakat bu komitalar, her fırsattan ve siyasî dalgalanmalardan istifade ederek, sayesinde hayatlarını ve saadetlerini temin ettikleri **Osmanlı Hükümeti**'ni yıkmak, yaşadıkları memleketi kana boyamak, iki unsur (Türkler ve Ermeniler) arasında devamlı bir nefret meydana getirip, bunu şiddetlendirmek için türlü vesilelere başvurmuşlardır. Hatta, Ermeni din adamları, öğretmeleri ve yazarları bile bu hususta telkinlerden hiç bir zaman geri kalmamışlardır. Bir taraftan, riyakârca masum bir vatandaş çehresine bürünürken, diğer taraftan hükümetin ve Türklerin en tabiî haklarına tecavüzden, memleketi yıkacak tahrip vasıtalarını en ücra yerlere kadar sokarak, el altından ve gayet planlı ve programlı bir şekilde kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu teşebbüslerinde ise; her zaman **«Ermenilere yardım, insanlığa hizmettir.»** diyen **Gladston** gibi, **Piyer Keyar** (Pierre Keyar) gibi birçok işbirlikçi ve yardımcı bulmuşlar, madden ve manen teşvik edilip kışkırtılmışlardır. Mezkûr işbirlikçilerin görünüşte gayeleri, **«Ermeni isteklerinin gerçekleştirilmesi»** ise de, gerçekte kendi sefil politikalarını, Ermeniler vasıtasıyla tatbike çalışmaktan başka bir şey değildi.

Bunu; öncekileri bir tarafa bırakın, bilhassa **Birinci Cihan Harbi**'nden evvel yapılan hazırlıklarla, **Osmanlı Hükümeti**'nin harbe girişinden sonraki olaylar ve hareketler tamamiyle doğrulamıştır.

Galitzin Olayı'ndan (1) sonra Ruslar, Kafkas Ermenilerinin gözünü Türkiye'ye çevirmek ve böylece Kafkasya'da bir ihtilâl unsuru olan Ermenileri başka emeller peşinde koşturarak, oradaki diğer unsurlar üzerinde «**Ruslaştırma**» programını daha esaslı bir şekilde tatbik etmek istemişlerdir. İstiklâllerini (!) İngilizler ve Fransızlar sayesinde elde edeceklerini ümit eden bir kısım Ermeniler, öteden beri şuursuzca bu devletlerin âletleri olmuşlardı. İşte Rus, Fransız ve İngilizlerin tahrikleriyle hazırlanan Ermeniler, **Cihan Harbi**'nin çıkmasından sonra, tereddüt etmeden **İtilâf Devletleri**'nin yanında olduklarını bildirmişlerdir. Millî ideallerinin (!) gerçekleşeceği ânın geldiğini tahmin ederek, **Osmanlı Hükümeti**'ne karşı senelerden beri hazırladıkları harp silâh ve malzemeleriyle Rus ordularına gönüllü olarak girmek, «**intikam alayları**» teşkil etmek, casusluk yapmak, asker ve levazım kafilelerini vurmak gibi davranışlarda bulunmuşlardır.

Birçok yerde; bu arada **Van, Bitlis, Muş, Şebinkarahisar, Zeytun** (2), **Maraş** ve **Urfa**'da isyanlar, ihtilâller çıkarmak suretiyle işe açıkça başlamışlardı. Fransız ve İngiliz gazetelerinde, «**vatanlarını kurtarmak için İtilâf Devletleri'nin yanında ve onların hesabına canlarını feda eden Ermenilerin, Rus, İngiliz ve Fransız konsolos-**

---

(1) **Galitzin Olayı:** Kafkasya Genel Valisi olan **Galitzin**, 1898 yılında **Çar**'a, Ermenilerle ilgili bir lâyiha takdim etmişti. Bu lâyiha, **Çar**'ın politikasına tesir ettiği gibi, Ermeniler arasında da tepkiler meydana getirmişti. İlerdeki sayfalarda bu lâyiha zikredilecektir. (A.Y.)

(2) **Zeytun**, eskiden **Maraş Sancağı**'na bağlı bir kaza idi. Bugün nüfusu eskisine nazaran azalmış ve **Süleymanlı** ismini almış bir köydür. Kitapta; eski «**Zeytun**» ismi kullanılacaktır. (A.Y.)

larının maddî ve manevî yardımlarıyla» silâhlanıp, Kafkas hududuna sevkolunduğu yazılıyordu. Ayrıca Katoğikosların (3) takdisine mazhar olan ve yüzde doksanı Osmanlı tebaası olan bu «kahramanların» (!) fotoğraf ve menkıbeleri yayınlanıyordu. Rusların resmî tebliğlerinde ise, bunların faaliyetleri ve başarıları alkışlanarak anlatılıyordu. Bu tahrik tabiî bu kadarla kalamazdı. Yine, güya hükümetin zulmettiği bu biçare ve mazlum halka karşı tecavüzler, katliamlar vukubulduğu hakkında, acıma hislerini kamçılayacak olaylar ve yalan haberler neşretmek gerekiyordu. Ayrıca isyancı Ermenilerin, mağdur ve mazlum mevkiinde bulunduklarının dış dünyaya duyurulması icabediyordu.

Osmanlı Hükümeti, Birinci Cihan Harbi'ne girdikten çok zaman sonralarına kadar, ancak mevziî tedbirlerle, Ermeni hareketlerinin önüne geçmeye çalışıyordu. Muntazam bir program altında tatbik edilen bu ihtilâl, tecavüz ve taarruz vakaları ise, önlenemiyor, aksine en can alıcı noktalara yöneliyordu. İşte böyle bir durumda Osmanlı Hükümeti, bu hareketleri akim bırakmak gibi tamamen meşru bir gaye ile ve bilhassa harp bölgelerinde gerekli tedbirleri almaya karar verdikten sonra ise; yukarıda bahsedilen, Avrupa'nın Ermenileri himaye feryat-

(3) Katoğikos, Ermenilerde ruhanî derecelerin en yükseğidir. Bu dereceler sırasıyla; Papaz, Vartabet, Yebisgobos (piskopos), Patrik ve Katoğikos'tur. Belli bir sayıya ulaşan her ülkedeki Ermeni cemaati için bir Patrik seçilmektedir. Katoğikos'un bulunduğu merkez ise Kafkasya'da Eçmiyazin Kilisesi'dir. Eskiden bir kaç yerde Katoğikos olduğu halde bugün yalnız Sovyet sınırları dahilindeki Eçmiyazin Katoğikos'u en üst mercidir. Ermeniler, Hz. İsa'nın ilk Ermeni kilisesini burada tesis ettiğine inanırlar. (A.Y.)

ları, bir kat daha yükselmiş, **insanlık** perdesi arkasında, hatır ve hayale gelmeyecek isnatlarda bulunulmuştur.

Ermeniliğin ne demek olduğunu anlamaktan aciz, Türkiye'nin tarihi, sosyal bünyesi ve şartları hakkında en sathî bir araştırmada bile bulunmamış **İtilâf Devletleri** yazarlarından bazıları, «**Ermenilerin uğradıkları zulme**» (!) dair eserler yazmağa başladılar. **Mısır, Hindistan, İrlanda, Güney Afrika** misalleri ortada dururken küçük milletlerin menfaati için harbettiğini ileri süren İngilizler, parlamentolarında bu meseleyle meşgul olmağa başladılar. Öte yandan Ermenilerin bile, «**ruhumuzun hırsızı**» diye vasıflandırdıkları ve öteden beri «**Ermenileri darağacında ve Sibirya steplerinde görmekten hoşlanan**» Ruslar, Ermenilerin hamisi kesilmişler ve **Duma**'larında bu meseleyi gündem konusu yapmışlardır.

Ermeniler, hıyanet ettiler. Bu, çok açık bir husustur. Hem de bu hıyaneti; lisan, din ve milliyetlerini sayesinde koruyabildikleri, her zaman şefkat ve hürmet gördükleri **Osmanlı Hükümeti**'nin hayat ve istiklâli söz konusu olduğu dehşetli bir harp sırasında onu arkasından vurmak, can alacak noktalarına kasdetmek suretiyle programlı tertiplerle yaptılar. Hükümet her zaman, kendilerinin haklarına saygı ve millî meselelerine hürmet gösterdi. Millî ve dinî işlerinde kendilerine büyük müsaadeler verdi. Karşılığında ise, hıyanet ve suikast gördü. **Meşrutiyet**'in ilânından önce ve sonra, bilhassa **İttihat ve Terakki Partisi**, Ermeni komitalarını kendileriyle birlikte hareket etmeye çağırmıştı. Onlar ise, düşmanlık ve bozgunculuğu yaymayı ve yabancı emellerine âlet olmayı daha uygun buldular. **Balkan Harbi**'nde **Malkara, Keşan, Tekirdağ** ve **Edirne**'de en vahşî cinayetleri işlediler. «**Doğu**

Vilâyetleri Reformu» meselesinde, millî gururumuzu yaralayacak teşebbüslerde bulundular.

Birinci Cihan Harbi'nde ise, sayesinde hayatlarını kazanıp servet temin ettikleri memleketin müdafaası yerine, vatana ihaneti tercih ettiler. Bunlar, aslında bilinen şeylerdir. Vesikalandırmaya veya teyit etmeye ihtiyaç yoktur. Bununla beraber, aşağıda, sırası ile gelecek vesikalar dahi, bunları, tevile meydan vermeyecek bir tarzda ispat edecektir.

Ermeni Meselesi'ni, özellikle son hareketleri (**Birinci Cihan Harbi** sırasında meydana gelen Ermeni isyan ve ihtilâl hareketleri) iyi kavrayabilmek için, öteden beri süregelen komitalarla, bu komitaların çalışmalarını ve hareketlerini planlayan ve aynı zamanda Ermeniler üzerinde büyük nüfuzları bulunan patriklerin ve diğer ruhanî liderlerle önemli şahsiyetlerin teşebbüsleri ve bu komitaların öteden beri gösterdikleri faaliyetler iyi bilinmelidir. Onun için, bu araştırma iki kısmı ihtiva etmektedir. Birinci kısım, **Ermeni Meselesi**'nin ilk devrelerindeki şahıslarla komitaların **İkinci Meşrutiyet**'e kadar olan faaliyetlerini; ikinci kısım ise, bundan sonraki zamanı içine almaktadır.

BİRİNCİ KISIM

İkinci Meşrutiyet'e Kadar ERMENİ KOMİTALARININ FAALİYETLERİ

«ERMENİ MESELESİ»NE GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye'de oturan Ermeniler, milâdî on-dördüncü asırdan beri **Büyük Osmanlı Devleti**'nin tabiiyeti altında ve idaresinde bulunuyorlardı. Hükümet, bu unsura karşı daima iyi şekilde muamele etmiş ve her zaman haklarına, dinî ve millî özelliklerine hürmet göstermiştir. Kendilerine en mühim hizmetleri emanet etmek suretiyle itimat ve emniyet göstermiştir. Ayrıca fikrî ve içtimaî alanlarda yükselmeleri ve durumlarının refaha kavuşması hususunda özel müsaadeler vermiştir.

Fatih Sultan Mehmed Han'ın, İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'dan **Payitaht**'a getirttiği Ermenilere, milâdî 1461 tarihinde, sırf bir lütuf eseri olarak **Patriklik** kurma müsaadesi verilmiştir. **Islahat Fermanları** ile, Ermenilerin de bir takım haklara sahip olmaları sağlanmıştır. Ve yine 1860'da dinî, millî, içtimaî meseleleri müzakere ve idare etmek için **«Ermeni Milleti Umumî Meclisi»** adı altında bir cemiyet kurmalarına müsaade edilmesi, hükümetin kendilerine olan itimat ve teveccühüne bir misaldir. Bu itimadın tabiî neticesi olarak, Türkiye'deki Ermeniler hükümetin gözü önünde, kendi millî meclislerinde tam bir serbestlik içinde, millî meselelerini alenen münakaşa ve müzakere ediyorlardı. Ermeni mekteplerini ve onların tedrisatını, patrikhaneleri kontrol ve idare ediyor, muallimlerini ve ruhanî liderlerini istedikleri gibi tayin ediyordu. **Osmanlı Hükümeti**, en mühim ve siyasî memurlukları, bu unsura mensup kimselerin eline, büyük bir emniyet duygusu içinde teslim ediyordu.

Ermeni halkından asker alınmadığı için, bunlar bütün gayretlerini ticaret, ziraat ve sanayie hasretmişlerdir. Kendilerine sağlanan refah ve huzur içinde çalışmalarının neticesinde, külfetsiz nimete mazhar olmuşlardır. Böylece, ülkenin her tarafında bir takım iktisadî imkânlara sahip olabilmişlerdir.

Türkiye'deki Ermenilerin durumu böyle iken, diğer ülkelerdeki ve bilhassa Rusya'daki Ermeniler ağır şartlar altında bulunuyorlardı.

Rus istibdat idaresinin en müthiş zulüm ve işkencesi altında kıvranıyorlar, **Katoğikosluğ'a** ait evkaf, mektep ve dinî müesseseler zapt ve müsadere olunuyordu. Ermeni lisaniyle tedrisat yapılması ve ayrıca ilkokul derecesindeki mekteplerin açılması yasaklanıyordu. Seyahat serbestisi, sosyal haklar, neşriyat, bin bir türlü kayıtla sınırlandırılıyordu. Hatta **Katoğikoslar** kovulup uzaklaştırılırken, bunu protesto eden Ermeniler, aileleriyle beraber Sibirya'da ve Kafkasya'da **siyasî mücrimler** adı altında yok ediliyorlardı.

Bu bakımdan, diğer ülkelerde, bilhassa Rusya'da zulüm ve takibata uğrayan Ermeniler, **Osmanlı Hükümeti'**nin himayesine ve şefkat kanadına sığınarak hayatlarını kurtarabilmişler ve memleketimizde yerleşerek geçimlerini temin edebilmişlerdir.

Bu karşılıklı emniyet ve itimat, on-dokuzuncu asrın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Fakat daha sonra, bilhassa bu tarihten sonra, **Osmanlı Hükümeti'**nin içinde bulunduğu siyasî durumdan istifade etmek isteyen diğer devletlerin elinde âlet olan Ermeni komitacılarının ve istiklâl düşüncesiyle kafaları dolu bazı Ermenilerin telkinleriyle ortaya bir «**Ermeni Meselesi**» çıkarıldı.

İstanbul Patrikliği'nin kuruluş tarihinden 1861 tarihine kadar patrikler ve patrikhane, Osmanlı saltanatına karşı, görünüşte de olsa sadakat gösteriyorlardı. Rusya'da ise **Katoğikoslar** Rusya politikasına âlet olmağa başlamışlar, bunlardan bilhassa «**Nerses Aşdaragesi**» ismindeki **Katoğikos, «vatan muhafızları»** adıyla teşkil edilen 60.000 kişilik bir kuvvetin başında olarak Rus-İran muharebelerine katılmıştı. Rusların emellerine âlet olan **Katoğikoslar,** daha sonra Türkiye Ermenileri üzerinde de manevî bir tesir meydana getirmek için çalışıyorlardı. Bunun için de **İstanbul Ermeni Patrikliği**'ne zahiren ruhanî bir merci olmağa çalışmışlardır. Gerçekte ise, bu sıfatla yani İstanbul patrikhanesinin ruhanî mercii olmaları sıfatıyla, Türkiye Ermenilerinin de mukadderatını istedikleri gibi tayin edebilmişlerdi. Rus diplomatlarının da delâletiyle patriklerin bazılarını elde ederek yavaş yavaş bu işte muvaffak olmağa başlamışlardı.

Meselâ, İstanbul ve diğer **Osmanlı** ülkelerindeki Ermeni kiliselerinde, ayin sırasında **Katoğikosların** adını zikretmek mutat değilken, 1844'de **Patrik Mateos,** Rus sefirinin telkinlerine uyarak, **Katoğikos Nerses Aşdaragesi**'nin ismini **Galata Ermeni Kilisesi**'nde ilk defa zikrederek, bu usulü ortaya koymuştur. **İstanbul Patrikliği**'nin, Rusya'da bulunan ve isminden başka, Ermenilikle alâkası mahdut bir Rus siyaset merkezi olan **Rus Ermeni Katoğikosluğu** ile birleşmesinden meydana gelecek durumu, daha o zaman takdir eden ileri görüşlü Ermenilerden bazıları, buna mâni olmak istemişlerdi. Ayrıca Rus Ermenileri arasında da fikrî ve siyasî cereyanlar çıkarılmasına ve bu cereyanların Türkiye aleyhinde sürüp gitmesine, gayret sarfediliyordu.

Osmanlı ülkelerinde, Müslümanlar, vatanın korunması için canlarını verir ve ülke ekonomisinde kıymetli bir yer elde edemezken, Ermeniler, yukarda zikredildiği gibi, ülkenin iktisadî hayatında yüksek mevkiler elde ediyorlardı. Kendilerine verilen müsaadeler dolayısıyla mektepler açarak, cemiyetler ve şirketler kurarak, refah içerisinde servet temin ediyorlardı. Buna, aynı zamanda hükümetin teşvik ve yardımları da katılıyordu. 24 mayıs 1860'da **«Ermeni Milleti Umumî Meclisi»**nin tesisi, **Yedikule Ermeni Hastanesi**'ne, **Hasköy Yetimler Evi**'ne ve diğer Ermeni müesseselerine verilen resmî tahsisat, patrikhanenin senelik bütçe açığına karşılık verilen paralar, bunların misalleridir.

Rusya'daki Ermeni mütefekkir ve yazarları, ta eskiden beri gazeteler, kitap ve broşürler vasıtasıyla Rus ve Osmanlı Ermenilerini Türkler aleyhine tahrik ediyorlardı. Yazdıkları şiirlerde Müslümanları tahkir ve tezyife kalkışıyorlardı. Yine **«ya rab, sen Ermeni milletine rahmet et, düşman Türkü kahr ve perişan et»** tarzında ilâhiler tertip ediyorlardı. Bu cereyan, tabiatıyla Türkiye'deki Ermenilere de sıçradı. **İstiklâl** düşüncesiyle dolu olan dimağlarda ve yabancı ülkelerde tahsil görmüş, yaşamış Ermeni gençlerinde, bu cereyan müsait bir ortam buldu.

Daha sonra **patrik** ve **Katoğikos** olan **Mıgırdıç Hrimyan** -ki **Berlin Konferansı**'na aşağıda gelecek notayı vermişti- Van'da **Varrak Manastırı**'nın içinde 1857 tarihinde bir matbaa kurdu. **«Ermeni istiklâli»** gayesini yürütmek üzere **«Vasporagan - Van Kartalı»** adındaki gazeteyi neşretmeğe başladı. Buna, diğer şehirlerde de **«Müstakil Ermenistan»** şiirlerini terennüm edenler katıldı. **Mıgırdıç Hrimyan** 1869 yılında **Ermeni Patrikliği**'ne seçildikten sonra, **Ermeni Millî Meclisi**'nde bütün gayretiyle faaliyete

başladı. Ermeni çetelerinin zulümlerini örtbas etmek için, vilâyetlerdeki «**zulüm ve işkence olayları**»na (!) dair, devamlı raporlar neşrine girişti.

Bu cereyan ve hareketlerin ve bilhassa **Hrimyan'ın** tahrik edici vaazlarının, istikbalde doğuracağı neticeleri takdir eden Ermenilerin zoruyla **Hrimyan** 1873'te istifa etti. Fakat bu adamın hempaları, mekteplerde Ermeni tarihini, Ermeni coğrafyasını, Ermeni edebiyatını serbestçe okutarak, **Ermenistan istiklâl manzumeleri** söyleterek faaliyetlerine devam ettiler.

1878 senesinde **Nerses Varjabetyan, Hrimyan'ın** yerine geçti. Bu sırada Osmanlı-Rus muharebesi bitmiş Rus ordusu **Ayastafanos** (Yeşilköy) önünde durdurularak «**Ayastafanos Antlaşması**» imzalanmıştı. Patrik **Nerses,** Rusların İstanbul kapılarında görünmesinden fırsat bularak bizzat **Grandük Nikola'yı** ziyaret etti. Ayrıca; **Mıgırdıç Hrimyan, Horen Narbey, İstepan Papazyan** ve **Mosdiçyan'dan** müteşekkil bir papazlar heyeti vasıtasıyla **Nikola'ya** bir muhtıra göndermişti. Bu muhtırada; **Osmanlı Devleti** aleyhinde şikâyetlerde bulunduktan sonra «**Ermenilerin bulunduğu doğu vilâyetlerinin 'Ermenistan' nâmıyla istiklâlinin ilânına müsaade edilmesini ve hiç olmazsa bu vilâyetlerin Rus kontrolü altına alınmasını**» rica ediyordu. Patrik **Nerses** ayrıca, gayesinin çabuklukla meydana gelmesi ve büyük devletlerin yardımlarını temin etmek için, **Hrimyan** ve **Narbey** ile diğer iki ruhanî memurdan müteşekkil bir heyeti Avrupa'ya gönderdi.

Hrimyan; Roma, Viyana, Paris ve Londra'yı; **Narbey** de Rusya'yı ziyaret ettiler. Daha sonra Berlin'de **Minas Çeraz** ve **İstepan Papazyan** ile birleşerek **Berlin Konferansı'na** bir muhtıra takdim ettiler. Bunun neticesi olarak **Berlin Antlaşması'na** 61'inci madde sokuldu. Avrupa'-

da, bir «**Ermeni Meselesi**» ortaya çıkarılırken; içerdeki Ermeniler de **Osmanlı Devleti**'nin itimadından istifade ederek teşkilâtı en ufak yerlere kadar götürmeye, büyük bir gayretle çalışıyorlardı.

Nerses zamanında ve ondan evvel teşekkül eden «**Ararat**» (1), «**Şark**», «**Muhibbi Maarif**», «**Kilikya**» cemiyetleri, 1880'de «**Ermeni Birleşik Cemiyeti**» adı altında birleştirildi. Bu cemiyetin gayesi de, doğu vilâyetlerinde mektepler açarak yeni nesli aydınlatmaktı (!). Bu da, hükümetin Ermenilere karşı olan iyi niyetini, çok açık bir şekilde göstermektedir.

«**Kanunu Esasî**»nin, ilk defa ilânı münasebetiyle icra edilen merasim esnasında, Ermenilerin durumu daha unutulmamıştır. Mekteplerde okuyup öğrendikleri şiirler; ihtilâl, isyan ve istiklâl manzumeleriydi. Gedikpaşa'daki tiyatroda; **Dârâ** ordusuna karşı harbedip Ermenistanı (!) kurtardığı için bugün azizler arasında sayılan ve hatırasını tebcil için, özel ayinler yapılan millî kahramanlardan (!) «**Vartan Mamikonyan**» piyesi sahneye konuyordu. Yine Ermeni kralların**dan «İkinci Arşak»** ve benzerleri gibi, istiklâl ve muhtariyet fikirlerini ihtiva eden, halkı heyecanlandıran piyesler oynanıyordu. Halbuki bu sırada Rusya'daki Ermeniler bu piyesleri oynatmak değil, isimlerini ağızlarına almağa bile cesaret edemiyorlardı.

Nerses'in ölümünden sonra Erzurum Piskoposu **Harutyun Vehabedyan** 1885 tarihinde patrik olarak seçilip tayin olundu. Bu adam Türk dostu tanındığı için, ne Ermenistancıların, ne de ruhban reislerinin teveccühünü kazanamadı. **Hrimyan** ve arkadaşları ile bilhassa **Matyos**

(1) **Ararat**; Ermenilerin «**Ağrı Dağı**»na verdikleri isimdir. Bu isimle birçok teşkilât, gazete vs. kurmuşlardır. (A.Y.)

İzmirliyan -ki sonra patrik (katoğikos) olmuştur- ve diğerleri programlarına ve bozgunculuklarına şiddetle devam ediyorlardı.

Aynı zamanda Ermeni Piskoposları da kendilerine verilen programa uygun olarak doğu vilâyetlerinde faaliyette bulunuyorlar ve Avrupa'nın müdahalesini sağlamak için, ne yapmak mümkünse hepsine başvurmaktan çekinmiyorlardı. Kafkasya'da ise Ruslar, Ermeni mütefekkirlerini ve yazarlarını elde ederek, Osmanlılara karşı kitaplar, «**Ermenistan istiklâli**» ve **millî ideallerinin ihyası** için destanlar yazdırıyorlardı. Ayrıca bir takım komitalar kurduruyor ve her türlü vasıtayla kendilerini kışkırtıp cesaretlendiriyorlardı.

Ermeniler, kiliselerinin özelliklerini, dinî bir maksattan çok, milletlerini temsil ettiği için, korumağa itina göstermişlerdir. Kafkasyalı **Haçador Abovyan, Nalbantyan, Kamar Katiba,** eser ve şiirleriyle Ermenileri istiklâle ve Türklük aleyhine teşvik ediyorlardı. Ayrıca, Fransa'da terbiye gören ve **Fransız Büyük İnkılâbı** (!) menkıbeleriyle dimağları doldurulmuş olan gençler de millî meselelere karışmaya başlamışlardı. Bunlar bilhassa, Ermeni cemaati ve «**Mecalis-i Milliye**» teşkilâtı üzerinde büyük tesirler yapmışlar, ve 1865 yılında, sarfedilen gayret ve çabaların neticesinde, bu meclislerin genel reylere müracaatla seçilmelerine muvaffak olmuşlardır. Asıl dikkat edilecek nokta, **Osmanlı Devleti**'nin bu teşkilâta mâni olmaktan ziyade, bunları tasvip etmesiydi. Bunda da mazurdu. Çünkü hükümet, Ermenileri, Hristiyan tebaanın en sadık unsuru olarak tanıyordu. Yine bu sıralarda **İngiltere Hükümetinin**, Ermenilerin bulunduğu vilâyetlere tayin ettiği konsolosların telkinleriyle, bu vilâ-

yetlerde «istiklâl ve muhtariyet» fikirleri daha da yaygınlaşmaya başladı.

Rus-Türk muharebesinden sonra, Rusya'da ve bilhassa Kafkasya'da hüküm süren ihtilâlci fikirler, yavaş yavaş Ermeniler üzerinde de tesirlerini göstermeğe başladı. Ermenilerin hoşnutsuzluğu Rus Çarı'nın istibdat ve şiddetini arttırıyor, bu da Ermenilerin bir kat daha hoşnutsuzluğunu doğuruyordu.

1882'de Tiflis'te münteşir **Meşak** gazetesi kapattırıldı. İki sene sonra **Katoğikosluğa, Markar** adında bir papaz, halkın arzusuna muhalif olarak, zorla seçtirildi. Bunu birçok Ermeni mekteplerinin kapatılması takip etti. Tiflis'teki cemiyetlerinin Ruslar tarafından ortaya çıkarılmasını ve cezasının ağır olduğunu gören vatanperverlerin (!) bir kısmı, kendilerini kurtarmak için Avrupa'ya, diğer bir kısmı ise Türkiye'ye sığındılar.

Bütün bu hareketlerin Türkiye Ermenileri üzerinde tesir yapmaması tabiatıyla imkânsızdı. Dışardaki Ermeniler, içeriye ihtilâl beyannameleri ve neşrettikleri gazeteleri göndermeğe başladılar. İçerdeki komitacılar da zaten mevcut olan cereyanı idareye ve genişletmeğe çalışıyorlardı. Doğu vilâyetlerinde açılan mektepler, bilhassa **misyoner mektepleri,** yeni neslin düşünce ve fikirlerini, bu ortama daha iyi bir şekilde hazırlamak için büyük hizmetler ettiler.

Üç sene patriklikte kalan **Vehabedyan**'dan sonra yerine 1888 yılında **Horen Aşıkyan** patrik seçildi. Bu zatı, asıl faal olan grup, Türk dostluğuyla itham ediyor ve yerine daha önce ismi geçen şöhret düşkünü, menfaatperest, ve riyakâr bir şahıs olan **Narbey**'i geçirmek istiyordu.

Bu müddet içinde vilâyetlerde çıkan en âdi vakalar, oradaki piskoposlar ve konsoloslar vasıtasıyla fevkalâde

büyültülüyordu. Bunlara istenilen şekil verilerek Avrupa'ya **«Türk zulüm ve işkencesi»** (!) şeklinde aksettiriliyor ve her vesileden istifade edilerek müdahale edilmesi isteniyordu. Bu gibi ufak vakaları dış ülkelerde propaganda etmek ve Avrupa'nın dikkatini çekebilmek için Van Ermeni mektebi muallimlerinden **Mıgırdiç Portakalyan** adında birisi Avrupa'ya kaçtı. Marsilya'da 1885'de **«Armeniya»** adıyla; **Minas Çeraz** ise Paris'te yine **«Armeniya»** adıyla birer gazete çıkarmaya başladılar.

Minas Çeraz, aynı zamanda, gazetesinden başka nutuklarıyla, konferanslarıyla **«Ermeni Meselesi»**ni yürütüyor, ayrıca **Berlin Konferansı**'nın 61'inci maddesinin tatbiki için gereken teşebbüslerde bulunmayı da ihmal etmiyordu. Böylece, bütün Avrupa'nın ve Amerika'nın nazarı dikkatini çekmek için her türlü vasıtaya başvuruldu.

«HINÇAK» KOMİTASININ TEŞEKKÜLÜ

Asıl, ihtilâl komitalarının Türkiye'de zuhuru 1880 senesinde başlar. 1882'de ilk olarak Erzurum'da **«Silâhlılar»** cemiyeti kuruldu. Bu cemiyeti meydana getiren gençler **«gerektiği zaman kullanmak üzere»** silâh taşıyacaklardı. Bu cemiyet 1883 senesine kadar devam etmiş, ve üyelerinden bir kısmının tevkif edilmeleri üzerine dağılmıştır.

Birkaç sene sonra Van'da isyanlar patladı. 1885'de bir piskopos seçimi meselesi yüzünden, yine bir ihtilâl patlak verdi. Bu suretle ihtilâl ruhu, etrafa sıçrayıp yayılmağa başladı. İstanbul'da vergi verilmemesi meselesinden; Muş'ta ve Eleşkirt'te diğer bazı sebepler yüzünden isyanlar vuku buldu.

Asıl **Hınçak Cemiyeti**, 1886 yılında, şöhret ve mevki düşkünü olan, Kafkasyalı **Nazarbeg** adında bir şahısla karısı **Maro** tarafından, sosyal demokrat hüviyetinde İsviçre'de kuruldu. Bugün de (1916 yılında) çıkmakta olan **Hınçak** gazetesi, bu komitanın basın organı olarak neşredilmeye ve **Osmanlı** ülkelerine sokulmağa başlandı.

Hınçak Komitası'nın takip ettiği fikir, Ermenilere yeni ve muhtar bir idare kurmaktı. İlk olarak İzmir, İstanbul ve Halep gibi yerlerde şubeler açıldı. Birçok Ermeni bu cemiyete girdi. **Hınçak Komitası'nın** programında, **«Ermeni istekleri»**nin, **«Avrupa hükümetlerinin tavassut ve müdahalesiyle gerçekleştirilebileceği»** fikrine ümitle bakılmıyordu. Siyasî menfaatlerin çatışması, bu emelin gerçekleşmesine fırsat vermeyeceği için, bu vasıtaya müracaat edip ümit bağlamanın boş bir şey olduğu düşünülüyordu. Bu bakımdan, her şeyden önce komitanın, Ermeni bulunan vilâyetlerde teşkilâtının genişletilip tamamlanması ve kuvvetli bulunularak uygun bir zamanda ihtilâllerle millî ideallerin, yine silâh kuvvetiyle, gerçekleştirilmeğe çalışılması; ihtilâl vasıtalarının hazırlanması ve suikastler için para toplanması; içerde çeteler kurulup **Osmanlı Hükümeti'nin** devamlı meşgul edilerek zayıf ve kuvvetsiz düşürülmesi gibi esaslar takip ediliyordu.

1889 tarihlerinde **Hınçaklar**, teşkilâtlarını daha mükemmel bir hale getirmişlerdi. Bunların teşviklerinin sonucu olarak 1890'da silâh taraması ve Ermeni **Sanamaryan** mektebine siyah bayrak asılması meselesinden dolayı Erzurum'da isyan çıktı. Bunun arkasından birçok yerde küçük-büyük olaylar görülmeğe başladı. **Hınçak Komitası'nın** aracılığıyla meydana gelen nümayiş ve ihtilâllerin en büyüğü İstanbul'da oldu. 1890'da **Cangüryan, Kılıçyan, Açıkbaşyan, Boyacıyan** ve **Da-**

madyan adlarındaki şahıslar, İstanbul'da ihtilâl hazırlıklarına başladılar. Kumkapı kilisesinde söylenen nutuklardan, **Osmanlı Tuğrası'nı Cangülyan'ın**, ayakları altına alarak parçalamasından sonra nümayişçiler, önde patrik olduğu halde, silâhlı olarak **Bâbıâli'ye** şikâyetlerini açıklamaya geliyorlardı.

Alınan tedbirler sayesinde nümayişçiler dağıtıldı. Bu teşebbüsten beklenen netice de, daha işin ortasında iken akim kaldı. Esasen, bu hareketleri iyi karşılamadığı rivayet edilen patrik **Aşıkyan** istifa etti. Bununla beraber **Hınçak Komitası**, faaliyetini bir kat daha şiddetlendirdi. İstanbul'da ve diğer vilâyetlerde yeni yeni nümayişler hazırladılar. Rus ve İngiliz sefaretleri doğu vilâyetlerinde bulunan konsolosları vasıtasıyla, komitayı gizlice destekliyorlar ve kendilerine maddî ve manevî yardımlarda bulunuyorlardı. Komitalar, vilâyetlerdeki Ermenilerden bir kısmını da, boş vaadlerle kandırarak, bunlardan **terörist** gruplar meydana getirdiler.

1894'de, komitacılarla aynı fikirde olan **Matyos İzmirliyan**, «**Meclis-i Millî**»nin zor kullanmasıyla patrik seçildi. Bu adam patrikliğe geçer geçmez, komitanın da riyasetini deruhte ederek tertipleri bir kat daha genişletip komitacıları teşci etti. O sıralarda Muş mutasarrıfına hakaret ettiği için azledilerek İstanbul'a getirilen **Kirkor Âlâtçıyan** adında bir papaz da patrik **İzmirliyan** tarafından **Ruhanî Meclis** riyasetine ve daha sonra **Kilikya Katoğikosluğu'na** tayin edildi.

«TAŞNAKSUTYUN» KOMİTASI

Bu esnada, yani 1890 tarihinde, **Hınçakların** memnun edemediği bazı Ermeniler, «**Troşak**» adı altında ve daha sonra «**Taşnaksutyun**» adıyla bir cemiyet kurdular. Ayrı ca «**Troşak**» adında bir gazete çıkardılar.

Hınçaklar, mukaddes maksatlarının (!) gerçekleştirilmesi için zorla para toplamaya ve bunun için de tüccarlara tehdit mektupları göndermeye başladılar. Bir kısım Ermenileri komitaya para vermediklerinden veya memleket için zararlı olduklarını kabul ederek, Komitanın menfaat ve emellerine boyun eğmediklerinden dolayı öldürüyorlardı.

Papaz **Mampre** Üsküdar'da; dâvâ vekillerinden **Haçik** Topkapı'da; **Dikran Karagözyan** Köprü üstünde; tüccardan **Apik Uncuyan** Galata'da; dâvâ vekillerinden **Sebuh** Galata'da Havyar Hanı kapısında, **Hınçakların** bu yüzden öldürdükleri şahıslardandır.

Bir taraftan Rusların, diğer taraftan İngiliz ve Fransızların siyasî teşebbüsleri için ellerinde güzel bir âlet olan, yalan vaadlere kapılan bu komitalar; daha büyük işler yapacaklarına; Rus, İngiliz ve Fransız himayesine dayanarak millî emellerini gerçekleştirmeye muvaffak olacaklarına kesinlikle inanıyorlardı. Avrupa'daki «**Hınçak**» ve «**Troşak**», Amerika'da intişar eden diğer Ermenice gazeteler her gün **Osmanlı Hükümeti** ve Müslüman milleti aleyhinde boydan boya, tasviri imkânsız hakaretlerle süslenmiş sütunlar dolduruyorlardı. İstanbul'da patrik **İzmirliyan,** her vesileden istifade ederek «**Sarayı Hümayun**»a ültimatom gönderiyordu. Vilâyetlerdeki piskoposlar Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına, **Osmanlı Hükümeti**'ne müdahale ve tavassut etmelerini isteyen mektuplar gönderiyorlardı. Aynı zamanda komitaların de-

vamlı tahriklerinin sonunda **Zeytun** ve **Sasonlular** ayaklanıyor ve civarlarındaki Müslüman halkı öldürüyorlardı. Nihayet, 1896 tarihinde dışarda tertiplenen ve **İzmirliyan'ın** tasdikine sunularak tatbik edilen **Banka Olayı** çıktı.

BANKA OLAYI (1896)

Komitacılar, yabancı devletlerin müdahalesini mutlaka temin etmek için **Osmanlı Bankası'nı** basmaya ve burayı uçuracaklarını öne sürerek gayelerine erişmeye karar vermişlerdi. Rus pasaportuyla Avrupa'dan gelen bir kaç komitacının maiyetinde bir takım başıboşlardan meydana gelmiş şahıslar bir gün, ansızın silâh ve bombalarla bankaya girerek planlarını uygulamaya yeltendiler. Hükümet hemen bunları dağıtarak sükûnu temin etti. Asıl tertipçiler ise, Fransız ve Rusların himayesiyle, yakalanıp tevkif edilmekten kurtuldular. Fransız Sefareti Baştercümanı **Roué** ile Rus Sefareti Baştercümanı ve Ermeni asıllı olan **Maksimof'un** refakatiyle Fransız Sefareti emrindeki **İstimbot ve Mesajeri Kumpanyası'nın Gironde** (Jirond) vapuruna götürülerek her türlü ihtiyaçları temin edilmiş ve İstanbul'dan salimen uzaklaştırılmışlardır.

Galata, Samatya ve Patrikhane kiliselerine sığınan **Troşak** fedaileri ise, **Osmanlı Hükümeti'nin** lütuf ve affını istiyorlardı. Komita reislerinden **Armen Aknoni,** Samatya'da Sulu Manastır Tepesi'nde, İngiliz Donanmasının gelmesini saatlerce bekledikten sonra, aldatıldıklarına lânet ederek intihar etmiştir. **İzmirliyan** ise, patriklik koltuğunda müsterih ve kayıtsız oturuyor, **Banka kahramanları** (!) da **Jirond'un** salonunda birleşerek İstanbul'dan ayrılı-

yorlardı. Fikrinde ısrar eden ve bozgunculuk faaliyetlerini tertiplemekten geri durmayan **İzmirliyan,** nihayet 1896 yılının eylülünde azledilerek Kudüs'e gönderildi. Aynı tarihten itibaren Ermenilerin Avrupa'ya ve Amerika'ya kaçışları başladı. Komitaların gerek içerdeki ve gerek dışardaki teşebbüs ve hareketleri, **Meşrutiyet**'in ilânına kadar devam etti. **Eçmiyazin Katoğikosu**'nun, Rusların korkunç zulümlerine karşı sükût ettiği, komitacıların oralarda en ufak bir harekete bile cesaret edemedikleri sıralarda **Katoğikos, «Türkiye'deki Ermeni Meselesi»** (!) için **Lahey Sulh Konferansı**'na delegeler gönderdi.

Komitaların 1896 ihtilâlinden sonra **Osmanlı** ülkeleri dışındaki oniki senelik fiil ve hareketleri hakkında, o mevzudaki bölümde malumat verileceği için burada daha çok dikkat çeken olaylardan olan **Zeytun, Sason, Erzurum ihtilâllerini** inceleyeceğiz.

«ZEYTUN» OLAYLARI

Zeytun İsyanları, milâdî 1545 tarihinden **Meşrutiyet**'in ilânına kadar, yani 1908 senesine kadar aşağı yukarı dört asır devam etmiştir. Esasen dağlık bir yer olan bu kazanın halkı, mevkilerinin ıssızlığından istifade ederek **feodal** bir idare altında toplanmışlar, **«İşhan (prens)»** adını verdikleri reisleri vasıtasıyla idare edilmişlerdir. **İşhanlar,** dört mahalleden ibaret olan Zeytun'un birer mahallesini idare eden dört kişi olup, her biri kendi mahallesine hâkimdi. Türk köyleri bunlara vergi verir ve bu vergiler, **İşhan**ların tayin ettiği şahıslar tarafından toplanırdı.

Bu tarz idare, 1895 yılına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren **Osmanlı Hükümeti,** hem **İşhan** adı verilen bu adamların nüfuzuna, hem de bu tarz idareye son verdi.

İşhanların gerek **Osmanlı Hükümeti**'ne ve gerek Türk halkına karşı almış oldukları vaziyet, ilk olayları doğurdu.

Önce, Zeytun Ermenileri, vergilerin fazlalığını ve toplama tarzını bahane ederek ve 15.000 kuruştan (2) ibaret olan vergilerini vermekten alenen kaçınarak, isyan ettiler. Bir müddet karşı koyduktan sonra vergileri muntazam ödemeyi kabul ettiler. Fakat 1782'de tekrar isyan ettiler, bundan sonra 1786, 1808, 1818, 1825, 1831 ve 1842'de isyan ettiler. Birbirinin devamı olan yukardaki ihtilâl vakalarının sonunda, 1853 yılında **Melikyan Arzurunî** adında bir papaz, ihtilâl hazırlıklarında bulunmak üzere «**faal bir aza**» sıfatıyla Zeytun'a gelip yerleşti. **İşhanları** hükümet müşaviri, papaz **Dîrâsuyan**'ı umumî hâkim olarak tayin etti. Hayalci bir aza olarak tanınan mezkûr papaz, kendi gaye ve düşüncelerine yardakçı aramak ve hâmîler bulmak üzere Rusya'ya giderken Erzurum'da tevkif edildi.

1850 ihtilâli henüz sona ermeden, dağlı Ermenilerin zulümlerinden ve yağmalarından bıkan Türk köylüleri, kendi yurtlarını ve memleketlerini bırakarak uzaklara göç etmeye mecbur kaldılar. Bu tarihe kadar Zeytun'da cereyan eden durum; **zorbalık, derebeylik** ve hükümete karşı devamlı **bir isyan** idi. İdeal ve istiklâl propagandacıları işe başladıktan sonra ise zorbalık cereyanına, «**istiklâl**» cereyanları da eklendi. Galata Büyük Ermeni Mektebi mezunlarından ve mahut fesat ocağının ileri gelenlerinden olan Zeytunlu **Harutyun Çakıryan** adında bir komitacı,

---

(2) Bu, ve daha sonra gelecek buna benzer meblâğların 1890'ların rayicine göre olduğu unutulmamalıdır. (A.Y.)

mektep muallimi ve aynı zamanda «faal üye» sıfatıyla Zeytun'a gitti. Bu tarihten itibaren de; gasp ve yağmacılık esaslarına dayanan Zeytun ihtilâlleri, tamamen istiklâl (!) fikrine dayanır oldu.

Bu hareketler, dışardaki Ermenilerin de teşvik ve yardımlarına mazhar oluyordu. İzmirli **Takovor Agobyan** adında birisi Zeytun mekteplerine ikiyüz; Kahire'de oturan Arapkirli **Bogos** adında başka biri de, yine bu mekteplere dörtyüz lira yardımda bulundukları gibi, **«Ermeni Birleşik Cemiyeti»** de Zeytun'da mektepler kurdurdu, oraya özel surette muallimler tayin edip gönderdi. Bu öğretmenlerden **Âvedik Keshanyan** adındaki şahıs, 1895 ihtilâlinde en mühim vazifeyi yerine getirdi. 1861 senesinde Zeytun'a Haçin'den (3), başka bir idealist daha geldi. Bu adam daha sonra kendisine **prens** namını vererek Fransa imparatoru **Üçüncü Napolyon'a** takdim olunmak üzere bir muhtıra hazırlattırdı. Bu muhtırada **«70.000 Zeytunlu kahraman Ermeni»** adına **«Zeytun'un istiklâli»** istirham olunuyordu.

Napolyon, bazı siyasî maksatlar sebebiyle bu muhtıraya önceleri ehemmiyet verdiyse de daha sonra, mezkûr muhtıra; içindekilerin mânâsızlığı ve Ermeni nüfusu hakkındaki mübalağa dolayısıyla tesirini kaybetti. Ermeniler, bir taraftan da Zeytun isyanlarının, güya, Türk halkının tecavüzlerinden doğduğunu ileri sürüyorlardı. 1865'de ırkçı Ermeniler ve istiklâl komitaları, Zeytun'a istiklâl kazandırmak için doğrudan doğruya hükümete karşı ayaklandılar. Bu ayaklanma da, tabiatıyla diğerleri gibi, birçok Müslüman kanının akmasına sebep oldu.

1862 eylülünde, Zeytun delegeleri gizlice İstanbul'a geldiler. Galata fesat ocağı azası ve Ermeni mütefekkir

---

(3) **Haçin,** Adana'nın Saimbeyli kazasının eski ismidir. (A.Y.)

ve yazarlarından müteşekkil bir heyet tarafından kendilerine muhteşem bir resmikabul yapıldı. En meşhur Ermeni şairlerinden **Beşiktaşlıyan** - millî eserleriyle bilinir-, merasim esnasında Zeytun ihtilâlcilerine hitaben aşağıdaki manzumeyi okumuştur:

ZEYTUNLULARA

«Ey nazlı ana, kimi özlüyorsun?
Gel buraya, korkma, yakın gel.
Yarasından kan akan yavruna,
Göz yaşları dökmeyerek metanetle bak.
Bırak, Türk anaları ağlasın,
Sen Zeytun'a sevinç haberi götür.
Güneş doğdu, Zeytunlular, çabuk atlara binelim,
Silâhlar yukarı, arş ileri yürüyelim.
Kaçaklar, yurt ve kucak düşkünleri bizden değil,
Bunca çektiğimiz kulluk, esaret artık yeter,
Acılığı biraz da Türke tattırmağa çalışalım.»

Fesat hareketlerinin 1865 tarihlerinde İstanbul'a da sıçradığı, yukarda geçmişti. Bu sıralarda Ermeni meclisi, **«Kanunu Esasî»** hükümleri gereğince, sırf cemaat işleriyle uğraşacağı yerde, haddini aşarak, memleketin dahilî ve haricî siyasetine ait şeylere de müdahaleye cüret ediyordu.

Zeytun delegeleri İstanbul'a gelmezden evvel **«Kevork Vartabet Apartyan»**, **Napolyon** nezdinde protestoda bulunmak üzere Paris'e gitti. İdealist vaizlerden papaz **Garabet Şahinzaryan** da, bu seyahatte kendisine katıldı.

Zeytun meselesini incelemek ve araştırmak için hükümet bir tahkik heyeti görevlendirdi. Bu heyete, daha sonra patrik seçilen, **Nerses Varjabedyan** da dahildi. **Nerses**, harcırah olarak aldığı parayı **Sis** (4) **Katoğikosu**'na

(4) **Sis**, Kozan'ın eski ismidir. (A.Y.)

vererek piskoposluk rütbesini kaptı ve doğruca İstanbul'a döndü. Bu sıralarda hükümet de kendi ülkesinin bir parçası olan Zeytun'a bir kaymakam tayin edip gönderdi. Tabiî, bu icraat Zeytunlu Ermenilerin hoşuna gitmedi. Patrikhaneye kaymakamın uzaklaştırılması için müracaatlar başladı. Haydutluk ve çapulculuk 1875 ve 1878 senelerine kadar devam etti.Bu tarihlerde **Babik Paşa** isminde bir sergerde türedi ve ölünceye kadar ihanetine devam etti.

1879'da isyan, yeniden başladı. Bu isyanın başında da yine **Babik** vardı. Olayların en mühimi 1895 olayıdır ki, bu isyana bir iki idealistten başka hemen hemen bütün dağlı Ermeniler de katılıyordu. İsyan vasıtalarını ve silâh tedarikini de patrikhane sağlıyordu. Patrikhane ve «**Meclisi Millî**», «**Usta Sinem**» ve «**Usta-Maksut**» adlarındaki iki mahir tüfekçi ustasını Zeytun öğretmenleriyle beraber oraya gönderdi ve isyanı 65 sene idare etti.

1895 yılında meşhur **Âgas, Hraçya, Âbah, Nişan, Mleh** ve **Garabet** isimlerindeki **Hınçaklar**, 400 lira ile Zeytun'a geldiler. İskenderun limanında emirlerine âmade bir İngiliz zırhlısı olduğunu ve Avrupa'nın kendilerini, istiklâl peşinde koşan komita hareketlerini tasvip ettiklerini ileri sürerek dağlı Ermenileri tekrar isyan ettirdiler.

İsyan başladıktan sonra, kırkbeş gün devam etti. Nihayet konsolosların aracılığıyla sükûnet buldu. Komitacılar da konsolosların yardımıyla yakayı kurtararak Avrupa'ya kaçtılar. Zeytun ihtilâllerini bazı Ermeni yazarları 41 olarak gösteriyorlar. Halbuki bundan başka 16 tane daha vardır ki, hepsi 57 eder.

Zeytun isyanları, önceleri yağmacılık maksadıyla yapılırken daha sonra, komitacıların telkinleriyle siyasî bir renge bürünmüştür. Komitalar bundan da faydalanmayı

bilmişler ve güya Zeytunlulara yardım için, içerde ve dışarda toplamış oldukları çok miktardaki yardımları kendi ceplerine aktarmayı unutmamışlardır.

Zeytun hadiselerinin özeti de diğer benzer isyanlar gibi şu maksatta mündemiçtir:

Yabancıların müdahalesini davet, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü kolaylaştırmak ve Zeytun'un istiklâlini sağlamak...

Zeytun isyanları hakkında Adana, Maraş havalisinde sazla okunan şu Türkçe destanı, o havalideki Ermeni ruh halini çok güzel bir şekilde izah ettiği için buraya aynen alıyoruz.

ZEYTUN MERSİYESİ

Dinleyin ağalar, destanım kısa,
Elbet alırsınız, kıssadan hisse,
Penâhgâhımızdır, Hazreti İsa,
Zeytun'un methini söyler **Dehhani.**

En evvel cenk **Bertiz'de** oldu,
İkincide asıl kışla vuruldu,
Üçüncüde **Çukurhisar** vuruldu,
Dördüncü **Andırın** çekti figanı (5).

Beşincide **Yenikale** vuruldu,
Altıncı, **Keban'da** Türk'e zulmoldu,
Yedincide büyük büyük cenk oldu, ,
Asker mağlup olup terketti canı.

(5) **Andırın**, Maraş'ın kazası; **Bertiz** ise nahiyesidir. Son senelerde yazılan bazı kitaplar bunları «**Enderin**», «**Bir tiz**» şeklinde yazmışlardır. Doğrusu bizim yazdığımız şekildedir. (A.Y.)

Ulu **Partoğime** kışlaya indi,
Çekip kılıcını elinde tuttu,
Zabitler yeniden haçını öptü
Miralay methetti Ermeniyânı

Bölüğü başında kılıç elinde,
Haçı da göğsünde dua dilinde,
Asker «eyvah» deyip teslimlerinde,
Ubudiyetleri fert befert oldu.

Zabitlerin yirmibeş hatunları da,
Denildi emanet siz ruhaniyana,
Korkman teslim olun bu emin cana,
Haç göksünde tamdır onun imanı

Peder **Partoğime**'yi dersen,
Ata bindiğinde mert, lâkin görsen,
Cenk vaktinde çokça düşman öldürsen,
Cesurluk verirdi aziz **Dehhani.**

Zeytun yiğitleri kışlaya geldi,
Baron Ağasi'ler şâdüman oldu,
Askerden «eyvah» sesi duyuldu,
Asker olup teslim, bastı figanı.

Zeytun'da, o gün de yer gök inledi,
Kışlanın askeri figan eyledi,
Elbette Tanrı da **Hay** imiş denildi, (6)
Yeniden tazelendi Ermeniyân dini.

Sonradan **Merkinan** kışlaya geldi,
Üçyüz nefer ile kumandanı sardı,
Hücumla ordunun kökünü kırdı,
Lâşelerin atıp kaçtılar yani.

---

(6) **Hay,** Ermeni demektir. İlerde aynı kelime ve bu kelimeden türemiş bazı kelimeler tekrar gelecektir. (A.Y.)

Çarıkoğlu Âvak Bozbayırlıdır,
Kışlayı aldıran onun fennidir,
Ne maksatla ise şehid kendidir,
Öldüğünde elbet koptu figanı.

Zeytun Tepesi'nde üç-dörtyüz kişi,
Nazret Çavuş'tur kumandan başı,
Binlerce genç Türk'ün sayısız nâşı,
Çerkesler dediler vallah emanı.

Hem **Bertiz** çayında döğüşen kürdü,
Bindi kır atına kargıya durdu,
Baron Hınçakistler bu hali gördü,
Dediler, görmedik böyle aslanı.

Yeni dünya **Eğya** bir kolu bastı, (7)
«Ya Surp Pırgiç» deyip çok asker kesti, (8)
Osmanlı ordusunun kökünü sarstı,
Redifler firarla kurtardı canı.

Batoğlu Serkisle, Hacı Artin Aznemyan,
Mahallece cümlesi de kahraman,
Düşman için yaman dersek, pek yaman,
Cenklerde sıtkıla döktüler kanı.

Methedelim **Panos Çolakyanı,**
Saldırdı orduya kara dumanı
Onsekiz saatlik tüm **Andırın**'ı,
Vurup harabetti Türk-Müslümanı.

Yeni dünya **Nişan, Panos Çakıryan,**
Andırın'da oldu cenkleri yaman,
Hücum zamanında sarsıldı asüman,
Tüfeklerden çıkan renkli dumanı.

---

(7) Bu **«Eğya»** ve diğer isimleri bir kaç Ermeniye okutup tam telâffuzu ile yazdık. (A.Y.)

(8) **«Ya Surp Pırgiç»**; imdada çağrılan Ermeni azizi. (A.Y.)

Aşık Nişan, Betros, Kevor namı,
Alacı Manüel oldu birinci,
Hay fedailerden intikam öcü,
Andırın Türkleri tattılar acı.

Baron Tersmekesyan Keban'ı sarstı,
Tutup Muhammedi ilk defa kesti,
Andırın'da Türk'ü gayretle bastı,
Figanları tuttu arşu Rahmanı.

Fersenli rahip oldu zorbacı,
Andırın ağası hissetti acı,
Türk kızları teslim oldular bacı,
Dediler doğrudur **İsa** imanı.

Şu **Andırın'daki** Ermeni mahpusu,
İmdada çağırdı **Partoğimyos'u**
Katlettiler dahi **Yusuf Çavuş'u**,
Ölümden kurtuldu mahpuslar canı.

Bu hücumları hep, tümden gördüler,
Yenice, kaleye imdat geldiler,
Latin ruhbanları, hep kurtuldular,
Cümlesine birden oldu handanı.

Latinler sonradan **Zeytun'a** geldi,
«**Hay**» ile birlikte ölürüz dedi,
Kurtarılan Şemmas rahipler idi,
Metholundu Zeytunlunun imanı.

Zeytun'da misafir çok «**hay**» var idi,
Cenkçi az, ama pek yiğit var idi,
Cellat Esmelyan çok asker yedi,
Encam şehid düşüp gördü imanı.

Avrupa'dan mahsus bize gelenler,
Şöhretleri ise **Hınçak Baronlar,**
Millet için bunlar fedaidirler,
Haykazyan neslinin hep kahramanı.

Baron Âbah dedi, Türkü kıralım,
Eski mülkümüze sahip olalım,
Aslan gibi muharebe kuralım,
Kaldıralım aradan, birden dumanı.

Baron Hraçya ise pek cesaretli,
Cemaline baksan, aslan suratlı,
Millet halâsına gayet azimli,
Vuralım, der idi çıksın dumanı.

Mleh, Nişan, Garabet fedaîler,
İyice şecaat ibraz ettiler,
Haylice Türklere kurşun vurdular,
Çokça ağlattılar Türk-Müslümanı.

Yüzonbin askere **Zeytun**'un bini,
Kırkbeş günde tamamladı bu cengi,
Paşa mağlup olup değişti rengi,
Dedi, rezil oldum yazık bu şanı.

Hınçak, Troşak yiğitler ve gayrileri,
Milletin uğruna can fedaları,
Avrupa teveccühünü hep kazandılar,
Ermeni bu işte görmedi kanı,

Aşık Ferdî, bu destanı söyledi,
İnip aşkın deryasını boyladı
Tüm havadis Avrupa'ya yayıldı,
Zeytun «fatih» olup kaldı unvanı.

«Ermenî Kanunu Esasisi» adı verilen **Ermeni Millî Meclisi Nizamnamesi**, Ermeni düşünür ve yazarlarını çok şımartmıştı. Her eli kalem tutan Ermeni tarafından, Ermenistan feryatnameleri ve destanlar yazılmaktaydı. Eski uydurma mefâhirleri (!) ihyâ edilmekteydi. Hele «**Ermeni Meclisi Millî**»sinin kuruluş yıldönümü merasiminde büyük taşkınlıklarda bulunulmakta, yapılan konuşmalarda «**büyük gaye**», yegâne mevzu olmaktaydı.

Bilhassa Ermenistan, «**Müstakil Ermenistan**» hülyası, İstanbul'da toplanan taşralı Ermeni güruhunu çıldırtıyordu. Hatiplerin etrafa savurdukları ve mânâsını kavrayamadıkları nutuklar, hezeyanlar, bunlar tarafından alkışlanıyordu. Bu merasimin icra edildiği Yedikule Hastanesi bahçesi o gün gözleri dönmüş, doğru düşünceden mahrum bir takım bozguncu komitacıyla doluydu. Söylenen Ermeni millî şarkıları, bunların üstünde derin bir tesir meydana getiriyordu. Bu millî manzumelerden bir örneği aşağıdadır:

«HARBE DAVET»

«Borular Ararat tepesinden ovaya, müthiş yıldırımlar yağdırıyor,
Kahramanların kanları ateş altında, bir kat daha kabarıyor.
Vatan yoluna, herkes işitsin anlasın,
Ermeni ruhları ateş gibi parlıyor.
Siz, kahramanlar, Allahın ihsan edeceği zafer tâcına hasretsiniz.
Siz Allahın kutlamasına muhtaçsınız.
İleri, cesur kahramanlar evlâdı,
Ey, vatan intikamını almak isteyen Ermeniler,
Haydi, takım takım silâh başına.
Hepiniz, sık birer sıraya,
İntikam silâhıyla ileriye doğru atılın,
İntikam silâhıyla bir sağa, bir sola saldırın.

Haydi ileri,
Bir sağa bir sola,
Haydi ileri.
İleri, daima ileri,
Haydi ileri.»

1890 yılında, Yedikule Hastanesi karşısındaki bahçede Erzurum nümayiş programı planlanıyordu. İstanbul ve diğer vilâyetlerde gösteriler yapmağa karar veren **Hınçaklar**, ilk defa Erzurum'dan başladılar. İsyan için bir sebep bulmak gerekiyordu. Bu konuda iyi bir tesadüf bulundu.

Bu sıralarda bir takım Rus Ermenileri, Türkiye'ye sınırdan silâh sokuyorlardı. Hükümet bunu haber almış ve bazı müessir tedbirler almak cihetine gitmişti. Bu arada Erzurum Piskoposluğu'nda alelusul bir arama yapmıştı. **Hınçaklar**, bu silâh aramasını isyana güzel bir vesile saydılar. Başta **Gerekçiyan** olduğu halde nümayişe başladılar. Bütün dükkanlar kapandı. Hınçak komitacıları ve taraftarları kilise avlusuna toplanarak piskoposluğun aranmasından dolayı hükümeti protesto ettiler. Komitalardaki ve bunlara uşaklık eden Ermenilerdeki ruh halini şu cüret iyi gösterir. Bu isyan ve ihtilâllerde takip olunan gayenin; yabancıların müdahalesini sağlamak olduğu açıktır. Gerek **Hınçak** ve gerek **Taşnaksutyun** komitası, bundan sonra da daima bu usulü takip etmişlerdir. Bir taraftan yabancı ülkelerdeki gazeteleriyle, risale ve konferanslarıyla kamuoyunu hazırlarken, diğer taraftan da müdahaleyi doğurabileceğini ümit ettikleri hiç bir teşebbüsten geri durmamışlardır.

SASON OLAYLARI

İhtilâl komitalarının hepsi birlikte, **Sason** olaylarını methederler ve burada çarpışan kahramanları (!) kutlarlar.

Aynı zamanda, bu olaylara ithafen çeşitli eserler neşredilmiştir. Bunların hepsi de, mübalağalı yazılmış eserlerdir. Bu eserlerin incelenmesinden, Ermeni komitalarının, her zaman **İtilâf Devletleri**'nin sinsi politikalarına âlet oldukları anlaşılır. Olayları meydana getiren sebepler incelendiğinde bunun da sırf, **ülkeye yabancı müdahalesinin sağlanması** olduğu bir kere daha görülür.

Sason isyan programı 1894 yılında hazırlanmıştı. Hükümet taraftarı olan patrik **Âşıkyan**, hükümetin Ermeniler hakkındaki teveccühünü devam ettirmek için Anadolu'daki olayların iç yüzünü hükümete anlatmak istedi. Patriğin bu hareketini **ajanlık** kabul eden **Hınçaklar**, daha geniş faaliyette bulunabilmek ve patrikhaneyi de tamamen ellerine alabilmek için patriği öldürmeye karar verdiler. Bu cinayet vazifesini, hususî bir toplantılarında, gizli rey ile Diyarbakırlı **Agop** isminde birisine verdiler. 1894 martının 25 pazar günü sabahleyin patrikhane kilisesi avlusunda cani, üzerinde taşıdığı Karadağ Rovelveri ile suikaste teşebbüs etti. Fakat muvaffak olamıyarak yakayı ele verdi. Bu olaydan sonra **Âşıkyan** istifa etti. Yerine, komita programını kabul edip icrasını üzerine alan **İzmirliyan** patrik oldu.

1895 yılında **Sason** isyanı başladı. Mezkûr isyanı daha ziyade, bilahere **Kozan** mebusu olan **Murad (Hamparsum Boyacıyan)** ile **Damadyan** adındaki sergerdeler idare etti. Gittikçe feci bir şekil alan bu isyandan dehşet duyan

İzmirliyan, komita reislerini kurtarmak için serkeşçe bir tavır ile, hükümetten takibata son verilmesini istedi.

İkinci **Sason** isyanı 1905 yılında başlamıştır. Bu defaki isyanın idaresini **Taşnaksağanlar** üzerlerine alarak meşhur **Ahpor Serop'u**, diğer ismi ile **Serop Paşa'yı**, isyanı idare etmek için başkan tayin ettiler.

Sason çapulcularından ve meşhur çete reislerinden olup, Balkan harbinde çetesiyle Rumelinde; bu sefer de Ermeni gönüllüleriyle Kafkas sınırlarında bize karşı harbeden **Antranik'in «Sason Hatıratı»** adiyle ve kendi eliyle yazmış olduğu sergüzeştinin bir kısmının tercümesini örnek olarak aşağıya alıyoruz:

> «Hatırımda kaldığına göre 1895 senesi mayıs ayının 16'ıncı günü idi ki, sınırı, **Karaurgan** (Sarıkamış civarında) civarından geçtik. Hepimiz silâhlıydık. Sınırı geçtiğimiz gece, gideceğimiz yere varmak için sekiz saat yürümek lâzımdı. Fakat onbaşıların yürüyememesinden dolayı, zikredilen yere varamadık. Güneş doğduğu halde, biz daha yoldaydık. Yakınımızda çadırlar gördük. Fakat hiç bir şeye ehemmiyet vermeksizin tayin edilen yere çıktık. Orda akşama kadar susuz kaldık. Hatırıma gelmişken söyliyeyim ki, bizden evvel **Apro (Mıgırdiç Sahakyan)**, **Cellatl**, **Gaftar** ve **Arşak** Erzurum'a gelmişlerdi.
>
> «Akşama doğru, dürbün ile yolları ve etrafı tetkik ettikten sonra karanlıkta tekrar yola koyulduk. Bu gece, sür'atle sekiz saat yürümekle mevkimize varabilecektik. Fakat iki saat yürüdükten sonra bizim onbaşılar, artık ayak sürümeye başladılar. Tekrar bunların tüfek ve fişeklerini ve torblalarını almağa mecbur kaldık. Saattan anlamayan **Valantin** devamlı acele etmekte ve **«gündüz oluyor, biz daha Pasın yaylasındayız»** diye söylenmekteydi. Yolun takriben yarısını almıştık ki, bizim onbaşılar yürümekten artık büsbütün kesildiler. Düşündük, onbaşıları bırakarak sür'atle ilerlemeye, yürümeye başladık. Zira çetemiz tehlikeye maruz

kalacağına, bu iki onbaşıyı feda etmeyi tercih ettik. Silâhlarını aldık, yalnız yanlarına altı lira ile birer saat ve bir de tabanca bıraktık. Sür'atle yürümeye başladık. **Aras** sahiline vardığımız zaman güneş doğmuştu. Vakit dar olduğundan elbise ve çamaşırlarımızı çıkarmadan nehri geçmeğe mecbur olduk. Sahilden **Kumavar**'a kadar daha bir saatlik mesafe vardı. Ben ve Hınıslı **Mardiros**, ikiyüz adım ilerdeydik. Bir arabanın bize doğru geldiğini gördük. Gizlice arabaya yaklaştık. Arabanın ekin demetleri yüklemek üzere tarlaya gitmekte olduğunu, arabacıların Ermenice olan konuşmalarından anladık. Birdenbire meydana çıktık, arabacıları yakaladık. Ve «**korkmayınız, biz de Ermeniyiz, bölük arkadan geliyor, bize bir çare bulunuz, ne yapalım**» dedik. Arabacılar korkak bir tavırla dediler ki; «**silâhlarınızı getiriniz, arabaya alalım ve ekin demetleri arasında gizleyerek, köye götürelim. Köyde de bostanlar arasına saklarız.**» Bu esnada arkadaşlar da geldiler. Yüklerimizi, silâhlarımızı arabaya yükledik. Biz de, yanımızda birer rovelver olduğu halde, bostanlar arasında gizlendik. **Kumavar**'da (R) ve (A) adlarında itimat edilecek iki ağa bulunduğunu evvelce öğrendiğimizden, bu ağaların, bulunduğumuz yere gelmelerini arabacılara tenbih ettik. Harcırah almak ve hareket tarzımızı anlamak üzere Erzurum'da bulunan **Apro** ve **Cellati** nezdine bir süvari gönderdik. Biz de geceleyin silâhlarımızı alarak **Kumavar**'dan çıktık. Normal yürüyüşle üç buçuk saatte **İlho**'ya ulaştık. (R) ve (A) ağalar da bize refakat ettiler. **İlho**'da iki gün kaldık. Oradan **Harsingar**'a geçtik. Bir gün de orada kaldık. İkinci gün **Cellati, Gaftar** ve **Arşak** Erzurum'dan geldiler. Bize üç lira harcırah ve üç saat vererek tekrar döndüler. Biz de ertesi sabah güneşin doğmasıyla beraber **Yahya**'ya ulaştık. **Valantin** bir Ermeni evine, gelişimizi haber verdi. Onlar da bizi alıp bir ahıra götürdüler. O günü ahırda, mısır vesair ot demetleri üzerinde geçirdik. Ermeniler bizi doyurup içirdiler. Gece tekrar yola çıktık. Bir müddet sonra Hunuzhozlu **Kasbar**'ın köyüne, oradan da

Palkik köyüne gittik. Gelecek diğer çeteleri burada beklemeğe karar verdik. Oniki gün bekledik. Çeteler gelmediler. (Çavuşköylü - Sasonlu) B.S. adında biri de burada çeteleri beklemekteydi. Burada mübarek bir Kürt şeyhi varmış. Kürtlerin rivayetine göre şeyhe kurşun tesir etmezmiş. Her gece **Mekke** ve **Medine**'ye gider tekrar dönermiş. Bu rivayet, bizim Ermeniler arasında da yayıldı. Bu rivayeti işiten B.S. dedi ki **'Şeyhe bir kurşun göndersem bakalım tesir ediyor mu etmiyor mu?'** Hakikaten bir gün, atlı olarak şeyhe tesadüf eder ve bir kurşun sıkarak öldürür. Bu delikanlının geçmişinde buna benzer maceraları ve bilhassa **Sason**'da pek yaman olayları varmış. Şeyhin naşını bir gölcüğe attılar. Bu sırada **Apro**, Erzurum'dan gelmişti. Şeyhin katlinden dolayı araştırma şiddetlendiğinden biz de Hınıs'ın Ermeni köylerine ikişer ikişer dağılmıştık. Hınıslılar, kasabada ancak yedi genç kaldığından bahisederek, çetenin kasabadan çekilmesini rica ettiler.

«**Apro**, Hınıs'ta yirmi iki gün kaldıktan sonra bizi yola çıkardı. Yedi Hınıslı delikanlıdan başka Eleşkirtli M. ye Bayburtlu A. da çetelerine yetişemediklerinden dolayı orada kaldılar. **Apro**'ya dediler ki; **«eğer burada harbetmek icabederse biz burada yedi gençle beraber, müdafaada bulunuruz. Lüzumu kadar silâhımız vardır.» Apro, Valantin'i** yanında alıkoyarak onu Kafkasya'ya geri gönderdi. Aynı gün biz de Bingöl'e gittik.

«**Sarıdağ**'ı iki günde geçerek **Kumkum** geçidinden sonra **Tanza-Emir**'e ulaştık. Oraya varışımızın üçüncü günü tekrar yola çıktık. Güneşin doğuşuyla beraber **Surp Karabet** ormanına vardık. Oradaki manastırda daima kalmakta olan iki atlı jandarma bulduk. Manastırın bekçisi, başpapaza sezdirmeksizin bize ekmek getirdi. Akşam yine yola çıkarak **Muş** vadisine, **Kızılağaç**'a vardık. Orada iki gün kaldık.

«Perterli **Bedros** ile **Apro**, tebdili kıyafet etmiş oldukları halde, başka bir yoldan geçerek Hınıs'tan

Muş'a geldiler. **Apro** hemen yanımıza geldi. Fazla fişeklerimizi emin bir adama verdi. Fakat fişekliklerimizdekileri bize bıraktı. Kızılağaçlılar köylerinde hiç iş olmadığından bahsederek **Apro**'nun kalmasını rica ettiler. **Apro**, tüfek ve cephanesini bırakarak orada kalmağa razı oldu. Yine Kızılağaçlı iki onbaşı ile beş asker de kaldılar. Çeşitli ülkelere mensup olan kalanlar da hep birlikte **Sason**'a doğru hareket ettik.» (9)

Taşnak kahramanları(!) arasında **Tero** ve **Haço** -ki bu defaki harpte (Birinci Cihan Savaşı), Rus ordusuna Kafkasya'da çeteleriyle katılarak Müslümanlara tasavvuru mümkün olmayan fenalıklarda bulunmuştur- dan sonra **Nikol Duman** da zikre değer. Bu adam 1910'daki son **Sason** olaylarında çok önemli roller oynamıştır. Fakat neticede Rus zindanlarında öldürülmüştür.

Nikol Duman, Hanasor isyanının da şöhretli bir kahramanıdır. Buna dair **Taşnak**ların mühim bir vesikası aşağıdadır:

«**Hanasor** hücumu esnasında **Nikol Duman**'ın gür ve keskin sadâsıyla şu sözleri işitiliyordu; «**Gayret evlâtlar... Kadınlara, sabilere hürmaye elinizi uzatınız. Erkekleri merhametsizce hemen boğazlayınız.**» (10)

İsyanlar mahdut bir saha dahilinde cereyan etmiyordu. **Amasya, Sivas, Tokat, Muş** ve **Van** da, birbiri ardınca isyan ediyordu. Komitacılar, isyanları genişletmek ve şiddetlendirmek için olanca gayretleriyle bozgunculuklarını yaymağa devam ediyorlardı.

1870 tarihlerinde İstanbul'da bir sürü faal genç; **Şahinzaryan, Portakalyan, Çeraz, Arpiyâryan, Demirci Başyan** vs. gibi bazı şahıslar; okullarda dersleriyle, yayın-

(9) **Troşak**, No. 4 - 9 (20. IV. 1914), s. 262.
(10) **Troşak**, No. 12 (eylül 1914), s. 242.

ladıkları eserlerle umumî efkârı yeni yeni yollara teşvik ettiler. «**Nura Doğru**», «**İleri**», «**Kayıtsızlık Ölümdür**», «**Hareket Edelim**» ve daha buna benzer vatan manzumeleri, hürriyet methiyeleri, ilkokul çocuklarına varıncaya kadar herkesi sarmıştı. Şair Felekyan, kısa olmakla beraber **Badğanyan**'ın «Ana Araksı»sını hatırlatan «**Fırat'ın Feryadı**»nı yazmıştı.

1873 yılında **Portakalyan**, ilk Ermeni ihtilâl komitasını kurmağa muvaffak olarak «**Asya**» gazetesini neşre başladı. Bundan sonra, **Araratyan Komitası**, hürriyetçi gençlere daha müsait ve çekici bir faaliyet devresi hazırladı.

Eğitim dernekleri ve hayır dernekleri adları altında kurulan heyetler, **Osmanlı** topraklarında «**millî benliği öğrenmek**» noktasında çok önemli roller oynadılar. 1860 senelerinde «**Fedakâr Cemiyeti**» ile; **Kilikya** (Adana, Maraş ve çevresi)yı imar etmek gayesiyle «**Hayır İşleri Cemiyeti**» adıyla diğer büyük bir dernek kuruldu. Adı geçen cemiyetlerin de **muhtariyet ve istiklâl** programları vardı. Cemiyetin ileri gelen üyelerinden olan **Mikail Nalbantyan** adında ihtiyar bir Katolik Ermeni, epeyce para toplayarak, çiftlik almak ve bir ziraat okulu kurmak üzere **Kilikya**'ya gitti. «**Araratyan**», «**Arevelyan**», «**Kilikya**» adlarındaki cemiyetlerden en önemlisi ve meşhuru «**Araratyan**» olup, bu cemiyetin gayesi de; Türk-Rus Ermenileri arasında kuvvetli bağlar kurmaktı. Bunda da, muvaffak oldular. Cemiyetin metot ve programını **Arpiyar** ile **Portakalyan** çizip tayin ettiler. **Portakalyan** Ermenistan'da teşkilât kurmak vazifesini üzerine aldı ve her türlü mahrumiyete katlanarak **Ermenistan**'a ve 1876'da da Van'a gitti. Maarif kuruluşları üzerinde, orada uzun müddet araştırmalarda bulundu. İstanbul cemiyetleri de bunun teşebbüsüne uyup

hemen meşguliyet sahalarını «**Ermenistan'a Doğru**» yönelterek çalışmağa ve birbirleriyle rekabete başladılar.

«**Araratyan**» cemiyeti yavaş yavaş büyüdü. Üyeleri çoğaldı. Osmanlı-Rus muharebesi sırasında **Portakalyan**, Kafkasya'ya gitti. Orada bulunan, cemiyetin önemli simalarından **Kirkor** (Arzurunî) ile beraber faaliyet göstererek Rus Ermenilerinin dikkat nazarlarını İstanbul ve **Ermenistan**'daki yeni teşebbüslere çektiler. **Arzurunî**'nin davetiyle İstanbul'dan gelen genç Ermeni heyeti, Kafkas hükümetine takdim olundu. Ve yardım toplanmasına izin alınarak, para toplanmağa başlandı. Rus Erenileri ilk defa **Arzurunî** vasıtasıyla 1.000 ruble yardım verdiler. Bu yardım hadisesi İstanbul Ermenilerince, beklenmeyen bir nimet olarak telâkki edildi. **Portakalyan** tekrar Van'a dönerek metot ve görüşlerini yaygınlaştırmak üzere 1878 yılında meşhur «**Ruhanî Darülmuallimini**» ni kurdu. Dinin ve ruhanî sıfatın, komitacıların elinde âlet olduğunu gören bazı Ermenilerin teşvikleriyle, **Portakalyan** ve taraftarları aleyhine hücumlar başladı. Orada kalamayacağını anlayan **Portakalyan** da Fransa'ya kaçarak mahut «**Armeniya**» gazetesini yayınlamağa başladı.

İstiklâl fikirleri, bazen korkakça, bazen de serbestçe yazılmış makaleler şeklinde, Ermeni matbuatında ve edebî eserlerinde, devamlı olarak görülmekteydi. **Şişmanyan** isminde bir yazar, meşhur Kafkasyalı **Apovyan** ve **Raffi** gibi korkunç ihtilâlciler konusunda bir takım hikâyeler yazdı. Adı geçen yazarın «**Toros Leon**» ve «**Teodoros Reşdûnî**» adındaki eserleri, isyan ve kavgaya teşvik ve isyanların lüzumunu teyit eden şeylerle doluydu. Bilhassa millî kahramanlık hurafeleri ile dolu olduğu için Ermenilerce millî uyanış devresinin en «**kıymetli**» klasiklerinden sayıldı.

1870 yılında genç Ermenilerin fikirlerinin neşir vasıtası olan «**Punç**» dergisinde, **Demirci Başyan**, «**Vazife ve Harp**» başlığı altında bir makale yazdı. Bu makalede şunları söylüyordu:

> «Yirminci asır, birçok milletlere hürriyet bahşedecek. Ermeni hürriyetini de bu asır getirecek. Yine bu asır, geçmiş asırlardan üstün olacak. Alaya alınan ve küçümsenen milli prensipler, bu muazzam asırda hükümran olacak. Himaye ve vesayet altında yaşayan milletler, rüştlerini isbat ederek, kendi idare ve mukadderatlarını ellerine alacaklardır. Yine bu muazzam asırda, boyunduruk altında inleyen milletler, zincirlerini kıracaklardır. Şüphe etmeyiniz, hürriyet güneşi yine bu asırda doğacak, «**Masis**» (11) tepesinden **Ermenistan**'a hürriyet ışıklarını neşredecektir.»

Ayvazyan adında ruhanî bir reis de, yine aynı «**Punç**» dergisinde şöyle yazıyordu:

> «Ermenilerin budalaca korkaklığı, o dereceye vardı ki, düştüğü sefil vaziyeti düşünebilecek bir hayat eseri bile gösteremiyor. Evvelce emelinin gerçekleşmesini '**Kanunu Esasî**'den beklemişti. Şimdi de ümidini, mekteplere bağladı. Güya hürriyeti, mektepler kazanacakmış. Fakat, acaba **hunhar Türk**'ü perişan etmek de mekteplerde öğreniliyor mu?.. Gerek yumuşaklıkla ve gerek şiddet ve zorla veya isyan ve ihtilâlle; velhasıl, her ne vasıta ile olursa olsun, mutlaka milleti kurtarmalı.»

1876 sonlarında Zeytunluların isyana kalkışması, bu davetlere ve teşviklere güzel bir cevap oldu.

Meşrutiyet'in ilânına kadar, komitaların çıkardıkları olaylardan ve tevessül ettikleri taşebbüslerden olmak

---

(11) **Masis**, Ağrı dağının Ermenilerce söylenen diğer bir adıdır. (A.Y.)

üzere yukarda yazılanlardan başka, 1899 yılında **Minas Çeraz** ile çeşitli yerlerden seçilmiş olan heyetlerin **Lahey Barış Konferansı'na** müracaatları ve bir muhtıra takdim etmeleri de dikkate değer.

Mısır Ermenilerinin; Adana'da, Mersin'de katliam olacağı şayiasıyla **«Piyer Keyar»** vasıtasıyla **Delcassé'**ye (12) olan müracaatları üzerine, Fransa Hükümeti tarafından Mersin ve İskenderun'a zırhlılar gönderildi.

1905 yılında Rus ve yerli Ermeni komitacılarının tertibiyle **Machin İnfernale** ile Yıldız'da Hakan İkinci Abdülhamid'e karşı bir suikast yapıldı.

1907'de İngiltere kralı **VII. Edvard** ile Rus Çarının **Reval** mülâkatında **«Türkiye'nin taksimi ve Ermeni, Makedonya meseleleri»** konuşuldu. Bundan da Ermeniler ümide kapıldılar. Bu mülâkat sıralarında **Taşnaksutyun** komitasıyla **«Genç Türk Ademi Merkeziyet Partisi»** arasında Paris'te müzakereler başladı.

Komitaların **Meşrutiyet'in** ilânından sonraki durumlarını incelemezden önce; Rusya'daki durum ve Çarlığa karşı olan mevkilerini görmek daha faydalı olacaktır.

RUSYA'DA ERMENİ KOMİTALARI VE ÇARİZM

1906 senesinde bütün Rusya'da Ermenilere fevkalâde zulümler yapılmakta; **Ruslaştırma** politikası, bilhassa Kafkasya'da Ermeni bulunan yerlerde şiddetle ve harfiyyen uygulanmakta idi.

Esasen bu politika, **Taşnaksağanlar'la Hınçaklar'ın** ve **Verağazmiyaller'in** hamisi bulunan **Hrimyan'ın** Katoğikosluğu zamanında tatbike başlanmıştı.

---

(12) **Delcassé**, Fransa'nın 1898'de Dışişleri, 1911 den sonra da Bahriye Bakanı olmuştur. (A.Y.)

Kafkas Umumî Valisi **Galitzin** (Galiçin)in 1898'de Çara takdim ettiği meşhur lâyihanın Ermenilere ait kısmı, aynen aşağıdaki hususları ihtiva ediyordu:

«**Ermeni Emelleri:** Ermenilerin ayaklanmasından maksat, memleketlerinin eski istiklâlini tekrar kazanmaktır. Bu fikir şehirlerde oturan tahsil görmüş halk ile, ruhban sınıfına mensup şahıslar arasında çok yoğundur. Köylüler henüz bu akıma kapılmamışlardır. Bu hareketin tahrikçi ve teşvikçileri, ruhban sınıfı ve Ermeni matbuatı ile yabancı memleketlerde bulunan ihtilâlci komitalardır. İşbu, razı olunmayacak durumun, halkın diğer kısmına sirayet etmemesi için daha şiddetli ve muntazam bir idarenin tesisine, hükümetçe mecburiyet hasıl olmaktadır.

«**Katoğikos ve Eçmiyazin Sinodu:** Geçen eylülde, aralıkta Tiflis'i ziyaret eden Katoğikos'a iadeyi ziyaret için, Eçmiyazin'e gitmiştim. Bu iki görüşmede de, ihtiyar Katoğikos'un aklî muhakemeden mahrum ve komitacı müşavirlerinin nüfuzu altında olduğuna kanaat getirdim. Meseleyi yakından tetkik ettim. Katoğikos'a hükümetin tesirinden başka paye vermek için sarfolunan mesainin, halka Katoğikos'un müstesna vasıflara haiz olduğu düşüncesini vermek maksadıyla olduğunu çıkardım. Bunun için, Rus Hükümeti tarafından Katoğikos ile Sinod'un özel kanunlara uygun olarak çalışmağa mecbur oldukları noktasında mutlaka ısrar edilmesi görüşündeyim. Sinod'da daha sonra meydana gelecek yolsuzluklara meydan vermemek üzere; Sinod azasından **Vahan Kirkoryanis** ile rahip **Nahabed Nahabedyanis**'in cezalandırılmasını emrettim. Bu ikinci rahip, Katoğikos'un özel kâtibidir. Bunların Kafkasya'dan uzaklaştırılmasını uygun gördüm. Zâtı haşmetpenâhileri de tasdik buyururlar.

«**Ermeni İlkokulları:** Ermeni okullarının Maarif Bakanlığına bağlanması meselesi, 1897 fermanı gereklerinden olup, bu mesele haddizatında çok mühimdir. Ve yeni nesli, ruhban sınıfının iğfalinden kurtarmak için yegâne tedbirdir. Fakat Ermeni ruhbanı, bu yeni

şekle uymaktan kaçındıklarından hükümetin emriyle 320 okul kapatıldı. İşte bundan dolayı okullara ait emlâkin, Maarif Bakanlığına bağlanması hususunun haşmetpenâhilerinin tasdikine sunulmasını istirham ettim. Bu hususta yeni emirleri beklemekteyim.

«**Kafkas Ermeni Matbuatı:** Tiflis'te neşrolunan dergiler, Ruslarla Ermenilerin kaynaşması meselesine çalışacak yerde, aksine onları parçalayacak uçurumu kazmaya kalkışmışlardır.

«**Hayır Cemiyetleri:** Ermeni hayır cemiyetleri, hayır ve iyiliğe hizmet etmekten çok, siyasetle uğraşmaktadırlar. Mahallî hükümet, nizamnamelerinden birazcık saptıkları zaman, bunları hemen lağvetmeye yetkili olmalıdır. Birkaç sene önce bu cemiyetlerden biri, genç mütefekkirler tarafından tertip edilen ayrılık hareketine katıldı. Erivan Yüksek Okul müdürü, bir Ermeni tarafından tahkir olundu. Bu hareketin taraftarlarından çoğunun mezkûr cemiyet üyelerinden olduğuna dair vesikalar vardır. Ermeni hayır cemiyetlerinin feshine, bendelerine izin vermenizi zâtı haşmetpenâhilerine teklif ederim.

«**Mahallî İdareler:** Batum'da, Kars'da ve Artvin'de mahallî idare yoktur. Mahallî meselelere ait birçok şikâyet, hallolunmak için bekliyor. Bu meselelerin Tiflis'te, acizane benim meclisimde halledilmesine izin verilmesini istirham ederim. Zira, eğer bunlar **Petersburg Âyân Meclisi** huzuruna çıkarılacak olursa; halli için, uzun müddet beklemek icabeder.

«**Mahallî Meclisler:** Mahallî meclislerde Ermenilerin özel imtiyazları vardır. Nitekim 1892 kanunu, emlâk sahiplerine bir istisnalık bahşeder. Bunu ıslah etmeli. Şehir eminlerinin hükümet tarafından tayin ve maaşlarının tahsis edilmesini ve meclis azalarının da hükümetin nezareti altında diğer bir nizamnameye uygun olarak seçilmelerini ve aynı zamanda mutasarrıflara, vazifesini yapmayan azayı azletmek yetkisinin verilmesini de teklif ederim.»

21 haziran 1903'de, Çarın bir fermanı, **Gregoryen** Ermeni kiliselerine bağlı bütün emlâkin, ait oldukları bakanlığın idaresine teslim olunmasını emrediyordu. Aynı ferman, bütün ilk, orta ve yüksek Ermeni mekteplerinde Rusça tedrisatı mecbur kılıyordu.

Yine bu ferman, Rusya'daki Katoğikos'un Sinod azasının seçilmesinde sahip olduğu hakları kısıtlıyor ve nikâh meselelerinde hüküm vermek yetkisini kaldırıyordu. Bundan iki üç sene sonra, mezalim daha da şiddetlenerek tekrar başladı. **Taşnaksutyun** komitasının ileri gelenlerinden mühim bir şahsın, bu meseleler hakkında yazdığı eserdeki ifadeleri aşağıya alınmıştır:

> «1903 senesi haziranının 21'inde, Ermeni kiliselerine ait emlâk ve eşyanın müsadere ve hükümete teslimi hakkında sadır olan Çarın fermanı duyuldu. Bu hususta gerek Ermeni Katoğikos'u ve gerek Ermeni halkı tarafından yapılan şikâyetler ve istirhamlar fayda vermedi. Müstebit Çara hiç bir şey tesir etmedi. Ferman hükümlerinin tatbiki için askerî kuvvete başvuruldu. Kilise kapıları kırıldı. Hatta, ruhanî merkez olan **Eçmiyazin**'deki manastırın veznesini parçalayıp kırdılar. Ruhbanı zindanlara attılar, kan akıttılar. Cesetler, ibadethanelerin etrafında kümeler teşkil etti.
>
> «İki sene geçti. 6 şubat 1905 senesinde **Bakû** şehrinde kalabalık bir güruh, ateşler püskürerek sebepsiz yere, pür gayz ve gazap Ermeni mahallelerine ve sokaklarda gezen Ermeniler üzerine hücum etti. Korku, telâş ve dehşet umumiydi. Ermenilerin müracaat ve istirhamlarına polis idaresi ilgisiz kalmakla cevap veriyordu. **Bakû**'dan sonra **Erivan, Nahcevan, Şoşa** ve **Kansak** da, tasavvuru imkânsız elim olaylara sahne oldular. Tekrar kan dökülmeye başlandı. Bu olayda Ermenilerle meskûn 148 köy, 14.760 aile harap ve perişan oldu. İstibdadın merkezi olan **Petersburg**'da yalnız şu zehirli söz işitiliyordu. **'Ermenilerin bütün yuvalarını tahrip ve yerle bir etmeli.'** Ruslar tarafından, zinde ve hayat dolu bir millet yok edilmek isteniyordu.»

İşte bu sıralarda **İttihat ve Terakki Cemiyeti**'nin çalışmalarının neticesi olarak, Türkiye'de **Meşrutiyet** idaresi ilân olundu. Artık Ermeniler de Türklerle beraber hür idi. **Taşnaksağan** reisi, yazısına devam ediyor:

«**Osmanlı Devleti**'nin zindanlarında siyasî mahkûm yok. Rusya'da ise; hiç bir hapishane yok ki, boş yer bulunsun. Kafkas Ermenisi **Taşnaksağanlar**, hapisten, işkenceden, sürgün ve kovulmaktan, Sibirya'dan kurtulmak için İstanbul'a ve **Osmanlı** ülkesine sığınıyorlardı. Şimdi Bizans, Ermeninin zulüm gördüğü Rus müstebitlerine karşı bir sığınak yeri oldu.

«Tevkifler için birinci işaret, 1908 senesi aralığında Tiflis'te verildi, ve 1909 başlarında son derecesine vardı. Aramaların sayısı birkaç bini geçti. Beş bini aşkın adam hapsedildi. Mahkûmlar arasında sekiz yazar, 32 doktor, avukat ve diğer mütehassıslar, 24 profesör, 30 memur, 45 tüccar, 70 sanatkâr, birçok işçi, ruhban, kadınlar hatta talebe vardı.

«Şüphe üzerine, üçbin kişi sürgün edildi. Şüphe altında bulunup da ismi listelerde yazılı birçok kimse, mezalimden, işkenceden kurtulmak için kaçıyorlardı. İşte, Kafkas tevkiflerinin şiddeti... İşte, durumun dehşeti...

«Polis, müstear ismi **İşhan** olan bir ihtilâlciyi arıyordu. Halbuki asıl **İşhan, Van**'a iltica etmiş ve orada siyasetle iştigale başlamıştı. Bunun yerine **İşhan Agopyan** adında birisi tevkif edildi. Meclis-i Mebusan azasından **Vahan Papazyan**'ın yerine, Trabzonlu **Vahanyan** adında birisi tevkif edildi.»

Kafkas mezalimi, bütün dehşetiyle devam ediyorken, 1907 yılı ekiminde ölen **Hrimyan**'ın yerine bir diğer **Katoğikos** seçimi için Çar'ın iradesi sadır oldu. 1908'de, yani bir sene sonra **İzmirliyan, Katoğikos** seçildi. Seçimin tasdik edildiğini, İstanbul Rus sefiri, **İzmirliyan**'a bildirdi. **İzmirliyan**, 29 mayıs 1909 senesinde İstanbul'dan Odesa'ya ve

oradan da Çarın huzuruna çıkmak üzere Petersburg'a gitti. Bu hususta, yukarda adı geçen yazar şöyle diyor:

«1909 senesinin temmuz ayında, **İzmirliyan** İstanbul'dan Petersburg'a giderek Çar'ın huzuruna çıktı. Resmî nutkunda aşağıdaki beyanatta bulundu:

'Kafkas Ermeni mahkûmlarının affedilerek tahliye fermanının bana ihsan buyurulmasını yüksek zatınızdan istirham eylerim.

'Bu takdirde; makamım, yüksek zatınızın lütuflarına mazhar olmakla kuvvetlendirilmiş olduğu halde Kafkasya'ya varışımda, mukaddes imparatorluğunuzla sadık Ermeni tebaaları arasında, eskiden beri mevcut olan maddî ve manevî bağları sağlamlaştırabileceğimi ve bu suretle, tâbi olduğum hükümete daha faydalı hizmetler yapabileceğimi yüksek zatınıza arzederim!'

«İmparator, Katoğikosun sözünü keserek aşağıdaki beyanatta bulundu:

'Yüksek zatınız daha Kafkasya'ya varmadan evvel, mahkûmlar tahliye edileceklerdir.'

«Katoğikos, ümitli ve İmparatorun kendisine verdiği vaatle gururlanarak Kafkasya'ya hareket etti. Şehir şehir dolaştı. Fakat, mahkûmların tahliyeleri şöyle dursun, aksine günden güne sayıları arttı. **Taşnak** âbidesi kırılarak parça parça edildi. Ve uğrunda canlarını feda etmeye hazır olan parti fertleri tarûmar oldu.»

İstanbul'daki **hürriyetçiler,** Çarizmi yerle bir etmek için programlar tertip etmekte ve **Osmanlı Hükümeti** ile Osmanlı matbuatı, Rus mezalimine karşı şikâyette bulunmaktaydılar. Eski Osmanlı mebusu olan **Karakin Pastırmacıyan'ın**; tevkif edilip Rusya'nın korkunç zindanlarına atılmış iken, kurtarılarak tekrar Meclis-i Mebusana getirilmesi, buna açık bir örnektir. Bu adam sonradan, Rusya'da bize karşı, Ermeni Gönüllü Taburları Komutanı olmuştur.

Çarlığın mezalimi gittikçe genişlemekte; zindanları, komitaları dehşete vermekte, özetle bütün Kafkasya ateş içinde yanmaktaydı. Türkiye'de ise, İstanbul'daki kaçak **Taşnaklar**, hürriyet ve rahatlık içinde yaşamakta, **Osmanlı Devleti'nin** her türlü atıfet ve yardımlarına mazhar olmaktaydılar. Özellikle **Jön-Türkler'in** en muhterem simaları, Rusya Ermenilerini müdafaa meselesinde hiç bir gayreti esirgemediler.

O zaman, komitaların tek gayesi, Kafkas Ermenilerini Rus mezaliminden kurtarmaktı.

Taşnaksutyun Komitası'nın bu münasebetle, her tarafa uçurduğu beyannamelerden birisinin tercümesi aynen aşağıdadır:

«Vatandaşlar!

«Senelerden beri mütemadiyen Ermeni isyanlarına sahne olan Kafkasya, maalesef, bugün istibdadın dehşetli baskısı altında inliyor. Ermenilerin en güzide neslî iki senedir, Çarın korkunç hapishanelerinde azap çekiyor. Rus ihtilâl hareketlerinden sonra şimdi meydan; kanlı başarılarından cesaret alarak, insafsızca ve merhametsizce Ermeniliğin en güzide neslini vuran irticaa kaldı. Muallim, şair, tüccar, sanatkâr, mütefekkir, işçi, komitacı; hülâsa hepsi hapishanelerin karanlık, korkunç duvarları arasında inliyorlar.

«Vatandaşlar! Bugün Kafkasya'da azap çeken Ermeniler; Sultan Hamid'in zulmünden, sınırların kanlı yollarından kaçıp oraya giden, bugün hürriyetine nail olduğumuz bu memleketin neslindendir. Bunlar, bizim elem ve ızdırap günlerimizde, yanlarımızda yaşayan, bizim ızdırabımızla elem duyan gerçek kardeşlerimiz, ihtilâl günlerimizde bizimle beraber istiklâle hasret duyan, gerçek dâvâmız için kan döken kahraman savaşçılarımızdır.

«Halkın hakları için açılan kavga, bugün Osmanlı toprağında zaferle neticelendi. Fakat, sınırların öteki

tarafında **Çarlık Hükümeti** hükmediyor. Orada ihtilâl fikri, halkın en tabiî haklarına taarruz eden istibdada karşı, olanca kuvvetiyle çarpışıyor. Geçmişte, ihtilâl fikirlerinin gelişmesini sınırlar durduramadı ve geciktiremedi. Kafkaslılar da bütün yirmi sene, kan kardeşlerinin ateşli hareketleri uğrunda ne lâzımsa ve ne mümkünse hepsini verdi. Şimdi de Türkiye Ermenilerinin mukaddes gayelerini; bilhassa bugün, hapishanelerde inleyen kardeşlerimizin, siyasî suçlu sıfatıyla Rus mahkemeleri huzuruna çıkarılacakları sırada, sınırlar durduramaz.

«Meşrutiyet'in bahşettiği serbestlikten faydalanan Türkiye Ermenileri, kardeşlerinin gece ve gündüz jandarmaların çirkin tazyiklerine, işkencelerine uğradıklarını görerek ilgisiz kalamazlar. Bu derin güvenledir ki, Ermeni ihtilâlci teşkilâtı **Taşnaksutyun Komitası**'nın doğu şubesi **Rayon Cemiyeti**, hiç bir sınıf farkı gözetmeksizin, bütün Türkiye Ermenilerini, Kafkasya'daki mahkûm Ermenilere ve bunların yardıma muhtaç ailelerine ve eşlerine en kısa zamanda maddî yardımda bulunmaya davet eder. En kısa zamanda yardım yapmak gerekiyor. Çünkü, mahkûmların tarihî bir hatıra olacak duruşmaları başlamak üzeredir, ve büyük fedakârlıklara ihtiyaç vardır.

«**Rayon Cemiyeti** bu maksatla, **Taşnaksutyun Cemiyeti** ileri gelenlerinin murakabesi altında bir yardım cemiyeti kurmuştur. Aynı zamanda bütün şubelerine, yardım toplamak için, gerekli teşebbüslerde bulunmalarını bildirmiştir. Hediyeleri, Erzurum'da «**Hârâç**» ve İstanbul'da «**Âzâdamard**» gazeteleri yazı heyetleri vasıtasıyla göndermek mümkündür.

«Vatandaşlar!... **Taşnaksutyun Cemiyeti** size bu tebliği yapmakla beraber, aynı zamanda Türkiye Ermenilerinin buna cevap vereceğine ve varlıklarından büyük bir kısmını, felâkete uğramış kardeşlerine ayıracağına, böylece bir kere daha, sınırlarla ayrılsalar da, sağlam kardeşlik bağlarının, aynı milletin çocuklarında daima mevcut olduğunu isbat edeceklerine inanmaktadır.»

1909 yılında Varna'da toplanan kongrenin zabıtlarında ise, şunlar yazılıdır:

> «Taşnak Komitası da bütün taraftarlarıyla beraber, diğer komitalar gibi, Rus mezalimine karşı Amerika, Mısır, Romanya ve Paris'te büyük gösteriler tertipliyordu. İsviçre merkezi, her tarafa protesto telgrafları yağdırıyordu.»

Fakat, bir sene sonra roller değişti, ve bütün komitalar, bir hamlede Moskof'un kucağına atıldı.

İKİNCİ KISIM

İkinci Meşrutiyet'ten Sonra ERMENİ KOMİTALARININ FAALİYETLERİ

MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDAN SONRA İSTANBUL'DA VE DİĞER VİLÂYETLERDE KOMİTALAR

Meşrutiyet'in ilânından sonra, ihtilâlci ve politik mahiyete sahip olan komitaların, faaliyetlerine artık son vermeleri ve **Meşrutiyet**'in koruyucu bekçileri olarak, memleketin iktisadî ve medenî kalkınması için çalışmaları gerekirdi. Komitalar da, görünüşde buna karar verdiler. Nitekim, **Hınçak Komitası** reisi Kafkasya Ermenilerinden **Sabahgülyan,** ağustos 1909'da **«Beyoğlu Surp Yeror Tutyun Kilisesi»**nde, **Hınçak Komitası** tarafından tertiplenen toplantıda, **Hınçak** programından ve **Meşrutiyet** idaresinden bahsederken şöyle demiştir: **«Biz Hınçaklar, artık ihtilâl faaliyetlerine son vererek bütün varlığımızla, vatanın kalkınmasına çalışacağız.»**

Taşnaksutyun reislerinden Rusyalı **Aknon,** yine şöyle diyordu: **«Taşnaksağanların ilk vazifelerinden biri de, Osmanlı Meşrutiyeti'ni korumak, Osmanlı unsurlarının kaynaşmasını sağlamak, İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile mesailerini birleştirmek olacaktır.»**

Meşrutiyet'in ilânından sonra Avrupa'da çalışan Ermeni Komitacıları, siyasî suçlular, kaçaklar ve serseriler payitahta doldular. Hele şapkalarıyla, kelebek siyah kravatlarıyla (boyunbağlarıyla), Rus lehçesiyle konuştukları Ermeniceleriyle **Taşnaksağanlar** bilhassa dikkati çekiyordu. **Osmanlı Hükümeti,** Ermeni mütefekkirleri arasında temayüz etmiş simalara mühim memuriyetler veriyordu. Ermenilere ait özel günlerde yapılan merasimlerin ilk saflarında **İttihat ve Terakki Cemiyeti**'nin ile-

ri gelenleri bulunuyordu. Şişli'de Ermeni kabristanında, **Meşrutiyet** uğrunda hayatlarını veren Ermeni fedaîleri adına yapılan merasimde; yukarda emellerinden ve bozguncu hareketlerinden bahsettiğimiz patrik **İzmirliyan'ın** Kudüs'ten dönüşü sırasında yapılan karşılama törenlerinde hep o muhterem (!) cemiyetin önemli simaları hazır bulunuyorlardı.

Ermeni hayır müesseseleri için oynanan piyesleri ve konserleri, memleketin en yüksek ve necip simaları (!), himayeleri altına alıyorlardı.

Ermeniler, **Meşrutiyet'in** bahşettiği **hürriyet, adalet** ve **müsavat'tan** faydalanıyorlar ve siyasî haklarına tamamen sahip bulunuyorlardı. Bunun için, Ermeni komitalarının, ihtilâlci görünümlerinin artık bir mânâsı kalmıyordu. Aslında, **Osmanlı Devleti'nin** düşüşünü süratlendirecek sebeplere tevessül ederek, yabancı müdahalesini isteyerek, suikastler ve ihtilâller yaparak emellerine ulaşmak isteyen komitalar, **Meşrutiyet'ten** önce sırf bu gayeler etrafında birleşebilmişlerdi. Yoksa, aralarında yine türlü ihtiras ve ihtilâflar mevcuttu. **Meşrutiyet'ten** sonra, bu geçici birleşmeleri, tamamiyle son buldu.

Ermeniler üzerinde mutlak bir tesir kurmağa ve bu tesirin devamına çalışan **«Taşnaksutyun», «Hınçak», «Verağazmiyal Hınçak»** ve daha sonra **«Sahema Natrağan», «Ramğavar** (Hukuku Avam)» komitaları yeniden teşkilât çalışmalarına ve mümkün olduğu kadar memleketin her tarafında şubeler açmak için faaliyete başladılar. Ermenilerin bulunduğu yerlerde kat'î hâkimiyeti ve üstünlüğü sağlamak için, her şeyden önce patrikhaneyi ve piskoposlukları elde etmeye çalıştılar. Bunun tabiî bir neticesi olarak, **Ermeni Millî Meclisi,** siyasî entrikaların merkezi oldu.

Burada, en mühim mevkileri; Rusya'dan kovulmuş, Avrupa'nın çeşitli yerlerinden İstanbul'a gelmiş sorumsuz diplomatlar, vatansız ve yurtsuz sefiller işgal etmeye başladılar. Bu diplomatlar, nutuklarında açıktan açığa, **Osmanlı Devleti**'ni bir «**devlet**» olarak tanıyamayacaklarını söylüyorlardı. Aynı zamanda, Ermeni isteklerinin Rusya'da **Ermeni Katoğikosu**'na arzedilmesini de bu meclis ortaya attı.

KOMİTALARIN KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Komitaların, nüfuzlarını arttırabilmeleri ve bilhassa seçimlerde kazanmaları için, mahalle ve mekteplere de el atmaları gerekiyordu. Komitalar, dışarıya karşı birlik ve beraberlik taraftarı olarak gözükmüşlerse de; gerçekte, her vasıtaya başvurarak «**istiklâl**» sağlamaya ve Ermeni ideallerinin gelişmesine çalıştılar. İstanbul'da ve vilâyetlerde kütüphane ve kulüpler açtılar. **Köy kulüpleri** ve **okuma odaları** açmalarından maksat, gelecek nesillerin fikrî terbiyesini Ermenilik istikametinde hazırlamaktı. Kulüplere, kıraathanelere verilen isimler, Ermeni mazisinden ve tarihî kıymeti haiz şeylerden, Ermenilerin hoşuna gidecek isimlerden seçiliyordu. Meselâ; millî ve ihtilâlci eserleriyle meşhur olan Kafkasyalı Ermeni **Raffi**, Ermeni millî şairlerinden ve yine Rus Ermenilerinden **Aharunyan, Apovyan, Masis, Ararat, Vasporağan, Daron, Verej** (intikam), **Ğayzak** (Yıldırım), **Haçinler** (Haçin Dağı), **Karistofor Mikaïlyan, Asparaz** gibi isimler bunlara birer örnektir.

Kütüphanelere konulan ve halka okutturulan kitaplar da, incelenmeye değer kitaplardır. Meselâ; «**Ermeniler**

için», «Sosyalizm Nedir?», «İhtilâl», «Islahat Meselesi», «Zindandan Zindana», «Kan Yolu Üzerinde», «İtiraz», «Unutulmuş Kahramanlar», «Yıldız Bombası» vs... Ayrıca Cenevre'de komita tarafından basılmış, Türkleri tezyif ve tahkir eden eserler, Rusya'da yazılmış ve Rus parasıyla bastırılmış kitaplar, «Ermenistanın Mazisi», «Ermenistan Tarihi», «Eski Ermenistan Haritaları», «Ermeni Kahramanları» gibi eserler de bunlardan bazılarıdır.

Ermeni komitacılarının kartpostalları, Ermenistan kralların büyük boy resimleri, Ermenistan arması, Doğu vilâyetlerimizde en korkunç zulümleri işlemiş Rus-Ermeni komitacılarının büyük boy tabloları, Sason ve Zeytun kahramanlarının (!) resimleri sokaklarda satılıyor, komitalar tarafından bunların binlerce nüshası, vilâyetlere gönderiliyordu. Aynı zamanda, komitacılar mekteplere de girdiler. Öğretmenler bilhassa mutaassıp **Taşnak, Hınçak** ve **Ramğavar** mensuplarından seçildi. Çocukların fikirlerini bozacak ihtilâl, millet ve istiklâl üzerine kitaplar yazılmağa, Türklüğe ve Türklere karşı nefret ve kinleri artıracak eserler hazırlanmağa başlandı. Ermeni efkârı umumiyesini kazanmak için yapılan bu çalışmalardan dolayı komitalar arasında şiddetli münakaşalar ve hatta İstanbul'da, İzmir'de ve diğer vilâyetlerde birçok olaylar çıktı.

Ermeni mekteplerinde, bilhassa ilk ve ortaokullarında okutulan kitapların en başta gelenlerinin içinde bulunan konulardan aşağıya birer örnek alınmıştır:

1914 yılında **Matosyan Matbaası**'nda basılan ve **Madam Zabel** ve **H. Asador** tarafından, ilkokullar için yazılan «**Dilbilgisi**» kitabının 16'ıncı sayfasında «**Hamiyetli Yervant**» başlığı altında şunlar vardır:

«**Yervant** arkadaşımdır. Kendisini çok beğenirim. Çünkü hamiyetli bir çocuktur. Pek güzel Ermenice konuşur. Lisanımıza, millî tarihimize ait dersleri bütün dikkatiyle takip eder. Anadilini bilmeyen, konuşma esnasında yabancı kelimeler kullanan ve daima Avrupa kitapları okuyan çocuklara benzemez. O size Ermeni masallarını, Ermeni kraliçelerinin kahramanlıklarını ve uğradıkları felâketleri anlatabilir. Nerede muhterem bir Ermeni yazarının resmini görse tanır ve size ismini söyleyebilir.»

Yine aynı kitabın 17'inci sayfasında «**Ermeni Çocuğu**» isimli şiir de şöyledir:

«Ben Ermeni neslinden bir Ermeni çocuğuyum.
Hayk'ın, Aram'ın lisanını konuşurum.
Tacım, altınım, elmasım yok,
Fakat gönlüm zengindir.
Namusluyum.
Milletimin hasret ve sevgisiyle yanıyorum.
İçimde kahramanların ruhu yaşıyor.
Ecdadımın, ruhumdaki mukaddes ateşini hazinelere değişmem.
Her ne kadar bedbaht olsa, zulüm ve işkenceye uğrasa da;
Ermeni hiç bir zaman kimseden ekmek dilenmez.»

Yine adı geçen yazarlar tarafından ilkokullar için yazılan «**Kitaphane**» adındaki okuma kitabının 40'ıncı sayfasından, «**Ermeni Çocuğu**» isimli başka bir şiir:

«Ey Ermeni çocuğu,
Kahraman çocuk,
Sen, kahraman **Vartan'ın** neslindensin.
Namuslu ol.
Milletin seninle övünsün,
Büyük bir bilgin ol.
Vatanına rehberlik et.
Büyük bir önder ol,
Milletinin ruhunu yücelt.

Her Ermeni çocuğu,
Kahraman ecdadının eserini takip etmeye
Ve vatanına faydalı olmaya
Mecburdur.»

Aynı kıtabın 13'üncü sayfasında Ermeni krallarından **I. Ardaş**'ın hamaset menkıbeleri; 37'inci sayfasında Ermenilerin hükümet merkezi (!) olan **Ani** (1) şehrinin harabeleri; 59'uncu sayfasında **Kilikya**'nın son kralı **Leon**'un hal tercümesi; 78. sayfasında **Vartan Mamikonyan**'ın hal tercümesi; 98'inci sayfasında da Kral **Dertad**'ın menkıbeleri ile resimleri bulunmaktadır.

Yine adı geçen müellifler tarafından yazılan **«İkinci Sınıf Dilbilgisi»** adındaki kitabın 32'inci sayfasında, ezberlenmesi için yazılan **A. Panusyan**'ın **«Ermeni Güneşi»** adındaki şiiri:

«Ey Ermenistan'ın sevgili güneşi,
Vatanın ovalarına nurlarını saç.
İşte, mavi semanın lütuf akisleri altında,
Hayat verecek bahar geliyor.
Ermeni çocuklarına sıcak ışınlarını ver.
Ermenilerin alınlarına,
Mukaddes ümit ve inanç ışınlarını saç...»

82'inci sayfadan, **«İttihat»** isimli şiir:

«Ermeniler!
Hangi mezhepte olursanız olunuz,
Daima yan yana çalışınız!
Aynı tarihe, aynı lisana sahipsiniz.
Birbirinize bağlı olunuz!
Ermeniler!
Hangi komitaya mensup olursanız olunuz,
Daima el ele yürüyünüz!

---

(1) **Ani** şehri, 885 yıllarında kurulmuştur. **Kars**'ın doğusunda, **Arpaçay**'ın kenarında olan ve bir bölümü Türk sınırlarında kalan bu şehrin, bugün harabeleri mevcuttur. (A.Y.)

Bir lisan, bir vatanınız var.
O halde bir gayeye, bir ruha sahip olunuz!
Ermeniler!
Hangi mevki ve sınıfta olursanız olunuz,
Daima gönül gönüle bağlı olunuz!
Hayatınızı, daima aynı fırtına dağıttı.
Ayrılmaz ve ahitte bir arkadaşlar olunuz!
Ermeniler!
Hangi yıldız altında yaşarsanız yaşayın,
Çalışırsanız çalışın,
Size kardeşlik sevgisi lâzımdır.
Dedeleriniz,
Mezarlarından
Size **İttihat** tavsiye ediyorlar.»

Bunlardan başka, aynı kitaplar, sayfalarında Kafkas Ermeni edip ve yazarlarıyla, yerli ve yabancı ihtilâlcilerin resimlerine ve hal tercümelerine yer vermişlerdir. **S. Kapamacıyan** tarafından yazılan **«Kamir (Şarkta Küçük Seyyah) - Ermenilerinin Yegâne Okuma Kitabı»** adındaki eser ise; bir Ermeni çocuğunun Ermenistan'daki seyahati farzolunarak yazılmıştır. Bu hayalî kitapta, Ermeni tarihine, eski Ermeni medeniyetine (!), krallarına, efsanelerine, Erzurum, Sivas, Harput ve Zeytun gibi yerlerin Ermeniler nazarındaki kıymetine, taşıdıkları hatıralara dair fikirler verilmiş ve milliyetçi Ermeni yazarlarının, ihtilâl liderlerinin resimleri konulmuş, hal tercümeleri tafsilâtıyla yazılmıştır.

Yine İstanbul'da 1910 tarihinde **Balnez Kitabevi** tarafından neşredilen ve Ermeni ortaokulları için **K.H. Basmacıyan** tarafından hazırlanan **«Resimli Ermeni Tarihi»** adındaki ders kitabının ilk sayfasında şunlar vardır:

«Birinci Ders — Ermenistan»

«Atalarımızın oturdukları kıtaya, milletimizin ismine nisbetle **Ermenistan** denilir ki, şimdiki durumda

üç devlet arasında bölüşülmüştür. Ermenistan, evvelce çok mesut ve kalabalık bir kıtaydı.

«**Ermenistan**; kuzeyde **Pontus** (Karadeniz) ve **Rasdan** (Gürcistan); doğuda **Hazar Denizi** ve **İran**; güneyde **Asuristan, Elcezire**; batıda **Alus** nehri (kızılırmak) ile çevrilmiştir.»

Aynı kitabın 82'inci sayfasından:

«**Türkiye'de Ermeniler**»

«**Ermenistan'ın** büyük bir kısmı Türklerin eline düştükten sonra Tatar zulüm ve işkenceleri tekrar başladı. Ermeniler ve Türkiye'deki diğer unsurlar, **Meşrutiyet'in** ilânına kadar, epeyce zaman ızdırap çektiler. **Rus Hükümeti**, Hristiyanları himaye maksadıyla **Osmanlı Hükümeti'**ne harp ilân etmişti.»

87'inci sayfasından bir parça:

«**Ermeni Meselesi**»

«**Ermenistan'da** meydana gelen zoraki ihtidalar, gasp ve yağmalar, katliamlar vs. gibi hunharlıklar, Ermenilerin imhası için **Sultan Hamid Hükümeti'**nin icraatı, Ermenilerin, durumu Avrupa'ya şikâyetlerine sebep oldu. Bu suretle **Ermeni Meselesi** ortaya çıktı.

«1878 yılında Osmanlı-Rus harbi sona erip **Ayastafanos'ta** yabancı sefirlerin huzurunda anlaşma imzalanırken, Ermenilerin muhterem patriği **Nerses Varjabedyan**, sefirlere, Ermenilerin çektikleri elem ve ızdırapları anlatarak buna bir çare bulmalarını istirham etti. **Ermeni Meselesi**, 16'ıncı madde şeklinde kabul olundu. Fakat aynı sene Berlin'de **aktolunan Konferans**, bunu bozarak, isteklerimizi 61'inci madde ile sağlamlaştırdı.»

88'inci sayfasından bir parça:

«**Ermeni İhtilâl Komitaları**»

«Tehir edilmeden yapılacak reformlar, bugüne kadar tatbik olunmadıktan başka, taşkınlıklar arttı. Bunun neticesi olarak, **Hınçak** ve **Taşnak** komitaları zuhur etti.

«Bu komitalar halka her suretle nüfuz ederek, onları uyandırdı ve ihtilâlin sebebi olan mukaddes gayeyi ve bunun bahşedeceği lütufları her tarafta yayıp izah etti.»

Yine 88'inci sayfasından başka bir paragraf:

«Ermeni Katliamları»

«**Sultan Hamid** zamanında **Ermeni Meselesi** için bir hal çaresi bulundu. Bu da, **Ermenistan'daki** Ermenileri çıkararak yerlerine, göçmen Çerkezleri veya Kürtleri yerleştirmekti. Fakat, bu programın tatbiki, kolay değildi. Çünkü, hiç bir Ermeni, kendi ocağını arzusuyla terketmek istemezdi. Bu sebeple Avrupa'nın gözü önünde, **Timurleng'i** hatırlatacak katliamlar meydana geldi. Avrupa devletleri utanmayarak, 1895'den beri İstanbul'da ve bilhassa **Ermenistan'da** vukubulan bu katliamlara karşı ilgisiz kaldı. Akan kan sellerini durdurmadılar. **Bilhassa bir Hristiyan hükümet var ki, Tatar neslinden geldiğini göstermek için** o mel'unca imha politikasını kendisi de uyguladı. Ermenileri imha ve böylece Ermenilerin atalarından kalan arazisini elde etmek istedi. Bu sebepten Kafkasya'da da katliamlar başladı. Zeytun kahramanları, ecdadlarından intikal eden cesaret ve fedakârlıklarını isbat ettiler. Kafkasya'da da Ermeniler Tatarlara tam bir ders verdiler.»

Bu kitaplardan başka, «**Megraged**», «**Oşakan**», «**Ermenistan Coğrafyası**», «**Porak**» adındaki kitaplar da, bu kabildendir. İlkokullarda coğrafya ve millî tarih, yalnız ihtilâlcı fikirleri telkin etmek için okutuluyordu. En ufak tarih kitaplarında bile, eski prens ve kralların uydurma resimleri ve ihtilâlcilerin fotoğrafları bulunuyordu. Coğrafya haritalarında Van, Erzurum, Diyarbakır vs. gibi şehirlerin yerlerine **Vasporagan, Garin, Dikranagerd** (2)

(2) **Vasporagan**, Van; **Garin**, Erzurum; **Dikranagerd** ise Diyarbakır'a verilen isimlerdir. (A.Y.)

gibi isimler yazılmış, coğrafya kitaplarında ise, en çok tafsilât doğu vilâyetlerine ayrılmıştı.

Komitacı öğretmenler; **Osmanlı Devleti**'nden bahsettikleri zaman, «**Türklerin, Anadolu vilâyetlerini Ermenilerden zapdetmiş olduklarını, her Ermeni için, atalarının memleketini, Türklerin boyunduruğundan kurtarmağa çalışmanın millî bir görev**» olduğunu anlatıyorlardı. Komitaların emellerine göre tertip edilen ve patrikhane tarafından seçilen bu kitapların, mekteplerde okutulması mecburiydi. Okuma kitaplarına alınan çok heyecanlı, eski ve yeni şiirlerin, öğrenci tarafından ezberlenmesi şarttı. Öğrenciye dağıtılan defterlerde ve okuma, tarih, coğrafya, matematik vb. ders kitaplarında ise **Ermenistan** haritası ve arması bulunuyordu. Okul müdürlüklerine ve öğretmenliklerine, patrikhane tarafından, komita reisleri ve Rusya'dan gelme komitacılar tercihli olarak tayin ediliyordu. Bilhassa Galata'daki **Büyük Ermeni Mektebi** (Getronagan) bu adamların elinde, bir fesat ocağına dönmüştü. Komitaya ait en mühim müzakereler ve münakaşalar, bu mekteple **Sanasaryan Mektebi**'nde cereyan ediyordu.

Mektepler ve kitaplardan sonra, Ermeni yazarları tarafından her sene neşrolunan **salnâmeler** de dikkate şayandır. Bunlardan **Teotik** adında birisinin, her sene İstanbul'da çıkardığı «**Amenon Daresevisi**» adlı **salnâmesi** (yıllığı), sadece Ermeni komitacılarının resimlerini, bunların şiir ve makalelerini, **Ermeni Meselesi**'yle uğraşan yabancıların resimlerini ihtiva ediyordu. Hele, mezkûr yıllığın 1914 tarihli nüshasında, yani **I. Cihan Harbi** sırasında neşredileninde, Rus ordusunda çalışan Ermeni subay ve generallerinin resimleri konmuş ve hal tercümeleri yazılmıştı. Ayrıca, bunların hatıraları ve hamaset menkıbeleri takdirle anlatılmış, bilhassa Ermeni meselesinin ay-

rıntılı bir tarihçesi kaleme alınmıştı. Düşünmeli ki, o zaman **Osmanlı Hükümeti,** Ruslarla harbe tutuşmuş, Ermeni çeteleri de sınırlarda ve iç kısımlarda yıkıcı faaliyetlere başlamışlardı.

Bunun gibi, yine, **«Sahak-Mesrup», «Ermeninin Salnâmesi», «Taşra Salnâmesi»** gibi, daha birçokları, yıkıcı neşriyatta geri kalmıyorlardı.

Gençlerin okudukları şiirlerin, okullarda yeni nesle okutulan parçaların, isyan ve ihtilâl mevzularından başka bir konuyu ihtiva etmemesine çalışılırdı. Komita marşları ile, okullarda ve diğer yerlerde söylenilen manzumelerin aşağıdaki örnekleri, komitaların ruh hallerini ve Ermenileri ne gibi yollara sevkettiklerini gösterir:

«TAŞNAKSAĞAN MARŞI»

«Taşnaksağan çetesi, Sason'a gidelim,
Yiğit arkadaşlarımız bizi bekliyorlar.
Kahraman **Antranik** cesur arkadaşlarıyla,
Harp istiyor, baharı bekliyor.
Çete başları can ve gönülden yemin ederek,
Fedailleriyle ilerliyorlar.
En önlerinde kahraman **Antranik,**
Nara atarak harp istiyor.
Yetişir artık kardeşler çok uyuduk.
Bu kadar sabır ve tahammül kâfi değil mi?
Anamız **Ermenistan'ı** elden çıkardık.
Şimdi kuvvetliyiz tekrar alalım.»

«İSTİKLÂLE DAVET» (*)

«Ermeniler! silâh başına, kılıç bele, tüfek omuza!
Türk Ermenistanı'ndan bizi bir ses çağırıyor.
Dağdan dağa dehşetli bir feryat çınlıyor,
Vatana koşunuz Ermeniler, Ermenistan'a koşunuz!

(*) Ermenilerin millî şarkılarındandır.

Ermenistan'da Ermeniler yine kıyam etti.
Aslanlar gibi intikam, intikam diye bağırıyorlar.
Bütün ovalar kana boyandı.
Bütün derelerden kan akıyor.
Düşman korkusundan, dehşetinden kaçtı.
Ermenilere birçok ganimet bıraktı.
Bir ağızdan, zafer diye bağıralım!
Düşman mağlup oldu, yaşasın Ermenistan!»

«HAN'IN ŞARKISI» (*)

«Ay yoktu, karanlık bir geceydi,
Bir çete hızlı hızlı gidiyordu.
Bu çete kahraman «**Han**»ın çetesi idi.
Hepsi de silâhlı idi.
Kahraman «**Han**» Pasin'e çıktığı zaman,
Top sesleri işitildi.
Ermeni kahramanlarının silâhlarından,
Çıkan kurşunlar gürlüyordu.
Ermenistan toprağında,
O kahraman, kanını döktü.
Ağlama, onu hatırla, kahraman «**Han**»ın adını hiç unutma!»

«HINÇAKYAN MARŞI»

«Sen uzak illerde garip garip oturduğun halde,
Vatanın felâketini yakından biliyorsun.
Yeni emellerin yüce ve cesur vaizi,
İhtilâlin çınlayan hınçağı (çıngırağı),
Senin saçtığın, ektiğin yeni büyük idealin,
Güzel meyveleri çabuk yetişsin.
Erzurum'da, İstanbul'da, Âsâ şimşeği!
İlk hareketin çanını çabuk çal!
Ermeniler her tarafta ayaklansın,
Esaret zinciri kırılsın, yeni güneş doğsun,
Hürüz, **Hınçak Komitası**, çınla!...»

(*) «**Han**», Ermeni çete reislerindendir. Şarkısı, Ermeni okullarında ufak çocuklara dahi ezberletilmiş ve söyletilmiştir.

«ERMENİSTAN'IN FİGANI»

«Emelime erişeyim de,
Varsın beni darağacına çıkarsınlar.
Darağacından boğuk sesle,
Ah, **Ermenistan** diye bağıracağım.
Ah, **Ermenistan** kalbimi, ruhumu,
Sana ithaf ediyorum, kabul et!
Mümkünse ben öleyim, yalnız,
Biçare **Ermenistan** hayat bulsun.
Benim de murassa taçlı,
Bir kralım olsun.
Ermenistan bayrağı dalgalansın.»

«ANA VATAN ERMENİSTAN»

«Mezarımın yanına, taşımın üzerine,
Şu zafer abidesini dikiniz.
Ermenistan görsün, Ermeni kahramanları okusun,
Şehid olan arkadaşlar, ana **Ermenistan'ı** hatırlasınlar.
Kahramanların önünde durduğum zaman,
Haydi ileri, diye bağırırdım.
Kahraman Ermeniler, düşmanımıza karşı harbedelim,
Şecaatimizi, Ermeniliği onlara gösterelim.
Kemiklerimiz kabir içinde rahat etsin,
Hür sancaklarıyla, mezarımızı Ermeni kahramanları örtsün.»

Komitacıların, ihtilâlcilerin bu şarkıları, okullardan başka tiyatro sahnelerinde, Ermeni kahvelerinde, kulüplerinde ve sokaklarda da açıktan açığa söyleniyordu. Meselâ; hiç bir memlekette oynanmasına müsaade edilmeyecek derecede, taşkınca yazılmış olan **«Vartan Mamikonyan»** piyesi Beyoğlu'nda, Üsküdar'da oynandığı sıralarda Ermenilerin en heyecanlı ihtilâl havalarından olan **«Pamp Orodan»** hep bir ağızdan söyleniyor, Ermeniliği temsil eden ihtiyar, **«hür Ermenistan, hür Ermeniler»** kelimelerini söylediği zaman, halk heyecanın son derecesine geliyor, **«yaşasın Ermenistan»** diye bağıranlar bile

oluyordu. Bu kadarla da kalmadı. Bu şarkılar, plaklara okunup her tarafa gönderildi. Acaba, bu kadar şımarıklığa ve arsızlığa nerede tahammül olunabilirdi. Propagandanın, Komitalarca özel bir önemi olduğundan, ücretle tutulmuş hatipler, mahalle mahalle gezerek halkı tahrik ediyorlardı. Ermeni yazar ve müelliflerine gelince zaten bunların hepsi, «**hürriyetin ilânı**»ndan sonra bir tek edebî, ciddî eser yazmamış ve kalemlerini tamamen komitacılığa, Ermenilerin emellerinin diriltilmesine, ihtilâle ve bozgunculuğa kiralamışlardı.

Bilhassa tarih kitapları, dikkat çekicidir. **Meşrutiyet**'ten sonra, her önüne gelen bir tarih yazdı. Bilhassa tarihçilerden birisi, Bizans İmparatorlarından 14 veya 18'inin Ermeni ırkına (!) mensup olduğunu söyleyecek kadar garip iddialarda bulunmuştur.

Patrikhane, bütün varlığıyla, tam bir komitacı yatağı oldu. Öğretmenler ve vilâyetlerdeki piskoposlar, uzun uzun tetkiklerden sonra, genç ve müfrit papazlardan seçiliyor, ve bunlar da, papaz kisvesi altında, gittikleri yerlerde mevki ve durumlarından istifade ederek komitalar hesabına çalışıyorlardı.

Okullarda **Ermenistan** tabloları, en kıymetli yeri işgal etti. Piskoposluklarda **Osmanlı Tuğrası** kaldırılarak, yerine **Ermenistan Arması, Ermenistan Haritası, Martin** ve **Mavzerler** asıldı. Bombalar temin edildi. Bomba yapımını öğrenmek için Erzurum, Kayseri, Diyarbakır ve Van'dan; Rusya'ya, Amerika'ya ve Avrupa'ya adamlar gönderildi. Komita gazeteleri en ufak köylere kadar sokularak, **bozgunculuk** yaygınlaştırıldı. Gazetelerin neşriyatı; halkı, hükümet aleyhine tahrike ve memleketi **hükümetsiz** göstererek devlet icraatını tenkide yöneldi. Dışardaki gazeteler ise, hükümet ve hükümet adamları hakkında ve Türklü-

ğün aleyhinde ağza alınmaz küfürler savuruyordu. Edebî ve ilmî gazeteler, mevzularını tamamen terkederek, eski Ermeni hayatını, Ermenilerin mazisini (!) diriltecek konularla uğraşmaya başladılar. Özetle; gazeteler, kitaplar, nutuk, konferans, şarkı ve hatıra gelecek ne gibi vasıta varsa hepsiyle hükümetin ve Türklerin izzetinefsini, dinî hislerini tezyif, tahkir ve terzil edecek ne mümkünse hepsine başvuruldu.

ADANA OLAYI

Komitalar, vaatlerine rağmen, daha **Meşrutiyet**'in ilânının birinci senesi olmadan, yine eski faaliyetlerine başladılar. Saçma, ipe-sapa gelmez isteklerle **«arazi meselesi», «zoraki ihtidalar», «katliamlar..»** vs. gibi, artık herkesin iğrendiği âdi ve bayağı yalanlarla Ermenileri yine tahrike, onları isyan ve ihtilâle hazırlamağa başladılar.

Komitaların, **Meşrutiyet**'ten sonra başlayan ve öncekilere nispetle daha şiddetli ve aynı zamanda daha açık olan bu bozgunculuklarının pek tabiî bir neticesi olarak, ilk defa **Adana Olayı** çıktı.

Aslında komitalar, daha 1905 tarihinde Paris'te yaptıkları bir kongrede, her ne şekilde olursa olsun **Kilikya** (Adana, Maraş ve çevresi)nın istiklâlini sağlamaya karar vermişlerdi. Bunda, komitalarla beraber; Adana, Maraş ve İskenderun civarında, Ermeniler arasında Ortodoksluğu neşre ve Ortodoks olacak köylerde kilise yaptırmak suretiyle kendisi için bir nüfuz bölgesi ve Akdenize bir yol açmaya çalışan Rus parmağı da vardı.

İhtilâl programı, bir müddet bir tarafa atılmış ise de **31 Mart Olayı** Ermenilere güzel bir fırsat hazırladı.

Müslümanların inancına, millî ve dinî hislerine tecavüz etmek, Müslümanların evlerine haç işaretleri çizmek, sokaklara tehdit edici yazılar yapıştırmak, Ermeni köylerinde, yollarda ve hatta kasabalar dahilinde erkek ve kadınlara tecavüz etmek, jandarmayı ve halkı öldürmek suretiyle, olaylar başladı.

Aslında, oraya piskopos olarak gönderilen meşhur ahlâksız sefih **«Muşeg Piskopos»**, açıkça kiliselerde isyan ve ihtilâl yolunu tavsiye etmek ve **Danyelyan** adındaki papaz da kilisede barut tütsülemek suretiyle, halkı tahrik ediyorlardı. Ayrıca, okullarda ve tiyatrolarda Ermeni istiklâline, Ermeni millî hasletlerine, ihtilâle ve Türk mezalimine (!) dair piyesler oynattırmak suretiyle Ermenileri bu olaya hazırlamışlardı. Bu isyan olayı da, mutat olduğu üzere feryatlara, müdahale isteklerine, hükümeti suçlamaya sebebiyet verdi. Olaydan sonra Ermeni yazarları tarafından **«Adana katliamı»**, **«Adana faciası»** adı altında, birçok eser yazıldı. Yabancı yazarlardan bir kısmı da, buna katıldılar. Bilhassa bu yazarların Ermeni efkârı umumiyesini Müslümanlar aleyhine ne kadar kışkırttıklarına, açıktan açığa payitahtta basılan gazetelerle, kitaplarla neler yazdıklarına dair birer örnek vereceğiz.

Salnâme (yıllık) sahibi **Teotik'in** karısı **Madam Arşakuhi Teotik** tarafından yazılan ve İstanbul'da basılıp dağıtılan **«Kilikya'da Bir Ay»** adlı kitapta şöyle deniyor:

> «— Bu adamın kim olduğunu biliyor musun? Bu adam, harp esnasında, cihad sevabına erişmek için, boğazlamak için hemşehrilerinden bir gâvur isteyen o yabanî, kör hocadır. Arzusuna da erişmiştir.»

Agop Terziyan adında birinin yazdığı **«Adana Katliamı»** ismindeki bin sayfalık bir kitapta da **«Son Ninni»** başlığı altında şöyle denmektedir:

«SON NİNNİ»

«Ninni yavrum, uyu!
Uyu da, yaralı babanın inîltisini duyma!
Memeden emdiğin zehirdir, süt değil.
Bu mübarek yerlerde kan tufanı oldu.
Sen sakın kaçma, memleketini sev ve onu daima takdis et.
Vatanında, toprağında hiç bir zaman esir olarak yaşama, hükmet, hükümran ol!
Babanın üzerine ben de ruhsuz olarak düşmedimse,
Bundan maksadım,
Vatana, **Roma**'nın dişi kurdu gibi,
Yeni bir **Romulus** yetiştirmeye söz vermemdir.
Kollarım bağlandı, ayaklarım baltalandı.
Ah, sonunda memelerimi de kestiler.
Yaramdan kanımı bir tanecik em, yavrum,
İşte ölüyorum... artık sana **Ermenistan** ana olsun.
Üzerinde babanın henüz sıcak kanı kokan,
Şu kırık kılıç da, benden sana yadigâr olsun.»

Bu olay, komitacıların faaliyetini daha da şiddetlendirdi. İstanbul'da türlü türlü isimlerle neşrolunan ve komitalar hesabına yaşayan gazetelerle; meselâ binlerce nüshası Amerika ve diğer yabancı ülkelerdeki Ermenilere gönderilen Van'da münteşir **«Vandosp, Eşhadank»**; Erzurum'da münteşir **«Hârâç»** ve benzeri gazeteler, **Osmanlı Ülkesi**'ni karmakarışık ve anarşi içinde göstermekten zevk almaktaydılar. Dışarda Ermenilik lehine bir tesir meydana getirebilmek için de, çalışmalarında daima bu noktayı hedef alıyorlardı.

ERMENİLERİN SİLÂHLANMASI

Ermeni halkı daha çok silâhlandırmak, bomba vs. gibi silâhları, en ufak Ermeni köylerine kadar sokmak meselesi, komitaları meşgul ediyordu. Bunun için, herkes «hürriyet» sarhoşluğu içinde yüzerken; bütün vatandaşlar **Meşrutiyet'i** kutlar, **Osmanlılar** birbirini kucaklarken, Ermeniler fırsattan ve durumdan istifade ederek, olanca gayretleriyle silâh ve bomba yığmaktaydılar.

Hınçak reislerinden **Sabahgülyan** (3), **«Ângâh Hayasdan (Müstakil Ermenistan)»** gazetesinde şöyle diyordu:

> «Bir aralık Türklerin ilgisizliğinden istifade ederek bütün halkı silâhlandırmağa karar verdik. Bu maksatla başlıca merkezlerde, silâh mağazaları açmayı ve yarı fiyatla, hatta bedava halkın her tabakasına silâh tedarik etmeyi kararlaştırdık. Fakat **«İttihat Cemiyeti»** bunun farkına vararak, daha sonra silâh ithalini yasakladı. O zaman biz de, başka tedbirlere baş vurmaya mecbur olduk.»

Komitalar; silâh ithalâtına, en ufak köylere kadar şubelerini genişletip azasının silâhlanmasına bütün gayretleriyle çalışıyorlardı. Bir taraftan da azalarının güzel silâh kullanmasını, taarruz ve gerektiği zamanda müdafaa yapabilecek bilgileri öğrenmeleri için de, gerekli vasıtaları ihmal etmiyorlardı. Kafkas Ermeni komitacılarından **Toman** adındaki şahsın 1910'da komita aracılığıyla gizlice bastırılan **«Müdafaayı Şahsiye İçin Talimat»** adlı eserinin binlerce nüshası şubelere ve Ermeni bulunan en ufak köylere kadar yollandı.

---

(3) Bir Ermeni vatandaş, bu ismin **«Sebuhgülyan»** olduğunu söylemiş ve Ermenilerde **«sabah»** şeklinde bir kelimenin olmadığını belirtmiştir. (A.Y.)

64 sayfadan ibaret olup Rus, İran ve Türkiye Ermenileri için hazırlanan bu eserin, önemli kısımlarından bazılarını aşağıya alıyoruz:

«Silâh Seçimi»

«Silâh ihtiyacı olan kimse, ilk iş olarak **güvendiği** diğer birinden, en iyi cins silâhın hangisi olduğunu sormalıdır. Tabiatıyla Avrupa'nın imal ettiği, bunların en iyi ve en mükemmel olanıdır. Fakat bundan Ermeniye bir fayda yoktur. Çünkü, ne biz Avrupa'ya gidebiliriz, ne de Avrupa'nın silâhı **Ermenistan'a** gelir. Esasen bu silâhların temin edilmesi mümkün olsa bile kurşunlarının devamlı temini imkânı yoktur. Bunun için, silâhlarımızı çevremizde, yakınlarımızda aramalıyız. Biz, üç hükümetin sınırında bulunuyoruz. Bunlarda bugün iki çeşit silâh vardır. Rusya'da eskiden kullanılan **Berdan** idi, bugün **Mosik'dir.** Türkiye'de ise eskiden **Martin** kullanılıyordu, bugün **Mavzer** kullanılmaktadır. Bunlardan en iyisi, hükümetin kullandığıdır. Ayrıca bu silâhlar, bize yakın olduğundan, kurşunlarını kolayca ve ucuz fiyatla tedarik etmek de mümkündür. Bununla beraber hiç bir memlekette, hükümet **«beylik»** silâhlarının, halk tarafından kullanılmasına izin verilmediğinden ve bu işte gerek satıcı ve gerek alıcı için tehlike bulunduğundan, biz, sağlanması daha kolay olan eski silâhı tercih etmeliyiz. Şu halde, enteresan bir soru hatıra gelebilir: **«Eski ve kötü bir silâhla, yeni ve iyi cinsten bir silâh taşıyan kimseye nasıl karşı konabilir?..»** Bu düşünce yersizdir. Bir kere düşmanlarımızın, bizim taşıyacağımız silâhtan üstün silâh taşıması imkânsızdır. Sonra, iyi cinsten bir silâhın her zaman, herkesin elinde faydalı olamayacağı da bellidir.

«Rusya'da hükümetin bir kaç silâh fabrikası vardır. Türkiye'de ise, bir tek fabrika dahi yoktur. Bunun için, silâh tedariki hususunda Rus Ermenileri Türkiye'deki kardeşlerine yardım ve aracılık etmeye mecburdurlar.»

«Köyler»

«Bizde üç türlü köy vardır:

«1 — Ermeni köyleri arasında ve yalnız Ermenilerle meskûn köyler.

«2 — Diğer unsurlara mensup bölgelerde, sadece Ermenilerle meskûn köyler.

«3 — Ermeni ve diğer unsurların, birlikte meskûn bulunduğu köyler.

«Her üç çeşit köyde de, teşkilâtça bir fark yoktur. Her köy bir «birlik» meydana getirecek ve bütün mevcut kuvvet, silâhlarıyla bu birliğe dahil olacaktır. Birliklerden her biri, a) **sabit**, b) **seyyar** adlarıyla ikiye ayrılacaktır. Her kısma bir **başkan** ile birer **yardımcı** verilecektir. Seyyar ve sabit birlikler, her köyde beraberce, aralarında tecrübeli bir **başkan** seçeceklerdir. Başkan, köyün en büyük **âmiri** olacak ve oradaki bütün kuvvetler, bu başkana bağlı bulunacaklardır. Başkan aynı zamanda, **Bölge Komutanı'nın** ve **Erkânı Harbiye'nin** vekilidir.

«Aynı bölgede bulunan bütün köylerin başkanları, aralarında toplanarak, üç kişiden mürekkep geçici bir **Erkânı Harbiye Heyeti** seçeceklerdir. Erkânı Harbiye Heyeti veya Bölge Komutanı, çatışma günlerinde kendi mesuliyetleri altında, silâh kullanmaya güçleri olmayan şahıslardan silâhları toplayıp, tecrübeli olan kimselere dağıtabileceklerdir. Âni bir baskına uğrayan köyler, yardım istemek için derhal, komşu köylere **haberciler** çıkaracaklardır. Ermenilerin azınlıkta bulundukları ve ânında komşu köylerden imdat kuvvetleri alamayacak olan karışık köylerdeki Ermeniler, çatışmadan evvel, kolay nakledilebilecek mallarını alarak derhal Ermeni bölgelerine geçeceklerdir.

«Düşmanın Ermenilere oranla az oldukları karışık köylerde, eğer daha önceden kaçmamışlarsa, ya onları rehin olarak alıkoymalı veya kendilerinin ya-

da hükümetin tayin etmiş olduğu hareket şekline göre, köyden dışarı çıkmağa davet etmelidir.

«Çatışma sırasında, evlerin kapıları açık bulundurulacak, nizamiye askerlerinin ve zabıtanın takibinden kaçan fertler, kabul edilecektir. Bu sıralarda silâhsız boş adamların dışarda bulunmaları, kesinlikle yasaklanmalıdır. Düşmanın eline düşen silâhın bedelini köy halkı ödeyecektir. Düşmandan alınan silâhlar, alanlarındır.»

«Köylere Hücum İçin»

«1 — Düşman köylerinin müstahkem mevkilerini bilmek gerekir.

«2 — Geri çekilme hattı önceden tayin edilerek, karakollar tarafından emniyet altına alınmalıdır.

«3 — Hangi köylerden düşmana yardımcı kuvvetler gelebileceğini keşfedip buna mâni olunmalıdır.

«4 — Hücum edilecek köyün yalnız üç tarafı muhasara altına alınmalı, sakinlerinin kaçmaları için bir taraf serbest bırakılmalıdır. (Köy eğer dört taraftan muhasaraya alınırsa, düşman son gayretle karşı koyarak zaferi tehlikeye sokabilir.) Yalnız serbest bırakılan tarafta, bir baskıncı grup gizlenerek, kaçanları sıkıştırıp onları zarara sokmalıdır. Aslında, bu tarafın serbest bırakılmasındaki sebep, düşmanın kaçmasını sağlamaktan çok, onun mukavemet gücünün bölünmesini ve zaferin daha çabuk elde edilmesini temin etmektir.

«5 — Düşmanı şaşırtmak için, **hücum zamanı** olarak fecir vaktini seçmelidir. Daha önceden yapılacak hücum, karanlık sebebiyle beklemeyi gerektirir ve kaybı doğurur.

«6 — Telaş ve kargaşalığın tam mânâsıyla sağlanması için, yangın çıkarmak ve bunu birkaç yerde birden yaparak genişletmek icabeder. Bunun için de, hücumdan evvel, gereken şeyleri temin etmelidir.

«7 — Hücum edecek grupta süvari yoksa, yaralı ve ölülerin tanınmamaları için onları Ermeni köylerine taşıyacak birkaç **barkir** (at) bulundurmalıdır.

«Hücumun yapılmasından birkaç gün önce Erkânı Harbiye Heyeti'nin seçip tayin edeceği güçlü ve güvenilir memurlar köylere gönderilir. Bunlardan her biri, kimliğini belli etmeksizin, memur olduğu bölgede, gerektiği kadar kalarak, tetkiklerini tamamladıktan sonra, raporunu verir ve bu rapora göre gerekli tertibat alınır.»

Ermenilerin, bütün çatışmalarda, özellikle doğu vilâyetlerinde meydana gelen isyanlarda, bu kitabın tavsiye ettiği esaslara harfiyyen uydukları görülmüştür.

«BALKAN HARBİ» VE ERMENİLER

Ermeni komitaları, bütün gayretleriyle çalışıyorlardı. Bilhassa mebus seçimlerini, çok mükemmel ve müsait bir fırsat saymışlardı.

İlk defa **Hınçak Komitası,** sözünden cayarak yabancı ülkelere kaçan muhaliflerle birleşti.

«**Yeni Dünya**» gazetesinde **Sabahgülyan,** heyecanlı makaleler neşretmekte ve **Ermenistan**'a hariciye bakanı olmak vaadini alarak, muhalifler ile faaliyetleri birleştirip suikastler, terörler tertiplemekteydi.

Bu sıralarda **Balkan Harbi** çıktı. Ermeni komitaları bu sefer, yine gerçek niyetlerini açıklamaya çok güzel bir fırsat buldular.

Taşnaksağanlar, gazeteleriyle Ermeni askerlerini **Osmanlı Ordusundan** firara teşvik ediyorlardı. Diğer taraftan çete reisi mahut **Antranik,** başına topladığı Osmanlı Ermenilerinden oluşmuş «**intikam çetesi**» ile Rumeli'nde

Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da biçare, âciz Müslüman kadın ve çocukları boğazlamaktaydı. İhtiyarları ve sabileri, camilere doldurarak diri diri yakmakta ve İslâm mabetlerini kiliseye çevirmekteydi. Aynı zamanda Rusya sefarethanesi ve düşman devletlerle, patrikhane arasında istihbarat faaliyetleri yürütülüyor ve beyannameler getirilip götürülüyordu. Bunlar **Osmanlı Hükümeti** ve **İttihat Terakki Partisi** aleyhinde olan fikirleri ihtiva ediyordu.

Komitaların, **Balkan** mağlubiyetimizden ne kadar hoşlandıklarını ve Türkleri ne şekilde tahkir ve tezyif ettiklerini göstermek gayesiyle, bunlar tarafından her Ermeninin okuması için Ermenice harflerle ve her Türkün de anlaması için Türkçe kelimelerle yazılıp Bulgaristan'da bastırılan, ve ta Anadolu içlerine kadar sokulan destanı, aynen aşağıya alıyoruz:

«Kaçın ey vatandaşlar!
Savuşalım yoldaşlar.
Silâhlar par par yanıyor,
Askerimiz titriyor,
Ağlaşalım kardeşler.
Vatan elden gidiyor.
Ovada harab olduk,
Tabyada derman bulduk.
Çok şükür esir düşüp,
Süngülerden kurtulduk.
Beş asır eyyam sürdük,
Cihanı hep titrettik.
Biz gaziyiz, derken,
Balkan'da tepelendik.
Şu harpte neler oldu,
Türk namı berbat oldu.
Dere tepe, hendekler,
Ovalar leşle doldu.
Lüleburgaz pek yaman,
Bize vermedi aman.

Allah, sen kurtar bizi,
Zira kalmadı derman.
Kaçmaktan helâk olduk,
Çatalca'da tutunduk.
Yazık Osman şanına,
Cihana rezil olduk.
Kader, kısmet buymuş,
Yol göründü **Bursa'ya.**
Ratko Dimitrof Paşa,
Neler getirdin başa.
Allah da yüz çevirmiş,
İmdada gel, **Golç Paşa.»**

Yine aşağıda, **Balkan Harbi'nden** sonra **Taşnaksutyun Komitası'nın** şubelerine gönderdiği beyannamelerden birisini naklediyoruz:

«Çok gizlidir»
«5 mart 1913»

«Arkadaşlar!

«**Balkan Harbi'nin** yeniden başlaması, siyasî ortamı tekrar karıştırdı. Bu münasebetle **Ermeni Meselesi'nin** durumu da hafifledi sanılabilir. Hakikatte, mesele böyle değildir. Çünkü, bazı kişiler ve heyetler, bilhassa cemiyetimiz, **Ermeni Meselesi'ni** ilerde diplomasi masasına getirecektir. Bu bakımdan, lehimize bir tarzda çözümünü temin maksadıyla zemin hazırlamak için, siyasî teşebbüs ve müracaatlarda bulunmuştur. Bu hususa dair, bürodan gelen mektuplardan aşağıdaki mühim bilgileri kaydediyoruz:

«Ermeni dâvâsı hakkında size üç noktayı bildirebiliriz:

«1 — Dâvâmız, bu «**Sefirler Konferansı**»na götürülmeyecektir.

«2 — Üç devlet; Fransa, İngiltere, Rusya sulhün son şeklini almasından sonra, bizim meselemizi ele almağa karar vermişlerdir.

«3 — Bu üç devlet de, Ermeni vilâyetlerinde özel bir idare kurulması hakkında, fikir birliğindedirler. Yani başka bir tabirle, bu şekilde reformların uygulanması sağlanacaktır. Paris'te **Poincaré**; Londra'da **Sir Edvard Grey**; Petersburg'da (Leningrad'da) **Sazanof** ve bunların İstanbul'daki sefirleri bu fikri açıklayarak, şimdilik biraz beklenilmesini tavsiye etmişlerdir.

«Aralarına, **Balkan Komitası'nın** en güçlü azası da katılan **'İngiliz-Ermeni Komitası'** epeyce faaldir. Bunlar, altı devletin hükümdarlarıyla, kabinelerine gayet müessir bir muhtıra vermişlerdir. Ayrıca, bu muhtıranın bir sureti de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı **Taft**'a (4) gönderilmiştir. İngiliz, Fransız, Rus sefirlerinin **'Ermeni Meselesi'**yle uğraşmaları için talimat aldıkları hakkında, mevsuk bilgimiz vardır. Diğer devletlerin de iştirakini, hiç olmazsa muhalefet etmemelerini sağlamaya, elimizden geldiği kadar çalışıyoruz. Şimdilik şurası muhakkaktır ki, **Ermeni Meselesi**, «**Sefirler Konferansı**»na dahil olmayacaktır. Halk buna üzülmemelidir. Çünkü **'Küçük Asya Meselesi'**nin, **Rumeli Meselesi'**nin halledilmesinden sonra ele alınması kararlaştırılmıştır. Fransa hükümeti ve sefareti, dâvâmıza karşı çok yakınlık duyuyor. Fakat en mühim nokta, İngiltere ile Rusya arasında **'Ermeni Meselesi'**nden dolayı ihtilâf çıkmamasıdır. Petersburg'da Ermeniler, başvekil ve hariciye bakanına müracaat etmişlerdir. Müracaatları samimiyetle kabul edilmiş, İstanbul sefirine talimat vereceklerini beyan etmişlerdir. Bununla beraber, aynı zamanda - garip görünüyor - Fransa ve İngiltere'de propaganda yapılmasını tavsiye etmişlerdir.

«Evvelce de size yazdığımız gibi, tekliflerimizi patrikhane hemen ve aynen kabul etmiştir. Şimdi bütün noktaların, sebepleri ve tafsilâtıyla bildirilme-

(4) **Taft**; 1907-1913 yılları arasında ABD Başkanlığı yapmıştır. (A.Y.)

sini rica ediyorlar. Bizi şu anda meşgul eden, bu hususdur. Asıl hareket şekillerini, tafsilâtlı olarak ve hemen göndereceğimizi ümit ediyoruz.

«Petersburg'dan buraya, **İstanbul Ermeni Hücreleri**'yle görüşmek üzere iki Ermeni murahhası geldi. Yeteri kadar bilgiyi aldıktan sonra, geri döndüler. Van'da **'Müdafaayı Şahsiye'** çetelerimizin Kürtler üzerinde epeyce tesir yaptığı ve valinin de, bizzat siyasetinden dönerek bizim oradaki heyetlerimize yaklaşmağa çalıştığı yazılıyor.

«Siyasî meselelerimizle beraber, aynı zamanda, **Müdafaayı Şahsiyeye Meselesi** de vardır ki, bu, en mühim bir hayatî meseledir. Memleketin durumu, bazı bölgelerde Ermeni unsuru için, tahammül edilemeyecek bir hale geldi. Bu sefer de şu siyasî fırtınayı geçirerek, yaşayabilmek için, bütün nazarı dikkatimizi o tarafa çevirmemiz lâzımdır.

«Arkadaşlar!

«İçinde bulunduğumuz durumu göz önüne getirerek, şubelerimizden aşağıdaki hususları rica ederiz:

«1 — 1913 senesi azalık âidatının derhal toplanıp gönderilmesi,

«2 — **Taşnaksutyun**'a mensup **Kızılay, Musiki, Tiyatro** vs. gibi cemiyetlere, faaliyetlerinin daima **Müdafaayı Şahsiye** yararına çevrilmesine dair tebligat yapılması.

«3 — Halkın büyük kısmının, daima bizimle beraber olduğuna emin olarak propagandalara, mitinglere devam edilmesi.

«4 — **'Hayrenik'** gazetesinin açtığı **'Yaşamak için yardım'** kampanyasının güçlendirilmesi.

«5 — Ziyafetler, düğünler ve yortular gibi toplantılarda **'Müdafaayı Şahsiye'** için para toplanması»

Bunu takip eden kısımlarda, yine «**Müdafaayı Şahsiye**» teşkilâtının ehemmiyeti hakkında durulmuş; **Troşak** gazetesinin bazı parçalarıyla, isimi noktalarla geçilen yere (ki Türkiye olacak) bu teşkilâtı yaymak için komita

reislerinden bazılarının gittikleri; son zamanda Erzurum, Van, Bitlis Rus konsoloslarının hükümete karşı vaziyetlerini değiştirdikleri; hatta Van konsolosunun valiyi tehdit ederek: «**eğer Ermenilere karşı azıcık bir tehlike görülürse, Rus askerinin Azerbaycan'dan geçerek sukûneti temine mecbur kalacağını**» söylediği ve İran'daki çetelerin durumu anlatılmıştır.

Yukarıya aldığımız beyannamenin dışında, **Hınçak Komitası'nın 1913** yılında Köstence'de yaptığı kongrenin zabıtlarını da, önemli noktaları ihtiva ettiği için burada naklediyoruz:

«Sosyal Demokrat Hınçak Komitası'nın Yedinci Kongresi»

«17 eylül 1913, Köstence.

«Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitasının Türkiye'deki durumu :

«10 temmuz 1908 günü, askerî bir ayaklanma sonunda ilân edilen Meşrutiyet'e göre; Türkiye'de bulunan çeşitli unsurların, millî varlıklarını korumaları; bu arada Ermenilerin de, millî bünyelerinin terakkisi hususunda bütün vasıtalara sahip olmaları ve bunun için de, her çeşit idarî tazyikten kurtulup tam bir hürriyete sahip bulunmaları gerekiyordu.

«62 seneden beri tam bir ihtilâl havası içinde bulunan Ermeni toplumu; yok olmağa mahkûm bulunduğundan; yeni baştan kuvvetlenerek, zinde bir güçle politika sahasına çıkabilmek için, hiç olmazsa geçici bir sükûnet devresine muhtaçtı.

«Meşrutiyet'in vaadleri mahdut olduğundan; komitamız, yaydığı fikirlerin yegermesine çalışarak, hiç olmazsa mevcut şartlardan, imkânın müsaadesi nisbetinde istifade edebileceğini ümit ediyordu. Bunun için, Altıncı Genel Kurul Toplantısında «Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası», Osmanlı Meşrutiyet Hükümeti'ne karşı fikrî ayrılık içinde bulunmayıp, kanunî bir şekil altında faaliyetine devam etmeye karar vermişti.

«Şu dört - beş senelik devrede anlaşılmıştır ki, **Osmanlı Meşrutiyeti** vaadettiği şeyleri gerçekleştirmemiştir. Bunlar, sadece birer lafızdan ibaret kalmıştır. Hükümetin kanunları, bütün siyasi partiler ve bilhassa sol ve aşırı sol partiler hakkında bir takım tazyik edici hükümleri ihtiva etmektedir. **Osmanlı Hükümeti**'nin yeni teşkilât ve düzeninin, çeşitli unsurları kaynaştırıp imha etmeğe yöneldiği anlaşılmıştır. Ayrıca, hâkim milletin (Türk milletinin) şimdiye kadar, yeni bir hükümet kurmak hususundaki kabiliyetsizliği görülmüştür. İdareyi elinde bulunduran **İttihat ve Terakki Cemiyeti**'nde tam bir oligarşinin hüküm sürdüğü malûmdur. Mezkûr cemiyetin asıl gayesi, Türk bürokrasisini korumak, ve ilerici bir hükümetin kurulmasına mâni olmaktır. Görünen gayesi, çeşitli unsurları birleştirmektir. Aslında takip ettiği politika ise, bu unsurları daimî bir baskı altında bulundurarak, gerekirse imha etmekten ibarettir. Hükümet de, idaresi altında bulundurduğu egemen sınıfların, Ermenileri yok etmek hususundaki politikasını merhametsizce kışkırtmaktadır. Ermeni milletinin, anlatılan politika ve daima kullanılan kuvvetler yüzünden eriyip yokolma durumuna geldiği görülüyor. **Osmanlı Hükümeti**'nin bu şekilde belirlemiş olduğu şartlar altında, Ermeni milletinin artık kendi prensiplerinin yüceltilmesini takibe muktedir olamayacağı pek tabiîdir. Ermeni milletinin başı üzerinde asılı duran ölüm kılıcını parçalamak ve egemen sınıfları çökertmek için, bundan sonra hazırlıklı bir durumda bulunmak gerekeceğine, Ermeniler kanaat getirmiştir.

«Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitasının Yedinci Kongresinde; meşru vasıtalarla sağlanması imkânsız görülen millî haklarımızı ele geçirmek için bundan sonra kanun dışı yollara baş vurmak, yeni siyasî ve ekonomik şartlar meydana gelinceye kadar, parti çekişmelerine son vermek gerektiği bir reye karşı ittifakla kararlaştırılmıştır.»

«Meşrutiyetten Kanunsuzluğa Geçiş»

«Yedinci Kongrenin toplanmasından önce; komitanın Türkiye şubelerinin ve diğer heyetlerin kanunî bir çerçevede kurulması ve merkezleşmesi kararlaştırılmıştı. Ancak, içinde bulunulan durum dikkate alınarak, **Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası Yedinci Kongresi,** aşağıdaki kararları almıştır:

«1 — Osmanlı topraklarındaki **İdare Meclisi,** zaten oradaki şubelerin itimadını kazanmamış ve gayri meşru bir şekilde faaliyet göstererek, partinin şimdiki isteklerini tatmin edecek ehliyet ve gücü kendisinde göstermemiş olduğundan; mezkûr meclisin feshiyle yerine başka bir **İdare Meclisi'nin** tayinine,

«2 — Komitanın, Osmanlı topraklarındaki şubelerinin en büyük icra merkezi olan **«Merkez İdare Meclisi»** nin, bundan sonra bu isimle isimlendirilmesi yerine, yalnız **«Türkiye İdare Meclisi»** adıyla anılmasına,

«3 — Osmanlı ülkesindeki **İdare Meclisi Azaları, Türkiye** şubelerinden seçildiğinden, **Umumi Merkez'in, İdare Meclisi'ne** karşı az çok yetkili olmasına, fakat kararlarının, mezkûr **İdare Meclisi'nin** tasdikine sunulmasına,

«4 — Bugün mevcut olan şubelerin ve diğer teşkilâtların şimdiki durumlarını zâhiren korumakla beraber, **Genel Merkez İdare Meclisi'nin** vereceği talimata ve **Türkiye İdare Meclisi'nden** çıkacak tebligata uygun olarak, komitamızın ileri gelen faal üyeleri ve murahhasları ile beraber gizlice, el altından ve yavaş yavaş kanunsuz faaliyette bulunmalarına, ve daha sonraki kararlar gereğince, komita tarafından yeniden gizli şubeler açılmasına çalışılmasına,

«5 — **Eski İçtüzüğün,** günümüzün şartlarına göre değiştirilmesine ve şimdiye kadar takip edilen siyasî ve ekonomik programın ilgasıyla yerine, komitamızın daha sonra kabul ettiği prensiplerin ikamesine ve bunları yürütecek faal heyetlerin yeniden canlandırılmasına karar verilmiştir.»

«Genel ve Özel Tadilât»

«Müstakil Ermenistan: Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği genel ve özel reformlar meselesine müdahale etmemek ve karışmamakla beraber; **Ermenistan'**da yaşamakta olan Ermenilerin ve diğer unsurların refah ve emniyet içerisinde yaşamalarının medeniyet yolunda tam bir güvenlikle ilerlemelerinin, Ermeni milletinin, içerde ve dışarda millî varlığını taarruz ve tecavüzlerden koruyabilmesinin ancak, **Ermenistan'ın** müstakil oluşuna bağlı bulunduğuna tam bir kanaat meydana geldiğinden, **Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası «Müstakil Ermenistan»** fikrinin müdafaasını karar altına almıştır.

«Egemen Türk unsurunun ve işbaşında bulunan hükümet adamlarının, senelerden beri inkâr edilemeyen kabiliyetsizlikleri, cehaletleri, harici münasebetleri ve siyasî temayülleri herkesçe bilindiğinden; Avrupa kontrolü altında **«Müstakil Ermenistan»** fikrinin savunulması, zarurî bir iştir.»

«Komitalar Arasındaki Münasebetler»

«İttihat ve Terakki Partisi'nin saldırgan bir Türk sosyalizmi meydana getirmeye çalıştığı ve bunun, diğer siyasî partilere ve bilhassa çeşitli unsurlara karşı öldürücü ve zarar verici olduğunu dikkate alarak, **Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası'nın** Yedinci Kongresi, bütün faal gruplarının, mezkûr parti ile işbirliği yapmalarını kesinlikle yasaklamaya ve bu partiye karşı mücadelede hiç bir gayreti ve çabayı esirgememeye karar vermiştir. Yine, mezkûr partiyi tesirsiz kılabilmek için, bütün komitaların faaliyetlerini birleştirmeleri gerektiğini göz önünde bulundurarak **Merkezî İdare** ile komita heyetlerine, yalnız bu mesele için muhalif sol, ve aşırı sol partilerle, fakat, bu partilerin kabul ve takip ettikleri prensipleri ihlâl etmemek ve mahallî heyetlere **Merkezî İdare** tarafından verilecek talimat gereğince hareket etmek, **İttihat ve Terakki Partisi'ni** yıpratacak şartlarla ittifaklar yapmaya izin vermeyi kararlaştırmıştır.»

«Komita Merkezinin Değiştirilmesi»

«Osmanlı topraklarına daha yakın olması ve diğer bazı şartlara sahip olması, bilhassa, Türkiye'ye karşı izlenen politikanın değiştirilmesi dolayısıyla **Hınçak Komitası Yedinci Kongresi**, komita merkezinin Paris'ten Sofya'ya naklini ve komitanın yayın organı olan **Hınçak** gazetesinin de bundan sonra, orada yayınlanmasını kararlaştırmıştır.»

«Genel Merkez Üyelerinin Seçimleri»

«**Sabahgülyan** (Sahakyanes), **Paramaz** ve **Varaztad** (Argagûni) **Merkezi İdare** üyeliğine; **K. Uzanyan** ve **Sonik** yedek üyeliğe seçilmişlerdir.

«Bütün Osmanlı ülkesi için **İdare Meclisi** üyeliğine **Döged, Benne, Yağıkyan** ve **Arzuruni**; yedek üyeliğe de **R. Garabetyan** ve **S. Vahak** seçilmişlerdir.»

«Genel Kongre»

«**Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası** Yedinci Kongresi, ilerde toplanacak olan Sekizinci Kongrenin, en son iki sene sonra toplanmak üzere, toplantı yerinin tayinini **İdare Merkezi**'nin görüş ve tensibine bırakmaya karar vermiştir.»

«Genel Merkez Bütçesi»

	FRANK
«**İdare Merkezi** üyelerinin senelik tahsisatı	20.000
Hınçak Gazetesinin neşri için senelik tahsisat	10.000
Faal Heyet merkezinin otel ve harcırahı	4.000
Posta ve telgraf masrafları	1.000
Bildiri neşri için	1.500
İdarehane masrafları	1.000
Ev kiraları	2.000
Tercüme masrafları	500
Talebe tahsisatı	5.000
Çeşitli masraflar	2.000
Yekûn	47.000»

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası'nın, yukarıya alınmış kongre kararlarından sonra, artık bu hususta görüş belirtmeye kalkışmak yersiz olur.

Rus Hükümeti, kendi ülkesinde faaliyet halinde bulunan ihtilâl komitalarını her vesileden istifade ederek ezmekte ve tepelemekteyken; komitalar, merhamet ve atıfetine sığındıkları **Osmanlı Hükümeti**'ne darbeler ve isyanlar hazırlamakla meşgul oluyorlardı...

Acaba **İtilâf** hükümetleri veya herhangi bir devlet, kendi ülkelerinin aleyhine, böyle gizli hareketler ve ihanet teşebbüsleri olsaydı, ne yaparlardı?..

BALKAN HARBİ'NDEN SONRA «DOĞU VİLÂYETLERİ REFORMU» MESELESİ

Osmanlı Hükümeti'nin **Balkan Harbi**'nden sonraki durumu, Ermeniler için kaçırılmayacak bir fırsattı. Bu durumdan faydalanmak için komitalar, aralarındaki ihtilâfları bırakarak, derhal birleştiler. Ortaya bir «**Doğu Vilâyetleri Reformu**» (5) meselesi çıkardılar. Aynı zamanda **Eçmiyazin Katoğikosu** da, Avrupa kabineleri nezdinde bu teşebbüsleri müdafaa için Mısır'daki **Bogos Nubar**'ın başkanlığında özel bir heyet teşkil ederek, Avrupa başkentlerine gönderdi.

Bu cereyanı idare için, Amerika'da ve Avrupa'nın muhtelif şehirlerindeki Ermeni gazeteleri şöyle dursun; İstanbul'da çıkan gazeteler, bilhassa **Taşnaksutyun Komitası**'nın yayın organı «**Âzâdamard**» gazetesi, sütunla-

(5) «**Doğu vilâyetleri**» denen ve Ermenilerin göz diktiği Türk şehirleri şunlardı: Erzurum, Bitlis, Elazığ, Van, Sivas, Diyarbakır, Ağrı, Adana, Maraş... (A.Y.)

rını yalan ve iftiralarla doldurmağa; her gün mezalim, haksızlık ve tecavüze dair, şubelerden çekilen uydurma telgrafları yayınlamaya başladılar.

Van'ın Gevaş kazasına bağlı **Pendeganis** Ermeni köyünde oturan ve parası için aynı köyden iki Ermeni tarafından öldürüldüğü, yapılan tahkikatla anlaşılan ve katilleri mahkemeye sevkedilen **«Kör Miko»** ismindeki dilencinin katlini, başmanşete çekerek sayfalarını matem rengiyle boyayacak, mersiyeler yazacak ve hayale gelmeyen yalanlar neşredecek kadar alçaldılar.

Her gün, bir takım uydurma tecavüz vakaları büyük başlıklarla veriliyor, köylerin Müslümanlar tarafından muhasara edilerek katliamlara girişileceğine dair haberler neşrediliyordu. Himaye ve yardım isteğinde bulunmak için Ermeniler tarafından gönderilmiş (!) muhtıralar, telgraflar yayınlanıyor ve akla hayale gelmeyecek şeyler uyduruluyordu. Halbuki, bilhassa bu sıralarda, doğu vilâyetlerinin istisnasız her tarafında, Ermeniler saldırgan durumundaydılar.

Müslümanlar arasında büyük değeri olan, halk tarafından hürmet gören namuslu bir adam, komitanın tertibiyle, Ermeniler tarafından alçakça pusuya düşürülüp öldürülüyordu. Bu hadiselerin ardından, **«Ermeni köylerinin muhasaraya alındığından ve hayatlarının tehlikede olduğundan»** bahseden bir takım telgraflar gönderiliyordu. Ayrıca dükkânlar kapatılıyor ve köye asayişi sağlamak için gelen asker ve hükümet memurları kurşuna tutuluyordu. Bir taraftan, uğursuz bir harpten çıkmış olan devletin durumundan; diğer taraftan Rus, İngiliz ve Fransız teşviklerinden cüret alan Ermeniler, **«reformlar»** meselesinde büyük gayret gösteriyorlardı. Bu işte, Rus sefaretinin oyuncağı haline gelen patriklerle beraber

içerde; **Bogos Nubar** idaresindeki gruplarla da dış ülkelerde, faaliyet gösteriyorlardı.

«**Reformlar**» meselesi planları, tamamiyle Rus ve İngiliz sefaretlerinin elinde tertipleniyordu. Buna en güzel delil, aşağıya aldığımız belgedir. Rus Sefareti Baştercümanı vasıtasıyla patrikhane, Rus Sefirine şu notayı göndermiştir:

> «Millet Meclisimiz, haklarımızın hakkıyla muhafazasını sağlamak için Genel Müfettiş tayini hususuna ait metnin olduğu gibi kalması noktasında, sarfettiği gayret ve şiddetten dolayı, sonsuz minnet ve şükranını Sefir hazretlerine arzetmem için beni vazifelendirdi.
>
> «Babıâli'de hüküm süren anane gereğince, Genel Müfettişin yetki derecesine, gerek gayri müslimlerin idare heyetlerine, devlet memuriyetine iştirak derecelerine ve gerekse diğer kararlara ait, İmparatorluk Sefareti tarafından teklif edilen metinlerin, Babıâli tarafından bozulup değiştirilmesi muhtemeldir.
>
> «Milli Meclis, bu hususlaki mütalâalarını, tayin edilen bir vakitte anlatabileceğini ümit etmektedir. Genel Müfettiş tayinine ait metnin değiştirilmesinden doğacak zararların hafifletilmesi ve kaldırılması için diğer kararların aynen kalması zaruridir.»
>
> «1-19 şubat 1914»

«**Doğu Vilâyetleri Reformu**» meselesinin konuşulduğu, içerde ve dışarda komitaların, hareket ve faaliyetini birleştirerek Avrupa kontrolünde bir **muhtar** idare kurmak için çalıştıkları, mebus seçimlerinde nisbî temsil esasını ileri sürerek seçimlere katılmaktan çekindikleri sıralarda mahut **Balkan Komitası** üyelerinden «**Bafston Biraderler**», «**Makedonya'yı Türk boyunduruğundan kurtardıkları (!) ve artık orada yapacakları bir şey kalmadığı**» için **Ermeni Dâvâsı**'nı ele alarak bu hususta çalış-

maya başlamışlardır. Güya **Ermeni Meselesi** ve Ermenilerin sosyal durumları hakkında daha fazla bilgiye sahip olabilmek için bir araştırma ve inceleme gezisine lüzum gördüler. Yanlarında, daha önce ölen **Raffi'nin** oğlu **Aram Raffi** olduğu halde, Rusya üzerinden İran ve Azerbaycan'a, oradan Van'a kadar geldiler. Van'da **Taşnaksutyun** reisleriyle görüşerek efkârı umumiyeyi Rus politikasına bir kat daha yaklaştırdılar. Ermeniler ve Ermenistan hakkındaki görüşlerini, daha sonra «**Ermenistan'da Gezi ve İncelemeler**» adıyla neşrettikleri bir kitapta belirttiler. Bu kitabın incelenmesinden, adı geçenlerin ne kadar basit görüşlü, boş bir kafaya sahip oldukları, güya millî meselelerini (!) öğrenmeye teşebbüs ettikleri Ermenileri ve bunların sosyal durum ve şartlarını incelerken ne kadar tarafgir davrandıkları ve İslâm düşmanlığıyla, gözlerinin ne kadar kararmış olduğu anlaşılır. Payitahtta hükümetin, bütün vilâyetlerin idarî ve içtimaî ihtiyaçlarını sağlamak için giriştiği reform projeleri neticesiz kalır. İngiltere'den istenilen mütehassıs ve müfettişlerin tayin edilip gönderilmesi şiddetle reddolunurken patrikhane, arkasında Rus Sefiri olduğu halde, **Babıâli'ye** her gün tahammül edilemeyecek tekliflerde bulunuyordu. Dışarda ise, **Katoğikos** tarafından, Ermeni isteklerini yürütmek için vazifelendirilen **Bogos Nubar,** beraberindeki grupla dolaşıyordu.

Bu meselelere dair, yabancı ülkelerde çıkan gazetelerin neşriyatından birer örnek göstermek faydalı olacaktır.

«Bogos Nubar ve Islahat Meselesi Hakkında Cenevre'de Yayınlanan Troşak Gazetesinin Bir Makalesi»

«**Bogos Nubar** gibi büyük ve dâhi bir vatanperverin çıkışı, şükrana değer bir şeydir. Bu zat, yalnız başına, bütün Ermeni büyüklerine ve mütefekkirlerine, bir buçuk seneden beri devam eden çalışmaları ve vatanperverce faaliyetleri ile örnek olmuştur. Adı, yeni millî tarihte iftiharla anılacaktır.

«**Ermeni Meselesi'nin**, Ermeniliğin lehine bir tarzda gelişmesinde bazı Avrupa hükümetleri nezdinde uzun uzadıya anlattığı kuvvetli deliller ve ikna edici mütalâalar, Avrupalıları hayli kanaat sahibi yapmıştır. Bunları bütün ayrıntılarıyla anlatmaya zaman ve yerimiz müsait değildir. Şüphesiz bu çalışmalar daha henüz gayeden uzak bulunuyor. Daha Alman politikasını kendi özel ve belli istikametinden lehimize çeviremedik. Bununla beraber, **Nubar'ın** Berlin'deki gayretlerinin bu konuda bir netice vereceği açıktır. Yine aynı konuda Taşnakların, **Ermeni Meselesi** ve Ermeni istekleri hakkında, dünya hükümetlerine yön veren politikacıları aydınlatma, kafalarındaki Ermenilik aleyhindeki yanlış kanaatleri giderme hususunda şimdilik, nisbeten sonuç veren büyük gayretlerinden de bahsetmeyeceğiz. Biz burada, komitamızdan olmadıkları halde, uzun zamandan beri zulme uğrayan milletimizin lehinde şevk ve istekle çalışan simaları ve bunların hamiyetli çalışmalarını takdirle nakletmeye çalışacağız.

«Fransız dostlarımızın tesis ettikleri «**Pro-Armeniya**» gazetesinin hizmetlerini unutmayalım. Bu ve benzeri matbuatın, bilhassa «**Avrupa propagandaları**»nın inkâr edilmez bir önemi vardır dense, mübalağa edilmiş olmaz. **Ermenistan'ın durumu ve Osmanlı politikası** hakkında Paris gazetelerinde kaleme alınan tenkitler ve Fransız matbuatında görülen delil ve yorumların, aleyhimizde olan resmî mahfilleri lehimize

çevirdiğini, daima nazarı dikkate almalıyız. Özellikle, bu türlü gazetelere bundan sonra daha çok ihtiyacımız olacaktır. Bu gibi neşriyatın, Ermeni ıslahat tasarılarının tatbik mevkiine konmasını çabuklaştırması bile muhtemeldir. Bunun için, memleket içerisinde meydana gelecek hadise ve kötü davranışlara karşı daima uyanık bulunmak zarurîdir. Ne kadar zamanda, ne kadar ıslahat yapıldığını, Ermenistan'ın ne beklediğini, Rus-Alman politikalarının nasıl bir durum alacağını ve önümüzdeki baharda neler olacağını kim bilir? Türklerin başına daha ne gibi yeni felâketlerin geleceğini ve yukarda sayılanları dikkatlerden uzak tutmamalı. Kafamızı hayalî şeylere lüzumsuz yere yormaktansa, vazifemize bakalım. Her zaman faal bulunalım, vatandaşlarımıza ümit verelim. Müdafaa için onlara vasıta ve para temin edelim. Bu suretle zararlı ve tehlikeli olan göçlerin önünü alalım...» (6)

«Bogos Nubar'ın Bir Çağrısı»

«Vatandaşlar!

«Önce, bütün tahsil bürolarımıza en samimî hislerimle teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çünkü her taraftan, hatta uzak ülkelerden bile çağrımıza uyularak, Kafkasya'ya göçen vatandaşlarımız adına toplanan paralar «H.P.İ.» hayır cemiyeti kanalıyla gönderildi. Bu yardımların yekûnu tahminlerimizin üstündedir. Şimdiye kadar peyderpey Tiflis'e ve Eçmiyazin'e 60.000 liraya yakın yardım gönderdik. Fakat halen görülmekte olan büyük olaylara karşı bütün Ermenilerin lâkayt kalmamalarına ve bu hususta yeniden fedakârlıklarda bulunmalarına mecburiyet hasıl oldu. Bu bakımdan elde edilen fevkalâde neticeye rağmen, mezkûr yardım defterinin kapatılmasına karar vermek zarureti doğdu. Özellikle, yardımlarını doğrudan doğruya adıma gönderen birçok kimse, toplanmakta olan yardımların yalnız Kafkasya göçmenlerine ayrıldığına

(6) **Troşak**, (şubat 1914) No. 1, s. 237.

üzülmekle beraber daha umumî bir yardım defterinin açılmasını istediler. İşte bunun içindir ki, milletin umumî menfaatlerinin müdafaasına hizmet etmek ve Ermeni Cemiyetlerinin dışında olmak üzere, burada başkanlığım altında yeni, özel bir yardım komisyonu kuruldu. Komisyonun takip edeceği gaye, asıl tüzüğünde de yazıldığı gibi, Hayır Cemiyetinin çalışma alanından ayrı ve daha şümullüdür. Mısır Ermeni Cemaati'nin üç ruhanî liderinin katılmasıyla övünen mezkûr komisyonun kuruluşunun son siyasî durumdan doğan mübrem ihtiyaçlara tam bir cevap olduğunu zannederim. Binaenaleyh komisyonumuz; milletimizin hayatının söz konusu olduğu, istikbal ve mukadderatının tayin edileceği bir anda bütün Ermenilerin, böyle bir hayır işine istekle katılmasını talep eder. Millî tarihimizde, millî ideallerimizin elde edilmesi için, bundan daha elverişli bir fırsat elde edilmemiştir. Ancak, bütün özel teşebbüslerin merkezileşmesi ve bu suretle bütün çalışmaların birleştirilmesi zarurîdir. Bütün Ermenilerin ruhanî lideri bulunan **Katoğikos** tarafından millî meseleler üzerinde çalışmaya çağrıldığım zamandan beri muhterem vatandaşlarım tarafından bana karşı gösterilen itimat ve vatanperverlik hislerinin **«çalışmaları birleştirme»** meselesinde daha çok gösterileceğine inanıyorum. Zaten bunu ıslahat hususunda yaptığım yazışmalar esnasında anladım. Dâvâmızın başarıyla neticelenmesi için, komitaların, her zamandan daha çok, şimdi birleşmesine kesin mecburiyet vardır. Şu anda, durumun nezaketini ve tarihimizin fevkalâde ehemmiyetini benim gibi her Ermeninin de hakkıyla takdir ettiğini biliyorum. Bunun için gerçek millî ideallerimizin, her Ermeninin arzu ve emeline göre gerçekleşeceği ümidinde bulunmağa hakkım vardır.»

«Bogos Nubar» (7)

---

(7) **Hayrenik** Gazetesi.

BALKAN HARBİ'NDEN SONRA DOĞU'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

Balkan Harbi'nden sonra doğu vilâyetlerimizde, Ermeni komitalarının durum ve çalışmaları hakkında aşağıdaki rapor çok kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir:

«Bitlis Rus Konsolosu Tarafından İstanbul Rus Sefirine Gönderilen 24 Ocak 1912 Tarihli ve 68 Nolu Umumî Raporun Son Kısımları»

«Tabiî, Balkan Harbi'nin, Bitlis Müslümanlarında yalnız Islav veya bütün Hristiyanlara karşı değil, bütün dünyaya karşı bir infial meydana getirdiği inkâr edilemez. Ayrıca, Ermenileri de heyecana getirerek, onlarda daha mesut ve daha parlak bir istikbal ümidi doğurmuştur. Hatta Balkan Harbi, Ermeniler üzerinde **Türk hâkimiyetinden kurtulmaları** fikrini uyandırmıştır. Bunun için iki taraf efkârı umumiyesinin bu durumda bulunması ve bilhassa, **Rusya'nın Van, Bitlis, Erzurum'u işgal edeceği** hakkında Ermenilerin yaydığı haberler sonunda; en ufak bir sebep, işin alevlenmesine meydan verebilir. Bu suretle meydana gelmesi mümkün olan umumî bir Ermeni - Müslüman çatışmasında, Ermeniler, Balkan mağlûbiyetlerinin fidyesi olabilir. Bu Ermeni-Müslüman düşmanlığı, daha çok Londra Sulh Müzakereleri'nden önce, **Bulgarların İstanbul'a girmek üzere olduklarına** dair haberlerin gelmesi sıralarında son dereceyi bulmuştu. Söylediklerine göre, Pazar'da İstanbul'dan gelen telgrafları okuyan Müslümanlar, Hristiyanlara karşı olan infial ve hiddetlerine güçlükle mâni olabiliyorlardı.

«Ermenilerde ise bunun tamamen aksi bir durum görülüyordu. Bana bildirdiklerine göre Ermeniler, geceleri evlerinde toplantılar yapmakta ve Bitlis Müslümanlarının ev ve topraklarını kendi aralarında bölüştürmekteydiler. Zira, Ermenilerin bekledikleri Rus askerlerinin gelmesi üzerine, Müslümanlar, gayrı men-

kul mallarını terkederek güneye doğru çekileceklerdi.

«Öfkeli bir halde bulunan Ermenilerin ve ruhanî memurlarının, Müslümanlarla birlikte yaşayamayacaklarından ve Türklerin de Ermenilere tahammül edemeyeceklerinden valiye şikâyet ettiklerini' ben, bizzat gördüm ve işittim. Bunun için, Bitlis vilâyetinde Ermenilerle Müslümanlar arasında şiddetli bir düşmanlık görülmekte ve bu düşmanlık, Balkan Harbi'nin seyrine müvazî olarak, bazan artmakta ve bazan azalmaktadır. Bu durumun devam etmesi halinde, yukarıda da arzettiğim gibi ortaya çıkacak en ufak bir sebep yüzünden Müslüman taassubunun parlaması beklenebilir.

«Ermeni efkârı umumiyesinin yukarıda açıklanan hale gelmesinde, **Taşnaksutyun Komitası'nın** büyük rolü vardır. Mezkûr komita, Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar meydana getirmeğe çalışmaktadır. Böylece, vilâyet dahilinde Ermeniler için meydana gelebilecek bir felâketin neticesinde, Rusya'nın müdahalesini ve Rus ordusunun memleketi işgalini ısrarla istemektedir.

«Bir müddet önce, Muş şehri civarında «**Surp Garabet**» manastırında komita azası bir toplantı yaparak yukarıda nakledildiği şekilde bir karar almış, İstanbul veya Cenevre'de toplanacak olan **Genel Kongre**'ye de bir delege seçip göndermiştir.

«Şimdi Taşnaklar, Ermeni milletinin felâket ve sefaletinden başka bir şeye yaramadıklarını söyleyerek, önceleri kendilerinden tamamen nefret etmiş olan huzur taraflısı Ermeni halkı nezdinde tekrar itibar kazanmak ve kendi tabirlerince **Rusya'yı buraya getirmek** kararına uyuyorlar.

«Bu maksatla Taşnaklar, muhtelif vasıtalara başvurarak genel mânâda bütün Müslümanlarla; özel mânâda Osmanlı askerleriyle Ermenilerin çarpışmaya girmesine çalışıyorlar. Meselâ Bitlis ve Muş'taki Taşnak komitası, korku ve heyecan meydana getir-

mek için Ermenileri dükkânlarını kapamağa teşvik etmiştir. Yine bunlar, bir Ermeni fedai çetesi silâhlandırmıştır. Bu çete, Hizan kazasında ocak ve şubat aylarında uzun uzadıya dolaştıktan sonra, öldürülen Ermeni mektep müfettişi ve Taşnaksutyun taraftarı olan Rafail'in intikamını almak için bir kaç tane kürt öldürmüştür. Bütün bunlardan maksat, Müslümanların Taşnaklarla çatışmasını sağlamaktı. Tabii, sonra Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve bu durum da, ümit ettikleri, Rusya'nın silâhlı müdahalesini temin edecekti. Bu emellerini kuvvetlendirmek için, Bitlis Taşnaklarının ileri gelenleri eğer Türkiye'nin içinde bulunduğu durumdan istifade ederek Rusları buraya getiremeyecek olurlarsa; büyük bir hatâ işlemiş olacaklarını söyleyip duruyorlar.

«Yukarıda arzolunan ifadelerden zatıâlilerince, Ermenilerle Müslümanlar arasında vukua gelecek çatışmanın, kısmen, Taşnaksutyun Komitası'nın hareket ve faaliyetine ve Balkan Islav Devletleriyle Türkiye arasındaki sulh müzakerelerinin şekline ve bunun neticesi olarak, müttefikler tarafından İstanbul'un işgali ihtimaline bağlı olacağı fikri uyanmalıdır. Mezkûr müzakereler sulhla sona ermeyecek olursa; Osmanlı payitahtının düşmesinin yaklaşması, Bitlis Müslümanlarıyla Ermenilerin karşılıklı münasebetlerine tesir edecektir.

«Gerek şehirli ve gerekse köylü Ermeni halkı, ruhani memurlarıyla birlikte her zaman, Rusya'ya karşı teveccüh ve temayüllerini belirtmişler ve Türk hükümetinin burada asayiş, kanun ve huzuru teminden âciz olduğunu söyleyip durmuşlardır. Birçok Ermeni, Ortodoks mabetlerine çevrilmek üzere, kendi kiliselerini Rus askerlerine takdim etmeyi şimdiden vaadetmektedirler.

«Balkanların mevcut durumu, Islav ve Yunan hükümetlerinin Türkiye'ye galip gelmesi, Ermenileri heyecanlandırmış ve onların kalbini, Türkiye'den kurtulma ümit ve sevinciyle doldurmuştur. İntikam hissiyle

yanıp tutuşan Ermeniler, Türklerin yenilgisini, Allah'ın kendilerine bir yardımı ve Ermeni milletinin sefalet ve ezilmişliğinin bir intikamı olarak düşünüyorlar. Bitlis, Erzurum ve Van şehirleriyle çevresinin, Kafkas şehirleriyle ve ayrıca Kafkasya halkının durumu, ticareti ve nakil vasıtalarıyla Ermenilerin meskûn olduğu vilâyetlerin mukayesesi; kendilerinin Türk hâkimiyetinden hiç bir saadet ve hürriyet beklemeyeceklerini açık bir lisanla ihtar etmektedir. Ermenilerin ve zannederim Bitlis ve civarı Hristiyanlarının bütün ümitleri, Rusya'dadır.

«Reformların tatbiki için, Londralı bir İngilizin başkanlığında Ermeni ve Türklerden müteşekkil bir komisyonun Bitlis'e geleceğine dair haberler alındığı zaman, bu haberin Ermeni halkı üzerinde menfî bir tesir meydana getirmiş olduğunu inkâr edemem. Ermeniler; bir müddet önce **Eçmiyazin**'den, murahhas **Mesrup**'un başkanlığında Petersburg'a giden heyetin Anadolu Ermenilerine İngilizlerin gönderilmesini de isteyip istemediklerini soruyorlar.

«Bütün Ermeniler, Rus askerlerinin kanıyla yoğrulmuş olan ve Kafkasya'nın yanında bulunan Türk vilâyetlerine, İngilizlerin **ıslahat** getirmelerinden hiç de memnun değildiler. İngilizlerin istikbaldeki faaliyetleri bir tarafa; buraya **ıslahat** maksadıyla memur göndermeleri herkesçe, Yemen ve Basra'ya Rus memurlarının gitmesi kadar, garip görüldü. Ermenilerle meskûn yerlere, **ıslahat** maksadıyla İngilizlerin gelmesi, bendenize göre; Osmanlı Hükûmetince, Londra sulh müzakereleri sırasında İngiltere'nin yardımına mazhar olmak ve Anadolu'ya İngilizleri getirerek, İngiliz ve Rus hükûmetleri arasında ihtilâf ve kavga çıkarmak için düşünülmüştür.

«Ermenilerin Rusya'ya olan temayülünden bahsederken, 1907 senesinde Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ Ermenileri tarafından, iki yüz binden fazla imza ile, kendilerinin Rusya tabiiyetine kabul edilmeleri hakkında Konsolosluğumuza verilen dilekçeyle; 1904 - 1905

senelerinde Süryanilerin, Ortodoksluğa kabul edilmesi için kendilerine Rus papazları gönderilmesi teşebbüslerini hatırlamamak imkânsızdır. Bana 1903 senesinde tevdi edilen Konsolosluğun faaliyetinden olan bu iki vaka, hem Hristiyanların bu memleketteki hallerini ve hem de Rusya'ya karşı olan temayüllerini, yeter derecede gösterir. O zamandan beri Hristiyanların durumu pek az düzeldi ve arzuları evvelki gibi, Rusya tarafına bağlı kaldı. Şurasını da gözden uzak tutmamak gerekir ki, Bitlis Ermeni halkı arasında, diğer vilâyetlerde olduğu gibi, bazı riyakâr zenginler de yok değildir. Bunlar, kendi rahat ve menfaatleri için, bütün Ermeni milletinin zararına olarak Türkler ve Türk memurlarıyla dostluk kurmaya çalışıyorlar. Fakat bu durum geçici olup, yalnız Türk hâkimiyeti Kürdistan'da kaldıkça görülecektir. Ermeniler ve umumiyetle bütün Hristiyanlar, Rusya'ya karşı olan temayüllerinde samimî ve aynı görüştedirler. Bu hususta şehir ve köy halkı arasında fark yoktur.

«Halkın gözünden manen düşen **Taşnaksutyun Komitası**, Ermenilerin itimadını tekrar kazanmaya çalışıyor. Raporun geçen kısmında arzettiğim gibi, Ermenilerle Kürtler ve bütün Müslümanlar arasında çatışmalar meydana getirerek durumu karıştırmak ve Rusya'nın silâhlı müdahalesine zemin hazırlamak teşebbüslerinde bulunuyorlar.

«Bir müddet önce, Van'ın yakınındaki **Garçakan** ve **Karkar** mevkilerinde çıkan silâhlı Ermeni çetelerini, son zamanlarda görülen benzer teşebbüslerin arasında mütalâa etmek gerekir. Bunlar dağlarda gezerek, Kürtlerle çarpışma fırsatını arayıp durmuşlardır.

«**Taşnaksutyun Komitası** üyelerinin hareket ve davranışları ve Rusya'ya karşı olan bağlılıkları, İstanbul'daki **Genel Merkez**'lerinin talimatı gereğincedir.

«Üye sayıları az olmakla beraber, Bitlis'te iki Ermeni cemiyeti daha vardır ki, bunlar da, **Hınçak**

ve **Sahema Natragan** cemiyetleridir. Hınçakların Muş'ta dört, Bitlis'te bir, Harput'ta yüz üyesi vardır.

«**Sahema Natragan** cemiyetinin burada yalnız iki veya üç üyesi vardır. Bitlis Ermenilerinin az çok tahsil görmüş olanları, bu cemiyete sempatizandır. Bu iki cemiyet üyesinin pek az olması dolayısıyla bunların Rusya'ya karşı dost mu yoksa düşman mı oldukları meselesinin bir ehemmiyeti yoktur. **Hınçak** cemiyeti Rusya'nın aleyhinde olmadığı gibi, diğer cemiyet de Rusya'ya yöneliktir. Türkiye'nin geleceği ve diğer her hususta çok kötümserdir.»

«Bitlis Rus Konsolosunun 3 Ocak 1910 Tarihli ve 602 Numaralı Raporunun Tercümesi»

«Bitlis vilâyetinin dikkate değer bir tarafı da, Ermeni ihtilâl komitası olan **Taşnaksutyun**'un, mezkûr vilâyette devamlı surette faaliyet göstermesidir. Bu komita hakkında, bu raporumda yeterli bilgiyi vermekle bahtiyarım.

«Tamamen cahil ve fakat çalışkan olan Ermeni milleti, ilk senelerde ihtilâl komitası olan **Taşnaksutyun**'un talimatıyla hareket eden fedaîlerin faaliyetlerine mecburen karşı koyuyordu. Ayrıca **Ermeni milleti'nin kurtarıcısı** pozunu takınan teşvikçilere karşı -bilhassa son zamanlarda- Ermeni halkı, her hangi bir alâka duymuyordu. Fakat buna rağmen **Taşnaksutyun komitası** üyeleri, Bitlis vilâyeti dahilinde varlıklarını devam ettirmektedirler. Tabiî, eski emellerinden vazgeçmemekle beraber sükûnet maskesini takınarak ve silâhları da bir tarafa bırakarak sessiz bir faaliyet ve özellikle maarifçi bir tavır içerisinde gözükmektedir.

«Muş vadisinin ileri gelen fedaî avcıları, anlaşılması zor bir değişiklikle, vilâyetin Ermeni mekteplerinde «**pedegog-terbiyeci**» kesildiler. 1903-1904 senelerinde Sason'da Osmanlı askerleriyle çarpışan fedaîlerin reisleri de 1909 - 1910 yıllarında, Ermeniler arasındaki ihtilâfları halletmek için Bitlis'e **hâkim**

sıfatıyla girdiler. Ermeni milleti kendilerine hiç bir vekâlet vermediği halde; Ermeni milleti, adına müzakerelere giriştiler.

«Muş'un köylerinde, sözde mektepler için para toplayan Ermeni ihtilâlcisi **Karnik** hakkında tahkikat ve takibat için görevlendirilen bir Osmanlı adliye memuru, pek haklı olarak **«bu Karnikler şimdi kendilerini, bir çeşit, Ermeni milletinin Türkiye'deki konsolosları sayıyorlar»** diyordu.

«Türkiye'de **Meşrutiyet'in** ilânından bu tarafa ihtilâlcilerin faaliyeti azalmış ve şimdilik sessiz bir vaziyet almışlardır. Fakat bu değişikliğin ne kadar devam edeceğini ve ne kadar samimî olduklarını söylemek zordur. Ermeni komitaları, şimdiye kadar Ermeni milletinin cehaletinden çok güzel faydalanmışlardır.

«Şimdi bu komitanın Sason, Muş Sancağı, Muş ovası, Bulanık, Ahlat ve Malazgirt kazalarıyla Bitlis'teki üyelerinin sayısı yüzbin kişiye ulaşmıştır. Bu teşkilâtın, vilâyet içindeki başlıca reisi **Karmen**, diğer adıyla **Karnik'tir.**

«**Taşnaksutyun Komitası'na** girmeden önce **Karnik**, bir papazdı. Asıl adı **Dacad Vartabet** imiş. Sonra ruhanî kisveyi bırakarak **Taşnaksutyun Komitası'na** girmiştir. Bundan sonra, diğer Ermeni ihtilâlcileri gibi, o da bir takma isim bulmuştur. Onun için şimdi **Karmen** adıyla tanınmaktadır.

«**Karmen'in**, Muş'taki yardımcıları birinci derecede **Simon Zavaryan** ve daha sonra **Agop Huduyan, Muçu Boluyan** ve **Simpat'tır.** Bulanık kazasındaki Hopa'da **Karmen'in** vekili **Muşah;** Sason'da **Manok;** Muş ovasında **İso Kümüslü** ve **Misak** gibi şahıslardır. Bitlis'te **Taşnaksutyun'un** işlerini **Osep Parsihyan** idare ediyor. Bu adam, tam yetkiye sahip olduğu gibi; Bitlis'teki yüksek dereceli memurları ziyaretten de geri kalmıyor. Buna rağmen, zabıta da **Oseb'in** evinde bazan arama yapmaktan geri durmamaktadır.

«Reisleriyle birlikte yüz bin üyenin dahil bulunduğu bu komitanın idare merkezi, Muş'tadır. Bu teşkilât, 20 **asıl komita'ya**; 100 **yan komita'ya** ve 8000 **grub'a** ayrılmıştır. Binaenaleyh her **grub'a**, 10-12 üye kayıtlıdır. 100 ilâ 1000 Ermeni, bir **yan komita'yı**; 1000 ilâ 5000 Ermeni de bir. **komita'yı** meydana getirirler. **Büyük Merkez Komitası**, devamlı surette Muş'ta bulunmaktadır. Muş ovası, Sason, Bulanık ve Malazgirt kazalarıyla Bitlis şehri ve civarındaki **Taşnaksutyun** şubeleri, bu merkeze tabi bulunmaktadır. **Taşnaksutyun Komitası'na** bağlı bulunan her aza, her ay komita kasasına on paradan bir kuruşa kadar bir para (8) ödemeye mecburdur. Bunun için, Komitanın yalnız Bitlis vilâyetinde senelik 1000 ilâ 1500 liralık bir gelire sahip olduğu sanılmaktadır.

«Bu suretle her **grup** ve **komita'nın** topladığı para, Cenevre'deki **«Taşnaksutyun Batı Kalemi»**ne gönderilmekte ve burası tarafından, **«İsviçre Taşnakist Heyeti Âliyesi»** kararlarına göre harcanmaktadır.

«Bitlis vilâyeti halkından olan Ermeni ihtilâlcileri-Taşnaksutyun üyeleri-, komitalardan veya bürolardan resmî hiç bir maaş veya mükâfat almıyorlar. Tabii, bu ihtilâlciler, halktan fazla para toplayıp bir kısmını kendilerine ayırabilirler. **Karmen** gibi, yerli halktan olmayan yabancı ihtilâlcilerin geçimi, yukarıda adı geçen komitalar tarafından temin edilmektedir.

«Komita ve yan komita reisleri ve Osmanlı askerleriyle çatışmış eski ihtilâlcilerde **rovelver, miravn musin** ve **berdan** sisteminde tüfeklerle gerektiği kadar fişek vardır. **Taşnaksutyun** komitasının diğer üyelerinin elinde **berdanga, kramnövka, martin** ve **ğra** gibi çeşitli modellerden olmak üzere 600 - 800 tüfek vardır. Bu tüfekler, eskiden köylerde toprak altında korunurdu. Şimdi oralardan çıkarılmıştır.

---

(8) Bu paranın 1910 yılındaki rayice göre olduğu unutulmamalıdır. (A.Y.)

«Meşrutiyet'in ilânından beri ve bilhassa 1910 senesinde Taşnakistler, vilâyet içerisinde silâhlı faaliyette bulunmaktan vazgeçmiş gibi gözüküyorlar. Görünüşte, nazarı dikkatlerini Ermeni milletinin işlerine çevirdiler. Duyduğuma göre, vilâyetlerde, **ademi merkeziyet** usûlünü uygulatmaya ve Ermeni eğitimini yükseltmeye çalışıyorlar. **Taşnaksutyun** komitasının çalışmaları sayesinde Muş ovasındaki Ermeni köyleriyle, Sason'da Ermeni kız ve erkek çocukları için mektepler bulunduğu bildirilmektedir. Mekteple - rin, yalnız Taşnakistler sayesinde faaliyet gösterdiklerini iddia edemem. Fakat şurası da inkâr edilemez ki, Ermeni cemaati ve ruhanî idareleri tarafından temin edilen mekteplere Taşnakistler -meselâ; Bitlis'e geldiği zaman **Karmen** - mezkur mekteplerin yüksek müfettişi sıfatıyla gitmektedirler.

«**Taşnaksutyun Komitası** üyelerinin, Ermenilerin ruhanî işlerine, geçen sene içerisinde ve bu senenin başlarında katılması önemli bir dereceye çıkmıştır. Önceki senelerde olduğu gibi, Bitlis'te Ermeni murahhası veya vekili bulunmaması da bunu kolaylaştırmıştır.

«Ruhanî işler, **Gültün** köyünün yarı cahil papazı tarafından idare edilmektedir. Bu papaz, uygun olsun veya olmasın her türlü tesire çabucak kapılmaktadır. Bunun için bu papazı elde ederek, işleri kendi arzularına uygun olarak idare etmek, Taşnaklar için güç bir şey olmamıştır. Şurası da dikkate değer ki, bu senenin sonlarına doğru, Bitlis Ermeni halkı, **Taşnaksutyun Komitası** mensuplarına karşı nefretle bakmaya başladıklarından; onların hiç bir nüfuzu kalmamıştır. Ermenilerin ileri gelenlerinden birçoğu; Ermeni milletinin, **Karmen** gibi reislerden, şimdiye kadar zarar ve sefaletten başka birşey görmediğini ifadeye başlamışlardır. Bitlislilerin Taşnaklara karşı bu tutum ve davranışları, komita üyelerinden bazılarının şehre gelerek, zengin görünen Ermenilerden, tehditle bir hayli para almış olmalarından beri daha zi-

yade şiddetlenmiştir. Bu zengin Ermenilerden biri dayak da yemiş olduğundan; bir müddet evinden çıkamamıştı. Bundan anlaşılacağına göre, Taşnaklar bura halkından para istediklerinde mektupla tehdide veya dayağa başvurmaktan geri kalmıyorlar. İş, şimdilik öldürmeye kadar varmamıştır.

«Taşnakların hareketlerine karşı, Muş ovasındaki **Kırtakum** köyü halkı da memnuniyetsizliklerini şiddetle açıklamışlar; gerek Bitlis ve gerekse Muş idarî makamlarına; kendilerinden, sözde mektep için para toplayan ve silâhlanmalarını tavsiye eden **Karmen** aleyhinde şikâyette bulunmuşlardır. Her halde Taşnakistlerin, okul ve eğitim hususunda ilerdeki faaliyetleri, diğer emellerini de ihtiva etmekte ve gizlemektedir.

«Bunların, Muş'un ruhanî işlerine müdahalelerine gelince, oradaki kuvvet ve tesirleri daha fazla hissedilmektedir. Çünkü, Muş'taki Ermeni halkı, her türlü harekete, Bitlis Ermenilerinden daha fazla taraftardır. İhtilâlcilerle Taşnakların faaliyetlerine daha memnun bir nazarla bakıyorlar. Bu durum, daha 1904 senesinde, Muş ovasında birçok Ermeni ihtilâlcilerinin, Osmanlı askerleriyle çatışmasıyla neticelenen **Sason İsyanları**'nda daha çok dikkat çekici bir dereceye varmıştı. Bundan anlaşılabilir ki, Taşnakistler, Muş şehrinde daha müsait bir zemine sahip bulunuyorlar. Bunun için, oradaki Ermeni ruhanî idaresindeki nüfuz ve tesirlerini daha şiddetli bir tarzda kullanmakta ve ruhanî memurları, kendi arzularını kabule zorlamaktadırlar.

«Hakikaten, Muş piskoposu **Nerses**'in daha sonra Bitlis'e gidişinde, Taşnakların her işe müdahale etmekte bulunduklarından şikâyet ettiğini haber aldım.

«**Taşnaksutyun** komitasının büyük merkezinin Muş'ta bulunması da, bu şehir halkının komitaya karşı olan sempati ve müsamahasını izah edebilecek bir mahiyettedir. Oradaki Ermeni zemini **Taşnaksut-**

yun fikirlerinin gelişmesine daha müsaittir. Bundan başka, oradaki Taşnak faaliyeti, Bitlis'teki merkez memurlarının gözü önünde bulunmuyor.

«Taşnakların, Muş'un dini işlerine müdahaleleri, Ermeni din adamlarının vilâyetin diğer bölgelerine gitmeleri halinde de kendini göstermektedir. Bir müddet önce, Muş piskoposu **Nerses Karahanyan** Bitlis'e geldiği zaman, malûm **Karmen,** kendisinden ayrılmayarak ona refakat etmiştir. Her ne kadar Muş merkez komitası reisinin Bitlis'e, Muş ovası Ermenileri tarafından kendisi aleyhinde yapılan ithamlara karşı vali nezdinde kendisini müdafaa etmek için geldiği söylenmişse de, **Karmen**'in buradaki bütün faaliyetlerinden gayesinin, ancak mezkûr piskoposun durum ve hareketlerini kontrolden ibaret olduğu anlaşılmıştır. Piskopos nereye giderse; **Karmen** de mutlaka onunla beraber bulunmuştur. Sadece piskopos ve beraberindeki diğer papazlar, bir kaç defa konsolosluğa geldikleri halde, **Karmen** kendilerine katılmamıştır.

«**Karmen**'in Bitlis'teki tavır ve hareketleri dikkate alınacak olursa; kendisinde bir «**büyük Ermeni gücü**» farzettirmek istediğine de kanaat getirilebilir. **Karmen**'in bu arzusu, yukarıda bir Osmanlı adliye memurunun «**bütün Karmen'lerin Ermeni milleti konsolosları olduğu**» yolundaki ifadelerine uygun düşmektedir. Bununla beraber, Ermeni milleti tarafından, bu hususta kendilerine hiç bir vekâlet verilmemiştir.

«Bitlis'teki memurlar Taşnaklara karşı, şimdi ihtiyatla hareket etmekle beraber; onların bütün faaliyetini tam bir dikkatle takip etmekten geri durmuyorlar. Geçen seneki Bitlis valileri, kanun ve asayişe aykırı hareket etmemek şartıyla bütün Taşnakist fedaîlerin Bitlis'e gelebileceklerini söylemişlerdi.

«Ermeni ruhanileriyle Ermenilerin ve Taşnaksutyun üyelerinin karşılıklı münasebetleri hakkında yukarıda söylenilenleri özetlemek ister ve mezkûr münasebetlerin gelecekte alacağı şekli nazarı dikkate

alırsak, şu kanaate varılır ki, komitanın siyasî, ziraî işlere ve diğer meselelere ve aynı zamanda Meclisi Mebusan'a seçilecek Ermeni üyeleri meselesine müdahalesi, kendisinin Ermeni ruhanî idaresinde olan tesiriyle, tamamen uyguniuk arzeder.

«Taşnakların; meselâ Muş şehri gibi, ruhanî idareleri kendi ellerine almağa muvaffak oldukları yerlerde, Ermeni cemaatinin bütün işlerinde **Taşnaksutyun'un** eli ve idaresi görülüyor. **İstanbul Meclisi Mebusanı'nda** bulunan Muş Ermeni mebusu, Taşnakların sözünü tam bir dikkatle dinler. Muş mahkemelerindeki Ermeni üyeleri Taşnakların gösterdikleri şekilde hareket ederler. Muş ovası muallim ve ihtiyar heyetleri de, ister istemez Muş komitasının ve vekillerinin kararlarına uyar ve emrini tatbik eder.

«Ermeni köylerine gelince; bunlar da arada sırada vilâyetteki Osmanlı memurlarına şikâyetlerde bulunmaktadırlar. Fakat Taşnaklardan kendilerini korumaya âciz bulunuyorlar ve diğerleri gibi, isimlerini tereddütlerle **Taşnak** listelerine yazdırıyorlar. Ayrıca, düşünmekten bile âciz oldukları işler ve maksatlar için, tehdit ve dayak sayesinde kazançlarından bir kısmını bunlara veriyorlar. Köylülerin, önceleri bunlara karşı itimadı ve temayülü olduğunu düşünsek bile, şimdi artık bunlardan eser kalmamıştır.

«Taşnakların yabancı ülkelerle olan münasebetlerine gelince; **Meşrutiyet'in** ilânından sonra, kontrol ve zabıta tedbirlerinin kaldırılması ve Ermenilerin, yabancı ülkelere serbestçe gidip gelebilmeleri neticesinde, daha çok gelişmiştir.

«Raporuma son verirken, **Taşnaksutyun** komitasının, Cenevre'de Fransızca ve Ermenice olarak basılan programını da zatıâlilerine takdim ediyorum. Bu programın Kafkasya ile ilgili istekler kısmı önemlidir.»

«Bitlis Rus Konsolosunun 19 Kasım 1912 Tarihli ve 63 Numaralı Diğer Raporunun Tercümesi.»

«Bitlis'te 38; Muş'ta 190; Genç'te 5; Siirt'te 2 üyesi olan **Taşnak Komitası** -ki **İttihat ve Terakki Partisi** ile birlikte hareket etmek, İran'da ve Kafkasya'da karşılıklı yardımlarda bulunmak üzere evvelce bir de anlaşma imzalamıştı- mezkûr partinin düşüşünden sonra, anlaşılan Türk menfaatlerinin müdafaasının neticesiz olduğu kanaatına kapılmış ve Türk hükümetine karşı hareketlerde bulunmak için karar almıştır.

«Komitanın bu yolda karar almasına sebep; bütün vilâyetlerdeki öldürme ve hırsızlık olaylarıyla, daha sonra Bitlis ve Van vilâyetleri sınırında bulunan Karkar mevkiinde bir Ermeni papazıyla, okul müfettişi **Rafail**'in öldürülmüş olmasıdır. Bu münasebetle, **Taşnaksutyun** komitası tarafından Van hükümetine karşı yapılan protesto haberi, buraya da gelmiş ve buradaki Taşnaklar da kendilerini göstermeğe karar vererek bunun için çok müsait bir fırsat bulmuşlardır: Balkan Harbi'ndeki Osmanlı mağlûbiyetleri, Müslümanların Hristiyanlara karşı düşmanca tavırları, Türkiye'nin bu gibi zamanlarda katliamsız yaşanamayacağı fikrinde bulunan Ermenilerin umumi vaziyeti; bütün bunlar, Taşnakları teşvik etmiş, onlar da, pek başarısız bir şekilde faaliyete başlamışlardır. 9 ekim Cuma günü bir kaç kunduracı Ermeni, Ermenilerin, namazdan çıkacak olan Müslümanlar tarafından öldürüleceklerini söyleyerek dükkânlarını kapadılar. Fakat, kimse onların tahrikine uymadığı için, yalnız kaldılar.

«Zabıta tarafından alınan tedbirler sayesinde hiç bir taşkınlık meydana gelmedi. Kışkırtıcılar göz altına alındı. Bunların sorgusundan sonra, kendilerinin Bitlis **Taşnaksutyun** komitasına mensup oldukları anlaşıldı. Ayrıca daha nüfuzlu azaların teşvikiyle bu harekete giriştikleri anlaşılıp ve kışkırtıcılarla birlikte tevkif edildiler.

«**Taşnaksutyun** komitasının bu hareketi, her ne kadar netice verici olmamış ise de, komitanın ilk faaliyeti olduğu için mahallî memurlar tarafından dikkate alınmağa değer.

«**Taşnaksutyun Komitası**, Karkar'da öldürülen iki Ermeninin intikamını Müslümanlardan almak ve ülkede karışıklık çıkarmak için fırsat beklemektedir.

«Mezkûr iki Ermeninin katlinden sonra, komitanın yaptığı hareketten biri de, **Karkar** ve **Hizan**'da yirmişer kişilik iki silâhlı çetenin kuruluşudur. Bunlar Müslümanları heyecana getirmek için bir Kürt öldürdükten ve bir kaç gün dağlarda gezdikten sonra gizlenmişlerdir. Bu çetelerden bir kısmının Van'a geçtiği söylenmektedir. Bir kısmının ise, 1903 ilâ 1906 seneleri arasında Bitlis'te Ermeni fedaîleri ile Osmanlı askerî arasındaki çarpışmaların sonunda olduğu gibi, Muş ovasındaki Ermeni köylerine çekildikleri rivayet edilmektedir. Muş ovasına, geçtiğimiz sonbaharda gizlice silâh sokulmuştu.»

Komitaların tertipleriyle, Ermeni köylüleri Bitlis Rus Konsolosluğuna bir çok **muhtıra** veriyorlardı. Bu muhtıralarda, tabiiyet değiştirme istirhamları yer alıyordu. Bunlardan bir tanesinin tercümesini örnek olarak aşağıya alıyoruz.

«Muhtıra Sureti»

«Yukarıda imzaları yazılı olan bizler, köylümüzde ne kadar emlâk ve arazi varsa; civarımızdaki Müslüman Kürtler tarafından tamamen zabtedilerek ekilmekte olduğunu arzederiz. **Perkard** ve **Kanisatî** Kürtleri de bize düşman oldukları için her türlü zarar vermekten çekinmiyorlar. Bunun için hükûmetinizin tabiiyetine geçmeyi uygun gördük. Bundan sonra ancak bu suretle rahat yaşayabileceğiz. Eğer bu durumda ve Osmanlı idaresi altında kalacak olursak şahsî güvenliğimiz kesinlikle ortadan kalktığından,

artık burada hayat süremeyeceğiz. Bunun için üzüntülü olan ve her şeyden mahrum kalan bizler, Büyük Rus hükümetinin merhamet ve atıfetine sığınırız. Bu hususta gereken işlemin yapılıp yapılmayacağı hakkındaki yüksek görüşlerinizin emir ve tebliğini istirham ederiz.»

Rusya'nın ileri gelen askerî ve siyasî şahıslarından biri olan ve Bitlis ve Van havalisinde senelerce görevli olarak bulunan bir zat, «**Van ve Bitlis Vilâyetleri İstatistiği**» adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitap, Rusya'da belli şahıslar için, özel olarak basılıp dağıtılmıştır. «**Ermeni Meselesi**» ile en çok ilgilenen bir hükümetin, Ermeniler hakkındaki görüşlerini aksettirdiği için; bu kitapdan Ermenilerle ilgili önemli bazı parçaları naklediyoruz:

«Şehirli Ermeniler, son günlerde bazı özel huylar edinmeye başlamışlardır. İlkokul seviyesinde bile olsa; okul görmüş bir Ermeni, milletinin takip ettiği politika hakkında, son derece geniş bilgi sahibidir. Şöhret sahibi olmak, yüksekten dem vurmak, yalnız kendi fikrini beğenmek gibi huyları mevcuttur. Ayrıca, **«Ermenilerin bugün, politika sahnesinde mühim bir yerleri yoksa, bu Türkiye tabiiyetinde bulunmalarından ileri gelmektedir ve Ermeni milleti yeniden doğup kendisine lâyık olan politik önemi kazanacaktır.»** düşüncesi hepsinin kafasına yerleşmiştir.

«Şehirli Ermeniler; bilhassa gençler, her türlü politika ile alâkalanmaktadırlar. Politikanın bütün inceliklerini öğrenmek merakları vardır. Son Ermeni nesli, hemen hepsi güzel söz söyleyebilmek hastalığına düşmüşlerdir. Düğün, vaftiz ve cenaze gibi dinî ve içtimaî merasimlerde, yirmi otuz Ermeni bir araya gelince içlerinden birkaç hatip çıkar ve mutlaka nutuk atar. Bunların hepsinin en mühim düşüncesi, tesirli bir hatip olmaktır. Son zamanlarda Ermeni ihtilâlcilerinin pek çoğu, milletin hakiki ihtiyacını bilmemeleri yüzünden, parlak söz söyleyenlerle, on-

ları dinleyenlerden çok çekmişlerdir. Türkiye'de yok edilen şehirli Ermeni ihtilâlciler arasında, gerçek vatansever görülemez.

«Ermeni eşkiya çeteleri kimlerden müteşekkildi? Vatanın selâmetini, kendi aile ocağını ve dinini müdafaa edenlerden mi? Asla! Hemen çoğunluğu, bir şey öğrenmeyen şehirli gençlerdi. Bunlar ancak meşhur komitacıların parlak sözleriyle heyecanlanarak şu en basit meseleyi bile hiçbir şekilde göremeyecek olan cahillerden ibaretti. Çünkü yaptıkları işle vatandaşlarını selâmete değil, felâkete sürüklüyorlardı.

«1895 senesinde Ermenilerin büyük kısmı, bu komitacıları hem **millet kurtarıcıları** diye kutladılar; hem de bunlardan vebadan korkar gibi korktular. Türkiye'deki **Ermenilerin tahammül edilmez durumları** denilen şikâyetlerin, şehirlilerle asla ilgisi yoktur. Çünkü bunlar, her zaman serbest olup, her hususta imkân sahibi idiler.

«Köylüler ise, çiftçilik ve sulama sanatını çok iyi biliyorlardı. Bunun için Türkiye Ermenilerinin durumu, Orta Rusya'daki köylülerin durumundan çok iyiydi.

«Yine Ermeni köylülerinin her zaman Kürtlerin hücümuna maruz kaldıkları zannedilmemelidir. Eğer gerçekten durum böyle olmuş olsaydı; şimdiye kadar buralarda hiç bir Ermeni köyünün kalmaması gerekirdi. Halbuki Ermeni köyleri, Kürt köylerinden daha zengin ve onlara nisbetle daha verimlidir.

«1895 - 1896 yıllarında, Ermeni komitaları, Kürtlerle Ermeniler arasına öyle bir soğukluk soktular ki, bu şartlar altında bu çevrede artık hiç bir ıslahat teessüs edemezdi.

«Ermeni din adamlarına gelince; bunların din hususunda hemen hemen hiçbir çalışmaları yok gibidir. Fakat buna karşılık, **milliyetçi** fikirlerin gelişmesi hususunda pek çok hizmetleri geçmektir. Yüzlerce seneden beri, bu gibi fikirler, esrarengiz manastırların sessiz duvarları arasında gelişmiştir. Bura-

larda ruhani âyin yerine; Hristiyan - Müslüman düşmanlığı yapılmıştır.

«Okullar ve kilise okulları da bu hususta din adamlarına pek çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dinî taassup yerine, millî hisler kaim olmuştur. Ermeninin kalbinde dinî hisler pek az yer tutar. Bunların mezhebî inançlarına diyecek yokmuş! Onun için, Ermeni komitacıları, papazları kendi aralarına almayı çok çabuk başardılar. Türk ve Kürtlere karşı son derece nefret duymaktaydılar. Batı diplomatları da, kendi görüşlerine göre, bu milliyet kavgasından pek gaddarca istifade etmeye kalkıştılar. Ermenilerin millî hislerini tahrik ederek, hiç sıkılmadan Türkiye'de bir «**Ermeni Meselesi**» icat etmişlerdir. Halbuki, bunların hepsi, Türkiye'nin göz kamaştıran mirası üzerinde hisse sahibi olmak için yapılan şeylerdir. «**Hristiyanları korumak**», «**İnsanlığı ve kanunu savunmak**» gibi şeylerin hepsi, birer maskeden ibarettir. Ermenilerin fakir ve yoksul düşmeleri, Avrupa'nın umurunda bile değildir.

«Ermeniler, parlak nutuklarla heyecana gelip de bir daha ayaklansalar ve geçen olaylar kadar zarara uğrasalar; o meşhur hatiplerin, neticeden zerre kadar yüzleri kızarmaz.

«Ermeni hareketleri Avrupa'da ilk defa 1885 senesinde işitildi. Ermeni ihtilâlcileri Fransa, İngiltere, Avusturya ve Amerika'da toplandılar. Komitalar kuruldu. Fransızca, İngilizce gazeteler yayınlandı. Bu gazeteler milliyetçi fikir veren yazılar ve «**Türk zulmü**» hikâyeleriyle doldurulduğu. İşte bu andan itibaren **Berlin Antlaşması hükümlerinin ihlâl edildiği** yaygaraları ortaya atıldı. Ermeni propagandası önce Fransa'nın dikkat nazarını çekti. Gazetelerde çeşitli makaleler çıkmaya başladı. **Saint - Denis**'de **Lusignan**'ın mezarı başında nümayişler yapıldı. Fakat itiraf etmeli ki, Fransa hiç bir şey anlamadı. Ermenilerle hiç ilgilenmiyordu. İsmini işittiği zaman **Ararat** dağlarını hatırlıyordu. Ermeniler, Londra'da daha çok iti-

bar gördüler. **Gladiston** kabinesi Türkiye'deki gayri memnun unsurlarla bir toplantı yaptı. Onları organize ederek kendilerini koruyacağına dair vaatte bulundu.

«Bu andan itibaren komita burada yerleşti. Gerekli cesareti buradan aldı. Ne kadar Ermeni köyü varsa, bunlara iki fikrin telkini gerekiyordu: **Milliyet** ve **İstiklâl**.. Komitacılar, gizlice, bütün Ermeni köylerine dağılarak bu fikrin yayılmasına senelerce çalıştılar. **Türkiye hükümetinin zalim ve güçsüz olduğu** propaganda edilerek **milliyet** ve **istiklâl** fikri uyandırıldı. Ermeni hareketlerinin kesin surette başlaması için ufak bir sebep kâfi idi. Eski İstanbul patriğinin, **Katoğikos** seçilmesi buna güzel bir vesile oldu...»

KOMİTALARIN SİLÂH TEDARİKİ

Komitalar, şubelerinin silâh, cephane, bomba vs. gibi hususlarda eksiklerinin olmamasına dikkat ediyordu. Gerektiği zaman verilecek bir emir ve işaret üzerine, her tarafta birden hareket edebilmek için, gereken vasıtaların hazırlanmasını unutmuyorlardı.

Bu konuda, asılları mahfuz bulunan muhabere evrakından, aşağıya birkaç örnek alıyoruz:

1 — «18 kasım 1914 — Armaş» (9)
«İstanbul Hınçak Şubesine»

«Emriniz gereğince arkadaşlarımız, sizin onayınız ve vasıtanızla silâh satın almak arzusundadırlar. Silâhların fiyatını bilmek isteriz. Birinci, **üç bilezikli martin**; ikinci, **mavzer tabancası**; üçüncü, **kırma çifte (tam çakmak)**; dördüncü, **Amerikan Simith kırma ta-**

(9) **Armaş**, İzmit merkez kazasına bağlı **Armişe** nahiyesidir. Burada Ermenilerin bir **ruhban okulu** ve manastırı vardır. Arama sırasında, okul içerisinden ve papazlara ait oda-

banca; beşinci, **Browning**; hepsi, fişekleriyle beraber 200 tane.

«Taşnak komitası propagandacıları buraya geldiler. Halbuki Hınçaklarınkinden hiç biri, henüz görünmedi.»

«Heyet Adına»

«Reis» **«Başkâtip»**

«H. Melidosyan» **«Rahip Bogas Kalemyan»**

2 — **«1914 haziran — Bahçecik»** (10)

«Muhterem arkadaşım **Cangülyan**,

«Yanınıza gelen arkadaşımız **Ardeşez Kımıloyan**, iyi cinsten, güzel bir silâh almak üzere size müracaat edecektir. Kendisine gereken yardımın esirgenmemesini rica ederiz. Adı geçen, buranın muharip çete reislerinden olduğundan en güzel bir silâha sahip olmak istiyor. Silâh parasını da faizle almıştır.»

«Bahçecik Heyeti Adına»

«Reis» **«Başkâtip»**

«Pos» **«Farhat»**

3 — **«19 mart — Bahçecik»**

«Hınçakyan Komitası İstanbul Şubesine»

«Yanınıza gelen arkadaş **Adom Amadoni**, sizinle silâhlar hakkında görüşecektir. Kendisine gereken kolaylığın gösterilmesini rica ederiz. Adı geçene sekiz Osmanlı Lirası verilmiştir. Üç tane **Martin Henri** alacaktır. Kalan para için gereken vadeyi esirgememenizi ümit ederiz.»

«Hınçakyan Komitası Bahçecik idare Heyeti»

---

lardan müthiş tahrip kuvvetine sahip bombalar ve çeşitli büyük çapta silâh çıkarılmıştır. **Ermeni Ruhban Okulu** sonradan İstanbul'a nakledilmiştir. Ermeniler İzmit'ten mezun olanlara çok hürmet ve saygı gösterirlerdi.

(10) **Bahçecik**, İzmit Sancağına bağlı bir nahiyedir.

4 — «14 mart — Kayseri» (11)

«Muhterem arkadaş,

«...tekrar ederim, silâh işiyle «maaş» meselesi, en çok büyük yortunun ilk haftasına kadar halledilmeli. Silâhlar mümkünse daha önce burada bulunmalıdır. Çünkü Taşnaksağanların hem silâhları, hem de «maaş»ları geldi. Bizden daha çok hazırdırlar. Oradan usta getirmezsen; mutlaka bir kaç tane boş dinamit getir. Burada yapan erbabını buldum. Azdan çok anla, burada ustalar da vardır, epeyce hazırlanmıştır.

«... çeteye aldım. Tecrübe olundu. Yerli barutu iyi oluyor. Tertipli ecza ile yapılırsa emsalsiz olacaktır. H.K. tarihden otuz gün evvel, İstanbul'a gelmek üzere Kayseri'den iki arkadaşla yola çıktık. İstanbul'daki malların işimize gelmez olduğunu anladık. Şimdilik Konya'dan bir miktar aldık. Lütfen büyük kundaklı mavzerlerin vs.nin fiyatlarını bize bildirin. Adres: Konya'da Mecidiye Hanında **K.K. Taşçıyan** vasıtasıyla, **R. Sisilyan** diye yazınız.»

5 — «28 ocak — Kayseri»

«Muhterem Komitanın İstanbul Şubesi»

«Şubemiz üyelerinden 115 nolu **Sisilyan** ile 116 nolu **Jamkoçyan**'ı 150 lira ile yola çıkarmayı başardık. İşe yarayacak her cins silâh ve dinamit alacağız. Uzun söze lüzum yok. Siz orada gerekeni yapınız. Satınalınacak bomba ve silâhlarla beraber bir de kabiliyetli, faal bir arkadaşın acele gönderilmesini tekrar tekrar rica ederiz.»

«Reis» **«Başkâtip»**
«Kalişe» **«Asop»**

---

(11) Bu mektup Türkçe olduğundan, metin aynen yazılmıştır.

6 — «25 aralık — Ilıca» (12)

«H.S.T. Komitası İstanbul Şubesine»

«Arkadaşlar!

«... Silâh meselesine gelince, ümit verici hiç bir tedbir alınmadı. Ziraat Bankası tohumluk vermemiş olsaydı, alınacak paranın üçte birini bu maksat (silâh almak) için harcamak niyetindeydik. Burada biz, Türk köylüleriyle çevrili olduğumuzdan; mutlaka silâhlanmalıyız. Mümkünse bize taksitle silâh veriniz.»

«Heyet Adına»

«Reis «Başkâtip» «Birinci Reis»
«Y. Bakıryan» «Marker Portakalyan» «Rahip Vahan Mıgırdiçyan»

7 — «23 ocak — Kığı - Kasaba»

«Kahraman Murat!

«Silâh meselesi, bizi en çok meşgul eden bir meseledir. İdaremiz altındaki bütün **Hınçak** çetesi mensuplarından pek azı silâhlıdır. Bana kalırsa; yalnız fikren komitacılık, hareket olmadıkça hiç bir işe yaramaz.»

«S. Layes Alayı Adına»

«Reis» «Başkâtip»
«Vahan Zeytunluyan» «K. Postacıyan»

8 — «31 ocak — Kığı»

«Hınçak Komitası İstanbul Şubesindeki Sevgili Arkadaşlara!»

«**Haço'nun** yalnız rahipliğinden istifade edelim. Bu adam, **Taşnaksutyun** komitasının adeta bir komutanı oldu. **Antranik** gibi.

«Biz böyle bayağı adamların seviyesine düşmek istemeyiz. Silâha fevkalâde ihtiyacımız vardır. Para

(12) Erzurum vilâyeti içindedir.

hazırdır. Meselenin mühim tarafı, silâhların buraya ulaştırılmasıdır. Bu hususta dikkatinizi çekerim.»

«Heyet ve Başkan Adına»
«L. Mardirosyan»

9 — **«21 mart — Adapazarı»**

«Kardeşimiz Murat!

«Sevgili birader! Bahçecik şubesinin teşkilât kurduğu köyler için bize henüz baş vurulmamıştır. Silâh temin eden grubun faaliyeti hakkında, çoğu zaman şikâyetler oluyor. Bu heyetin hangi sıfat ve yetkiyle hareket ettiğini bilmek isteriz.»

«Heyet Adına»
«Reis» **«Başkâtip»**
«Karog» **«M. Terziyan»**

10 — **«1 mart 1914 — Erzurum»**

«S.T. Hınçak Komitası İstanbul Şubesine»

«..... 92 çeteleri

«308 kişiden müteşekkil komitanın rey çoğunluğuyla Erzurumlu Dâvâ Vekili K. yi piskoposlar Heyeti Meclisine üye seçtik. Silâh meselesini unutmayınız.»

«Heyet Adına»
«Reis» **«Başkâtip»**
«Mardik» **«Hasita Damyanis»**

11 — **«6 aralık — Tercan»**

«Hınçak Komitası İstanbul Merkezine»

«Arkadaşlar!

«Üzerinde kartınız olduğu halde bize gelen arkadaş **S. Yeretesyan** (Şirvan) burada bütün teşkilât bölgelerini teftiş ederek maddî ve manevî kuvvetimizi öğrendi. Şubemizin şimdilik eşyası; 60 tane

büyük mosik, 2 tane Rus sürmeli, 3 tane rovelver'den ibarettir.»

«Heyet Adına»
«Reis» «Başkâtip»
«K. Dacad» «K. Slak»

14 — «14 nisan 1914 — İzmit»

«Sevgili arkadaşlar!

«Mektup getiren şahıs, İzmit çetelerinin reisidir. Kendisiyle tanışabilirsiniz. Çeteleri daha mükemmel bir duruma sokmak için, gereken talimatı verebilirsiniz. İsmi Kolpank'tır. Ben de Bahçecik'e hareket ettim. Merak etmeyiniz.»

«Mikail Pantoht»

KOMİTALARIN ÜLKE İÇİNDEKİ TEŞKİLÂTLARI

Komitaların ülke içindeki teşkilâtları şunlardır :

1 — Siyasî muharip çeteler.
2 — Köy çeteleri.
3 — Esnaf cemiyetleri.
4 — Yedek çeteler.
5 — Mütefekkir ve münevverlerin cemiyetleri.

Siyasî çeteler iki kısım olup, bir kısmı **savunma**; bir kısmı da **taarruz** hareketleri için gereken eğitimleri görmüşlerdi.

Her köyde, **seyyar** çetelere nezaret etmek ve fedaîlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için, tecrübeli ve itimat edilen birlikler bulunuyordu. Bunlar, aynı zamanda, çetelerin bir yerden diğer yere nakillerini ve icabında kaçmalarını sağlamakla görevliydiler. Bu birlikler, 5-8 kişiden müteşekkil olup, grubu teşkil eden fertlerin yaşları 40 - 50 civarında idi.

Seyyar birliklerden başka her köyde;

1) 30 - 50 kişiden müteşekkil **savaşçı** birlik,

2) **Yardımcı** birlik,

3) Silâh ve cephane sağlamakla görevli birlik,

4) Mektup ve evrakların getirilip götürülmesini temin edecek, kadınlardan müteşekkil bir grup daha bulunuyordu.

«DOĞU VİLÂYETLERİ REFORMU» MESELESİNİN YENİDEN İHDASI

«Doğu Vilâyetleri Islahatı» hakkında, Ermenilerin görüşlerini bildirmek ve bunu savunmak üzere; **Katoğikos** tarafından **Bogos Nubar'ın** başkanlığında bir heyet vazifelendirildi. Bu heyet, Avrupa başkentlerini dolaştığı sırada, bütün komitalar da ittifakla bu meselelerle meşgul oluyorlardı.

Faaliyetin en önemli kısmını, **Ramgavar Komitası** yüklenmişti. Bu komita, **Meşrutiyet'in** ilânından sonra Mısır'da, **Bogos Nubar'ın** başkanlığında kurulmuştu. Vazifeleri, Ermeni halkının maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamak için mektepler ve yetimevleri açmak, ziraat usulünü ıslah etmek, ekim için yardım sandıklarını meydana getirmek gibi şeylerdi. **Ramgavar Komitası** mensupları, Ermenilerin en ileri gelen düşünür ve muharrirlerinden olduğu için, icraat ve teşebbüslerinin halk üzerindeki tesiri de o nisbette büyük oluyordu. Komitanın genel merkezi Mısır'da bulunuyordu. Bu komita, **reformlar meselesi'nde** ve komitaların birleşmesinde çok büyük roller oynamıştır.

Bu komitanın, **reformlar meselesi** için bütün komitaların, faaliyetlerini birleştirmeleri gerektiğine dair, birçok

teklifleri olmuştur. Bu tekliflerden birisine İstanbul şubesinin verdiği cevabı aşağıya alıyoruz :

«Sayı : 55»
«Tarih: 5-20 mart 1914»
«Ramgavar Komitası İskenderiye Şubesine»
«Arkadaşlar!

«24 ocak tarihli mektubunuzu aldık. İstanbul merkez şubesi hakkında gösterilen teveccühten dolayı teşekkürlerimizi arzederiz.

«1 — Silâh meselesi, esaslı bir iştir. Tabii bunun lüzumunu kimse inkâr edemez.

«2 — **Murahhaslar Meclisi**'nin (Kongrenin) kararına uyarak, merkez şubemiz, içtüzüğün **İstisnai Bölümü**'ne dayanarak, haklarının korunduğunu iddia eder.

«**Hınçak Komitası** ile hemfikir olarak, faaliyetleri birleştirmek, hepimizin asıl emelidir. Merkezimiz bunun için çalışmış olduğu gibi, bundan sonra da, bu hususta hiç bir zaman çalışmaktan geri durmayacaktır. **Veragaz Miyal Hınçak Komitası** ile birleşmek, zor bir şey değildir. Çünkü, aramızda anlaşmazlığı doğuracak bir şey yoktur.

«Şimdiki durumda, bizim için, herşeyden önce birleşmek ne kadar gerekliyse; birlikte faaliyet göstermek de, o kadar gereklidir.

«**Ramgavar** ve **Hınçakyan** komitalarının yetkili heyetleri, bu gayenin gerçekleşmesi için **Taşnak** ve **Veragaz Miyal Hınçak** komitalarıyla görüşüp, teşviklerde bulunmalıdır.»

«Ramgavar Komitası
İstanbul Merkez Şubesi»

«Reis» **«Kâtip»**
«Diran Kelekyan» **«Haçik İngilizyan»**

Reformlar meselesi dolayısıyla **Taşnaksutyun Komitası** da, şubeleriyle sık sık haberleşiyordu. Bu haberleşmelerden bir kaç örneği burada naklediyoruz :

1 — «Troşak Gazetesi Yazılşleri Heyetine - Cenevre»

«Arkadaşlar!

«7 temmuz tarihli kartınızla, arkadaş **Mikail'in** iki telgrafını aldık. Birinci ile, gelemeyeceğini bildiriyor. İkinci ile de, bir haftaya kadar memlekete gelmek üzere hareket ederler (hareket ederim) diyor. Acaba, hareket edecek olan kendisi midir, ve nereye gidecektir? Erzurum'a mı? İstanbul'a mı? Adi geçen, İstanbul'a varıncaya kadar, bu noktalar bizce meçhul kalacaktır.

«Raporu bugüne kadar alamadık. Arkadaşlar cuma veya cumartesi günü yola çıkacaklar. Bunun için, raporu onlara vermek en iyi bir tedbir olduğundan, bu hususta acele etmek gerekir. Erzurum'dan **Arsen Derovhonisyan** tarafından gönderilen mektubu aldık. Adı geçen, eylülde gitmeye razı oluyor. Müfettişler yol hazırlığındadır. Ermeni memurları hakkındaki teklif, başarısızlığa uğradı. Çünkü, **İttihat ve Terakki Komitası**, buna şiddetle karşı koyuyor. **Vestanak**, çok uğraşıyor. Fakat ümit yoktur. İster istemez razı olacaklardır. Daha önce, **'Ermeni Tarihi Kadimi'** hakkında verdiğimiz bilgiye kısaca, **'bizim beklediğimiz bu değildir'** cevabını verdiniz. Biz de, müellifin ısrarı üzerine yeniden yazmağa mecbur olduk. Yazdıklarımızı kabul edip etmediğinize dair, lütfen bize bir cevap veriniz.»

2 — «2-15 temmuz 1914 - İstanbul»

«Şam Merkez Komitasına»

«Arkadaşlar!

«Sekizinci genel kongreye ait bilgileri ihtiva eden 6 ve 16 tarihli kartları aldık. Bu ana kadar, delegelerinizin kim olduklarına ve yola çıkıp çıkmadıklarına dair hiç bir bilgi alamadık. 8 haziran tarihli mektubunuzu **H.A.H.** ve **Aradolayan'ın**, **Partserabert** için ısrarını göz önüne almak mümkün değildi. Zaten 15 temmuzda **Matmazel Garinyan'a** telgraf çektik.

Artık bu mesele kapanmıştır. Müfettişler yol hazırlığındadır. Ermeni memurlar hakkında **İttihat ve Terakki**'nin görüşleri hâkim oldu. Ermeni listesi suya düştü. Çünkü **İttihatçılar** şiddetle karşı koydular. Bilhassa, komitanın, **Felemenkliler**'in tercih edilmesi hakkındaki görüşüne şiddetle itiraz edildi. Fakat er geç baş eğecekleri sanılmaktadır. Kitaplarla beraber, beş nüsha talimatı, şüphesiz aldınız. Bunları, kesinlikle gizli tutmalısınız. İstanbul'a ulaşan delegelerimiz cumartesi günü yola çıkacaklar. Kongrenin ekseriyetle toplanması için mümkün mertebe çalışıldı. Dört defa davetiye gönderildi ve son saatte de telgraf çekildi. Neşriyatıyla tanınan **'Firiz'**, yakında şehrinize gelecektir. Adı geçen, dâvâmıza inanmış bir taraftarımızdır. Onunla dost olunuz. Tarihî araştırmalarda bulunmak üzere, karısıyla beraber bir sene orada kalacaktır. Başka bir gayesinin olması da muhtemeldir. Adı geçene, her türlü yardımda bulununuz. Fakat teşkilâtımız hakkında tedbirli davranmanız uygun olur.»

«Batı İdarehanesi»

3 — «İstanbul»

«H.H.T. Amerika Merkez Komitasına»

«23 haziran ve, 6 - 13 temmuz tarihli mektuplarınızı aldık. **İdare Meclisi** azalarının büyük bir kısmı genel kongreye gitmiş olduklarından; ancak geçen meseleler hakkında cevap verebiliriz.

«1 — Arkadaş **Arsen Ohannesyan** (Arsen Mikailyan), Amerika'ya gelmek düşüncesindedir. Fakat bazı meselelerin tetkiki için memlekete gitmiş olduğundan cevabı gecikti. Erzurum'dan mektubunu aldık. Oradan Muş ve Van'a geçecektir. Eylülde ve belki de ağustosta Amerika'ya hareket edecektir. O arkadaşa gerekli güven verilmiştir. Siz de emin olabilirsiniz. Biz de bugün, Amerika'ya gitmekte daha çok gecikmemesi için Muş'a, kendisine yazdık.

«2 — Arkadaş **Veratesyan**, cumartesi günü hareket etti. Kendisine ait evrakı, bir paket içinde, bir

kaç güne kadar, arkadaşlardan birisiyle size göndeririz. Diğer evrakı da, posta ile göndereceğiz.

«3 — **Tamzara'nın Çahtak Tâli Komitası** için gönderilen; biri 22; diğeri 26 lirayı ihtiva eden iki çek aldık. Parayı daha almadık. Fakat, hemen yarın oraya gönderip cevaplı makbuz senedini isteriz.

«Tamzaralılar, bu yoldaki hareketleriyle, şüphesiz komita teşkilâtı aleyhinde bir adım atmış oluyorlar. Bunu dikkate almanız gerekir. Önceki paraların başına neler geldi? **Gürün'e** de gönderildi. **Çemişkezek** için de **Parmak'a** şiddetli bir mektup yazdık. Bu adam, o meseleden sorumludur. Daha önce beğenilmeyen sebepler bulunduğunu duyduk, halbuki şimdi yolluyorlar. Bilmem ne sebebe dayanarak **Zovk'u** zikrediyorsunuz?... Bu meseleler hakkında, murahhasınız genel kongrede şüphesiz özür beyan edecektir. Artık bunları, her mektupta tekrar tekrar yazmamanızı rica ederiz.

«Doğrusunu söylemek icabederse, birçok mektubunuzda ciddiyet yoktur. Hele bildirilerinizin ifade tarzı, hiç hoş değil. Özellikle 1 haziran tarihli mektubunuz, dikkat çekmektedir. Hatta buna cevap veremeyeceğiz. Bahsettiğiniz meseleler genel kongrede incelenecektir.

«4 — Gönüllüler kendi kendilerine memleketlerine gidebilirler... Hatta gerekirse kendi masraflarıyla bile giderler. Bu hususta hiç bir şey yapılamaz. Genel müfettişlerden **Hof**, bugün hareket etti. **Vastanak** da on güne kadar hareket edecektir. Bugünlerde mesele çok karıştı. Çünkü hükümet, gerek yetki, gerekse memurlar hakkındaki görüşlerini kabul ettirmek için çok çalışıyor. Müracaatlarımız ve birtakım yardımlar, özellikle **Felemenkli'nin** müdafaası sayesinde bazı önemli müsaadeler elde edildi. **İttihat ve Terakki** memurların yarı yarıya olması esasını kabul etti. **Hof**, beraberine üç Ermeni, iki Rum ve üç Türk (biri görünüşte Kürt) almıştır. **Vastanak Bey** ise, iki Ermeni almıştır.»

Birinci Cihan Harbi'nin Çıkışından Sonra

ERMENİ FAALİYETLERİ

Doğu vilâyetlerinin ıslahat şekli ve müfettişler ile maiyetlerine tayin olunanların durumu belli olduktan sonra, buna komitalar tarafından **Ermenilerin bir başarısı, muhtariyete doğru atılan ilk adım** süsü verildi. **Katoğikos, Bogos Nubar'a**; **Bogos Nubar** da, **Sazanof'a** tebrik telgrafları çektiler.

Patrikhane, iki genel müfettişin görev bölgelerindeki piskoposları ve ruhanî liderleri birer birer görevlerinden aldı. Yerlerine komitacılıkla ün kazanmış, ırkçı, hükümet aleyhtarı olarak bilinen, yabancı lisanlara vakıf ruhanî liderleri tayin etti. **Taşnaksutyun Komitası** da, merkezini Erzurum'a nakledip, büyük kongresinin orada toplanmasını kararlaştırdı. Komitalar, müfettişler meselesi ile uğraşırlarken; bir taraftan da **suikast** planları hazırlamakta, ülke içinde, bilhassa başkentte **ihtilâller** meydana getirmeye çalışmaktaydı. Bunlardan **Hınçak Komitası**; Rusya'ya, Kafkasya'ya önemli simalarından bazılarını göndererek İstanbul'da çıkarılacak isyanlar için, yardım toplamaya başladı. Diğer taraftan **Hınçak'ın** en tesirli lideri bulunan **Sabahgülyan** da Mısır'da **Sadık Bey** ve **Şerif** ile anlaşarak hükümeti, bilhassa **İttihat ve Terakki Komitası'nı** devirmek, askeri elde ederek isyan çıkartmak için pazarlığa girişti. **Karamaz** adındaki Kafkasyalı komitacı, Bulgaristan ve Romanya'dan temin ettiği bir iki serseri ile, hükümetin ileri gelenlerine suikast yaptırmak için İstanbul'a geldi. Elde olunan muhaberat evrakı ile planları, zamanında anlaşıldı ve kendileriyle beraber burada bu meseleyi idare edenler tevkif edildi.

Bu sıralarda **I. Cihan Harbi** başladı. Ermenilerin bundan sonraki faaliyetleri iki kısma ayrılır :

1. **Osmanlı Hükümeti'nin «seferberlik»** ilânı ile savaşa girişi arasında geçen müddet içindeki hareketleri.

2. Bundan sonra, günümüze kadar devam eden hareketler.

Osmanlı Hükümeti, 21 temmuz 1914 yılında **«seferberlik»** ilân etti. Aynı günde **Taşnaksutyun Komitası'nın** İstanbul merkezinde fevkalâde bir faaliyet görülüyordu. Liderler toplanarak, taşra şubelerine şifreli talimatlar veriyorlardı. **«Hınçak», «Ramgavar»** ve **«Veragaz Miyal»** komitalarında da aynı faaliyet görülüyordu. Aslında, **«reform meselesi»** dolayısıyla anlaşan bu komitalar, aralarındaki birliği bugünlerde korumaya daha çok itina ediyorlardı. Taşraya verilen talimat, şu merkezdeydi:

> «Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı ordusu çekilirse; her tarafta birden, eldeki vasıtalarla ayaklanılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacaktır. Resmî müesseseler ve binalar bombalarla uçurulacak ve yakılacaktır. Hükümet kuvvetleri içerde meşgul edilecek ve levazım birlikleri vurulacaktır. Eğer Osmanlı ordusu ilerleyecek olursa; Ermeni askerleri, silâhlarıyla birlikte Ruslara iltihak edecek, kıtalarından kaçıp çeteler kuracaktır...»

Komitalar, şubelerine bu şekilde talimat gönderdikleri sıralarda, kendisine **Ermeni milletinin siyasî temsilcisi** süsünü veren patrik, kendi başkanlığı altında patrikhanede bir toplantı yaptı. Toplantıya, **Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar, Veragaz Miyal Hınçak** ve **Ermeni Millî Meclisi'nin** üyeleri katıldılar. Konuşulacak mesele; **Osmanlı Hükümeti'nin harbe katılması halinde, Ermenilerin ne gibi bir durum almaları icabedeceğini tayin ve müzakere etmek** hususu idi. Patrik, durumu izah ettikten sonra, komitaların görüşlerine başvurdu.

Hınçak Komitası temsilcileri, kayıtsız ve şartsız mütalaa beyanında mazur olduklarını söylediler. **Taşnak-**

sağanlar ise durumun alacağı şekli bekleyerek şimdilik bir görüş söyleyemeyeceklerini bildirdiler. Bununla beraber, kendi hesaplarına, bütün güçleriyle çalışmağa başladılar.

TAŞNAKSUTYUN KOMİTASI'NIN TALİMATLARI

Seferberlik üzerine, **Taşnaksutyun Komitası** şubeleri arasında birtakım yazışmalar cereyan etmiştir. Bunlardan birkaç tanesini aşağıya alıyoruz:

1 — **«Balkan Komitasına»**

«12 numaralı mektubunuzu aldık. Bizimle devamlı ve intizamlı bir münasebette bulunmak istediğinize memnun olduk. Fakat yazdıklarımıza da hemen cevap vermek lütfunu esirgememenizi rica ederiz.

«Genel kongrenin önemli kararlarından biri de **Taşnak Komitası** merkezinin memleket içine nakledilmesi ve **Ermenistan İdarehanesi'nin** kuvvetlendirilerek **Batı İdarehanesi'ne** çevrilmesi hakkındadır. Yalnız İstanbul'da **Doğu İdaresi** kısmı bulunacaktır. Yöneticilerimiz, düşmanın kuvveti hakkında yanılıyorlar. Bugün, Kafkasya'da yarım milyonluk bir ordu hazır beklemektedir.»

2 — «İstanbul — 1914»

«İzmir Komitasına»

«Arkadaşlar!

«Size, siyasî olaylara ait haberleri zorlukla verebileceğiz. Bu **Cihan Harbi'nde** memleketimizin ne olacağını bilemiyoruz. Görünen duruma göre; hükümetin, uygun bir vakitte tarafsızlığını terk edeceği anlaşılıyor. Acele olarak hazırlıkta bulunuyor. Harp sırasında vaziyetimiz bellidir. **Her Ermeni, seferberliğe şiddetle karşı koymaya mecburdur. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin bu harbe katılması planımıza tamamen ay-**

kırıdır. İstihbaratımıza göre, Kafkasya'ya Ruslar büyük kuvvet yığmışlar. Şu halde, Doğu vilâyetleri büyük tehlike ile karşı karşıyadır. Son olaylar sebebiyle yan komita azaları azalmıştır. Yeniden birkaç aza çağırıp grubu tamamlamanız lâzımdır. Sık ve muntazam mektup yazınız. Şimdilik mektuplarınızı, Azadamard eliyle 'Kayloz' adresine gönderiniz.»

3 — «Mısır Komitasına»

«Arkadaşlar!

«Delegeniz yerine vardı. Ondan, gerek genel kongre ve gerekse memleketin durumu hakkında bilgi alabilirsiniz. Buradaki resmî mahfiller, umumiyetle harbe taraftardır. Eğer doğu hududunda Almanlar muvaffak olurlarsa; o zaman savaş vahamet kazanır. Maalesef bunu anlamadılar.

«İstihbaratımıza göre, Ruslar Kafkasya'da büyük kuvvetler yığmışlar. Binaenaleyh, onlar da hazırdırlar. Bugünlerde savaşçı temayüller biraz azaldı. Bunun başlıca sebebini, Bulgaristan ile Romanya'nın ittifaklarında aramalıdır. Bu zor durumlar esnasında komitanın dış temsilcileri, daha çok çalışacaklardır. İçinde bulunduğumuz durum ne kadar vahim olsa da, yine üzülmeye değmez. Hof, Van'a varır varmaz, tekrar İstanbul'a döndü. Mektupların açılması olağan hale geldi. Yavaş, yavaş eski usul geri dönüyor. Paralarımız, doğu bankalarında kalıyor. Amerika ve diğer yerlere gidecek arkadaşlar, burada tevkif ediliyorlar. Yanınızdaki paraları hemen buraya gönderiniz. Aylık taksitleri muntazaman toplamaya gayret ediniz.»

4 — «Perak Komitasına» (1)

«Arkadaşlar!

«27 temmuz tarihli mektubunuzu aldık. Lernasarlılar (2) hakkındaki şikâyetiniz ne kadar doğru da

(1) Vilâyet merkezlerinden birisine verilen isim.

(2) Vilâyet merkezlerinden birisine verilen isim.

olsa; onlarla yine de münasebetinizi kesmemelisiniz. Çünkü karışık ve teşkilâta zıt bir cereyana sebebiyet verilmiş olur. Biz, özel bir mektupla onlara gereken uyarmada bulunuruz. Görünüşe göre, **seferberlik** telâşıyla teşkilât yüzüstü kalmış. İşleri düzeltip idare etmek için, askerlik çağında olmayanlardan müteşekkil bir heyetin kurulması, takdire şayandır. **Panah** merkeziyle diğer yerlerde de aynı tesirler sebebiyle şaşkınlık çıkmışsa da, teşkilâtın böyle zamanlarda daha çok kuvvetli olması gerektiği anlatılınca onlar da sizin gibi hareket etmişlerdir. Siz gerekeni yaptınız. Tam bir memnuniyetle, sizi diğer yerlere örnek göstereceğiz. Ara sıra haber vermeye gayret ediniz. Uygun zamanlarda biz de yazarız. Geçerli haberleri **Lernasar**'dan alırsınız. **Sekizinci Genel Kongre**, harp buhranına rağmen başarıyla sona erdi. Arkadaşların bir kısmı dağılmıştır. Sansür pek sıkıdır. Verilen haberlerin üçte biri yalandır, yanlıştır. Bir iki günden beri, bir Fransız mağlubiyeti haberi kuvvet kazanıyor. Eğer bu başarısızlık devam ederse, düşmanlar artık durmayacaklardır. Selâmlar...»

5 — «T» **Şubesi Arkadaşlarımıza,**

«**Cihan Harbi**'nin ağırlığı, şüphesiz ki, **Osmanlı Devleti**'ni de tazyik etti ki, **seferberlik** ilân edildi. Zaten bütün milletler birbirine girdi. Tabiatıyla **Osmanlı Devleti**'nin de **Cihan Harbi**'nden bir hissesi olacağı açıktı. Özellikle orada, bu yolda gayret gösteren adamlar da eksik değil. **Vahan,** Rusya'dan Van'a geliyor. **Aram** da aynı yoldan bugün Van'a doğru hareket ediyor. Bakalım bir yer alabilecekler mi, alamayacaklar mı?. Durum günden güne değişmektedir. Hepsini o tarafa gönderiyoruz. **Lihj**'i Almanlar almadılar, Fransızlar **Alsas**'a girdiler. Sansür pek sıkıdır. Gazetelerden bir şey anlayamazsınız. Biz de burada harp hakkında pek bir şey işitmiyoruz.»

«İstanbul-19 ağustos 1914»

6 — «Amerika Komitasına»

«10 ağustos tarihli mektubunuzu aldık. **Genel Kongre** hakkında size tafsilât vermeye lüzum görmüyoruz. **Veratesyan** biraderimiz gerekli tebliğatta bulunmak üzere, hemen yanınıza gelecektir.

«Arkadaş...'ın da bugün yarın buraya gelerek onunla birlikte yanınıza doğru yola çıkacağı haber alınmıştır. Önce de bildirildiği gibi, Türkiye'deki idarehanede bulunan üyelerin büyük bir kısmı **Ermenistan**'dan olacaktır. İstanbul'dan ancak üç delege bulunacaktır. Daha sonra haberleşmenin ne şekilde olacağı hususu, bütün şube üyelerinin burada bulundukları zaman, yakında size bildirilecektir. **Cihan Harbi, Osmanlı Devleti**'ne çok tesir etti. Harp temayülleri büyüktür. Resmî daireler, düşmanın gerçek kuvveti hakkında bilgi edinememişlerdir. Halbuki Rusların, Kafkas hududunda büyük bir ordusu vardır. Önemli haberleri hemen bildiriniz.»

7 — «Doğu Komitasına»

«Arkadaşlar!

«Dört mektup yazmış olduğumuz halde, hiç birine cevap alamadık. Acaba mektuplar elinize mi ulaşmıyor? Yoksa siz, mektup yazmayı mı ihmal ediyorsunuz? Bunu açıklığa kavuşturmalı. Yeniden faaliyete başlayacağımızdan her sınıftan birçok arkadaş bulmak icabeder. Biz, Osmanlı topraklarından ve Batı Ermenilerinden yaklaşık olarak onüç yerden faal arkadaş çağırdık. Bunlardan pek azı, gerçek bir arzu göstermektedir. Büyük kısmı müşavir üye olarak katılıyor. Siz de aynı şekilde hareket etmelisiniz.

«**Navahanksid, Aygasdan, Çerapert, Garin, Mergasdan, Büyük Patson, Vosnanagat** ve **Holu** gibi önemli yerlerden mutlaka arkadaş çağırınız. Dostlarla yetinmeyiniz. Zamanın önem ve fevkalâdeliğini nazara almalı. **Sarosdan**, birçok arkadaş toplamaya çalışacak. Faal arkadaşları da çağırmayı unutmayacak. Bu tarafta bulunan arkadaşlardan büyük bir kısmı Erzurum'a doğru hareket ettiler. Bir kısmı da bir haftaya kadar

yola çıkacaklardır. Siz de geç kalmayınız. Arkadaşları telgrafla çağırarak, hemen istenilen yere doğru yola çıkarınız. Bu hususa bilhassa dikkatinizi çekeriz. Genel müfettişlerle birçok arkadaşların, daha önce yola çıkmış olmaları muhtemeldir. Fakat onların daha kuvvetli ve yetkili olarak bulunmalarına çalışmalı. Beynelmilel anlaşmalara uymaya gayret ediyorlar. Ermenilerin de bu suretle durumlarının bir dereceye kadar düzelmesi muhtemeldir. Sonra, yenilik işi, daha muntazam şartlar içerisinde meydana gelmiş olur. Artık bundan sonra daha intizamlı mektuplaşırsınız ümidindeyiz. Selâmlar...»

DIŞ BASINDA ERMENİ TAHRİKLERİ

Komitacılar, içerde böylece hazırlanırken, dış ülkelerde de Ermenilerin alacağı vaziyete dair yayınlar başladı. İlkönce, **Meşrutiyet**'in ilânından beri, İstanbul'da serbest serbest dolaşan ve her tarafta hürmet gören **Taşnaksutyun** liderlerinden ve Kafkas kaçaklarından **Aknuni (Malomyan)**, Amerika'da yayınlanan **«Asparaz»** gazetesinde Ermenilere hitaben şu beyannameyi neşretmiştir:

«Amerika'daki Ermeni göçmenlerine»

«Siyasî fırtına; tasavvurundan dehşet duyduğumuz umumî ve beynelmilel fırtına başladı. O, artık, mazide korktuğumuz bir dehşet değil, bugün menfur, acı bir gerçek oldu. Bu öldürücü fırtınanın bir ucu **Ermenistan**'da, bizim toprağımızdadır. O **Ermenistan**'daki, harap kulübeleri, akşamın hafif rüzgarına bile dayanamıyor.

«**Ermenistan** ve **Lehistan**... İki mazlum ülke... İkisi de matem içerisinde. İkisi de üçer parçaya ayrılmış. İkisi de hürriyet ateşiyle yanmaktadır. İkisi de

bugün bir cenk ve kavga içerisinde... Bu korkunç kavga, iki işi birden yapmakta. Muharipleri biçiyor, günahsız ve silâha sarılmak gibi bir suçu da olmayan toprağı çöle çeviriyor. Onu, bir masum olduğu halde, ayak altına alıyor, harap ediyor.

«Hayat verici şebnemler yerine, ölü kanları emiyor. Son damlasına kadar kan içiyor...

«Amerika'da oturan Ermeni kardeşlerim! Sizin kalbinizin de bu korkunç fırtınaya tutulduğuna kaniyim. Uzaktan akseden belirsiz sesler için sizin de, vatan acısıyla mustarip olduğunuzu biliyorum. İhtimal ki, bu görülmemiş fecaat karşısında üzülürsünüz. Hakkınız var; evet, Ermeni tarihi şimdiye kadar bu derece dehşet verici vakaya rastlamamıştır. Fakat, karışık ve askıdaki beynelmilel meselelerin, halledileceği bu müstesna günlerdeki gibi de ümitvar olmamıştık.

«Şimdiye kadar çok dehşetli vakalar gördük. Fakat, ümit yok, ümit görmedik. Hayatımız, fikrimiz ve vücudumuz, artık korkulara alıştı. Fakat daima ümitlerimize hasret kaldık. Her mahrumiyete rağmen, Ermeniliğe has olan metanetle artık dayanalım. İkinciyi de tam bir şevk ve aşkla kucaklayalım. Ümitlerimizin tahakkuk edeceği bir dönemdeyiz. Onların elemlerine katlanalım, oyalanmayalım.

«Bu büyük tehlike, daha doğrusu bu büyük kanlı savaş karşısında metin olalım. Ve siz, ey yabancı ülkelerdeki garip Ermeniler! Dikkat nazarlarınızı bize çeviriniz. Rahmet ve şefkat meydanı olan harp meydanına bakınız. O, sizin vatanınızdır. Ona kalbinizi, paranızı, gücünüzü velhasıl bütün hayatınızı veriniz. Her an ebeveyninize, ailelerinize, köylülerinize, bütün Ermeni vatanına teşvik edici mektuplar yazınız. Bilhassa böyle kanlı günlerde o vatan, bütün evlâtlarının kuvvetine, sevgisine, gönlüne, gayretine muhtaç ve susuz kalmıştır.»

«Ermeniler! Metin olunuz. Bu günler acı ve kara haberlerin önünde mağlup olacak bir zaman değildir. Uzaktan ve yakından gönül kırıcı ümitler, yine tembel-

lik ve uyuşukluğu doğururlar. Böyle haberlere karşı isyan ediniz. Her yerde, her gün; evlerinizde toplantılarınızda, tanıdık ve tanımadığınıza; **'Ermeni yaşayacak, payidar olacak, sabah hürriyetin doğuşunu görecek'** deyiniz. Zira o, düne kadar bunun uğruna evlâdını şehid verdi. Mazide ve bugün verdiğimiz mukaddes kurbanlarımızla, teşekkül edecek **beynelmilel adalet mahkemesi** huzurunda hesap görüleceği sırada; insanlığa lâyık olan hayatı, biz de isteyeceğiz. Başkalarının sahip olup da, senelerden beri mahrum bırakıldığımız, insanlık haklarımızı talep edeceğiz.

«Avrupa bizden kan istedi, kan verdik. Savaşçı istedi; verdik. Fedai gibi muharip; asker gibi muharip istedi. Gönüllü muharip velhasıl hürriyet kanıyla vaftiz edilmiş insanlar istedi; verdik.

«Evet, yaralarımız ve ızdıraplarımız büyüktür. Fakat ümit ve emellerimiz de çok büyüktür, ve büyük olacaktır. Şu ızdırap dolu günlerimizden, geleceğimize kalb rahatlığı ve tam bir güvenle bakalım. Fırtınanın en tehlikeli günlerindeyiz. Daha bir çok korkunç ve dehşetli durumlara maruz kalacağız. Bununla beraber çok yüce ümitlerimiz, müstakil bir millete lâyık, çok bekleyeceğimiz şeyler de var. Metin olun, garip Ermeniler...» «1 ocak 1914, İstanbul» (3).

Şu makale de, başka bir gazeteden, **I. Cihan Harbi**'nden önce Bakû'da yayınlanmakta olan **«Arev»** gazetesinden alınmıştır:

«Mühim Dakikalar Önünde»

«Bugün sınırlarımızda cereyan eden hadiseler, etrafımızda meydana gelen olaylar, son derece dikkat çekicidir. Bugünkü dakikalar yalnız Rus tarihi için değil; biz Ermeniler için de mühimdir. Asırların esaret zinciri altında saklanılan ve kendisinde mevcut yüce idealleri imha edilmek istenen bir halk, bugün tekrar

(3) Aknuni, **Asparaz gazetesi**, No. 350, Amerika, 1914.

önümüze çıkarak **'Ermenilik Meselesi'**nin halledilmesini istiyor. Ermenilik, bunun için olağanüstü gayretler sarfetmiştir. Bilhassa, son çeyrek asır içerisinde kahramanlar, fedakâr insanlar yetiştirmiş ve asırlardan beri düşmanı olanlarla çarpışarak bugüne kadar dayanabilmiştir.

«**Osmanlı Ermenileri Meselesi**'ne bir son verilmelidir. Bunca seneler ve bunca asırlardan beri çalışkan, faal ve namuslu bir halkın yaşadığı bu ağır trajedi artık kapanmalıdır.

«Avrupa devletleri, **Berlin Konferansı**'ndan itibaren, bizim için şimdiye kadar bir şey yapamadılar. Biz, barış zamanlarında daima, **Türk Hükümeti**'ne karşı tesirsiz ve zayıf bir politikaya başvurduk. Fakat bugün dünya, kasırga içerisindedir. Bugün her millet, kendileri için hayat hakkı sağlamağa, güneş altında bir köşe bulmağa çalışıyor. Bugün, milliyet meselesi; tarihte misli görülmemiş bir şekilde ve şiddette ortaya atılmıştır. Büyük ve küçük bütün milletlerin mukadderatının bahis konusu edildiği bir sırada acaba, biz uyumalı mıyız?.. Ermenilik, asırlarca süren bir hayata maliktir. Ve şimdiye kadar önüne bugünkü gibi mühim bir tarihî an da çıkmamıştır.

«Dedelerimiz, dünyanın sarsıntılarından bir milleti kurtararak, bugüne ulaştırmağa muvaffak oldular. Onlar, Ermeniliğin, ahlâkî meziyet ve özelliklerini, Asya'dan bize yönelen hücum ve barbarlığa karşı müdafaa ettiler. Bugün, siyasî yönden zayıf ve küçük bir yerde isek de, ancak bu sayede milletler arasında yer alıyoruz. Şimdi bu yeri terkederek, namussuzca bir tarzda çekilelim mi?. Yoksa kendimize münasip bir istikbal mi hazırlayalım?

«İşte, neslimize bu önemli devrede yöneltilen sual budur.

«Milletler uğraşıyor, sınırlarda hareketler meydana geliyor, ve hepsi de tarihine sahip olmağa çalışıyor. Bu ağır günlerde Ermeni gençliği ve Ermeniler, geçen neslimizden neler tevarüs ettiğimizi ve yarından

ne beklediğimizi iyi düşünmelidirler. On-dokuzuncu asır Ermeni fedakârları, Van'dan İstanbul'a; Zeytun'dan Sason'a; Erivan'dan Şiraz, Lor ve Karabağ'a kadar, bizi istilâ eden tarihî mânialara karşı çarpışarak **yeni bir Ermenilik** meydana getirmeğe çalıştılar. İşte şimdi bu yeni Ermenilik de, bu mühim olaylar karşısında bulunuyor. Yarın bu gül, küçülür veya mahvolabilir veyahut da, on-dokuzuncu asırda, yeniden hayat bulan küçük milletler gibi, büyüyebilir. Yarın öbürgün, sınırlar üzerinde tarihî olaylar olabilir. Yine yarın öbürgün **Ermenistan'ın** ufuklarında da **Cihan Harbi'nin** gürültüleri işitilebilir. Ermenilik, bu yarın için hazır olmalıdır. Biz o mühim günü ittifak lafları ve çağrıları ile değil; bizzat çalışma ve hareketle karşılamalıyız. Şimdiye kadar çalışan, ölümle, tehlikelerle dolu, o müşkül fedakârlıklarda bulunan, Ermeni halkının ancak bir kısmıydı. Ermenilik adına söz söyleyen, komitaların hareketlerini sağdan soldan tenkid eden adamların millî vazifelerini yerine getirecekleri, meydana çıkacakları zaman daha gelmedi mi?..

«Şanlı dedelerimizin kahraman ruhları, bugün Ermenilerin üzerinden kendilerine bakıyor. Acaba bunların arzularını duyacak, kendilerini tanıyabilecek miyiz? Bu ağır günlerde kendilerinin en fena şartlar altında, en acı ve felâketli zamanlarda başladıkları yeni hayatı, şerefle elde etmeye muvaffak olabilecek miyiz?...» (4).

Hınçak Komitası Paris Genel Merkezi, kendi yayın organları olan «**Hınçak**» gazetesinde bir beyanname neşretmiştir. Bu beyannamenin mühim kısımları aşağıya alınmıştır:

«...Zulüm ve haksızlığa uğrayan ve haklarından mahrum edilen Ermeni unsurunun temsilcisi bulunan ve Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu için çeyrek asır-

(4) **Arev Gazetesi**, Bakû, 1914.

dan fazla bir zamandan beri, kanlı yollardan yürüyen **'Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası'**, mevcut siyasî durumun zorlamasıyla savaş ve ihtilâl heyecanı içinde; Toros dağlarından ve **Ermenistan** ufuklarından, Osmanlı istibdadını kanlı bir şekilde yok etmeğe yemin ederek harp sahasına atılıyor.

«**Hınçakyan Komitası** da, milletlerin varlıklarının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, kendi maddî ve manevî kuvvetlerini toplayarak, ihtilâl kılıcıyla **Cihan Harbi**'ne katılacaktır. **Üçlü İtilâf Devletleri**'nin, bilhassa Rusya'nın müttefiki sıfatıyla, emri altındaki bütün siyasî ve ihtilâlci kuvvet ve vasıtalarıyla **Ermenistan**'da, **Kilikya**'da, **Kafkasya** ve **Azerbaycan**'da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardım edecektir. Bu suretle, gerek kendi ve gerek **medeniyet** adına olan vazifesini; vatanperverliğin gereğini rehber edinerek yapacaktır.

«Ermeniliğin kurtuluş emeli için hayatlarını feda edecek kahramanlar, maddî ve manevî kuvvetleriyle, bu umumî gaye için ortaya atılsınlar. Bu suretle, yarın toplanacak olan kongreye Ermenilik de, hem medeniyet ve hem de kendi dâvâsı için döktüğü kanla, iftihar ederek çıksın. Siyasî hürriyetini almaya ve yaşamaya hakkı olduğunu isbat etsin. Kan döktüğü vatanının ve **Üçlü İtilâf Devletleri**'nin rızasıyla verilen istiklâlini eline alsın. Harp fecri doğarak bundan **hak, adalet, hürriyet** ve **kardeşlik** nuru parıldasın.

«O halde ileri! Arkadaşlar, iş başına! Ölümümüzle, **Ermenistan**'ı tehdit eden ölümü ezelim. Bu suretle **Ermenistan** yaşasın.

«Ebediyyen yaşasın.»

«Paris 1914»
«Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası
Genel Merkezi»

Rus Çarı tarafından Ermenilere hitaben aşağıdaki beyanname yayınlanmıştır:

«Ermeniler!

«Doğudan batıya kadar, büyük Rusya'nın bütün halkı çağrımı büyük bir hürmetle kabul etti. Ermeniler! Beş asırdan beri birçoklarınızın, altında ezildiği ve hâlâ ezilmekte olduğu istibdattan kurtulup hürriyete kavuşacağınız saat geldi. Ruslar, Ermeni çocuklarını iftiharla hatırlıyor. **Lazaroflar, Melikoflar** ve benzeri Ermeniler, Islav kardeşlerinin yanında, vatanın yükselmesi için harbetmişlerdi. Bu büyük günde de bütün görevlerinizi sarsılmaz bir iman ve kanaatle yerine getireceğinize, hak olan dâvâmızla silâhlarımızın kesin bir şekilde zafer kazanmasına çalışacağınıza, asırlardan beri olan sadakatiniz benim için bir delildir.

«Ermeniler! **Çarlar Hükümeti** altında kan kardeşlerinizle birleşerek, sonunda **hürriyet** ve **adalet** nimetlerine mazhar olacaksınız.»

Ayrıca **Katoğikos Kevork** da bütün Ermenilere hitaben bir beyanname neşretmiştir: Aşağıda nakledeceğimiz bu beyanname, Katoğikosluğun resmî gazetesi olan «**Ararat**» mecmuasının ağustos 1914 tarihli sayısında çıkmıştır:

«**Mesih İsa**'nın sözü ve ezelî olan ilahî irade ile bütün Ermenilerin **Katoğikosu, Ararat Ana Kilisesi** yüce kürsüsünün muhterem patriği, mukaddes **Eçmiyazin**'in Katoğikosu Kevork:

«Çok muhterem piskoposlara ve piskopos vekillerine, muhterem papazlara, çok saadetli eşrafa, tüccar ve sanatkârlara, alın teriyle kazancını sağlayan ziraatçılara, hayırlı hizmetlerde bulunan muallim ve terbiyecilere, millî işlerle uğraşan zatlara, velhasıl Ana Kilisenin bütün gerçek evlâdına, **İsa** adına sevgiler ve **Katoğikosluk** makamından takdisler:

«Dışardan, düşmanların vatanımıza ve büyük Rusya'ya saldırdıkları zaten malumunuzdur. Hükümetimizin barış isteklerine ve iyi niyetli çalışmasına rağmen,

maalesef medenî Avrupa hükümetleri sırasında dehşetli bir harp başladı. Felâket ve dehşetle dolu olan bu tarihî dakikada, büyük Rusya halkı için pek çok teselli verici olan şey; ailenin bir ferdi gibi, faaliyetleri birleştirerek hakkı ve adâleti müdafaa etmek, milletlerin istibdada ve haksızlığa karşı korunması için çalışmaktır. İttihat, zafer ve saadeti sağlayan şeydir. İttifak, güzel fiillerin aslıdır ve kahramanca hareketlerin esasıdır. Her tarafta bulunan bütün manevî evlâtlarımızdan, her birinin tam bir şevk ve sevgi ile, bütün vatanımızı ve onun şerefini müdafaa etmek üzere, hükümete karşı olan siyasî ve şahsî vazifelerini yerine getirmelerini beyan ile teselli oluyoruz.

«Ermeniler de, Rus İmparatorluğunun şevket ve ihtişam tahtına karşı, geçmişte olduğu gibi, ve asırlardan beri devam edip tarihen de sabit bulunduğu üzere, bağlılığını ve bu bağlılığı devam ettirmeye hazır olduğunu göstermelidir. Manevî evlâtlarımızın, ataların izine uyarak, şahsî vazifelerini tam bir cesaret ve fedakârlıkla yerine getireceklerine kani bulunuyoruz. Bu bakımdan bu ruhanî emirnamemizle, kendilerini; muvaffakiyetin sağlanması ve vatanımız büyük Rusya'nın selâmet ve namusu için, harbe girişmeye hazırlananların muhtaç ailelerine acele olarak, kardeşçe, maddî ve manevî yardım yapmaya teşvik ederiz. Bu müthiş harbin devamı müddetince tedaviye ve yardıma muhtaç birçok yaralılar olacaktır. Bunlara da herkesin, çok acele yardım etmesi ve merhametli **Samiri** gibi, elemleri teskine gayret etmesi vatan evlâtları için, Hristiyanlık vecibelerindendir. Rusya'nın kahraman askerlerine başarı ve zafer için dua ederim. Hepinizi takdis ile, büyük Rusya hükümetinin her türlü tehlike ve düşman şerrinden uzak olmasını, tam bir zafer kazanarak payidar olmasını ve bütün sadık tebaasına sevinç ve saadet ihsan buyurmasını cenabı haktan temenni eylerim.»

«Bütün Ermenilerin Katoğikosu»
«Beşinci Kevork»

I. Cihan Harbi'nin çıkışı üzerine bütün Ermeniler, yoğun bir propagandaya girişmişlerdi. İşte bu arada «**Ermeni Gönüllüleri**» adına **Aram Turabyan** adındaki bir şahıs, Paris'te şu beyannameyi dağıttı:

«Fransız milletine!

«Harbin başlangıcında, Fransa'da bulunan Ermenilerden elli kişi kendi müracaatları üzerine, gönüllü olarak, **Lejyon Etranjer**'e kayıt ve kabul edilmişlerdi. Bu hareketimizle, mazlum milletleri daima himaye ve müdafaa eden Fransa'ya karşı beslediğimiz fevkalâde sevgiyi isbat etmek istedik. Fransa'ya karşı duyduğumuz minnettarlık, bizi, onun etrafında toplanmağa ve onun uğrunda çarpışmağa çağırıyor.

«**İtilâf Devletleri** ile Türkiye arasında siyasî münasebetlerin kesilmiş olduğu şu sırada, haritaya bir an bakılacak olursa, Kafkasya sınırında biz Ermenilerin de dost ve büyük koruyucumuz Rusya ile bareber hareket ettiğimiz görülür. Bu hususta sağladığımız ve daha da temin edeceğimiz -isterse kıymetsiz olsun- bütün vasıtalarla kahraman Belçika'nın rolünü ifa etmeğe çalışıyoruz.

«Bizim menfaatlerimiz, Rus menfaatleri ile aynıdır. Büyük Rus Çarı ve **Ermenistan**'ın kralı haşmetli **Nikola** tarafından ilân edilen beyanname, bizim asırlık sadakatimizin açık bir delilidir. Şimdi binlerce kahraman kardeşimiz, Moskof orduları saflarında yiğitçe harbederek medeniyete hizmet etmek ve **Ermenistan**'ı menfur Türk boyunduruğundan kurtarmak için, canlarını feda edeceklerdir. Vaktiyle, üçyüzbin kardeşimizin kanı, meslekleri kan dökmekten ibaret olan Türk yatağanlarının darbeleri altında sel gibi akmıştı. O vakit, Hristiyanların merhametli ve şefkatli tanrısı, bu haydut Türklerin yeryüzünde işledikleri fenalıkları görmemek için göklerin ışıklarını söndürmüştü. Fransız ordularının, İngiliz ordusuyla el ele vererek, kendisine, **Kızıl Sultan**'ın, hakiki biraderi denilebilecek olan '**Kızıl Giyom**'un 44 seneden beri Avrupa havası-

nı bozan iğrenç çetelerini kılıçtan geçirmek üzere bulundukları; **İtilâf Devletleri**'nin tam bir hâkim sıfatıyla bütün dünyayı Alman tahakkümü denilen kâbustan kurtarmaya çalıştıkları şu sırada, haşmetli **II. Nikola** orduları da **Ermenistan** sınırında harbederek Avrupa ve Asya'yı hunhar Türklerin varlığından temizleyeceklerdir. O Türkler ki, Boğazların cazip sahillerinde yerleşmek suretiyle, insanlık ve medeniyet için leke olan bir manzara teşkil ediyorlar. O Türkler ki, ancak **Mekke** ve **Medine** çöllerinin izbelerine lâyıktırlar. Ve zaten, oralardan hiç bir vakit çıkmamaları gerekirdi.

«Büyük orduların boy ölçüştükleri savaş meydanında biz Ermeniler de aziz **Ermenistan** katillerine ve onların hamileri bulunan Almanlara karşı, kazanılacak zaferde küçük bir hisse sahibi olmak istiyoruz. Binaenaleyh bizim yerimiz evvelce belli olmuştur. Biz, dostumuz Rusların, Fransızların ve İngilizlerin saflarında harbedeceğiz. Fransızlar bizi, katillerimizle bir tutmak gibi, hakkımızda ağır hakareti reva görmemelidirler. Cömert Fransız kavminden kardeşçe bir muamele beklemekteyiz. Milletler hukuku ve istiklâli yolunda ileri, daima ileri!...

«Yaşasın, büyük Rusya!

«Yaşasın, aziz Fransa!

«Yaşasın, İngiltere!

«Yaşasın, Rus Ermenistanı!»

«İmza»
«Ermeni Gönüllü Teşkilâtı Komitası adına delege»
«Turabyan Aramı»

YABANCI DEVLETLERİN ERMENİLERİ TAHRİKİ

İtilâf Devletleri, Ermenilere pek çok ümit bağlamışlardı. Öteden beri siyasî çıkarlarına âlet ettikleri bu unsuru, bu defa da **Osmanlı Hükümeti** aleyhinde kullanmak

için tahrik ve teşvike başladılar. Bütün **İtilâf** gazeteleri, millî varlıklarını, şimdiye kadar isyan ve ihtilâllerle ispat eden; senelerden beri istiklâl yolunda binlerce evlâdını feda eden Ermenilerin, bekledikleri günün nihayet geldiğini yazıyorlardı. Bunun için Ermenilerin; küçük milletlerin kurtuluşu için ve insanlık uğruna harbeden **İtilâf Devletleri** ile işbirliği etmeleri gerektiğinden bahsediyorlardı. Komitacıların tahrikleri de buna eklendi. Rus, İngiliz ve Fransız konsolosları, bulundukları mevkilerde; Kafkas Genel Valisi **Tiflis'te**, komita liderlerine gereken talimatı veriyorlardı. Amerika, Kafkasya, Mısır, İngiltere, Romanya ve İtalya'da Ermeni **gönüllü birlikleri** teşkil edildi. Bunlar daha sonra silâhlandırıldılar. Muhtelif cephelere gönderildiler. Bu gönüllüler bilhassa, Türklerden intikam almak için, en çok arzu ettikleri Kafkas ve İran cephelerine sevkedildiler. Ereniler, **Katoğikoslarıyla Episkopos Mesrup** başkanlığında ve **«Millî Büro»** ismiyle Kafkasya'da yardım ve gönüllü cemiyetleri kurdular. Yine **Bogos Nubar**, aynı maksatla Mısır'da faaliyet gösterdi. Amerika'da **«Millî Müdafaa Komisyonu»** adıyla aynı gaye için gönüllü ve yardım cemiyetleri kuruldu.

Amerika'daki **«Millî Müdafaa Komisyonu»**nu teşkil eden üyelerin isimleri, Amerika'da yayınlanan Ermenice **«Goçnak»** gazetesinin 2 ekim 1915 tarihli sayısında şu şekilde gösterilmiştir:

1 — Başkan: Amerika Ermenileri piskoposu rahip **Arsen Vehuni.**

2 — İkinci Başk: Amerika Ermeni Kilisesi Başkanı **C. Yardımyan.**

3 — Amerika Ermeni Kilisesi piskoposu ve eski Adana piskoposu **«Muşeg Episkopos».** (Adana olaylarının faili olan müfsit, papaz kıyafetindeki adam)

4 — Amerika İncil Kilisesi piskoposu, **K. Manavyan.**

5 — **Hınçak Komitası** delegeleri **S. Safo** ve **Y. Sirvart.**

6 — **Veragaz Miyal Hınçak** delegeleri **Mihran Sivaslı, Dr. A. Margosyan, Mikail Ohannesyan** ve **A. N. Natar**

7 — Veznedar ve **«Millî Müdafaa Komisyonu»** mesul delegesi: Ankara eski piskoposu, **Episkopos Papegen.**

Aynı komisyonda bunlardan başka, Kütahya piskoposu **Papagen Köleseryan**; eski Feriköy ve Üsküdar vaizi rahip **Dirayer**; talebe cemiyetleri kurmak için Amerika'da bulunan **Vagarşak** ve **Şahe** de bulunuyordu.

Komisyonu teşkil eden üyeler, hep Osmanlı Ermenileridir. İçlerinde en önemli yere sahip olanlar da, görülüyor ki Türkiye'de senelerce piskoposluk yapmış, daima hürmet görmüş olan piskoposlar ve ruhanî liderlerdir.

Komisyon, uzun bir beyanname yayınlayarak kuruluş gayesini açıklamıştır. Beyannamede bütün Ermeniler, madden ve manen çalışarak, millî ideallerinin gerçekleşmesi için ellerinden gelen gayreti göstermeleri hususunda yardıma çağrılmıştır. Ayrıca, verilecek yardımların doğrudan **Katoğikosa** veya **Bogos Nubar'a** gönderileceği bildirilmiş, her türlü haberleşme ve yardımlaşma için aşağıdaki adres verilmiştir:

«Armenien National Defence Union Of America
P.O. box, 2917 Boston Mans»

DIŞ ÜLKELERDEKİ ERMENİLERİN TÜRKİYE'YE GÖNDERDİKLERİ MEKTUPLAR

Osmanlı Hükümeti, İtilâf Devletleri'ne karşı harbe girinceye kadar geçen üç-dört aylık zaman, komitalar için tam bir fırsat olmuştur. İtilâf memleketlerinden, Amerika ve Mısır'dan gelen açık, şifreli ve gizli mürekkeplerle yazılmış mektuplarla komitalar, şubelerine gereken talimatı veriyorlardı. Planlı ve programlı bir ihtilâl çıkarmak için her türlü tedbirleri almaya ve vasıtalarını tamamlamaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan **Katoğikos**, İstanbul patrikliği ile ilgi kurmayı ihmal etmedi. Patrik, etrafındaki komita liderleri ile faaliyetini birleştirerek gizlice çalışmağa; Taşradaki ruhanî reislere bu konuda talimatta bulunmağa, ve **Osmanlı Ülkesi**'nde cereyan eden durumları, özel vasıtalarla **Eçmiyazin**'e ulaştırmağa başladı. Komitalar da, vilâyetlere özel surette propagandacılar gönderdi. Mısır'dan, Samsun'da Kasapyan adında birisine yazılan aşağıdaki mektup, içindekiler bakımından çok dikkat çekicidir:

«Samsun'da Kasapyan Efendiye»

«Muhterem arkadaş!

«Mektubunuzu aldık. Fakat merkezden **Manok Yazıcıyan**'dan, silâhlar hesabına olan 165 lirayı almadığınızı okuyunca hayret ettik. Halbuki onlar da bize, o parayı ödediklerini yazıyorlar. Şüphesiz bu nokta hakkında bizi aydınlatmayı unutmazsınız. Marsilya'da S.ye yazdık. O da bize, yelkenli gemiden yine yelkenli gemiye aktarma yapmak ve sandal ile gümrüklere uğratmamak şartıyla, ve gayet emin olarak Samsun'a çıkaracaklarını vaadetti. Silâhlar 112 tanedir. Hepsi de, gayet itimat edilebilir tüfeklerdir. Şimdiden bu silâhlar için yer hazırla. Zaten yanında çok kalmayacak. Çerkes İ. arabayla Sivas'a, oradan da Harput'a taşı-

yacaktır. Eğer Marsilya'daki S., bu zor şartlar altında sözünü yerine getirebilirse, büyük bir iş görmüş olacak. Eğer mektup alır ve silâhları teslim alırsan, o zaman vasıtalarına güvenerek başka şeyler de göndeririz. Bu silâhlardan bir şey çıkmaz. Boş yere ses çıkarır ve bir müddet için korkutur. Ancak o rahmetli (5) olmalı ki, tahribat yapsın. Zaten karışıklık sırasında daha çok ona ihtiyaç vardır.

«Talimatı, gereken yerlere ulaştırmanıza çok teşekkür ederiz. Bundan önce mektuplar kontrol edilirken, çok merakta kalmıştık. Fakat, bugün o şiddet kalktı diyorlar. Serbestçe ve kahramanca o kâğıtları yollayabiliriz.

«Mademki gizli yazı vardır. haberleşme meselesi bizim için, o kadar önem verilecek bir şey olamazdı. Fakat zavallı kasabalı, nereden gizli yazı okumayı öğrensin.

«Her neyse, şimdilik memleketin gerek dahilinde ve gerekse haricinde şartlar, isteğe oldukça uygundur. Arkadaş S.nin Mısır'a varışını, tabii işitmişinizdir. Fakat onun müstakbel maksadı ile, İstanbul'a girişi ve yine ondan sonra kullanacağı isimler hakkında oradaki arkadaşlara hiç bir bilgi vermeyiniz. Çünkü öyle büyük bir mesele, halka yayılırsa; her tarafta derhal duyulur. Bu hususta çok çok uyanık olunuz. Hiç kimseye itimat etmeyiniz,

«Çalışma yerinizi değiştirmek hakkında bir şey yazmamıştınız. Kevork orada kalsın; sen, birkaç ay için, eğer münasip görürsen hali tüccarı sıfatıyla Van'a geç. Tebriz'den arkadaş M. halılar içerisinde bomba sevkedecektir. Bilirsin ya, deniz yolu emin görünmüyor. O yol kolaydır. Bu hususta ne düşünüyorsanız bize yazınız ki, biz de Marsilya'da çalışan arkadaşımızla tertip edelim.

«Muhterem arkadaş! İşlerin sırasıdır. Bu fırsata çok az tesadüf edilir. Şimdi isbat edeceğiz ki, biz hakiki insanız, gerçek Ermeniler iz. Ah, eğer her şe-

(5) Bundan kasıt, bombadır.

hirde senin gibi birer adamımız olsaydı, o zaman yangın çabuk parlardı, ve her şey çabuk parçalanırdı. Fakat, acaba üzülmeli miyiz? Hayır, aksine daha sağlam ve daha kuvvetli çalışmalıyız.

«Talih bize yardım ediyor. Kokmuş, kurtlanmış **Türk Hükümeti**, güçsüz haliyle ve mezbuhane bir şekilde Rusya'ya harp ilân etti. «**Köpek, gebermesi yaklaştığı zaman cami duvarına siyer**» diye bir Türk darbımeseli vardır. Biz diğerleriyle birleşerek, varlığı yirminci medeniyet asrına bir hakaret olan bu canavarı öldürmeğe ve mezarını, binlerce Ermeniyi öldürdüğü yerde kazmağa çalışacağız. Soğukkanlılık maskesi altında muhafaza ettiğin eski itidalin bizden de, hepimizden de uzak olmasın. Nazarlar sana yöneliktir. Hiç kimse şüphe etmez. Fakat yakın bir gelecekte Ermenilik sizi tanıyacak ve heykelinizi dikecek.

«Yaşasın, yakın fecir!..

«Kahrolsun, Türkiye'nin tahammülü imkânsız idaresi!..

«Yaşasın gizli ve mukaddes birlik, Yaşasın Ermenilik!..

«Merak etme. 25 nisanda veya mayısta yanında olurum. Arkadaşça selâmlar...»

«Gayzak» (Yıldırım)

I. Cihan Harbi'nin ilânından biraz önce, Taşnak liderlerinden biri tarafından neşrolunan bir beyanname, Paris'te Ermeni talebeleri tarafından çıkarılan **Vosdan** gazetesinde yayınlanmıştır. Bu beyannamede, şöyle denmektedir:

«Acaba, **H. H. Taşnaksağan Komitası** için, kanlı bir devre sona erdi mi? **Osmanlı Meşrutiyeti**'nin ilânı, **Meclisi Mebusan**'ın açılması ve daha sonra **Hareket Ordusu** tarafından İstanbul'un zaptı, geçen devrin kanlı günlerine son verdi mi?.. Hayır. O kanlı devir henüz sona ermedi. Bu günler, eski devir ile yeni devir arasında bir geçittir. Bu geçitte, sabit ve belli hiç bir şey yoktur. Bu bakımdan, tedbirli ve uyanık

olmak ve her şeye hazır bulunmak, her ihtilâl komitasının ilk vazifelerindendir. Hayalî ve sahte gösterişlere aldanarak silâhı elden bırakmamalı.» (6).

Yukardan beri nakledilen kilise ve komita ileri gelenlerinin beyanları yanında, göçmen Ermenilerin de yazdıkları mektuplar, hayli dikkat çekicidir. Harbin ilânından sonra, Amerika ve diğer yabancı ülkelerde bulunan Osmanlı Ermenilerinin Türkiye'deki ailelerine gönderdikleri mektuplardan bazı paragraflar aşağıya çıkarılmıştır. Bu parçalar, Ermenilerin, Türkler ve hükümet hakkındaki görüşlerini çok açık bir şekilde göstermektedir:

1 — «Mihran Aknasyan — Adapazarı»
«16 Kasım 1914, Cornale Üniversitesi»
«Sevgili dayıcığım,

«**Cihan Harbi** hakikaten çok müthiş. Sonunu ancak Cenabı Hak bilir. Şimdilik tek tarafsız ülke **Amerika Hükümeti**'dir. İnşaallah sonuna kadar da böyle kalır.

«**Osmanlı Devleti** de, harbe girdi. Biz burada harp haberlerini daha sağlam olarak sizden önce alıyoruz. Sabah ajanslarının verdiği habere göre, Kazaklar Van'a kadar gelmişler. **Kim bilir, bu savaş Ermenistan için ne kadar fayda getirecektir? Artık Osmanlı Devleti'nin son günleri yaklaştı zannederim.»**

«Yeğeniniz»
«Aram»

2 — «Kevork İsrailyan — Arapkir»
«22 kasım 1914, Amerika»
«Muhterem hemşirezâdem,

«Beklenmekte olan şey vukû buldu. **Osmanlı Hükümeti**, Almanya'nın geçici zaferlerine kapılarak ve **Panislâmizm** fikrine dayanarak üç hafta önce **Rusya**

(6) Vosdan, No. 14, s. 325, Paris.

İmparatorluğu'na harp ilân etti. Almanlar, «**Jön Türklerin** milli taassuplarından istifade ederek **Osmanlı Hükümeti**'ni de harbe sürüklüyorlar. Sizin ancak son bir ümidiniz var. Bütün geçecek olaylardan, dayanılmaz elemlerden, kızıl kan ırmaklarından bir şey doğacaktır. **O da, Ermeni milletinin hürriyeti.** Bunu metanet ve tam bir inançla bekleyiniz. Pek yakındır. Kapımızın eşiğindeyiz. Çok yakın bir gelecekte **Ermenistan**'ın yüksek tepelerinden, hürriyet güneşinin, ışıklarını saçtığını, aziz vatanımızın ilk baharının geldiğini göreceğiz. Bununla beraber o gün, bize pek pahalıya malolacaktır. Cümlenize hasret öpücükleri göndererek, mektubuma son veriyorum.»

«Yervant»

3 — **«Kevork İbrahimyan — Erzurum»**

«16 kasım 1914 - Providence»,

«...Savaş meydanlarında düşmandan intikam almak için **İtilâf Devletleri**'nin davetini bekleyerek, gereken planları **Baron Leon** ile beraber, iki ay önce hazırladık. Davet yakındır. Birkaç güne kadar, ilân olunur. O zaman biz de, düşmana yıldırım gibi darbeler indirmek üzere, vazifemize koşacağız. Dostlarımızla harp meydanlarında elele vererek, kucaklaşarak, senelerden beri çektiğimiz iştiyaka son verelim ve hep birlikte vatanın hürriyetine doğru yürüyelim. Savaş sırasında, evvelce haber verdiğin şeyleri yapacağına eminim. Evet, bunları çabuk yapmaya çalış..»

«Samimî Biraderin»

«Aleksan Arzumanyan»

4 — **«Baron Yenovk Azkabedyan — Samsun»**

«14 — kasım 1914, Union Kolleji» (Viyana Kolleji)

«Sevgili kardeşim,

«Geçen hafta gönderdiğim mektupda, **Ermenilerin Van tarafından hücum ederek Türk ve Kürtleri büyük kayıplarla püskürttüklerini yazmıştım. Bu haftaki haberlere göre, birçok Ermeni, Türklere karşı savaşmak**

üzere, Rus ordusuna kaydolmuşlar. Rusya da, yeni bir Ermenistan kurulmasını tasarlamıştır. İngiliz ve Fransız donanması Çanakkale; Rus donanması da İstabul Boğazlarını kopa tuttular. Zaten Çanakkale'nin birçok istihkâmı harabolmuştur. Bu durum İngiltere Başvekili **Lord Asquith**'in dediği **Türklerin yalnız Avrupa'dan değil, Anadolu'dan da kovulacağını** isbat ediyor. Orada cereyan eden durumları bütün ayrıntılarıyla lütfen yazınız. Bu savaş Türklerin mağlubiyetiyle sonuçlanacak olursa, Ermeniler refah ve saadete kavuşacaklardır. Ümidim bu yöndedir. Rusya'nın bu defa da vaadinden cayacağını sanmam.»

«Mihran Nahebedyan»

5 — **«Karaoğlanyan Biraderlere — Bitlis»**

«17 kasım 1914, Fresno»

«Biraderlerim,

«...Milletimizin yeni hayatını bir hafta önce gazetelerde okudum. Ruslar Beyazıt ve Eleşkird'e girmişler. Zaten Türk'ü bitirecekler. Benim de o zaman vatanıma dönmem muhakkaktır. Selâmlar.»

«Nuvart» (kız ismi)

6 — **«Varter Harutonyan - Bitlis»**

«20 kasım 1914, Detroit,»

«Sevgili pederim,

«Bu mektup, son mektubumdur. **Çünkü ben de, artık vatan görevimi yapmak ve Türklerin başını ezmek üzere, Ermeni gönüllülerine iltihak etmeye gidiyorum.** Rusya, İngiltere ve Fransa, Türk ve Almandan tam bir intikam almak için kesin karar vermişlerdir. **Ermeni, hür ve müstakil olacaktır. Emin olunuz, kurtuluş çok yakındır.»**

«Oğlun»

«Bedros Harutonyan»

7 — «Nektar Seferyan — Bitlis»

«Güzel bacım,

«Mektubumun cevabını almadan, işte size ikinci bir mektup daha. Güzel bir yortu geçirdiğinizi umarım. **Emin olunuz ki, gelecek sene Paskalya'yı Ermenistan istiklâli şenlikleriyle beraber kutlayacağız. Osmanlı Devleti artık yoktur. Avrupa, en sonunda bu menhus hükümeti ortadan kaldırmak fikrini, icra mevkiine koyacaktır.»**

«Dostun»

«Bogos Seferyan»

8 — «4 ocak 1915, Fresno»

«Bayburt»

«Sevgili arkadaşım,

«Son mektubunuzu aldım. Verdiğin haberlerden dolayı memnun oldum. Selâmınızı biraderinize ve **Vartan**'a bildirdim. **Bedel için iyi düşünmüşsünüz. Gerekirse her şeyi satarak askerlikten kurtulunuz. O canavara hizmet etmeyiniz. Bütün komşularınızı da bu yolda hareket etmeye ikna ediniz. Türk'ün son günleri yaklaştı. Vatanımızın istiklâli çok yakındır.** Üzülmeyiniz. Ekmek ve buğday yığınız. Komitalar Van'ın düşmesini bekliyorlar.»

«Mikail (Pandoht)»

9 — **«Van'da Kalost Turkumyan'a»**

«26 temmuz 1915 — Amerika»

«Muhterem arkadaşlarım,

«Kime yazacağımı, kime cevap vereceğimi hakikaten bilmiyorum. Kim sağ kalmış, kimler yiğitçe çarpışarak şehid olmuştur? Bu zahmetli ve sıkıntılı günlerde, ne yaptığınızı ve vazifenizi ne şekilde yerine getirdiğinizi bana bildirin. Bizimkilerin ve sizlerin ne yolda hareket ettiğinizden lütfen beni haberdar ediniz. Birkaç gün önce **Harutyun Zarifyan**, yaklaşık olarak yüz kadar arkadaşıyla, savaşta bulunan arkadaşlarına iltihak etmek üzere buradan Kafkasya'ya hare-

ket etti. Hınçakyanlardan ise 3.000 kişi Erzurum hattına doğru gittiler. Bunların liderleri şunlardır: **Ardomist Kasbaryan, Harutyun Canbulatyan, Nişan Mirakyan** ve **Pandoht.** Yakında belki ben de gelirim. Çok iyiyim...»

«İmza»
«B. Baneryan»

10 — **«Van'da Kalost Turkumyan eliyle Yeprem Baneryan»**

«24 temmuz 1915 — Amerika»

«Muhterem ebeveynim **Y. Baneryan,**

«Vatanın kurtuluşu ve sizin afiyette olduğunuzun haberi, son derece sevinç ve memnuniyet kaynağım oldu. 17 nolu mektubunuzla vermiş olduğunuz hususî bilgiye muttalî olduk. Aynı malûmat buradaki İngilizce gazetelerde yayınlandı. Mektubunuz ise bu malûmatı, Van'ın kahramanca mukavemetini teyit etti. Bugün, bütün Ermenilik, bütün Kafkas Ermenileri ayaklanmıştır. **İntikam** diye bağırıyor. Amerika Ermenileri ilgisiz değildir. Yüzbinlerce dolar vermekle maddeten fedakârlık gösterisinde bulunmakla beraber, yüzlerce evlâdı dahi, kardeşlerinin imdadına koştular. Üç gün önce arkadaşımızı vatana doğru yolladık. Belki ben de gelirim. Bu harp, diğerlerine benzemez. Bu savaş, hayallerden geçmezdi. Rusya'nın galip geleceğine pek de ihtimal yoktur. Zira, şu son günlerde büyük mağlûbiyetlere maruz kaldı. Allah korusun, eğer mağlup olursa halimiz pek yaman olacaktır.»

«İmza»
«B. Baneryan»

Taşnaksutyun Komitası mensuplarından Amerika'da bulunan **Hanri C. Hayatyan** tarafından Van Taşnak Komitasına yazılan mektubun tercümesi:

11 — «22 temmuz 1915, Valparaiso — Amerika»

«Türkiye'nin mevcut siyasî karışık durumu, bizi öyle bir vaziyete getirdi ki, hiç bir taraftan ciddî ve

sağlam bir haber almak imkânımız kalmadı. Lehimize neticelenen şu son teşebbüslere binaen mektubumuzun elinize ulaşacağına inanıyoruz. Durumdan bilistifade, Doktor **Bonapartyan** hakkında sizden kesin ve sağlam bilgi beklemekteyiz. Lütfen bizi haberdar ediniz. Adı geçen hakkında bize gelen habere göre, kendisinin orada bulunması muhtemeldir. Bununla beraber bu malûmat, pek de sağlam olmadığından, tahkiki için size müracaata mecbur kaldık.

«Doktor **Bonapartyan** grubumuzun en tesirli ve en faal bilinen azası olduğundan, iktidarınız altında bulunan bütün vasıtalarla, adı geçen hakkında kesin bilgi vereceğinize eminim. Elde ettiğiniz başarıdan dolayı sizi tebrik ile yüksek hürmetlerimin kabulünü istirham eylerim efendim.»

«İmza»
«H. Hayatyan»

Yabancı ülkelerdeki Ermeniler, Türkiye'deki yakınlarına böyle açık mektuplar yazdıkları gibi, şifreli mektuplar da yazmaktaydılar. Kendilerince daha evvel kararlaştırılmış cümle ve kelimelerle yazılmış mektuplar da gönderiyorlardı. Benzerleri çok olan bu mektuplardan da, birer örnek veriyoruz:

12 — Amerika'da A. Vejoyan tarafından Erzincan'da Ohannes Hayfaryan'a yazılan 1 haziran 1915 tarihli mektuptan :

«Bu sefer biraz kısa yazacağım. Keri, halen **Nerses Erzuruni** şehrindedir. Bu haberi kendisinden ve kendisiyle aynı fabrikada (harp sahası) çalışan altı bin kadar Ermeni arkadaşından aldım. Dostlarımızdan **Antranik, Armen Garo (Erzurum mebusu) Keri, Hamazasb, Tayro, Haço, Sebuh, Samson, Vartan** ve diğer bütün vatandaşlarımız bunlarla beraberdir. **Tayro,** fabrikada ağırca zedelenmiş olup, tedavi altındaydı. Şimdi ise, sıhhati düzelmiştir. Bu saydığım şahıslar bu altı bin amele üzerinde iş başıdırlar (çete reisi). Bunların

usta başları **Antranik, Keri, Vartan, Hamazasb, Tayro** ve **Armen Garo**'dur. Diğerleri de bunlara yardımcıdır.

Yukarda arzettiğim gibi, bu fabrikada 6 - 7 bin Ermeni (gönüllü) çalışıyor. Diğer taraftan yüz bin kadar göçmenin durumu çok dikkate değer. Bunlar altı ay evvel, emlâk vs. lerini terkederek iş, yahut... bulmak üzere oraya gittiler. Gerçi buldular ise de, maddeten çok sıkıldılar. Bu sebeple bu taraftaki şehirlerden ilk defa yüz bin ve daha sonra büyük fedakârlıklarla iki buçuk milyon dolar toplanarak göçmenlere verildi. Bunlar da yavaş yavaş memleketlerine dönmeye başladı.»

13 — **Harput'tan, Amerika'da yayınlanan Ermenice «Goçnak» isimli haftalık gazeteye yazılan bir mektup ta şöyle denmektedir :**

«Azizim,

11 şubat 1915 tarihli mektubun kırk günde, **Meys Barnam**'ın defin günü bize ulaştı... Hamdolsun şimdiye kadar yaşıyoruz. Allah bizi kolları altında müdafaa etmiştir. **Davud**'un Mezmurlarının 91'inci bölümü emniyet ve itimadımızın; 34'üncü bölümü ümidimizin; 74'üncü bölümü ise, elem ve ızdırabımızın Mezmurlarıdır.... Zaten o kadar üzüntüdeyiz ki, ne kadar eski giysek azdır. Madam **Arşaloyas, Yusuf** üzüntüdedir. (hapsedilmiştir) Her tarafta üzüntü ve elem vardır. Küçük **Armaniya** çok şeytan bir kız olmuştur. Bize acaip durumlar gösteriyor. Kendisini görenleri, muallimlerini hayrette bırakıyor. Maalesef **Manga Baroz**, (ana mektebi) kapatılmış olduğundan, diplomasını alamadı. Geçen gün oturmuş hüzünlü hüzünlü şarkı söylüyordu.» (7).

---

(7) **91'inci Mezmur'un özeti:** «Allahı anmak, sabahları merhametini, geceleri hakikatini anlatmak hayırlıdır. Dinsizler yok olacak. Sen ya Rab, sen ebediyyen varsın. Düşmanların mahvolacaktır, bütün zulmedenler kahredileceklerdir.»

34'üncü Mezmur'un özeti: «Ya Rab! Beni muhakeme edenleri muhakeme et. Benimle harbedenlerle sen cenkleş.

BİRİNCİ CİHAN HARBİ'NİN İLANINDAN SONRA NEŞREDİLEN BEYANNAMELER

Cihan Harbi'nin ilânından sonra, Bulgaristan'da «**Kadınlar Kızıl Haç Cemiyeti**» kurulmuştu. Gayesi, harbe iştirak eden gönüllüler ile isyan ve ihtilâl dolayısıyla firar eden muhtaç Ermenilere yardım etmekti. Bu cemiyetin yayınladığı bir beyannamenin tercümesi, şöyledir:

«Uyanalım»

«Balkan'daki hemşirelerimize,

«Bedbaht **Ermenistan**'daki birader ve bacılarımıza tekrar felâketler yağmağa başladı. Daha dün dul kalan bacılarımızın göz yaşları kurumadan, yetimlerimizin feryat ve figanı kesilmeden, hayatı küçümseyerek çarpışan Ermeni askerlerimizin yaraları kapanmadan **umumî yangın**, Ermenilerin evvelce kısmen tahrip edilen kulübelerini tekrar yakmağa başladı. Bu şiddetli kış mevsimi sırasında Ermeniler, **Ermenistan**'ın karlı dağlarına dağıldılar. İstibdad altında ezilen ve yarından hiç bir ümit beklemeyen bacılarımız, çocuklarını memeleri üzerinde sıkarak kaçıyorlar. Yabancı ufuklara ve uğursuz akıbetlere doğru gidiyorlar.

«Bacılar! Silkinelim! Artık vakit gelmiştir. Namusumuzu ve ismimizi insanlığın muahezelerinden kurtaralım. Biz, **Balkan Ermeni Kadınları**, geçen harp sırasında, hiç bir güzel hatıra bırakmadık. Fakirler için okul kurmadık. Yetimevleri açmadık. Biz ailelerimiz arasında mesut ve müreffeh bir hayat geçirirken, küçük çocuklarımız sıcak elbiseler içinde rahat rahat yaşarken; hiç bir vakit uzaklarda, dünyanın bedbaht bir

---

Silâhlarını al ve imdadıma yetiş. Beni takip edenlere ve koğanlara karşı kılıcını çek.»

74'üncü Mezmur'un özeti: «Allahım sana inanıyoruz ve ancak senin mukaddes ismini hatırlıyoruz. Dinsizlere zulmetmeyin, dedim.»

ufku altında milyonlarca anasız ve babasız yetimler, geçim kaynağını temininden âciz insanlar olduğunu hiç aklımıza getirmedik. O zaman ailemizin saadeti, hayatı ile pek çok meşgul olduk. Bugün ise, bütün Ermeni kadınlarıyla beraber, insanlığın gelecekte hakkımızda vereceği hükme, kendimiz zemin hazırlayacağız. Hiç değilse bugün, insanlığa karşı vazifemizi yerine getirelim. Milletimize karşı vazifemizi yapalım. Yapmazsak, felâkete son dereceye kadar katlanan **Ermenistan'daki** bacılarımıza ve vazife aşığı Kafkasyalı bacılarımıza karşı gelecek takdirata, haksız yere biz de iştirak etmiş oluruz.

«Ermeni hareketleri, tam elli seneden beri başlamıştır. Ermeni kadını, daha kendisini tanıtmamıştır. Artık medenî dünyaya, kardeşlerimize, Ermeni kadınları hayatında yarım asırlık müddetin tesirsiz geçmediğini göstermenin zamanı gelmiştir. Biz Sofya'da bulunan Ermeni kadınları hemen toplanarak, gücümüz nisbetinde çalışmaya teşebbüs ettik. Fakat felâketin büyüklüğünü, buna karşı gücümüzün yetersizliğini görerek Balkan'da bulunan diğer bacılarımıza müracaata, kendilerine doğru yönelmeye mecbur olduk. Artık şimdi, size müracaat ediyoruz. Size seslenen, biz değil,**Ermenistan'daki** yetim kızların, bacılarımızın feryadı; savaşta kimsesiz kalmış olan yaralı kardeşlerimizin âhu eninidir.

«Bulgaristan ve Romanya Ermeni kadınları birleşerek kaçan,kimsesiz kalan Ermenilere, iki cephede bulunan yaralı askerlere, dul kalan kadınlara ve yardıma muhtaç olan yetimlere yardım edelim! İşe başlayalım! «**Kızıl Haç**» ve başka isimlerle, bir takım cemiyetler kuralım. Hepimiz birleşip çalışalım. Kafkasya'da bulunan bacılarımızın hareketlerini, harp sahnelerine kadar giderek erkeklerine, çocuklarına yardım eden ortaçağdaki analarımızın kahramanlıklarını kendimize örnek alalım. Amerika'da ve Mısır'da dahi bacılarımızın faaliyette bulundukları işitiliyor.

«Balkanlı bacılarımız! **Masis Dağı** (8) eteğinden Van'a kadar çınlayan **imdat** ve **yardım** feryatlarını duyalım! Hayatlarını terk eden Ermeni askerlerinin elemlerini, yetim kalan bacılarımızın yanık feryatlarını hissederek vicdanımızın emirlerini uygulayalım. Meşakkat çeken bacılarımızı, kardeşlerimizi takdis ve taziz edelim.

«Yaşasın Ermeni kadınlarının uyanışı,

«Yaşasın Balkan Kadınları Birliği, diye bağıralım.

«İmza»

«Sofya Ermeni Kadınları Kızıl Haç Cemiyeti»

Harbe girmezden önce, Paris'te oturan Ermeni ediplerinden ve istiklâl fikrinin en öndeki yürütücülerinden **Arşak Çobanyan** tarafından, Amerika'daki **«Hınçak Reform Komitası»**na yazılan bir mektubun tercümesi:

«Benden, durum ve davranışlarınız hakkında malumat istemişsiniz. Teşekkür ederim. En büyük mesele, şimdiki mukaddes muharebedir. Yalnız onunla meşgul olmalıyız. Bu meselenin dışındaki işler, sonra yapılabilecek işlerdir. Dünyanın her tarafına dağılmış olan Ermeniler, bütün güçleriye **İtilâf Devletleri** için çalışmalıdır. Almanya ve müttefikleri yokolmaya mahkûmdur. Yeni bir devir açılacak; bundan istifade etmeye çalışmalısınız. Paris Ermenileri, Fransız ordusuna bir çok gönüllü verdiler ve daha da yazılıyorlar. Fransız yaralıları için yardım topluyoruz. Özetle, elimizden gelen her şeyi yapacağız. Amerika'dan da İngiltere ve Fransa'ya gönüllü yollamaya gayret ediniz. Bunun meyvesini göreceğiz. Amerika'dan 40.000 Lehli, gönüllü olarak Fransa'ya geldi. Ermeniler de «büyük kurtuluş» harbinde, kendi hisselerine düşen fedakârlıkta bulunmalıdırlar. Fransa için çalışırsak; ilk önce minnettarlık hislerimizi göstermiş oluruz. İkinci olarak da, millî isteklerimizi sağlarız. Yardım toplayınız. **Fransa Sefareti'nden**

(8) Ağrı Dağı.

gönüllü teşkilâtı hakkında bilgi aldıktan sonra, gönüllü yollayınız. Bunlara lâzım olan parayı verdikten sonra, kalanını —ne kadar az olursa olsun— yaralılara harcanmak üzere, Fransız, İngiliz ve Rus sefirlerine teslim ediniz. Ne kadar az olursa olsun, çok tesiri olur. Gazetelerde daima, Ermeni gönüllülerinden bahsedilmesi için gayret ediniz. Amerika'ya gelip oraya yerleşmeyi; zira bundan, Amerikan Ermenilerinin istifade edeceğini yazıyorsunuz. Ben burada kalıyorum. Millî dâvâmızın takibi için burada bulunmak zorundayım.»

«Arşak Çobanyan»

Marsilya'da bulunan **Turabyan Aram** isimli Ermeniden, yine Amerika'da münteşir **«Asparaz»** gazetesine gönderilen bir mektup vardır. Bu mektup, mezkûr gazetenin 367 nolu sayısında yayınlanmıştır. Tercümesi şöyledir:

«Petersburg'ta kurulan **«Millî Komita Merkezî Heyeti»**, bütün Rusya Ermenilerinin güven ve itimadına mazhar olmuştur. Millî emellerin gerçekleşmesine çalışan ve bunun için yegâne bir vasıta olan mezkûr heyete Türkiye Ermenileri de şükran borçlusu olmalıdır.

«Bütün Rusya Ermenileri tarafından seçilen bu **Merkez Heyeti** ile bütün komitalar ve tarafsızlar arasında, **Ermeni Meselesi** hakkında, aşağıdaki şartlar üzerine bir birlik vardır :

«1 — Çok miktarda gönüllü tedarik etmek ve harp meydanına göndermek.

«2 — **Osmanlı Ülkesi**'nden kaçıp iltica edenleri, uygun yerlere yerleştirmek ve onların ihtiyacını sağlamak.

«3 — **Ermeni Meselesi**'nin müdafaası için politik tedbirlere başvurmak.

«**Katoğikos**'un himayesine, piskopos **Mesrup**'un başkanlığına Rus Ermeni aydınlarının müzaheretine ve **Taşnak Komitası**'nın yardımına mazhar olan **Millî Komita Merkez Heyeti**'ni, bütün Ermenilerin temsilcisi saymakta mazuruz.

«Bu bakımdan millî ideallerimizin müdafaa işinde, başka başka emeller besleyerek, kaş yapacak yerde göz çıkarmayalım. Biz, Rusya Ermenilerine şükran borçlu olmalıyız. Millî dâvâmızın münasip şartlar altında gerçekleşmesini arzu edenler mezkûr heyetin kararlarına uymalıdırlar. **Bogos Nubar Paşa**'nın da ayrı bir grup kuracak yerde, mezkûr heyetle faaliyetini birleştireceğini ümit etmekteyiz.»

Yine, **Asparaz** gazetesinde, «**Durumumuz**» başlığı altında **Smbat** imzasıyla çıkan ayrı bir yazıda şöyle denmektedir:

«Zayıf milletler ve küçük kavimler, şu **Cihan Harbi**'nde ayaklar altında çiğneniyorlar. Bizim de, bundan masun kalamayacağımız tabiîdir. Türklerin politikası, bizi artık kurtaramaz. Biz ancak, silâha sarılarak, üzerimize hücum eden düşmanı kovmak suretiyle arzumuza kavuşabiliriz.**Ermenistan**, henüz Türk istibdadı altındadır. Tarafsız kalmamız bir cinayettir.»

Romence «**Domiçe**» gazetesinin 4088 sayılı ve 21 temmuz 1915 tarihli sayısında, **Hınçak Komitası**'nın Bükreş şubesi tarafından bir beyanname neşredilmiştir. Tercümesini aşağıya alıyoruz:

«Muhtar Ermenistan»

«**Ermeni Meselesi**'nin halli ve milletin hürriyetini sağlamak için otuz seneden beri çalışan **Sosyal Demokrat Hınçak Komitası**'nın **Paris Genel Merkezi**, neşrettiği bir beyanname ile, Ermenileri, Avrupa'nın her hangi bir kısmında, harbin cereyan ettiği sahalarda **İtilâf Devletleri**'nin ordularına gönüllü olarak yazılmağa çağırıyor ve harpten sonra, **küçük milletlerin müstakil bir hayata ve hürriyete kavuşmaları** prensibini bütün dünyaya bildiriyordu. Bu suretle **Hınçakist Komitası** Ermeni gayesini, kendi yüksek prensiplerini açıklamıştı. Ayrıca, coğrafî, iktisadî, siyasî ve içtimaî durumuyla var olan **Ermenistan**'a, üçyüz bin Ermeninin hayatlarını Osmanlı vahşetine karşı feda ettikleri ve birçoklarının kahr

ve şiddet altında bulundukları ana vatana ait millî idealleri açıklamıştı.

«Altı asırdan beri, esaret ve boyunduruk altında inleyen Ermeniler, **bağımsız bir Ermenilik** fikrini takip ediyorlar. Hakikat için düşmana karşı adım adım, kahramanlar gibi savaşan Ermeni gönüllüleri; harbin sonunda toplanacak olan, ve Ermenilerin lâyık oldukları mükâfatı tayin edecek olan **Kongre**'ye kendilerinin de ilim, edebiyat ve sanatlarıyla ilerlemiş milletler arasına dahil olma hakkını gözönünde bulundurarak savaşıyorlar. Kongreden sonra bağımsız **Ermenistan**'ın nüfus sayımı yapılacaktır. **İcraat Komitası** ile **Hınçakist** şubeleri tarafından İngiltere'de, Mısır'da, Rusya'da ve Fransa'da **gönüllü alayları** kuruldu. Paris'te dokuz yüzden ziyade Ermeni gönüllüsü, hürriyet bayrağıyla **Genel Kurmay Başkanı** tarafından kabul olundu.

«24 ağustos 1914 tarihinde gönüllüler, harp sahasına giderlerken halk tarafından istasyonda alkışlandılar. Resmî sıfata sahip zatlar tarafından **bağımsız bir Ermenistan** hakkında verilen nutuklar münasebetiyle, Ermeni müelliflerinden **Mösyö A. Çobanyan** tarafından Fransızca olarak verilen cevapta, birçok Ermeninin katline sebep olan Almanya tenkit edildi.

«Ermeni gönüllüleri, hareketlerinden önce **Envalid** (9) **Sarayı**'nın önünde fotoğraflarını çektirdiler. Ertesi gün gazeteler Ermeni gönüllülerinin hasletleri üzerinde durdular. İngiltere Hariciye Bakanı Sir Edvard Grey, söylediği nutukta, Ermenilerin bu harpten sonra, **'bağımsız bir Ermenistan'** meydana getirmekle, çoktandır takip ettikleri arzunun gerçekleşeceğini ifade etti.

«**Ermeni Meselesi**'nin halli; **Ayastafanos Antlaşması'nın** 16'ıncı; **Berlin Antlaşması**'nın 61'inci maddeleriyle Ermenistan'da ıslahat yapılması şeklinde

(9) **İnvalides (Envalid) Sarayı**; XIV. Lui'nin planlarına göre, sonradan inşa edilmiş olup bugün «Ordu Müzesi» olarak kullanılmaktadır. (A.Y.)

tanınmıştı. Fakat bu, muhtelif Alman ve Türk entrikaları sebebiyle mümkün değildi.

«**Ermeni Meselesi**; ilk safhasında iken, yani (1683 — 1815) Romanya'nın kurtuluş mücadelesinden beri (1877 - 1878) Yunanistan, Sırbistan, ve Bulgaristan'ın kurtuluş mücadelelerine rastlayan (Romanya-Rusya-Türkiye) muharebesine gelinceye kadar Ermeniler birçok defa hürriyet mücadelesi vererek sayısız kahramanlıklar göstermişlerdir.

«Rus ordusunun başında bulunan generallerin büyük bir kısmı; **Loris, Melikof, Lazaref, Selkovniyef Meynasof** vs. gibileri Ermeni idiler.

«İçinde bulunduğumuz **Cihan Harbi**'nde, Türk-Rus harbinin ilânından beri (**Lobanof**'un görüşü olan '**Ermenistan Ermenilerindir**' görüşü ortadan kalktıktan sonra), Rus ordusunun safları arasında **Ermenistan**'ın, bu Asya Belçika'sının hakları için harbedenler çoktur.. 5 aralık 1914 yılında **Katoğikos, Eçmiyazin Ermeni Kilisesi**'nin ruhanî reisi **Dördüncü Kigork**, Tiflis'te Ermeni kilisesinde birçok Ermeni başpiskoposlarıyla kuşatılmış olarak bayrağı takdis etti.

«Diz çökerek, **Rus ordusunun zaferi** ve **Ermenilerin hürriyeti** için dua eden ruhanî reisin sözleri, kendisinin önünde bir geçitresmi icra eden, iki binden fazla gönüllü tarafından işitildi.

«**Rusya Hariciye Bakanlığı** tarafından neşrolunan büyük kitapta, Ermenilerin geçmiş ve gelecekteki hayatı açıklandı. Büyük kısmı yiyecekten mahrum 150 binden fazla Türkiye ve Acemistan Ermeni mültecilerine, Kafkasyalı biraderleri bakıyor.

«Kafkasya harp meydanından gelen son haberlere göre; Ermeni gönüllüleri muhtelif yerlerde harbediyorlar. Ermeni gazeteleri Romanya'da bulunan Ermenilerin refahından bahsettiler ve bunlardan Ermeni gönüllüleri arasında bulunanların isimleri müstakbel **Ermenistan**'ın tarihinde altın yazı ile yazılacaktır.

«Roma'da '**pro Armeniya**' isimli ve **Ermenistan**'ın kurulması için gayret eden bir komita vardır. Bu ko-

mita, birçok ileri gelen yazarlardan; **Lozati, Sonino, Pesolati** vs. gibi siyasîlerden meydana gelmiştir.»

«İmza»

«Hınçak Komitası Bükreş Şubesi»

KOMİTALARA «AMERİKAN YARDIMI»

«Boston H. H. Taşnaksutyun Komitası
Amerika - Boston» (10)

«Ermeni Milli Merkezi İdaresi»

«13 mart 1915, Tiflis.

«Daha önce, 7 mart tarihinde muhterem piskopos **Mesrup** vasıtasıyla, muhterem komitanız tarafından gönderilen 47061 ruble 31 kapiği ve samimi tebriklerinizi aldık. Daha sonra, yine aynı vasıtayla 47024 rublenin geldiğini ve bu hediyeden dolayı minnettar olduğumuzu arz ve beyan ederiz.»

«İkinci Başkan»
«H. Hanak»

«Tiflis - 16 mart» (11)

«Taşnaksutyun Komitası Boston Şubesine»

«Gönderilen 47061 Ruble ve 31 Kapik için; idaremiz ve gönüllüler adına teşekkür ederim.»

«Başpiskopos»
«Mesrup»

«Evvelki 20.000 doların kabulüne dair gelen cevabı alınca 20.000 dolar daha yolladık»

«Başpiskopos»
«Mesrup»

---

(10) **Asparaz**, No. 356, 1915.

(11) **Hayrenik**, No. 34 - 995, (27'inci sene).

YİNE DIŞ BASININ TAHRİKLERİ

Bogos Nubar tarafından, **Ermeni Meselesi** hakkında **Hınçak** reislerinden **Mikail Varantyan**'a bir mektup gönderilmiştir. Kafkasya'da yayınlanan «**Horizon**» gazetesinde neşredilen bu mektubun mühim kısımlarını burada veriyoruz:

«Ben olayları tam bir dikkatle takip etmekteyim. **Ermeni Meselesi**'nin; emellerimize göre, çözülüp düzeltileceğine emin olabiliriz. **Osmanlı Devleti**'ni intihara doğru sürükleyen delice hareket, **Ermenistan Meselesi**'nin halline birdenbire mâni oldu. Daha önce, müzakerelerimize esas kabul ettiğimiz o çok tesirli manivela, hükümetlerin cihan harbinden kaçınmalarından doğuyordu. Bu manivela artık mevcut değildir. Zira bugün bütün Avrupa, geniş bir harp meydanı olmuş, ve **Osmanlı İmparatorluğu**'nun taksimi de kesinlikle kararlaştırılmıştır.

«Bu yeni duruma karşı yeni yeni kararlar vermek gerekir. Rus efkârı umumiyesinin **Ermeni İstiklâli** lehinde olduğunu memnunlukla gördüm. **Baron Sazanof**'un açıklaması, fevkalâde memnuniyet vericidir. Son hesap görüleceği anda, **Çar Hükümeti**'nin **hürriyet** ve **milliyet** prensipleriyle duygulanacağını kuvvetli bir şekilde ümit ederim... Ermeni gönüllülerinin dâvâmızı kazanmak için, büyük hizmetler edeceklerinde şüphe yoktur... Harp, Ermenilerin kolundaki zinciri kırmıştır. Haklı ve makûl isteklerimizi ileri sürmek, zamanı gelince; dâvâmızı kuvvetlendirip sesimizi duyurmak hakkını, bize ancak o gönüllüler verebilecektir. Mektubunuza gelince; ben de sizinle aynı fikirdeyim. Avrupa'daki çalışmalarımıza tekrar başlayacağımız saat yaklaşmıştır... Yeniden kapıların tokmağını ele almaya hazırlanmalıyız. Hükümetlerin menfaatlerini birleştirmek zarureti ortada iken, her zaman olduğu gibi bu defa da çıkacak güçlükleri gizlemeyerek dâvâmızı müdafaa etmeliyiz.

Propaganda yapmalıyız. İşte ben bu maksatdan dolayı, vatandaşlarımı milli menfaatler adına davet ederek, **Katoğikos** hazretlerinin himayesi altında olan meclisi açtım. İyi iş görmek için, **Islahat** hususunda hepimiz ittifak ve ittihat içinde olmalıyız. Muvaffakiyet bunlara bağlıdır.»

«Bogos Nubar»

Yine bir mektup tercümesi alıyoruz. Bu mektup, Ermeni gönüllülerinden **Vahan Şabanyan** tarafından, Amerika'da yayınlanan **«Genç Ermenistan»** adlı gazeteye gönderilmiştir:

«Vazifeye Doğru» (12)

«Yıllardan beri beslediğimiz hülyanın, nihayet bugün icra mevkiine konması zamanı gelmiştir. İnsan, bir kere ölür. Vazifesini yaparak hayata veda etmek, ne kadar mutluluktur. Bugün yaralı bir vatanda, yurt tutmuş bacılarımız, biraderlerimiz bizden imdat bekliyorlar. Onların davetine koşalım. Onları bir parçacık olsun, sevinç ve saadete kavuşturmak için müstebitlerin yatağan darbelerinden kurtarmağa gidelim. Artık vatan sevgisiyle yanan ve milletlerin istiklâli hissiyle susayan erler meydana çıksın. Artık, şehid kahramanların döktükleri kanların hatıralarına hürmet eden kahramanlar vazife meydanına atılsın. Artık, zenginler hazinelerini; kuvvetli olanlar pazularını hediye etsin. Bu bir mukaddes vazifedir. Vazifelerin en güzeli, en ulvisi budur. İşte bu vazifenin ifasıyla hürriyete lâyık, hürriyet için doğmuş bir millet olduğumuzu dünyaya göstereceğiz.

«Kardeşlerim! Hürriyet, **«Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer»** karşımızda dikilmiş. Ona yaklaşınız. Birer haç alarak hep birlikte oraya çıkalım...

«Bugün, gönüllü taburları savaş meydanına doğru gidiyorlar. Ermeni anaları, çocuklarını arkamızdan göndersinler,

(12) **Genç Ermenistan**, No. 2. (12. yıl), 1915, Amerika.

«Cesur Ermeni karısının, ciğerparesinin elinden tuttuğu halde, söylemiş olduğu şu şiiri siz de okuyunuz:

«Oğlumu da birlikte götürünüz.
Sevgili yavrum «Bale»yi de götürünüz.
Düşmana karşı harbetsin.
Oğlum vatanıma kurban olsun.»

«Vahan K. Şabanyan»
«9 mayıs 1915»
«Sarıkamış 6'ıncı Tabur Erlerinden»

«Not: Bu ayın yedinci günü bir geçit resmi yapıldı. Ertesi günü Kars'tan hareket ettik. Veda için toplanan halk, vatanperverce nümayişlerle bizi teşyi ettiler. Şimdi Erzurum'a doğru ilerlemekteyiz. İki Amerikalı, geçit resmi esnasında taburumuzun fotoğrafını çekti. Ben süvariler arasındayım. Vaktim müsait oldukça hareketimize dair yazarım.»

Meşhur komita reislerinden **Yervantuni**, Amerika'da münteşir «**Asparaz**» gazetesine aşağıdaki mektubu göndermiştir: (13)

«**Ruslar ve Ermeniler**»

«Komitalar, Kafkas muharebelerinde, Rusların şöhretini, çok parlak şekilde yükselttiler. **Saray** ve **Başkale**'yi, **Antranik** askeri, Ruslara alıverdi. **Beyazıt** üzerine hücum eden yine **Antranik** askerleri oldu. **Azerbaycan**'da Türklerin çevirme hareketini defederek Rusları kanlı bir mağlûbiyetten kurtaran, **Samson**'un beraberinde bulunan Ermeni gönüllüleri idi...

«Rusların en muteber gazetesi bulunan **Novye Veremya**, Ermenilerin Ruslara ve Hristiyanlığa karşı beslemekte oldukları sevgi ve inancın, onları, canlarını fedaya kadar sevkettiğini övücü bir lisanla yazdı. Rus ve Ermenilerden mütegekkil bir komisyon kuruldu. İlk celsede meşhur **Tolstoy**'un kızı, Ermenilerin Ruslar hakkındaki fedakârlığını ve bunun medeni tesirini

(13) **Asparaz**, No. 350 (23 nisan 1915), Amerika.

güzel bir şekilde izah etti. Ermeni milletinin bugünkü büyük savaşı, **Rus Dâvâsı** uğrunda gösterdiği fedakârlık, geçmiş medeniyeti, onun daimî hayatı; bunların hepsi Ermeniliğe bir teveccüh kazandırır ve **Çar Hükümeti'ne**, **şu hürriyet kavgasından sonra istiklâl fikrine** doğru bir adım daha attırır. İşte böylece, ileride yeniden teşekkül edecek olan **Ermenistan**, bir medeniyet merkezi, barbar ve hükümetsiz unsurlar arasında bir adalet kaynağı ve aynı zamanda büyük **Çar Hükümeti'nin** takip ettiği büyük politikanın manevî yeniliklerine de kuvvetli ve yardımcı bir el olacaktır.»

«Yervantuni»

İngiltere'de müntesir «**Daily Choronicle**» gazetesinde çıkan diğer bir yazının tercümesi de şöyledir: (14)

«Yedinci Müttefikimiz»

«**Dörtlü İtilâf Devletleri**, Sırbistan ve Belçika ile anlaşarak altı hükümete ulaştı. Acaba yedinci müttefik kimdir? Biz bunu bilmiyoruz. Hükümet, matbuat vasıtasıyla şimdiye kadar bu yedinci müttefik hakkında gereken malûmatı vermediğinden dolayı bir gün halkın açıklama istemesine maruz kalacaktır. Halbuki bu küçük müttefik, harbin başlangıcından beri, olağanüstü fedakârlıklar gösterdi. **İtilâf Devletleri'nin** mukaddes dâvâsı uğrunda ailesini, hayatını, vatanını ve millî varlıklarını tehlikeye attı.

«Tabiî, verdiğimiz şu açıklamadan, yedinci müttefikin **Ermeniler** olduğu anlaşılmıştır. Ermeniler **Cihan Harbi'ne** daha başlangıcında katıldılar. **İtilâf Devletleri'nin**; küçük milletlerin dâvâsını ve milliyet prensiplerini silâhla korumak istemesi, Ermenilerin asırlardan beri besledikleri emellerine son derece uygun geldiği için; bunlar, bizden davet beklemeden, pazarlığa girişmeden büyük bir istekle harp meydanına ve kavgaya koştular. **Balkan Devletleri**, maalesef menfaatperestlik duygularıyla, hangi taraf kuvvetli görünürse, o tarafa katılmak durumunda oldukları

(14) **Daily Chronicle**, 23 eylül 1914, İngiltere.

halde; Ermeniler böyle yapmadılar. Onlar, **İtilâf Devletleri'nin**, eskiden beri hakkımızda beslemekte oldukları hürmet ve emniyet duygusuna dayanarak, hemen harbe koştular. İşte şimdi de çarpışıyorlar. Bunlardan yüz bini aşkın bir grup Rus ordusunda; yirmi binden fazlası Kafkas ordusuyla birlikte harbettikleri gibi; birçok Ermeni gönüllüsü de **İtilâf Devletleri'nin** Fransız harp cephesinde çarpışmaktadır. Hatta Rus askerî kuvvetleri başkomutanı General **Alekseyef** bile Ermeni asıllıdır.»

Yine Amerika'da münteşir bir gazetede, **Hınçak Komitası'nın** faaliyetlerinden bahsedildikten sonra, şöyle denmektedir: (15)

«...Şu anda Rus bandırası altında 80 bin Ermeni askeri, Avusturya ve Alman ordularına; 40 bini ise **Türk** ordularına karşı savaşıyorlar. Her taraftan gelen binlerce Ermeni Gönüllüsü, müttefiklerinin galibiyetini sağlamak için Türkiye İran hududunda kanlarını dökiyorlar. Türk askerinin ruh haletini iyi bilen Ermeni fedaileri, oradadırlar. Bunlar, memleketin harp san'atı yönünden en önemli mevkilerini tanıdıklarından; Rus ordusunun öncülerine çok kıymetli hizmetlerde bulundular.

«İsyan eden **Ermenistan'ın**, müttefiklerin lehine olan bu fiili teveccühleri zaferden sonra takdir edilecek ve **Ermeni Meselesi**, Ermeni milletinin emellerine uygun bir tarzda masaya konulacaktır. **Ermeni Meselesi, Şark Meselesi'nin** başlıca âmillerinden biridir. Bunun halledilmesi, devamlı bir barış ve asayişin yeniden tesisi için, ilk şarttır. Avrupa, bu hususta açıkça bir vazife yüklenmiştir. **Balkan Savaşları** sırasında **Hınçak Komitası**, kendi beyannameleriyle, bu meselenin halledilmesinin çok gerekli olduğunu hatırlatmıştır. Fakat, hükümetlerden bazılarının muhalefeti ve bir kısmının ilgisiz kalması,

(15) **Genç Ermenistan, 25 haziran 1914**, Amerika.

bu meselenin icrasını geri bırakmıştır. Yarınki barış konferansında **'yaralı Ermenistan'**, alnı açık olarak varlığını isbat edecek; tarihî haklarını isteyecektir. Biz eminiz ki, müttefikler, **Ermeni Meselesi'ni** dikkate alarak; Ermeni milletinin arzusuna uygun bir şekilde bu meseleyi halledecektir.»

Meşhur çete reislerinden **Veraçyan**, Tiflis'te çıkan «**Horizon**» gazetesine bir mektup yazmıştır. Bu mektupta aynen şöyle denilmektedir: (16)

«15 nisanda hareket etmem için kesin emir gelmişti. Uzun müddet Erivan'da, Kanaker ve Çalmahçı köylerinde beraber bulunduğum Ermeni alaylarına veda ettiğim zamana kadar, bütün komitaların harp hazırlıkları için cidden çalıştıklarına, iftiharla şahitlik ederim. Orada komitalar, verilen her emre, itiraz etmeden boyun eğmekteydiler. Alay komutanı **Baron Vartan** ile bölük komutanları **Taro, Hamazasb, Keri** ve sergerde **Haço'nun** akıllı idareleri sayesinde, çok güzel neticeler elde edildi. Vatanın kurtuluşu için çalışan bütün bu rehberlere, cesaretli gönüllülerimize selâmet ve muvaffakiyet temenni ederek kendilerine şükranlarımı arzetmeyi bir borç bilirim.

«Gönüllüleri, **Cemeran Ruhban Mektebi** ile etrafındaki dairelere yerleştirdiler. Komutanlar ve diğer misafirleri, **Katoğikos'a** takdim edildikten sonra, mektepte lüks bir ziyafetle ağırlandılar. Her iki taraftan da makama uygun nutuklar çekildi. Sevinç ve neşe, gece yarısına kadar devam etti. Uzun zamandan beri **Eçmiyazin**, bu kadar kıymetli misafirler kabul etmemişti. Manastırın köhne hisarlarına çoktan beri böyle güzel bir konuşma aksetmemişti. O gece manastır üzerine gelen **sırlar meleği**, o güne kadar konuştuğu lisandan başka bir lisan konuşuyordu. Ertesi gün bütün **Vagarşabad** muhiti ayak-

(16) Veraçyan, **Horizon Gazetesi**, No. 125, Tiflis.

ta idi. **Vagarent Lisesi**, manastırlar ve bütün her yer, komşu köylerden gelen halk ile hıncahınç doluydu. Adeta insandan meydana gelen bir umman olmuştu...

«O sabah güneş pek parlak, hava fevkalâde güzeldi. Buna rağmen **Masis** tepesi, alışkanlığında inat ederek beyaz renkli örtüsüne bürünmüş olduğu halde azametini gösteriyordu.

«Ruhban mektebi avlusunun merkezinde ve bahçesinde dua için hazırlanmış yerler, harekete hazırlanmış gönüllü grubu ve sayısız halk ile ağzına kadar dolmuştu. **Katoğikos**, iki sıra papazla çevrilmiş olduğu halde gelerek, ruhanî ayini icra etti. Ayinden sonra heyecanlı bir nutuk söyleyerek, gönüllüleri harbe teşvik edip gayretlendirdi. Konuşmasında, şöyle diyordu: **'Ermeni kahramanı Vartan'ın vazifesine şimdi siz, Ermeni gönüllüleri devam edeceksiniz. Nasıl, meşhur Leonidas'ın 300 kişilik arkadaş grubuyla vatanı uğrunda canlarını feda etmeleri, daha sonrakilerin hürmet ve sitayişine mazhar olmuşsa, siz de o gibi hatırlanacaksınız. Ermeni nesli, ebediyyen isimlerinizi şeref ve hürmetle hatırlayacaktır. Gidiniz, kalbimiz sizinle beraberdir. Gidiniz, asırlık intikamımızı alınız. İşkence ve mezalim altındaki Osmanlı Ermenilerini kurtarınız.'**

Katoğikos'tan sonra okul müdürü **S. Malhamyan** da bir konuşma yaparak, fen ile silâhın şimdi birlikte iş gördüklerinden bahsetti.»

«S. Veraçyan»

Meşrutiyet'in ilânından evvel, vasıtalarını hazırlayıp tamamlayan komitalar, **Meşrutiyet'**in ilânından sonra bunu bir kat daha arttırmışlardı. Başta patrikhane olduğu halde, **Osmanlı Hükümeti'**nin harbe girişinden sonra, kendilerinin takınacakları tavır ve hareketleri kararlaştırmışlardı. Ayrıca bu durumu emin yollardan, vilâyet merkezlerindeki şubelerine ve ruhanî liderlere duyurmuşlar ve gerekli tebliğatta bulunmuşlardı. Özellikle patrikhane

Erzurum, Van, Bitlis gibi **harp bölgesi** olan mevkilerde, gücüne ve faaliyetine pek itimat edemediği ruhanî liderleri vazifelerinden alarak yerlerine daha tecrübelilerini tayin etmeye başlamıştı. Verilen talimat, yukarda geçtiği gibi, çok açıktı. Durumun aydınlanışına kadar, Ermenilerin isyana başlamaları, komitalarca uygun görülmüyordu. Bu bakımdan görünüşte, **seferberliğe** tam bir arzuyla icabet edilmesi, hükümeti şüphelendirmemek için yardımlar yapılması, harp külfetlerine iştirak edilmesi gibi hususlarda şubelerine talimatlar gönderdiler. Patrikhane de, gazeteler vasıtasıyla bu yolda bir beyanname neşretti. Ancak durum komitaların dediği gibi olmadı. Çünkü, senelerden beri Türkler aleyhindeki telkinlerle ve **intikam** hissiyle çıldırtılan **istiklâl** fikri ile gözleri dönen Ermeniler, komitaların tavsiye ettiği zaman gelmezden önce işe başladılar.

ERMENİ ÇETELERİNİN TEŞEKKÜLÜ VE İDARESİ

Çetelerin teşekkül tarzı ve idaresi hakkında bir fikir edinmek için bir iki vesika veriyoruz. Bunlardan biri, komitalar tarafından hazırlanıp şubelere gönderilen köylere ait iç talimatname, diğeri ise, Kayseri'nin Everek köyünde (Develi Kazası) yazılmış başka bir talimatnamedir.

«Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitası»
«Köylere Ait İçtüzük»

«Umumî Maddeler:

«1 — İhtilâl fikri, mukaddestir. Bu sebeple, çetelere dahil olacak kimseler lekesiz, hürriyete aşık ve ağzı sıkı şahıslardan seçileceklerdir.

«2 — Köy çeteleri en az 7, en çok 15 üyeden kurulur. 15'ten fazla azası olan çeteler, ikiye ayrılacaktır.

«3 — Çete reisi, yardımcısı ve veznedar, çete üyelerinin çoğunluk reyleriyle seçilirler. Kendilerine «İcra Heyeti» adı verilir. Toplantılarda eşit reye sahiptirler.

«4 — İcra Heyeti tarafından, çete fertlerinden bir veya birkaç kişi silâh muhafızı seçilir. Silâh muhafızı seçimi, çetenin diğer fertlerinden gizli tutulacaktır.

«5 — Eğer köyde iki çete varsa, İcra Heyeti, bunların başkanı, yardımcısı ve veznedarlarından kurulacaktır. İkiden çok olursa, yalnız çete reislerinden kurulur.

«Çetelerin Vazifeleri :

«6 — Her üye, çetenin sermayesini arttırmaya, silâh ve cephane elde etmeye, ihtilâl hareketlerine yardıma mecburdur.

«7 — Her yeni üye, çeteye teberrularda bulunmakla ve taahhüt ettiği parayı belirtilen zamanda ödemekle yükümlüdür.

«8 — Her üye, çetenin toplantılarına muntazam bir şekilde devam edecektir. Meşru bir mazereti olmadan, arka arkasına üç defa toplantılarda bulunmayan üye ihraç edilir.

«9 — Hiç bir aza, etrafında bulunan şahıslara, çetelerine girmelerini teklif edemez. Teşkilât hakkında malûmat veremez. Duydukları veya bildikleri ihtilâl sırları hakkında söz söyleyemez. Kendilerini ilgilendirmeyen ihtilâl hazırlıklarını anlayıp öğrenmeye çalışamaz. Bütün bunlar şiddetle yasaktır.

«10 — Komitanın kararı ve İcra Heyeti'nin onayı ile her üye, kendisine verilen vazifeyi derhal yerine getirecektir. Aldığı emri, gizli bir şekilde bile olsa, arkadaşlarına söylemeye hakkı yoktur.

«11 — Her çete, silâh ve fertlerini saklamak için, gizlenme yerleri hazırlamaya mecburdur. Bu gizleme yerlerini, ancak «silâh muhafızları» ile çete reisleri bilecektir. Çete fertlerinin, silâh muhafızlarının kim ol-

duğunu araştırmaya kalkışması, gizlenen şahıs veya silâhların yerini öğrenmeye uğraşması şiddetle yasaktır.

«12 — Her çete üyesi, komita tarafından silâh talimi yapmaya ve bu maksatla komita tarafından gönderilecek muallimin nezaretinde alışkanlık kazanmaya mecburdur.

«13 — Her çete, gerek kendi köyünde ve gerekse diğer köylerdeki durumları gözetlemeye ve köylü ile iyi geçinmeye mecburdur. Gerekirse bunlara yardım etmelidir.

«14 — Çetelerin, reislerinden ve **İcra Heyeti**'nden olan şikâyetleri, yine reisleri vasıtasıyla tabi bulundukları komitaya bildirilir.

«15 — Bir çeteye mensup olan şahısların, **İcra Heyeti**'nin rızası alınmadıkça, kendi başlarına iş görmeleri yasaktır. Şahsî ihtirası için hırsızlık veya yalancılık edenler şiddetle cezalandırılır.

«16 — Her üye, hükümetin icra sırlarını öğrenmeğe, şüpheli şahısların hareketlerini kontrol etmeğe ve elde edeceği bilgileri **İcra Heyeti**'ne ulaştırmağa mecburdur.

«17 — İhtilâle ait bir işten dolayı tehlikede bulunan veya tevkif edilen her arkadaşa, yardım için komita tarafından verilen vazifeleri yapmaya, üyeler mecburdur.

«18 — Kendisine ait şahsî bir işten dolayı tehlikede bulunan üye, çeteden yardım isteyemez.

«19 — Çeteler, komitanın rızası olmadan kendi başlarına bir işe girişemezler.

«20 — Çeteden arzusuyla ayrılan veya kovulan şahıs, çeteden **silâh, para** gibi şeylerin iadesini isteyemez.

«21 — Başka bir yerden gelip çeteye girmek isteyenler, gelenin bulunduğu yerde tahkikat yapıldıktan sonra, bütün çetenin rızasıyla alınabilirler. Diğer çetelerden koğulmuş şahısların, başka çeteye kabulü imkânsızdır.

«22 — Gücü olan üyeler, çeteye yapacakları teberrulardan, ve aidat paralarından başka, birer hususi silâh alacaklardır.

«23 — Üyelerin alacakları silâhlar, yalnız ihtilâl hareketleri için kullanılacaktır. İstenildiği zaman (komita tarafından) asla reddedilemez.

«24 — Hiç bir aza, fevkalâde durumların dışında, komitanın rızası olmadıkça, silâhını başkasına satamaz ve ödünç dahi veremez.

«25 — Hiç bir aza, çetesine ait hususiyetlerden, komita tarafından vazifeli olarak gönderilenlerden başkasına bilgi veremez, bahsedemez.

«26 — Komitadan ve yan şubelerden gelecek emirler, resmî tebliğler, **Taşnaksutyun** damgasını taşıyan kağıtlara yazılacaktır. Şifahen verilen emirler ve damgasız âdi kağıtlara yazılan talimat, muteber değildir. İşlem yapılamaz.

«İcra Heyeti'nin Vazifeleri:

«27 — **İcra Heyeti**, çetelerinin eğitimine talimatın güzel uygulanmasına memurdur. **İcra Heyeti'nin** refakatinde, komitadan tayin edilmiş bir delege bulunur. Ve bunun vasıtasıyla komitayla muhabere eder.

«28 — **İcra Heyeti**, istisnasız, bütün çete üyelerini toplantıya çağırır. Çeteye ait hususlar, bütün çete fertlerinin rızasıyla ve reylerinin alınmasıyla müzakere edilir ve kararlaştırılır.

«29 — Heyet, elde ettiği bütün bilgileri, köyde meydana gelen bütün olayları komitaya, refakatinde bulunan delege vasıtasıyla bildirir.

«30 — Komita tarafından verilen talimat ve diğer hususlar hakkında itiazlar vs. varsa; **İcra Heyeti**, yazılı olarak komitaya bildirir ve kararını bekler.

«31 — **İcra Heyeti** çeteye verilen veya aslında çeteye ait olan ihtilâl vasıtalarını korumaya memurdur. Bunların kaybından mesuldür.

«32 — Komita tarafından verilen emirleri hemen yapmak için, **İcra Heyeti**, gerekirse **silâh muhafızları'n**dan silâh alarak, vazifelerini yapacaklara verir. İşin

sonunda silâhları tekrar alarak muhafaza eder. Eğer yapılacak işe çetenin silâhı kâfi gelmezse, çete efradından silâh alınabilir. Sonra yine kendilerine geri verilir. **İcra Heyeti** bu yetkiye sahiptir.

«33 — İhtilâl için komita tarafından gönderilecek şahıslara, **İcra Heyeti**, ihtiyaç varsa silâh vs. gibi şeyler için yardım edecektir.

«34 — **İcra Heyeti**, senenin her mevsiminde iki postacı ve iki **hızlı haberci** bulunduracaktır. Gerektiği zaman, durumlardan haberdar etmek için, şehir veya köylerdeki komitalara bunları gönderecek, muhabereyi bunlar vasıtasıyla sağlayacaktır. Mektup götürecek postalar, devamlı hazır olacaklardır. Gittikleri yerlerde iki saat kalabilirler. Hızlı haberciler ise, istenilen saatte hareket etmeye mecburdurlar.

«35 — **İcra Heyeti** üç ayda bir defa, çetelerinin silâh ve para durumlarını, komitalara bildireceklerdir.

«36 — **İcra Heyeti**, her azanın gücünü göz önüne alarak, aylık aidatlarını tayin edecek, teberru olunan eşyayı, makbuz mukabilinde veznedara teslim edecektir.

«37 — **İcra Heyeti**, köylerine uğrayacak veya kendilerinden yardım isteyecek arkadaşlara yardıma mecburdur. Kendilerinin nereden gelip nereye gideceklerini araştırmak, yetkileri dışındadır. **İcra Heyeti** bu gibi şahıslara gereken şeyleri verdikten sonra komitaya bilgi verecektir.

«38 — Bu gibi arkadaşlara, **İcra Heyeti**, ancak olağanüstü zaruretler halinde, çete kasasından yardım edebilir.

«39 — **İcra Heyeti** ihtilâl ve isyan sebebiyle tevkif edilen şahıslara ve bunların ailelerine, komitanın rızasını almadan maddî yardımda bulunabilir.

«40 — Çetenin görüş ve rızasıyla genel mahiyette olacak teşebbüsler için, **İcra Heyeti**, komitaya müracaat eder ve alacağı cevap üzerine hareket eder.

«41 — **İcra Heyeti** istifa eder veya istifa ettirilirse; bütün komita üyelerine tafsilâtıyla hesap verecek-

tir. Görevlerinden istifa eden reis, yardımcı, veznedar ve silâh muhafızı çetede alelâde bir üye durumunda bulunacaktır.

«**Veznedarın Vâzifeleri:**

«42 — Veznedar kendisine emanet edilen gelirlerin ve paraların hesaplarını tutmakla görevlidir. Komitanın emir ve rızasını almadıkça kimseye borç veremez.

«43 — Veznedar her ay, idaresi altındaki paranın hesaplarını çeteye bildirmeye ve üç ayda bir, çeteye ait para ve silâhlar hakkında komitaya bilgi vermeye mecburdur.

«44 — Veznedar ödemeleri, **İcra Heyeti'nin** emri ve taraflarından imzalı olarak verecekleri senetler üzerine yapar.

«45 — Çete fesholursa, veznedar bütün paraları komitaya gönderir.

«47 — Silâh muhafızı elinde bulunan eşya hakkın-

«**Silâh Muhafızının Vazifeleri:**

«46 — Silâh muhafızı, kendisine verilen eşyayı korur ve makbuz karşılığında istenilen şeyleri verir. da kimseye bilgi vermeyecektir.

«48 — Silâh muhafızları, kendilerine tevdi olunan silâh vs. yi iyi korumaya mecburdur. **İcra Heyeti'nden** emir almadıkça, silâhlardan kendisine ayırmaz.

«**Ceza :**

«49 — Çete üyeleri arasında ihtilâlden veya başka sebeplerden dolayı ortaya çıkan suçlar, **İcra Heyeti** tarafından araştırılır.

«50 — Çete arasındaki ufak suç ve kabahatler, çete tarafından görülür. Büyük ve önemli meseleler için **İcra Heyeti'ne** müracaat edilir. Orası da, icabı halinde, komitaya gönderir.

«51 — Cezalar; özel veya açık **tekdir, dayak, para cezası; çeteden, köyden, memleketten geçici uzaklaştırma, sürgün, kovma** ve **idamdır.**

«52 — **Tekdir** ve **geçici uzaklaştırma**, çetenin toplanmasına lüzum görülmezse; **İcra Heyeti** tarafından uygulanabilir.

«53 — **Para** cezası, **dayak** ve **sürgün** cezaları **İcra Heyeti**'nin müracaatıyla kurulacak komita meclisi tarafından ve çoğunluk reyleri ile kesinleşir.

«54 — **İdama** mahkûm edilen köylü veya çete üyesi hakkında **İcra Heyeti**, vicdanî kanaatini komitaya bildirir ve alacağı hükmü uygular.

«55 — İdama mahkûm edilen şahıs hakkındaki ithamnamenin daha sonra doğru olmadığı ortaya çıkarsa, **İcra Heyeti** mesuldür.

«56 — Komitaya ait eşya ve silâhları satan veya kendine mal eden, komitanın kararıyla idama mahkûm edilir.

«57 — Komitaya ait eşyayı bozan, tahrip eden; çete kararıyla, para cezasına çarptırılır.

«58 — Sürgün edilen veya uzaklaştırılan çete fertleri, eğer bildikleri sırları ifşa eder veya tehlikeli, şüpheli birisine bildirirlerse, komitanın kararıyla idama mahkûm edilirler.»

(1910, Taşnaksutyun Komitası»

«Taşnak İhtilâl Komitası»
«Faal Heyet İçtüzüğü»

«Gaye:

«1 — **Taşnak Ermeni İhtilâl Komitası Faal Heyetlerinin** (gruplarının) başlıca vazifeleri, ihtilâl işlerine maddî ve manevî yardımda bulunmaktır.

«Üyelik ve Teşkilât:

«2 — Cins (kadın veya erkek) ve mezhep farkı gözetmeksizin istenilen şartlara sahip olan ve 18 yaşında bulunan her şahıs **Faal Heyet** üyesi olabilir. (İstenilen vasıflar ise şunlardır: İhtilâlci fikre sahip olmak, iyi hal sahibi olmak, geçmişi temiz olmak ve Taşnaklara taraftar olmak) Üye olanlar, **Taşnak Komitası Programı**'na ve bu tüzüğe, daima bağlı ve sadık kalacaklarına söz vereceklerdir.

«3 — Diğer komitalara mensup olanlar, o komitalarla bağlarını tamamen kesmedikçe ve bu hususta yeni arkadaşlarına emniyet telkin etmedikçe; **Taşnak Komitası'na** üye olamazlar.

«4 — **Faal Heyet'e** girmek isteyenler, sözlü veya yazılı olarak heyetin herhangi bir ferdi vasıtasıyla müracaat edebilir. **Faal Heyet'te** müzakerelerden sonra, üçte iki rey alan şahıslar, «**üyelik**» sıfatını kazanır. Daha sonra, komitaya girdiği, bir üst komitaya yazılı olarak bildirilir. Bu komita, üç gün içerisinde cevap verecektir. Komita, teklif olunan üyeyi kabul veya reddetmek yetkisine sahiptir.

«5 — Üyeliğe kabul edilenler, meclis huzurunda, **Taşnak** Komitası esaslarına sadık kalacağına dair, namusu üzerine söz verir. Ondan sonra, bu tüzüğün bir suretini imza eder. İmzalı suret, **Yan Komita** nezdinde saklanır.

«6 — Üyeliği reddedilen şahısların isimleri, ihtiyaten bütün heyetlere yazılı olarak bildirilir.

«7 — Bir **Faal Heyet'te** üye olan şahıs, aynı zamanda başka bir **Faal Heyet'e** üye olamaz.

«8 — **Taşnak İdare Heyeti** bulunan veya bulunmayan yerlerde üyeler, çete teşkil edebilirler. Ancak mensup oldukları «**Tali Komita**»nın rızasını almak için müracaat etmek ve takımı meydana getiren fertlerin isimlerini bildirmek gerekir.

«9 — Bir takım, 5 - 10 kişiden meydana gelir. Takım fertlerinin sayısı dörde indiği takdirde, 28'inci maddenin hükmü uygulanarak, mezkûr fertler diğer takımlara dağıtılır.

«10 — Bir takımın ikiye ayrılması gerektiği zaman, evvelâ yazılı olarak **İdare Heyeti'ne** bilgi vermek gerekir. **İdare Heyeti,** üyelerinden birini gönderir ve meclis reisi tarafından da geçici bir ikinci reis seçilir. Ondan sonra, istişare ile takım ikiye ayrılır.

«Asıl takımın ismi ve defteri eski reiste kalır. Ayrılıncaya kadar, mevcut kat'î para **İdare Heyeti'ne** teslim edilir. Eski takım adına olan borçları mezkûr takım öder.

«Vazife ve inzibat:

«11 — Her üye, aylık kazanç ve gelirinin yüzde yirmisini komitanın emrine terk ve tediye etmek zorundadır.

«12 — Üç ay arka arkaya, aylık aidatını ödemeyen üye, takım reisinin müsaade ettiği bir ay içerisinde borcunu tamamen ödemeye mecburdur. Eğer yine ödemezse, üyelikten çıkarılır.

«13 — Her üye, toplantılarda hazır bulunmaya mecburdur. Mazeretsiz, toplantılarda bulunmayan üye, birinci defasında affolunur. İkinci defasında ismi ilân edilir. Üçüncü defasında para cezasına çarptırılır.

«14 — Her üye, sırları, gizlemekle yükümlüdür.

«15 — Her takım, ihtilâl için fikrini geliştirmeğe ve bilgisini arttırmağa çalışacaktır. Eğer, takım fertleri arasında, diğerlerine bu hususta rehberlik edecek bilgili arkadaşlar bulunmazsa; muktedir bir arkadaşın gönderilmesi için mahallî **İdare Heyeti**'ne müracaat edilecektir.

«16 — Takımlar en az, iki haftada bir defa toplantı yapmaya mecburdurlar. Azanın üçte ikisi bulunan her toplantıda alınan kararlar muteberdir.

«17 — Eğer bir takım, kendisine verilen vazifeden başka diğer bir teşebbüste bulunmak isterse, mahallî **İdare Heyeti**'ne müracaat ederek, onun görüşünü alacaktır.

«18 — Her üye, reisten; meclisin olağanüstü olarak toplanmasını isteyebilir. Reis ilk isteği kabule mecburdur.

«19 — Eğer bir takım reisi veya aza, umumî toplantı talebinde bulunursa; önce reis vasıtasıyla «**reisler meclisi**»ne müracaat eder. Ondan sonra, reisler meclisinin kararına uyarak mahallî **İdare Heyeti**'ne müracaat edilir. **İdare Heyeti**, vaki isteği yerine getirmeye mecburdur.

«20 — Eğer bir takım içinde ihtilâf çıkarsa, ilk önce o takım içinde halledilmeye çalışılır. Olmadığı takdirde mahallî **İdare Heyeti**'ne bilgi verilir.

«21 — Bir takım, takıma ait iç meselelerde, üyelerden meydana gelen âdil bir heyeti kabul eder. Eğer taraflardan biri, bu heyetin kararından memnun olmazsa; mahallî **İdare Heyeti** arasından iki tarafın seçeceği şahıslardan mürekkep diğer bir heyet kurulur. Bu ikinci heyetin vereceği kararlara boyun eğilir.

«22 — «**Takım Meclisi**»nde, «**Reisler Meclisi**»nde, «**Tali Komita Meclisi**»nde veya «**Âdil Heyetler**»de bir defa görüşülen meseleyi tekrar söz konusu eden üye, bozguncu sayılır ve takımdan uzaklaştırılır.

«23 — Bir takım, mahallî **İdare Heyeti**'nin haberi olmadan ve onun rızasına uymaksızın hiç bir üyeyi kovamaz.

«24 — Her takım, her senenin aralık ayında heyetin seçiminden önce, kendi reisini seçerek 25'inci madde gereğince mahallî **İdare Heyeti**'ne bildirir. Eğer bir reis istifa ettirilirse; yeniden bir diğeri seçilerek **İdare Heyeti**'ne bildirilir.

«25 — **Tali Komita** üyelerinden biri, aynı zamanda takım riyaseti veya görevini de üzerine alamaz. Eğer riyasete seçilmişse; mutlaka iki görevin birinden istifa etmesi gerekir.

«26 — Takım başkanlığı süresi bir senedir. Bu müddetten sonra seçimin yenilenmesi gerekir (madde 24, 25).

«27 — Bir takım reisi;

a) Takım usul ve nizamlarını ve inzibatını korumak,

b) İhtilâl hissini telkin etmek ve **Taşnak** programını üyeler arasında yayıp öğretmek,

Bu hususta fertlerin Fikren inkişafına, talim ve erbiyesine itina göstermek,

c) Mahallî **İdare Heyeti** ile temasta bulunarak, mezkûr heyet tarafından verilen emir ve talimat ile diğer bilgileri takıma duyurup haber vermek,

ç) Toplantıların kararlarını deftere kaydetmek ve verilen aylık aidatı özel defterine işlemek,

d) Ayda bir defa, **Tali Komita'ya** vermiş olduğu hesapların makbuzunu arkadaşlara gösterdikten sonra korumaya dikkat etmek,

e) Belli zamanlarda meclisi toplamak ile yükümlüdür.

«Dağılma:

«28 — Bir takımın, fertlerinin azalmasıyla dağılması halinde, o takımın eşya, para, defter ve diğer yazıları komitaya ait olduğundan bunların hepsi, mahalli **İdare Heyeti'ne** teslim edilir.

«Reisler Meclisi:

«29 — **Reisler Meclisi;** takım reisleriyle mahalli **İdare Heyeti'nin** bir üyesinden kurulur.

«30 — **Reisler Meclisi, Tali Komita'nın** daveti üzerine, ayda bir kere toplanır. Önemli bir mesele çıkarsa veya bir takımın daveti üzerine olağanüstü toplantı da yapabilir. Takım reisinin, söz konusu mesele hakkında, başka bir reisle fikir birliğinde olması gerekir. Reisler, olağanüstü hallerde heyetin gıyabında olarak meclisi toplantıya çağırmak yetkisine sahiptirler. **İdare Heyeti** üyeleri, **Reisler Meclisi'nde** yalnız birer reye sahiptirler.

«31 — Toplantıya bütün reislerin çağrılması şarttır. Aksi takdirde, çağrılmayan reislerin protesto etmeye hakları vardır.

«32 — **Reisler Meclisi,** bizzat, bir meseleyi müzakere mevkiine koyarak icraatta bulunamaz. Ancak, takımlar tarafından idare hakkında ortaya atılan itirazlar veya takımlar arasında çıkan ihtilâfları idare heyetine sunduktan ve onun izin ve rızasını aldıktan sonra, müzakere edebilir. Yine müzakere sonunda, takımlar arasındaki bağları kuvvetlendirecek istifadeli kararları, **İdare Heyeti'ne** bildirdikten ve onun rızasını aldıktan sonra icra edebilir.

«33 — **Reisler Meclisi, Tali Komita'nın** idaresi altına ve onun tarafından gönderilen şahsın başkanlığı altında toplanır. Aksi takdirde, yani onun ma-

lûmatı olmadan, kendi riyaseti altında meclis toplayan reis, mesul sayılır.

«Tali Komita:

«34 — Beş takım, veya yirmibeş üye bir «**Yan Komita**» meydana getirir. Takımların sayısı ona veya azanın sayısı elliye ulaştığında; komita bizzat teşekkül ederek, mensup olduğu mahallî **İdare Heyeti**'ne bildirir.

«35 — **Tali Komita** beş üyeden meydana gelir.

«36 — Bir sene önce komitaya girmiş bulunan her üye, **Tali Komita**'ya üye seçilebilir.

«37 — **Tali Komita** üyeleri, **Genel Kurul** tarafından, gizli oy ile ve bir sene müddetle ve tekrar seçilmek hakkı'na sahip olmak üzere kendi nüfuz bölgesinden seçilir.

«38 — **Tali Komita;**

a) Takımların bütün iş ve meselelerini ve dış münasebetlerini görüşmek,

b) Takımların gelişip yükselmesine, komita propagandasına dikkat etmek ve arkadaşlar arasında kuvvetli bağlar temin etmek,

c) Cemaatın fikrî gelişmesine ve maarif işlerine hizmet ve yardım etmek,

c) Yardım toplamaya ve maarif işlerine hizmet etmek. Piyango ve piyesler tertiplemek,

d) Bölgesi içinde **Taşnak Komitası** fikirlerini yayıp yüceltmek görevleri ile yükümlüdür.

«39 — **Tali Komita**, kendi nüfuz bölgesinin işlerinde, müstakil görüşe sahiptir. Ancak, yetki dairesi dışındaki teşebbüsleri icra için, mensup olduğu bir üst heyetin görüş ve rızasını almak zorundadır.

«40 — **Tali Komita, Reisler Meclisi** tarafından ortaya atılan teklifleri itibara alarak, onu temin etmek ve yürütmekle vazifelidir.

«41 — **Tali Komita**'nın bir **reis** bir **kâtip** ve bir **veznedar**'ı bulunacaktır. Bunlar, gizli oy ile meclis tarafından seçilirler.

«42 — Reis, meclise başkanlık etmek, meclisin resmî muhaberesini kâtiple birlikte idare etmek, hesap işlemlerini tasdik ve veznedar ile birlikte imzalamak, kararları icra mevkiine koymak görevleriyle yükümlüdür.

«43 — Kâtip, meclisin yazışma görevini yapmak, muhabere işlerini yürütmek, muhabere kayıt ve kâğıtlarını korumak ve kararları reis ile beraber imza etmek vazifeleriyle yükümlüdür.

«44 — Veznedar, paraları muhafaza etmek, takımların hesaplarına karşılık reisin imzasını taşıyan makbuz senetlerini vermek, aidatını vermeyen takımlara ihbarname göndermek, satın alınan şeylerin faturalarını saklamak, gelir ve giderlerin hesabını muntazaman tutmak vazifeleri ile yükümlüdür.

«45 — **Tali Komita, Merkez Heyeti** tarafından mühürlenmiş hesap defterlerini takımlara dağıtmak ve her sene sonunda tetkik ettikten sonra, toplanacak kongreye ibraz etmek üzere, alıp saklar.

«46 — **Tali Komita** üyeleri, her üç ayda bir defa hesapları tetkik edip imzalarıyla tasdik ettikten sonra genel kongreye arz ederler.

«47 — **Tali Komita Heyeti**, bütün sulistimallerden mesuldür.

«48 — Her hangi bir üye, veznedarın muamelelerinden şüphelenirse; derhal diğer arkadaşlarına durumu haber vererek, onlarla birlikte hesap işlemlerini tetkik ve kontrol etmeye yetkilidir.

«49 — **Tali Komita Heyeti**, gelirlerinden yalnız yüzde kırkını harcamaya yetkilidir. Kalan kısmını komita sandığına gönderir.

«50 — **Tali Komita**, senede iki defa, çalışmaları hakkındaki raporuyla hesaplarını, mensup olduğu bir üst heyete gönderir.

«51 — Heyet üyesinden birinin değiştirilmesi gerektiği zaman; önce **Reisler Meclisi**'nin rızasının alınması gereklidir.

«52 — Eğer bir takım, kendi heyeti hakkında

şiddetli ithamlarda bulunursa, şikâyetini evvelâ **Reisler Meclisi**'ne açıklar. **Reisler Meclisi**'nin halledemediği mesele, **Umumi Meclis**'e arz edilir. O da halledemezse, **Bölge Umumi Meclisi**'ne bildirilir.

«53 — **Tali Komita Heyeti**, takımlardan koğulan fertlerin isimlerini **Reisler Meclisi**'ne bildirmeye mecburdur.

«54 — Yıllık kongre, 31 aralık günüdür. Her takım, mezkûr günde kendi reisini seçerek **Tali Komita**'ya bildirecektir.

«55 — Reislerin seçimleri bittikten sonra; **Tali Komita, Umumi Meclis**'i toplantıya davet ederek aralığın 31'inci gününden sonra istifasını vermek zorundadır.

«**Umumi Meclis** :

«56 — **Umumi Meclis**, bölgenin en yetkili heyetidir.

«57 — **Umumi Meclis**, yine kendi tarafından seçilen **reis** ve **kâtip** ile idare olunur.

«58 — Bölgenin faal üyelerinin tamamı **Umumi Meclis**'te rey hakkından mahrumdurlar.

«59 — **Umumi Meclis Kalemi**, toplantının bitiminden sekiz gün sonra bütün karar ve yazıları **Tali Komita**'ya verecektir.

«60 — **Umumi Meclis**;

a) **Tali Komita** ve **Bölge Meclisi** delegelerini seçmek,

b) **Tali Komita**'nın bir sene içindeki faaliyetine dair olan raporu mütalaa ve tetkik etmek,

c) **Tali Komita**'nın senelik hesabının gelirlerini birer birer incelemek ve masraflarını yalnız yekûn olarak dinleyip kabul etmek, (giderlerin tek tek tetkiki vazifesi, **Umumi Meclis** tarafından seçilmiş bir delegeye verilmiş olup, mezkûr delege, tetkiklerinin neticesini meclise açıklar),

ç) Faaliyetlerin arttırılması için takımlarla istişare etmek,

d) Bölge içindeki siyasi işlere dair mütalaada bulunmak, gibi vazifelerle meşgul olacaktır.

«61 — Eğer, **Tali Komita**'ların senelik hesaplarında suistimaller görülürse; ait olduğu **Tali Komita Heyeti**'ne keyfiyet duyurulur.

«62 — **Umumi Meclis**'in kendisine mahsus sicilleri bulunacaktır.

«Teşkilât Aleyhtarı İşlenen Suçlar:

«63 — Aşağıda sayılan hususları işleyen arkadaşlar suçlu sayılırlar:

a) Komitanın içtüzüğüne ve kararlarına muhalif davranmak,

b) Takıma ait veya kendisine verilen bir sırrı açıklamak,

c) Toplantılarda münasebetsiz sözler kullanmak,

ç) Toplantıları ihlâl etmek,

d) Sarhoş olarak toplantılara gelmek,

e) Kötü fiil ve alışkanlıklarını komita içinde yaymak,

f) Bir maksat için arkadaşlarını kötülemek ve aleyhlerinde bulunmak,

g) Şahitlik maksadıyla, **Komita Karar Divanı** tarafından çağrılıp da gelmemek,

h) Kendisine verilen bir vazifeyi veya memuriyeti kabul etmemek,

ı) Komita adını kötüye kullanmak,

i) Teşkilâta ait para ve eşyayı çalmak, gizlemek veya kötü maksatla kullanmak,

j) Ayyaşlık ve kumarbazlık gibi ahlâksızlıklarla gerek arkadaşlar arasında ve gerek diğer insanlar arasında anormal tavır ve hareketlere yeltenmek.

«Hüküm ve Cezalar :

«64 — Bu tüzükte sayılan suçları işleyen üye, muhakemeden sonra **tard** ve **para cezası** ile cezalandırılır.

«65 — **Hakimler Heyeti**, 20,21,22 ve 53'üncü maddelere uygun olarak kurulur.

«66 — **Tekdir** ve **ta'zir** cezaları, heyet tarafından takdir edilip verilir. **Umumi Heyet** icra eder.

«67 — **Tekdir** ve **ta'zir**, meclis huzurunda ve itham edilenin yüzüne karşı okunarak yerine getirilir.

«68 — Mahkûm, hakkında verilen hüküm ve kararı yüzyüze duymak zorundadır. Aksi halde, bütün komita haklarından mahrum edilir.

«69 — Mahkûmiyet müddeti, en fazla altı aydır.

«70 — Para cezası, bir kuruştan, yüz kuruşa kadardır.

«Hükme İtiraz :

«71 — **Takım Meclisi**'nden verilen hükme **Reisler Meclisi**'nde; **Reisler Meclisi**'nden verilen karara **Tali Komita Meclisi**'inde, ve **Tali Komita Meclisi**'nden verilen karara da **Karar Divanı**'nda itiraz olunur.

«72 — **Karar Divanı** 21'inci madde gereğince kurulur.

«73 — İtirazcı, itirazını **Tali Komita**'ya takdim eder. **Tali Komita**, mezkûr itirazı, dâvâ evrakı ile birlikte, ait olduğu **Heyet**'e gönderir. Bu evrak yedi gün içinde gönderilmezse **Tali Komita** mesul olur.

«74 — Herhangi bir meclisten verilen hüküm ve karara, sekiz gün içinde itiraz edilmezse; icra mevkiine konur. Ondan sonra yapılacak itirazlar geçerli değildir.

«75 — **Reisler Meclisi**'ne gelen her dâvâda, iki taraf, meclisin tayin edeceği miktardaki parayı yarı yarıya bölüşerek ödemeye mecburdur. Dâvânın bitiminde beraat edene parası geri verilir. Mahkeme masrafı, mahkûm olanın hissesinden alınır, kalanı mahkûma geri verilir.

«76 — Bu nizamname **Umumi Meclis**'te üçte iki çoğunlukla ta'dil edilebilir.»

«26 eylül 1915, Everek» (17)

---

(17) **Everek**, Kayseri'nin Develi Kazası'nın eski ismidir. (A.Y.)

Hınçak, Taşnak, Ramğavar, Verağaz Miyal Hınçak komitalarının resmî nizamnameleri olduğu gibi, her birisi nin ayrıca bir de gizli tuttukları programları bulunmaktadır. Ancak bunlar, basılı değildi. Komitalar, gizli tebliğat ve muhaberelerinde, hiç bir zaman yazmayı emretmemişler ve şubelerine gizli tebliğatı, daima mutemet ve emin bir üyelerini göndermek suretiyle ulaştırmışlardır. Gizli yazılarla ve aralarında belli parolalarla (nadiren) yazılan mektupların, okunduktan sonra hemen imhası unutulmuyordu.

Komitalar, belli zamanlarda, bütün şubelerinden gönderilen delegelerle kongreler yaparlar ve kongre kararlarını da, bütün şubelere, **umumî tebliğler** şeklinde ulaştırırlardı. Yine bu kararlar, yayın organları olan gazetelerde neşredilirdi.

Hınçak Komitası'nın 1913 yılında Köstence'de yaptığı kongrenin kararları, yukarıda geçmiştir. **Taşnaksutyun** ve **Hınçak** komitalarının 1914 yılı temmuzunda, yani **Cihan Harbi**'nden önce topladıkları kongre zabıtlarının, ihtiva ettiği dikkate değer kararlar dolayısıyla, bir kısmının tercümesini aşağıya alıyoruz:

> **«Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitasının Sekizinci Genel Kongresi»**
>
> **«Taşnaksutyun Komitası'nın Sekizinci Genel Kongresi** (18) **Ermenistan**'da 1914 yılının temmuz ayında toplanmıştır.
>
> «Kongre, iki hafta devam etmiştir. Bu müddet içinde 28 celse toplanmıştır.

(18) Cihan Harbi'nden az önce Erzurum'da toplanmıştır.

«Kongre için aşağıdaki tertip üzere davetiye gönderilmiştir.

Bölge	Delege
1 — Batı Bürosu	1
2 — Doğu Bürosu	1
3 — Ermenistan Bürosu	1
Türkiye'den	
4 — İstanbul ve İstanbul komitasına bağlı bölge	2
5 — Trabzon	2
6 — Muş	2
7 — Van	2
8 — Erzurum	2
9 — Sivas	2
10 — Harput	2
11 — Samsun	2
12 — Adana ve çevresi komitasından	1
13 — Beyrut	1
14 — İzmir ve çevresi komitalarından	1
15 — Kayseri	1
16 — Diyarbakır	1
Kafkasya'dan	
17 — Merkastan (19) ve çevresi komitalarından	2
18 — Oskanabad (20) ve çevresi komitalarından	2
19 — Mezkagak (21)) ve çevresi komitalarından	2
İran'dan	
20 — Tahran ve çevresi komitalarından	2
21 — Tebriz ve çevresi komitalarından	2
Göçmenler'den	
22— Amerika ve çevresi komitasından	2
23 — Mısır ve çevresi komitasından	1
24 — Balkan ve çevresi komitasından	1

(19) Eçmiyazin.
(20) Moskova
(21) Tiflis.

Komitanın Yayın Organı Gazetelerden

25 — Troşak Gazetesi yazı heyetinden 1
26 — Âzâdamard Gazetesi yazı heyetinden 1

Talebelerden

27 — Avrupa Taşnaksutyun Komitası'na mensup talebelerden 1
28 — Türkiye Taşnaksutyun Komitası'na mensup talebelerden 1
29 — Rusya Taşnaksutyun Komitası'na mensup talebelerden 1
30 — İçerden ve yabancı ülkelerden çağrılmış faal üyelerden bazı şahıslar. 1

«Kongre, mutlak reye sahip 26 şahıs ile, istişarî mahiyette mütalaasını açıklamaya yetkili diğer dört şahıstan -ki hepsi 30 üye eder- meydana gelmişti.»

«Türkiye Hükümetine Karşı Siyasi Vaziyetimiz ve Takip Edeceğimiz Yol» (22)

«**İttihat ve Terakki Hükümeti**'nin gayri müslim unsurlara bilhassa Ermenilere karşı, öteden beri takip ve tatbik ettiği iktisadî, içtimaî ve idarî alanlardaki birbirine uymaz ve baskı kurucu politikası ve özellikle «**ıslahat meselesi**»ni uygulama alanına koyuşundaki sahte ve aldatıcı hareketlerini, ve takip ettiği programı dikkate alan **Taşnaksutyun Komitası Genel Kongresi**; **İttihat Hükümeti**'ne karşı muhalefete geçilerek; adı geçen cemiyetin politika ve programının tenkit edilmesine, gerek kendisine ve gerek teşkilâtına karşı şiddetli mücadelelerde bulunulmasına, kesin kanaat getirerek, karar vermiştir.

«**Hatırlatma**: Komita mensupları, hükümete ancak, umumî meseleler ve hususlar dolayısıyla müracaatta bulunacaklar ve bundan başka şeyler için onunla temas etmeyeceklerdir.»

---

(22) Kongrenin ilk celsesinde reylerin ittifakıyla kabul edilmiştir.

«Askerlik Meselesine Ait Kararlardan :

«Ermeni bölgelerinde derhal köy bekçileri teşkiline ve bunların resmî hükümet silâhlarıyla silâhlanmasına, jandarmalar arasına Ermenilerin daha çok girmesiyle sayılarının çoğaltılmasına ve bu şekilde Ermeni bulunan bölgelerin emniyet içinde ve müsait bir ortamda bulundurulmasına teşebbüs edilecektir.»

«Kürt Meselesine Ait Kararlardan:

«Kürt hareketlerini, siyasî menfaatlerini temin için, Rus Hükümeti'nin, her türlü vasıtaya başvurarak sevk ve idare etmekte olduğu, komita tarafından kesin şekilde bilinmektedir.»

«Şahsî Müdafaa (23) Meselesine Ait Kararlardan:

«Şahsî Müdafaa hakkında bütün komita şubelerinin görüş ve mütalaalarını inceledikten sonra kongre:

«1 — Bu seneden itibaren komitaların, bütün çalışmalarının bu hususa tahsisine,

«2 — Bu maksatla; para ve diğer vasıtalardan ziyade, bölgeler teşkilâtının genişletilip kuvvetlendirilmesine,

«3 — Gayeye ulaşmayı sağlamak için, yalnız şahsî müdafaa işleriyle uğraşmak üzere beş kişiden oluşan **Umumî Merkez** kurulmasına karar vermiştir.

«Hatırlatma: Bu heyetin kuruluşu hakkında **Genel Kongre** ayrıca bir karar alacaktır.»

---

(23) **«Şahsî Müdafaa Teşkilâtı», «Şahsî Müdafaa Yardımı», «Şahsî Müdafaa Tertibatı»** gibi, komitaların karar ve muhaberelerinde görülen **«Müdafaayı Şahsiye»** cümlesi, komitalarca doğrudan doğruya **«silâh»** mânâsına kullanılmıştır. Binaenaleyh, **«Şahsî Müdafaa»** cümlesine rastlandığı zaman; bundan, komitalarca kullanılışına göre, isyan ve ihtilâl için silâh, bomba vs. anlaşılmalıdır.

«Yazılı ve Fiilî Propaganda Kararları :

«Propagandanın önemini dikkate alan kongre:

«1 — Bütün şubelerinin, komitacılık düşünce ve emellerinin, bölge teşkilâtlarının genişlemesi ve bir kat daha gelişmesi için ellerinden gelen gayreti sarfetmelerine,

«2 — **Troşak Gazetesi** (24) neşriyatının, tamamen komitanın emel ve düşüncelerini ihtiva ettiğinin, her tarafta propagandasına,

«3 — Türkiye'de yayınlanan ve komitanın fikirlerini yayan **Âzâdamard Gazetesi**'nde, vilâyetlerin durumuna ve oralardaki olaylara ait haberler için büyük bir kısım ayrılmasına ve komitaya gönderilecek paralar için mezkûr gazetenin aracılık etmesine,

«4 — **Ermenistan Bürosu** vasıtasıyla, komitaya ait kitap ve neşriyatı ve bunların hesaplarını idare etmek üzere özel bir heyet kurulmasına,

«5 — **Ermeni** Meselesi için çalışmış olan «**pro-Armeniya**» (25) gazetesiyle diğer Avrupa gazetelerine verilen ikramiyenin diğer umumî bölgelerden ödetilmesine,

«6 — Diğer yerlerde yayınlanan gazetelerimizin, tamamiyle komita gaye ve emellerini takip etmeleri için şiddetle kontrol edilmesine karar verilmiştir.»

«**Hınçak Komitası'nın, 24 temmuz 1914 Tarihinde İstanbul'da Toplanan Üçüncü Kongresi Zabıtlarından,**»

«Osmanlı toprakları dahilindeki 51 şubeden gönderilen 28 deleğe ile Kongre açıldı.

«**Cangülyan** Reis; **Kedor** kâtip seçildi...

«**Yedinci Celse**»

«Başkan : **Cangülyan** «Kâtip : **Tançotyan**

---

(24) Cenevre'de yayınlanan, Taşnaksutyun Komitası'nın yayın organı bir gazete.

(25) Paris'te **Piyer Keyar** tarafından kurulmuş ve komitalar adına halen çıkmakta olan, devlet ve Türk düşmanı haftalık bir gazete.

«Celse, saat 12'de toplandı.

«**Murat** (Kozan mebusu **Hamparsum Boyacıyan Efendi**):

«—Arkadaşlar! Kongremiz bugün sona ermek üzeredir. Durumun, komitamızca gayet ciddî ve önemli görülmekte olduğu hakkında, idare üyelerinden olmak sıfatıyla, nazarı dikkatinizi çekerim. Yarın gelecek olan yeni **İdare Heyeti**; beyanname dağıtımı, faal üyeleri artırmak, posta, vs. için mutlaka bir takım kaçınılmaz masraflar karşısında kalacaktır. Bu hususta henüz âcil bir hal çaresi düşünülmedi. Bu bakımdan, bir karar almasını rica ederim.

(Başkan **Cangülyan**; **İdare Heyeti** adına, bütün üyelere, hakkında göstermiş oldukları itimattan ve kongrenin toplandığı andan, bitimine kadar gösterdikleri gayret ve devamlı çalışmalarından ve komitanın yüksek menfaatlerini temin sadedinde kendisini tenvir ve ikaz ettiklerinden dolayı teşekkürlerini bildirdi. Arkadaşı da, başkanın ifadelerini teyit eden açıklamada bulunarak, geçen idare heyetinin, en zor günlerde, aylarca çalışıp her türlü zorluklara göğüs gerdiklerini, bütün delegelerin itimadına ve memnuniyetine nail olduklarından dolayı, kendilerini fevkalâde bahtiyar hissettiklerini, ve vazifelerini hakkıyla yerine getirmişlerse de zamanın icablarından doğan bazı noksanların da bulunduğunu itiraf etti.)

«Başkan **Cangülyan**:

«Meclisimizin **İdare Heyeti**; gerçi reylerin ittifakı ile değilse de, büyük çoğunlukla beni seçmişti. Bu da, sağ kanadın semereli çalışma ve faaliyetlerde bulunduğunu gösterir. Muhterem arkadaşlarımın, üzerlerine düşen vazifeyi, -özellikle böyle gayri müsait bir zamanda- kabul etmeleri, hakikaten büyük bir fedakârlıktır. Bu bakımdan, bu büyük fedakârlıkların, gayemizin tahakkuku için takip ettiğimiz hedefi asla saptıramıyacağını, kuvvetle tahmin etmekteyim.

«İdare Heyetimiz, işlerimizin en çok müşküllerle karşılaştığı zamanda bile, yalnız bırakılmayıp, muhterem arkadaşlarımızın maddî ve manevî yardımları-

na mazhar olmuştur. Burada bulunan arkadaşlardan, bu hakikatleri, gerek sözlü ve gerek yazılı olarak diğer arkadaşlara ve şubelere bildirmelerini rica ederim. Ta ki, şimdi seçilen yeni **İdare Heyeti,** ilerde toplanacak kongreden önce kendi vazifelerini; neticeli ve takdire şayan bir şekilde, toplanacak mezkûr kongrenin itimadını kazanabilecek bir tarzda yerine getirebilsin.

«Bundan sonra, komita şubelerine gönderilecek olan bildirinin (beyannamenin) müzakeresine geçildi. (Bu bildirinin bir sureti aşağıya alınmıştır)

«Hınçak Komitası İstanbul Şubesi'nin Beyannamesi»

«Sevgili arkadaşlar!

«Dünya tarihinde benzeri geçmemiş, gayet önemli ve ciddî bir devre geçirmekteyiz. Bir müddetten beri bütün medeniyet dünyası, **Cihan Harbi'nin** kin saçan baskıları altında çırpınmaktadır. Bugünkü badire, geçmişteki hastalıklı ve yanlış fikir ve hareketlerin feci ve müthiş bir darbesinden başka bir şey değildir. Dünyayı sarsan mezkûr badirenin, Türkiye ile, mukadderatı kendisine bağlı olan unsurlar ve bilhassa zulüm görmüş Ermeni unsuru üzerinde de, yakın bir gelecekte büyük bir tesir gösterdiğini göreceğiz.

«Bütün bu büyük ve çetin meselelerin hepsiyle ilgilendiğimizden, komitamızın bitkin ve perişan halini de göz önüne almak mecburiyetindeyiz.

«Komitamızın şimdiye kadar ve bilhassa son defa uğradığı başarısızlıklar (26), gittikçe tahammül edilmez bir duruma gelmiş olduğundan, teşkilâtımızın içinde mutlaka ciddî tedbirler almak mecburiyetindeyiz. Bu hususta en ufak bir gecikme ve gevşeklik bile, âdil ve insaflı olan tarih huzurunda bizi itham

(26) **Islahat Meselesi'nde,** suikast teşebbüslerinde, Rus propagandasıyla Rus müfettişler getirilmesi tekliflerindeki başarısızlıklar.

edecektir. Bu cihetleri tetkik etmezden önce, düşünelim ki, istikbalde ihtiyaç duyacağımız şeyleri, acaba Türkiye'de yaşamakla, Türklere bağlı kalmakla temin edebilecek miyiz? -ki bu cihetin takdiri, doğrudan doğruya **Türkiye Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası**'na bırakılmıştır.- İşte önemli bir soru!. Bunun cevabını, şüphesiz gelecek zaman verecektir.

«Sevgili arkadaşlar!

«İşte **Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası; Üçüncü Türkiye Kongresi**'ni, arzettiğimiz gibi, mesuliyeti çok mühim ve gayri müsait bir dakikada, yani 24 temmuz 1914 gününde toplandı. Bu kötümser ve gayri müsait duruma rağmen, tam bir memnuniyetle açıklarız ki, beynelmilel olan şu inkılâp devresinde, meydana gelen yeni yeni olaylar, **irtica**'ın eseri olduğu için, bu yeni devrede de payidar olamayacaklar ve insanlık, **irtica** ve felâketin tesirlerinden kurtulmuş olarak büyük bir istekle, **kurtarıcı sosyalizm**'i bağrına basacaktır.

«Kongremizi, şubelerimizin büyük bir kısmının iştirakiyle açtık. Yani katılma haklarına sahip olan 51 şubeden 29'u tam bir istekle davetimize uyarak delegelerini gönderdiler. Bu ise, **Hınçak Komitası** üyeleri arasındaki manevî ve ahlâkî bağların sağlamlık derecesini gösterir. Yukarda zikredilen miktardan başka, sonradan bir iki şube daha kongreye iştirak ettiklerinden üyelerin adedi 32'ye ulaştı.

«Daha önce de arzettiğimiz gibi, şubelerimizden 51'i iştirak hakkını muhafaza ettiler. Bunlardan başka, komita nizamnamesinin bazı esas maddelerine muhalefet ederek, geçen merkez heyetiyle münasebetini kesen birkaç şube, kongremize iştirakten mahrum edildi.

«Özetle komitamızın Türkiye dahilindeki bütün şubeleri, durumumuza tamamen muttali olmuşlardır. Emel ve faaliyetlerimizin gerektirdiği büyük mesuliyeti ve ondan doğacak vahameti, bundan başka medenî olduğumuzu göstererek maceracı ve düşünce-

sizce hareketlerden kaçınmalı ve daima tetkik edilmiş vasıtaların, gaye ve hareketlerimizde bize muvaffakiyet verecek yegâna çare olduğunu göz önünde bulundurmalıdır.

«Kongremiz, biri açılış celsesi olmak üzere, on celsede, çeşitli meselelerin dışında, gündeminde bulunan bütün komita meselelerini görüşerek halletmiştir ki, mezkûr meselelere ait tafsilâtlı raporlar yakında neşredilecektir.

«**Merkez İdare Heyeti** azalığına aşağıdaki şahıslar seçilmişlerdir:

«1 — Murat (Hamparsum Boyacıyan)

«2 — Nerses Zakaryan

«3 — Vahan Zeytunyan

«**Yedek üyeler:**

«1 — K. Cangülyan

«2 — S. Tomacıyan

«**Arkadaşlar!**

«Millî varlık ve hayatımızın gerektirdiği fedakârlık ve mesuliyeti gözönünde bulundurarak ve zorlukları göğüsleyerek, Türkiye'nin bedbaht ve çalışkan Ermenilerinin mukadderatını da omuzumuza alarak, azimli ve kuvvetli adımlarla mukaddes gaye ve hedefimize doğru yürüyelim!

«Bütün arkadaşlarımıza selâmlar!..

«**Sosyal Demokrat R. Hınçakyan Komitası Üçüncü Kongresi Heyeti Adına:**

«Başkan» **«Kâtip»**

«Cangülyan» (27) **«Tançotyan»**

8 — 21 ağustos 1914 İstanbul

Kongre, bir ağızdan söylenen **Hınçak Marşı** (28) ile son buldu.»

---

(27) **Hınçak Komitası** üreislerinden olup **Kumkapı Patrikhane Kilisesi**'nde, **Babıâli** nümayişini tertip eden, **Osmanlı Tuğrası**'nı ayaklar altında parçalayan ve silâhlı fedaîlerin önüne düşerek Babıâli'ye gelen adam.

(28) 118'inci sayfadaki Hınçak marşı.

«Delegeler ve Seçim Bölgeleri»

Seçim Bölgeleri	Delegeler
1 — Balıkesir	**Karnik Karabetyan**
2 — Kadıköy 3 — Sis 4 — Everek 5 — Yeni Pazar 6 — Malkara 7 — Hisarlık	**Vahan Zeytunyan**
8 — Samatya 9 — Niksar 10 — Üsküdar	**Cangülyan**
11 — İzmit	**Pantukyan**
12 — Ovacık	**Aram Semerciyan**
13 — Zeytun	**Mihran Ağacaryan**
14 — Göldağ 15 — Zile 16 — Muratçay 17 — Terekmen	**Arsen Kedor**
18— Antep 19 — Kilis	**Topuzyan**
20 — Rodos 21 — Kayseri 22 — Amasya 23 — Merzifon	**Açık Başyan**
24 — Bahçecik	**Kuryan**
25 — Haçin	**Telyan Ohannes**
26— Kumkapı-Gedikpaşa 27 — Bandırma 28 — Merkez İdare Heyeti	**Hayk Tekeyan**

1910 yılında **Kopenhag**'da toplanan **Sosyalistler Kongresi**'nde **Taşnaksutyun Komitası** tarafından verilen muhtıranın son kısımlarında, **Osmanlı** ülkelerindeki teşkilâtlarından bahsetmektedirler:

> «**Türkiye Ermenistanı**'nda da umumî teşkilâtımız aynı şekildedir. Van ve Bitlis, bu iki büyük Ermeni vilâyetlerinde 1908 tarihine kadar komitamızın bayrağı altında köylü ve dinç, sağlam halkı, siyasî çeteler şeklinde toplamıştık. (Bu çeteler bugün de mevcuttur. Fakat sayıları evvelkinden azdır.)
>
> «1908 senesine kadar, komitamızın Türkiye'deki faaliyet ve icraatı gizli ve geceleri olurdu. Gündüzleri komita fertleri, dışarı çıkmağa cesaret edemezlerdi. Silâhlanma, silâh talimleri daima gece yapılırdı. Faaliyetimiz tamamen siyasî ve ihtilâlci idi. Aynı faaliyete, bugün ve **Osmanlı** topraklarındaki merkezlerimizde devam ediyoruz. Yalnız şu kadar fark vardır ki, şimdi açıkça ve gündüzleyin oluyor. **Türkiye Hükümeti**'nin Ermeni bulunan diğer bölgelerinde, komitalarımızın büyük ve muntazam **fedaî** çeteleri bulunuyor.»

BİR BEYANNAME VE İKİ MAKALE

Hınçak Komitası'nın **Varna Şubesi** tarafından, **Cihan Harbi** münasebetiyle, 1915 yılının martında neşredilen ve **Osmanlı Ülkesi** dahilinde dağıtılan beyannamenin tercümesi:

> «**Anlayalım**»
> «Vatandaşlar!
>
> «Temelinden yıkılmaya yüz tutan **Osmanlı İmparatorluğu**'nun tam bir tantana ve şamata ile çalmış olduğu «**Mukaddes Harp**» borusu; ne maceracı **İttihat Cemiyeti**'nin, ne de cihangirlik hevesinde bulunan **Kayser Wilhelm**'in emel ve arzularını tatmin edemedi. Bu-

gün harbeden Türkiye, yalnız siyasî istiklâlini değil; hayatını, dinî ve manevî nüfuzunu da kaybedecektir.

«Bu hal, asırlarca siyasî ve dinî hâkimiyetini, tahrip, yağma, kıtal ve zulüm için öldürücü bir silâh şeklinde kurulan bir imparatorluğun, ebedî ve mutlak bir surette, çökmeğe mahkûm olmasından başka bir şey değildir.

«Bu ölüm çanı, bugün **Aras** (Arakas) vadilerinden **Nil** sahillerine kadar çınlamaktadır.. Artık Osmanlıların satvet ve şevket kalıntıları, **Üçlü İtilâf Devletleri**'nin muzaffer ve kuvvetli ordularının müthiş darbeleriyle, bu sefer ebediyyen yıkılıp yok olacaktır.

«**Ermeniler!**

«Türkiye'nin mukadderatını ellerine alan şahıslardan, **Babıâli**'nin sadrazamından, en küçük bir nahiye müdürüne varıncaya kadar memurların hepsi, dinî ve millî taassupla dolu oldukları halde, **Sultan Hamid**'in, çok çirkin olan Hristiyanlık aleyhtarlığını fazlasıyla destekleyip takip ederek, Hristiyan unsurların bütün medenî ve fikrî ilerlemelerini, bu **Cihan Harbi** sırasında bile, Türk askerlerinin öldürmesi ve başıbozuk Kürtlerin vahşetiyle yıkmak tecrübesinde bulunduğunu, acaba içinizden bilmiyen var mı?

«**Sultan Hamid İdaresi**'nin her türlü baskı ve zulmünden bizar olan ve **Mithat Paşa**'nın **Kanunu Esasî**'sinin geri gelmesini bütün samimiyetiyle bağrına basıp takdis eden ve aynı zamanda vatanın imarı ve yükselmesi uğruna; mazide senelerce çekmiş olduğu acıklı azapları unutan Ermeni milletinin, bu kahrolası alçakların intikam darbesine maruz kalacağına, acaba içinizde hiç kimse şüphe ve tereddüt ediyor mu?..

«Bu sefer de Türk kalleşlerinin, tereddütsüzce, vahşet ve şenaatini artırarak katl, yağma ve yakma ile, Ermenileri ve Ermeniliği yerle bir edeceği, gün gibi açıktı. Şimdi **Ermenistan**'ın her zerresinden mazlumların kan kokuları geliyor.

«Daha, **İttihat Hükümeti**'nin bir tertibi olan **Adana Katliamı**'nın acıklı hatırası silinmeden; **Bitlis, Har-**

put ve **Diyarbakır Katliamları**'nda dökülen kanlar kurumadan; işte yeniden işlenen katliamlar, yağmalar ve kız kaçırma musibetleri karşısında kalan biz Ermenilerin, acaba ne durumda bulunmamız gerekiyor?..

«İçinde bulunduğumuz bu esef verici hal, yine **Ermenistan**'ın, dimağları dehşete veren cehennemî mezalime yeniden sahne olduğunu göstermekte, ve bu da, komitamızın öteden beri telkin etmekte bulunduğu bir gerçeği, açık bir şekilde isbat etmektedir. O da, Ermenilerin, millî kavgalarında ilk önce kendi pazularının kuvvetine dayanmalarıdır.

«Anlatılan durumlar, komitamıza, vukû bulacak siyasî olayların hepsini, uyanık davranarak, Türk Ermenilerinin istiklâline hizmet edebilecek yola sokabilmek, vazifesini yüklenmektedir.

«Komitamız, yağma edilmiş ve gadre uğramış Ermeni halkının sosyalist düşüncesinin, **Türkiye Ermenilerinin hürriyeti** adına, müşahhas bir timsali olarak; dört asırdan beri istenen hedefe ulaşmak için kurtuluşun kanlı yollarında merhaleler katetmiş ve o yolda, Türk ve Kürtlerin vahşî saldırılarına kahramanca karşı koyarak, **Türk Ermenilerinin İstiklâli Meselesi**'ni esaslı bir şekle sokmuş olduğundan; geçirmekte olduğumuz şu tarihî günlerde yokedici ve dehşet salıcı olaylara karşı şiddetle müdafaa etmek için, bütün Ermenilerin siyasî ve manevî kuvvetlerini tanzime ve daha da kuvvetlendirmeye hak kazanmıştır.

«Komitamız, milletlerin hayat ve varlıklarının sözkonusu olduğu şu büyük kanlı savaşta, maddî ve manevî kuvvetleriyle mücadele sahasına atılarak, ihtilâlci ve intikamcı olan kılıcını harp terazisinin kefesine koymuştur ki, bu da en kestirme bir yoldan, **Ermeni Davâsı**'nın, medeniyet dünyasına arzıdır. Bu istekleri, Avrupa milletlerine ve siyasî mahfillerine arzeden, komitamızdır.

«Yine isteklerimizi demokratik esaslara bağlayarak millî hayatımızı teminat altına alan da, komitamızdır. Binaenaleyh, komitamız, geniş demokrasi prensip-

lerine dayanan **Ermenistan istiklâli**'ni elde edinceye kadar, her türlü vasıtaları kullanacak, hiç bir şeyi esirgemeyecektir.

«Milletimiz, lâyık olduğu hayat ve varlığını, karanlık ve meçhul emeller peşinde koşarak değil; kahramanlıkla ve açık isteklerle kazanacaktır.

«İşte, milletin içinde bulunduğu durum, budur. Bugün milletin önüne, **bağımsızlık** ve bu bağımsızlığın olup olmaması meselesi konuluyor. Milletin hayatı söz konusu oluyor. Binaenaleyh her zamankinden daha çok, şimdi, milletin politikasını mertçe müdafaa ve sağlam prensiplere bağlayarak istiklâlimizi kazanmalıyız.

«Tecavüze karşılık vermemek hem milli benliğe ve hem de başkasına ihanet olacaktır.

«Ermeniler!

«Ölüm-kalım saatleri yeniden yaklaştı. Mazlum ve çaresiz Ermenilik, bu beyannamemizden **Ermenistan**'ın yaralı sinesinden hicran ateşlerinin volkanlaşan intikam kanlarının feveran edeceğini beklemektedir.

«Hiç kimse, vazifesine karşı gevşeklik ve tembellik göstermeyecektir.»

Sofya, 9 mart 1915
«Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası
Bulgaristan Şubeleri Faal Heyeti»

Bükreş'te münteşir **«Müstakil Ermenistan»** gazetesinin 19 haziran 1916 tarihli ve 25 nolu nüshasında **Sabahgülyan** tarafından **«İç Düşman»** başlıklı bir makale neşredilmiştir. Bu makalenin son kısımlarını alıyoruz:

«Adamlarımız olduğu için, **Ermeni Gönüllü Çeteleri** kurup, harp meydanına göndermeye muvaffak olduk. Bu, Rus Hükümeti tarafından hakkımızda gösterilen ihsan ve atıfete, tarafımızdan en büyük bir şükran karşılığıdır. **Ermeni Gönüllü Teşkilâtı** hakkındaki teşebbüslerimizin daha da inkişaf edebilmesi için gerekli vesileleri hazırlamağa ve süratlendirmeğe çalışacağımız yerde; şimdi bazı kimselerden, tenkit denemiyecek, ço-

cukça mütalaalarla bu teşkilâtın durdurulması, buna artık son verilmesi hususunda tavsiyelerde bulunulduğunu işitiyoruz. Hayır! Bu bir cinayettir.

«**Ermeni Gönüllü Teşkilâtı'nı** durdurmayacağız. Buna son vermeyeceğiz. Hayır! Aksine, sonuna kadar şiddetlendirip artıracağız. Sonuna kadar, düşmanın kahr ve imhasına kadar, pazularımızla, göğüslerimizle Rus Kazaklarının yanında yerimizi alacağız.

«**İttihat Terakki'nin**, Ermeni gönüllülerinin sevkine artık son verildiğini işiterek Ermenilerin imhasına son vereceğini ümit edecek kadar çocuk olmayalım!

«Binaenaleyh gönüllüler meselesi hakkında tenkitlerde bulunan hain diller, sussunlar! Bozguncu eller, ortalığı karıştırmasınlar!

«**Ermeni Gönüllü Teşkilâtı** devam edecek. Bize düşen en büyük görev, bu teşkilâtı muntazam olarak idare etmek ve genişletmek ve sonuna kadar harp meydanında bulunmaktır. Can çekişen Türkiye'ye, son anda kahredici darbeyi vuracaklardan birisi de, Ermeniler olacaktır.

«Ölürken Türkiye kendi gözüyle bunu görmeli ve melun tarihinin bu sayfasını okuyarak, gözlerini kapamadan önce, bu durumu seyretmelidir.

«Bugün en birinci düşmanımız Türklerdir. Gizli veya açık şekilde, gönüllü teşkilâtı aleyhinde bulunanlar, bu kuvveti sınırlandırmaya çalışanlar, «iç düşman» sayılırlar.

Sofya'da yayınlanan «**Hayasdan**» (**Ermenistan**) gazetesinin 19 ağustos 1914 tarihli ve 46 sayılı nüshasında, harp münasebetiyle yazılan başmakalenin tercümesini aşağıya alıyoruz:

«**Göğüslerimiz Yukarı**»

«Menhus ve hain **Moğol Irkı**, bir kere daha ve fakat daha fazla şiddet ve dehşetle **Arya Irkı**'nın en hakiki ve zarif bir kavmine karşı hücum ediyor.

«Asırlardan beri ve çeşitli şekillerle devam eden bu mücadeleler, sosyal kalkınmasını tamamlayan ve nura doğru giden bir millete karşı, karanlıklarda kalan diğerinin hücumu demektir.

«Binlerce defa düşen, fakat her defasında yine evlâdının kanıyla boyanmış toprağında, tahrip olunan evleri üzerinde ortaya çıkan bir millet, acaba mağlup olacak mı? Asla!.

«Ne felâketin genişlemesi, ne de Ermeni milletinin hüzün ve elemi, yüreklerimizi asla müteessir etmemelidir. Tabiidir ki, dünyanın her tarafına dağılan Ermenilerin kalpleri bugün hüzün ve elemlerle doludur. Fakat bu elemimiz ve felâketlerimiz ne kadar büyük olursa, o nisbette de bizim yaşamak azmimizi kuvvetlendirmelidir.

«Felâketten bize ait olan hisseyi, tabii, derece derece alacağız. Her Ermeni bilmeli ki, Ermenilik ruhu, ideali cellatların kılıçları altında bile imha edilemez. Canilerin ümit ve arzuları hilâfına payidar olur. Sonunda zafer bizimdir.

«Bu noktayı takdir eden düşmanlarımızın vahşeti, mezkûr sebepler dolayısıyla ve gittikçe kabarıyor. Aslında hayatı ve tarihi, bütün geçen asırlarda kan, tahrip ve imha ile geçmiş olan **Moğol Irkı**, milletimizin mahvını daima kendisi için, bir hayat - memat meselesi şeklinde düşünmüştür.

«Ya biz, ya onlar!... Bu bir senelik veya bir asırlık mücadele değil. Ermeni milleti daima, hıyanet ve cinayeti hareket tarzı seçen bu ırka karşı göğsünü germiştir.

«Dünya bu ırktan, bu âfetten kurtulmalı. Türk milleti, dünyanın huzur ve sükûnu için, ortadan kaldırılmalıdır.

«Göğüslerimiz kalkık, zafer inanç ve imanıyla mücehhez olduğmuz halde bekliyoruz.»

KOMİTALARARASI REKABET

Komitalar, gönüllü teşkilâtına, **Ermenistan** kaçak ve muhtaçlarına dağıtılmak ve harcanmak üzere toplanan yardımlardan da istifade fırsatını kaçırmadılar. Paralardan faydalanmayı, yalnız kendilerine hasretmek isteyen iki taraf arasında uzun münakaşalar ve mücadeleler meydana geldi. Birbirlerini rezil ve tahkir ettiler. Bu kabilden, **Varna Hınçak Komitası'nın, Taşnaksutyun Komitası** aleyhine dağıttığı bildirilerden birisinin tercümesini aşağıya alıyoruz:

«Taşnaksutyun Komitası'nın Entrikalarına Karşı Uyanık olunuz»

«Dün Mısır'da **Taşnaksutyun Komitası**, bir yardım defteri açmaya teşebbüs etti. Fakat **Bogos Nubar Paşa'nın** beyannamesi, bütün ümitlerini suya düşürdü. Aynı komitanın **Bulgaristan Şubesi** de, bugün böyle bir teşebbüste bulunuyor. Mezkûr komita mensuplarının ağızlarından, 'Gönüllü Teşkilâtı', 'iane' kelimeleri düşmüyor.

«Şu durumlarına göre, **Taşnaksutyun Balkan Komitası'nın** 21 aralık 1914 yılında neşrettiği beyannameyi Ermenilere hatırlatmak, şüphesiz faydalı olacaktır. Beyanname şu sözlerle başlıyordu:

'Son kere açıklarız ki, Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitası, Bulgaristan ve Romanya bölgelerinde Gönüllü Alayları kurmaya teşebbüs etmediği gibi, gelecekte de böyle bir teşebbüste bulunmayacaktır.'

«Bu maksatla para toplayanlar hakkında da aynı beyannamede şöyle deniliyor:

'Mukaddes ihtilâl sıfatını kullanarak âdi, sefilâne açıklamalarla birtakım menfaatçi şahıslar, yalnız Ermenilik ismini düşürmekle kalmıyorlar, aynı zamanda Bulgar zabıtasının şüphesini ve Türk casuslarının dikkatini de bütün Ermeniler üzerine çekmiş oluyorlar!

«Şimdi, bu iki hareket tarzı üzerinde **Taşnaksutyun**'un istikametini, halk takdir ve tayin etsin. Zaten **Taşnaksutyuncular** ne zaman belli bir istikamette hareket ettiler ki...

«**Taşnaksutyun Büroları**, daha ilk günden itibaren, Ermenilerin kendilerine itimat etmeyeceklerini anladıkları için **'milli büro'** adıyla bir heyet kurdular. Ve ilk hamlede birçok temiz kalpli vatanperverlerden para çektiler. Fakat, daha sonra **Hınçakların** himmetiyle yüzlerindeki perde indirildiği günden sonra, para gelirinin arkası kesildi. Bunun üzerine **Taşnaksutyun Doğu ve Batı Büroları, Kafkasya**'da oynadıkları komedyanın daha oralara kadar yayılmadığını tahmin ederek, yabancı ülkelerdeki şubelerine müracaat ettiler. Fakat, çok geç kalmışlardı. Perde yırtılmış ve gazeteler vasıtasıyla herkes, meseleden haberdar olmuştu. Yalnız işi bilmeyen, komitanın kör faal üyeleri idi. Bütün milletin temsilcisi ve haklarının savunucusu ve milli meselelerin takipçisi olan **Bogos Nubar Paşa**'nın şahsına hücum ettikten sonra, diğerlerini tehdide başladılar. Meselâ; **Varna Şubesi**'nin, Varna zenginlerine karşı giriştikleri tehditler....

«Bütün bu neşriyat ve hareketler, görülüyor ki, bir tenakuz ve tezat örneğidir.

«**Bogos Nubar**'ın şahsına açıkça tecavüzde bulunanlar, yine, birkaç gün sonra aynı dille **Bogos Nubar** hakkında: **'Adı geçen şahsın, Ermeni Dâvâsı hakkındaki teşebbüsleri, Ermeni Meselesi'nde kendisini, milletin sevimli baştacı yapacaktır'** diyorlar. Aslında bu efendiler, ne zaman samimî ve temiz bir yüz gösterdiler?.. Bugün bir türlü, yarın bir başka türlü hareket ederler. Zaten meşhur bir darbımesel vardır: **'Maksat, vasıtaları meşru kılar'**. Bunlar da bu düsturu, hareketlerine rehber edinmişlerdir.

«Bütün bunları açıklamakla, halka, yarın kurulabilecek bir oligarşinin temellerini kendi paralarıyla atmamalarını tavsiye ederiz.

«Geçende **Proşak** salonunda komitacı **Korkan'ın** sözlerini dinleyenler takdir etmişlerdir ki, bu komita, acemi şahısların ellerinde oyuncak oldukça, millî emellerimizin tahakkuk etmesi o kadar tehlike altında olacaktır.

«Ermeniler!

«Gözlerinizi açınız! Milletin mukadderatının aydınlanacağı bu günlerde bile, komitalarına ait entrikaları için bütün milletle oynayan bu heriflerin entrikalarına kapılmayınız!

«Evet, entrikalar, çünkü **Taşnaksutyun,** yardım defteri açmaya muvaffak olamadıktan sonra temiz ve iyi kalpli Ermeni vatanperverleri adına davetnameler göndermeye başladı.

«Dün Vanlıları, bugün de Muşluları ve bütün Diyarbakırlıları davet ediyor. Yarın da, Bitlis ve Harputluları çağıracak. Böylece diğerlerini de davetin içine almış olacak. Tabiî, bütün bunlar, **Taşnaksutyun** menfaatlerine uygun olarak ve aynı zamanda **Katoğikos** hazretleri ile onun tarafından vekil tayin edilen **Bogos Nubar** ve bütün birleşik teşkilât tarafından idare edilen millî menfaatler aleyhine sevkolunuyor.

«Ermeniler!

«Cereyan eden olaylar ve durumlar bizden, uyanıklık ve gözü açıklık istiyor. **Taşnaksutyun** entrikalarına aldanmayalım. Ancak vatan için elbirlik çalışanlar, yalnız millet adına söz söylemek hakkına sahip olabilirler.»

«Yaşasın birlik!...»

«Varna, 4 haziran 1915»

«Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitası
Varna Merkez Heyeti»

İSYAN OLAYLARI

Hükümet seferberliği ilân ettikten sonra, birçok yerlerde, komitalar tarafından verilen talimata uygun olarak ve şubelerin tertip ve idareleriyle, isyanlar çıktığı belirtilmişti. Bu olaylar, meydana geliş şekilleri itibariyle, çok dikkate değer hadiselerdir. Devlet, menhus **Balkan Harbi**'nden henüz çıkmış ve birçok gailelerle uğraşmak zorunda kalmıştı. **Cihan Harbi**'nin çıkışı üzerine ise; her şeyden önce hayat ve istiklâli söz konusu oluyordu. Bu bakımdan, yalnız bu hakkını müdafaa için seferberliği ilân etmişti. Tabiîki, bütün milletin fertlerinden; ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaasından hizmet ve fedakârlık bekliyordu. Halbuki, öteden beri Ermenileri hükümet ve Müslüman unsurlar aleyhine kışkırtmış, senelerden beri ektiği fesat ve ayrılık tohumlarını istediği gibi geliştirmiş olan komitalar, devletin bu durumunu kaçırılmaz ve bir daha ele geçirilmez bir fırsat olarak düşünüyorlardı. Binaenaleyh Rus, İngiliz ve Fransız paralarıyla satın alınmış propagandacılar seferberliğin arkasından bütün vilâyetlere dağıldılar. İstanbul'dan ve yabancı ülkelerdeki merkezlerden talimatlar, beyannameler yağdırılmaya başlandı. Harbe girişimize kadar geçen zaman içinde Rus, İngiliz, Fransız ve daha sonra İtalya sefaret ve konsoloshaneleri ve bu devletlerin vilâyetlerdeki konsolosları; komitaların dışarı ile ve Osmanlı ülkeleriyle olan haberleşmelerine aracılık ettiler. Para ve silâh gibi ihtiyaçlarını temin ettiler. Komita reisleri ve üyeleri de askerî ve siyasî durumumuz hakkında bunlara, mükemmel casusluk yaptılar.

Yabancı ülkelerdeki Ermeniler, **İtilâf Devletleri**'nin paralarıyla ve mezkûr devlet konsoloslarının delâlet ve yardımlarıyla silâhlandırıldılar. **İntikam alayları** halinde sürü, sürü Kafkas ve İran hudutlarına sevkedildiler. Silâh

altına alınan Ermeni askerleri ise, silâhlarıyla düşman tarafına kaçtılar. Birçok vilâyetlerimizdeki Ermeniler ise, **İtilâf Devletleri**'nin zaferini süratlendirmek ve böylece millî emellerini gerçekleştirmek, zaten birkaç günlük hayatı kaldığını tahmin ettikleri **Osmanlı Devleti**'ni yıkmak için bölge, bölge silâhlı isyanlara başladılar.

Bu isyan olaylarını tetkik için, bunların oluş zamanlarını ve bölgelerini ayrı ayrı görmek yerinde olacaktır.

1 — ZEYTUN İSYANI

İlk isyan hareketleri, yine **Zeytun Kahramanları** (!) tarafından çıkarıldı. Zeytunlular, **seferberliğin** ilânı üzerine, hükümete açıktan açığa itaatsizliğe başladılar. Devlete vergilerini vermiyorlar, askerliğe çağrıldıkları halde gitmiyorlardı. Askerlik şubelerine kayıt için müracaat eden Müslüman halkın önlerine çıkıyorlar, yollarını keserek onları öldürüyorlar, para ve eşyalarını gasbediyorlardı. **Osmanlı Bayrağı** altında bulunmayı bir türlü akıllarına sığdıramayan Zeytunlular, askerlik hizmetine mukabil şu teklifte bulundular: Memleketlerini muhafaza için, kumandan ve subayları kendilerinden olmak üzere «**Zeytun Fedaî Alayı**» adıyla silâhlı bir milis teşkilâtı kurulmasına müsaade edilmesi... Bu isteklerinde muvaffak olamayınca martin ve mavzerlerle silâhlanmış çeteler kurup dağlara çıkarak isyanı başlattılar. Bu çeteler, 17 ağustos 1914 yılında, yani **seferberliğin ilânı**'ndan hemen birkaç hafta sonra, **Zeytun Askerlik Şubesi**'nden terhis olup **Ferens** yoluyla köylerine dönen yüzü aşkın Andırınlı Müslümana saldırmışlar: üzerlerindeki paralarını alarak büyük bir çoğunluğunu öldürmüşlerdir. Ayrıca nakliye va-

sıtaları toplamak için kaza bölgesinde dolaşan jandarma ve bölük komutanı ile maiyetlerine silâh çekmişler; Maraş yolu üzerindeki, **Kaymakam Pınarı** mevkiinde **Bişanlı Köyü** Müslümanlarından bazılarını öldürmüşlerdir. Takibat sonunda eşkiyadan 65 kadarı, kendi imalleri olan birçok martin, ğra, (1) bomba, dinamit ve diğer silâhlarla yakalandılar. Neticede geçici bir sükûn elde edildi. Bununla beraber, ocak ayında, yine isyan fikri uyanarak, Zeytun'daki mülkiye memurlarının evlerine ve jandarma devriyelerine, vazife icabı köylere gönderilen jandarma birliklerine bilfiil taarruzlar başladı. **Zeytun Hınçak Komitası** reisi **Çakıroğlu Panos**'un evinde; **«hükümet konağını ansızın basarak jandarmalardan alınan martinlerle cephanelerini ele geçirmek, kaymakam ve diğer hükümet erkânıyla ailelerini öldürmek, telgraf tellerini kesmek»** maksadıyla müzakerelere başlandı. Tertipler tam yapılmakla beraber, mürettiplerin ayrı ayrı evlerde toplanmaları ve ilk hücum için verilecek işaretin tam zamanında verilmemesi dolayısıyla, bu teşebbüsleri gerçekleştirilemedi.

Şubat 1914'de Zeytunlular, kasaba içindeki kışlada bulunan seyyar jandarmalara, Maraş'tan gönderileceğini haber aldıkları çok miktardaki cephaneyi gasbetmek için Zeytun'un en sarp ve zaptı zor mevkiinde pusular kurdular. Bekledikleri cephanenin diğer yoldan geçirilmesi üzerine, emellerine kavuşamayan çeteler, cephaneyi karşılamak üzere gidip dönen 17 kişilik jandarma birliğine birdenbire ateş açarak altısını öldürdüler, ikisini de yaraladılar. Aynı zamanda telgraf tellerini de keserek, kazanın Maraş'la münasebet ve muhaberesine engel oldular ve giriş çıkışları yasak ettiler. 27 şubatta asayişi sağ-

(1) Ğra, Yunan tüfeğidir. (A.Y.)

lamak için Zeytun'a gelen **Maraş Mutasarrıfı** ile, gece kasabada gezen devriye jandarmalarına tecavüz edildi. **Bişanlı** köyünden **Askerlik Şubesi**'ne müracaat eden bir Müslüman genç öldürüldü. **Gertmiş** köyünden **Gökçe Mehmet oğlu Ali**, köyüne dönerken çete tarafından yakalandı.

Aslında önemli sayıda bulunan eşkiyaya; silâh altına alınıp da, komitanın talimatına uyarak kıtalarından kaçan bir çok silâhlı Ermeni askerleriyle köylü Ermeniler de iltihak ettiler. Bunun için tekrar hükümet konağındaki silâh ve cephanenin alınması ve sonra kışlaya tecavüz ederek isyanın genişletilmesi kararlaştırıldı. Bu karar üzerine hükümet konağına taarruz edilerek iki nizamiye ve jandarma eri katledildi. Hükümet memurları ve aileleri tehdit edildi. Siyasî sebeplerden ve cinayet suçlarından dolayı tutuklu bulunan Ermenilerle, yakalanan Ermeni asker kaçaklarının tahliyesi istendi. Miktarları yedi- sekiz yüz kadar olan eşkiya, Zeytun'un en hâkim mevkiinde bulunan **Tekye Manastırı**'nda yerleştiler. Tepelenmeleri için yapılan takibat neticesinde **Maraş Jandarma Komutanı Binbaşı Süleyman Efendi** ile nizamiyeden 25 er şehid edildi. 34 asker de yaralandı. İsyancıların bir kısmı yakalanabildiyse de; büyük kısmı mezkûr manastırın sarp oluşundan ve gece karanlığından istifade ederek, manastırı ateşe verip kaçtılar. Bu suretle etrafa dağılan çeteler rastladıkları yerlerde asker, jandarma, hükümet memuru ve Müslüman halka tasavvur edilemeyecek derecede zulüm ve vahşetle saldırmaya, Müslüman köylerini ateşe yermeye başladılar. **Tekye Manastırı**'ndan kaçan eşkiyadan ayrılan bir çete, ilk rastladığı üç muhacir, beş Göksunlu Müslümanı ve bir askeri öldürdüler. Ve yine, hava değişimi için izine ayrılan Zeytunlu **Veli** ve Elbistanlı **Süleyman**'ı, takip birliğinden iki eri ve Zeytun'a

üç saat mesafedeki kayalık arasında jandarma **İsmail'i** şehid edip silâh ve cephanelerini yağmaladılar. Seyyar birlikler tarafından takip edilip sıkıştırılan çetelerden birisi de, Adıcak Ermeni köyüne sığınarak, jandarmalardan bir eri şehid ettiler ve üçünü de yaraladılar. Silâhlanmak maksadıyla, mezkûr köyde bulunan 14 Maraşlı ile Pazarcık, Devenkli ve Parçak Oba köylerinde birkaç Müslümanı öldürdüler. Yine Devenkli, Afşarlı, Kömperli, Fatmalı, Hartap ve Evek köylerine tecavüz ederek on kişiyi öldürdüler, altı kişiyi yaraladılar. 62 evi, 3 bağevini ve 27 harmanı yaktılar. Hayvan ve davarları gasbettiler.

Yakalanan Zeytun isyancılarından **Malkon** adındaki şahsın ifadesine göre; komita tarafından kendilerine **«İngilizlerin İskenderun'a çıktıkları, Ermenilerin de ihtilâl çıkararak hükümeti işgal ve seferberliğe ait hususları zorlaştırarak İngilizlere yardım etmeleri gerekeceği»** tebliğ edilmişti. Ve ayrıca, **Malkon'un** ifadelerinden isyan hareketlerinin tertipçisi ve idarecilerinin, **Hınçak Komitası Başkanı Çakıroğlu Panos** ile kardeşi **Yeni Dünya Ağyaoğlu Yağya** ve dört oğlu; **Solak oğlu Mesrup**; diğer **Yeni Dünyaoğlu Nişan**; **Haçar** ve **Başçavuş Emanüel** gibi servet sahipleri, ve hükümetin daima lütfuna mazhar olan şahıslar olduğu anlaşılmıştır. Komitanın kararlarını Maraş çevresine tebliğ için, kalburcu kıyafetinde Tokatlı **Avad** ve **Mıgırdiç** isimli iki şahıs, olaylardan önce eylül 1914'de Sis'ten Andırın'a geldikleri sırada durumları şüpheli görüldüğünden tevkif edilmişler ve bir jandarma refakatinde Göksun'a gönderilmişlerdi. Adamlar, yolda jandarmayı kama ile öldürmüşler ve tüfeğini alarak kaçmışlardı. Daha sonra Kozan'da yakalanmışlardır.

Eşkiyanın takibi, tepelenmesi ve silâh aramak için gönderilen askerî kuvvetlerin icraatı neticesinde; Zeytun'da; 30 tane beylik **mavzer**; **bir** tane **martin**; bir tane **Hanri martini**; 69 tane yapma **martin** ve **ğra**; 612 muhtelif silâh, 21 tane çifte tüfeği; 12 tane **mavzer** tabancası ile muhtelif cinslerde âdi **rovelver** ve bombalar; 70 kadar da nakliye vasıta hayvanı ve içlerinde Ermeni piskoposu da bulunan 61 silâhlı eşkiya, bunlara ait evrak ve komita mühürleri ele geçirilmiştir.

2 — KAYSERİ OLAYLARI

Komitalar, her tarafta olduğu gibi, bilhassa Kayseri'de de önemli merkezler kurmuşlardı. Burada, komitayı kurup idare edenlerin büyük kısmı, Amerika'ya gidip senelerce orada kalmış, komitaların yabancı ülkelerdeki merkezleriyle temas etmiş şahıslardı. İhtilâl teşkilâtı, **Meşrutiyet**'ten önce mevcut olduğu gibi, silâh ve bomba gibi vasıtalar da hazırlamıştı. Hemen hemen bütün Ermeni evleri, silâh saklamağa ve gerektiği zaman gizlenmeye elverişli bir biçimde inşa edilmişlerdi.

Hınçak Komitası, 1908 yılının eylül ayında önce Everek (Develi), sonra Kayseri ve çevresindeki şubelerini, köylere kadar genişletti. Teşkilâtta, Avrupa'da ve Mısır'da komitacılıkla meşhur olan **David Sultanyan** ile Bodrum'da mahkûm iken **genel af** üzerine tahliye edilen **Serkis Torosyan** görevlendirilmişti. Daha sonra, **Azad Vostanik** takma adıyla tanınan dişçi **Malkon** tarafından, şubeler bir kat daha genişletildi ve fedaî çeteleri yeniden düzenlendi. **Hınçak** şubeleri genel müfettişi olan dişçi **Malkon,** daha sonraki olaylar sırasında Van'da ölmüştür. Kayseri'de kuyumcu **Hacı Ohannes**'in nezareti altında,

bakırcı **Karabet** ve kardeşi **Leon** vasıtasıyla, muntazam bir şekilde ve çok sayıda bomba imal edildi ve şubelere dağıtıldı. Everek'ten de bomba imalini öğrenmek için **Nevşehiryan Misak**, Kayseri'ye gönderildi. Bu adam, bomba imalini öğrendikten sonra, Everek'e dönerek, buradaki komita için yüzlerce bomba imal etti.

Komita üyelerinin silâhlanması ve bomba temini için Amerika'da bulunan Kayserili Ermeniler arasında, yardım cemiyetleri kuruldu. Kayseri'ye çok miktarda para gönderildi. Ticaret eşyaları arasında, İstanbul komitaları ve bunlara yardım eden tüccar tarafından parça parça çok sayıda silâh vb. gibi mühim eşyalar gönderildi.

«**Doğu Vilâyetleri Islahatı Meselesi**»nden biraz önce **Hınçak Komitası**'nın Paris Genel Merkezi Başkanı **Sabahgülyan**, Kayseri'ye geldi. Burada bir hafta kalarak muhiti ihtilâl hareketleri için hazırladı. Komitaya 13 yaşındaki çocukların bile kabulünü tavsiye ediyordu. Daha sonra Everek, Tomarza ve İncesu'yu dolaşarak, buralarda da teşkilâtı kontrol edip gereken talimatları verdi.

Everek'in Su mahallesinden **Elekçiyan Kigork** adında birisi birkaç sene önce, bomba imalini öğrenmek için, komita tarafından özel olarak Amerika'ya gönderilmişti. Adı geçen Ermeni, bomba imali için lüzumlu malûmatı Fransızca, Rusça ve Ermenice harflerle şifreleyerek, mektuplarıyla birlikte parça parça ailesine gönderdi. Kendisi de 1913 yılının aralık ayında Everek'e dönerek damatları **Köçekyan Mihran** ve **Avadis**, bıçakçı **Manok** ve fabrikatör **Agop** ile birlikte bomba imal ederek komita şubelerine göndermeye başladılar.

Yapılan resmî tahkikata göre, bu müddet içinde **Hınçak Komitası** tarafından Kayseri dahilinde beş-altı yüzü aşkın, otomatik **manliher, mavzer,** İngiliz tüfekleri so-

kularak şubelere dağıtılmıştır. Ayrıca 400 kadar büyük çapta ve dehşetli tahrip kuvvetine sahip bomba imal olunmuştur. Bu bombaların hesabı idare heyetleri değiştikçe; demirbaş eşya olarak, birinden diğerine devredilmiş ve komita talimatına uygun olarak, çete reislerine teslim edilmiştir. Silâh temini, komita üyeleri için mecburiyet altına alınmıştır.

Taşnaksutyun şubeleri de; **Meşrutiyet**'in ilânından sonra, İstanbul'dan gönderilen Kayserili **Mazin** adında biri tarafından genişletildi. Bunların gerek bomba yapımı gerek silâh temin ve tevzii, **Hınçaklara** nisbetle daha muntazam ve daha süratli bir şekilde devam etti. Mezkûr komitanın Everek şubesi, İstanbul'dan gönderilen eski komitacılardan bazılarıyla, siyasî tutuklulardan olup **umumî af** üzerine tahliye edilen **Serpuhi Kelleciyan** adında bir kadın tarafından ekim 1908 yılında yeniden canlandırıldı.

Taşnaksutyun Komitası bomba için 1908 sonlarına doğru **Takuşyan Karabet** adında bir çilingire -halen Amerika'dadır (2); birbirine bağlı iki yarım küre şeklinde bomba kutuları yaptırmıştır. Bunlar, **Hacı Minasyan Asador, Madam Serpuhi Kelleciyan** ve **Serkisyan Asdik** (Amerika'da) tarafından doldurularak tecrübe edilmiştir. Bu türlü bombaların yirmiden fazlası ele geçirilmiştir.

1909 senesinde, bombaların daha mükemmel bir şekilde olması arzu edildiğinden; İybeli bakırcı **Karnik Şemsiyan, Palaoğlu Dikran** ve çırakları **Dönekoğlu Hacı**'ya (Amerika'da) (4) aynı şekil ve sistemde ve bakırdan, daha sağlam bombalar yaptırılmıştır. Bu çeşit bombalardan da, 17 tane ele geçmiştir.

---

(2), (3), (4) Kitabın neşredildiği 1916 tarihinde. (A.Y.)

1910 senesinde **Taşnak Komitası; Hınçak Komitası** bombacısı olan **Bafoncu Misak**'a, bu adamın itirafına göre 27, gerçekte ise daha çok bomba yaptırmıştır.

24 mayıs 1912 gününde, Everek'in Kilise Mahallesinde **Şemsiyan**, diğer adıyla **Avcı Koruyan Karabet**'in evinde doldurulan bomba infilâk etti. Bu infilâktan kurtulan **Şemsiyan** ve arkadaşları, 1913 mayısının aynı gününde, bu hatırayı kutlamak için Develi dağında bir ziyafet tertiplemişlerdir. Fakat, bomba ile oynamakta olan **Şemsiyan**'ın elindeki bomba patlamış ve kendisi hemen oracıkta ölmüştür.

Kayseri bölgesinde, **Taşnaksutyun Komitasının** asıl faaliyeti, **Nubar Paşa**'nın Avrupa'da, **Doğu Vilâyetleri Meselesi**»ni söz konusu ederek dolaşmaya başladığı zamana rastlar. Bu sırada komita faaliyeti pek şiddetlenmişti. İcabında hücum ve taarruz için planlar hazırlanmış ve şubelere talimatlar gönderilmişti. Kayseri, Fense, Everek ve Çomaklı'da «**Nubar Cemiyeti**» adıyla dört tane şube açılmıştır. Şubeleri açan adam, **Kayseri Ermeni Mektebi** öğretmeni **Malkon Asador** idi. Bu şubeler vasıtasıyla, birçok yardımlar toplanarak Mısır'a gönderildi.

Seferberliğin ilânı üzerine **Hınçak** ve **Taşnaksutyun** reisleri, gerek Kayseri ve gerek Everek'te, isyan hazırlıklarını birlikte müzakereye başladılar. Yine silâh ve bombalar, her iki komita tarafından müştereken, şubelere ve çetelere paylaştırıldı.

Seferberliğin ilânı'ndan sonra, komitaların en önemli işlerinden birini de, **askerlik meselesi** teşkil etti. Bunun için, bütün şubelere çağrılanların gitmemeleri, askerlik çağında bulunanların ortadan kaybolmaları tebliğ edildi. Komitanın tebliğlerine uyarak, silâh altına çağrılanların büyük kısmı, bu çağrıya katılmamaya; katılanlar da

grup grup kaçmaya en müsait ortamda silâhlı olarak hareket etmek üzere gizlenmeye başladılar. İki komita arasındaki münasebet daha çok samimîleşti. Her tarafta **martin** ve ğra fişekleri için kurşun dökülmeğe ve Müslüman halka taarruz planları hazırlanmağa başlandı.

Everek'te **Asador** ve arkadaşları Amerika'dan büyük bir elektrik cihazı getirmişlerdi. Bu cihazdan elde edilen cereyan sokaklara gerilen tellere verilmiş ve böylece, Müslüman halkın ve askerlerin öldürülmesi denenmişti.

29 ocak 1914 tarihinde Amerika'da bomba yapımını öğrenerek dönen 30 yaşlarındaki **Kigork,** evini bomba imalathanesi yapmıştı. Bir gün, yaptığı bombalardan biri infilâk etti. Bir eli koparak parmakları bomba parçalarıyla odasının duvarlarına yapıştı. Sol bacağı ise dizinden koptu. karnının bir kısmı, kafasının yarısı parçalanmış olduğu halde vahim bir şekilde yere serilmişti. Eve koşan Ermeniler arasında fırıncı çırağı **Yusuf** adında küçük bir Müslüman çocuğu da eve girerek olayı yakından görmüştü. Bu çocuk vasıtasıyla da, hükümet meseleden haberdar olmuştu. Bu sırada, ortada bulunan üç bomba Ermeniler tarafından kaçırıldı. Gece kapıya dikilen Ermeni bir jandarmanın iştirakiyle de, bomba imaline mahsus âlet ve edevat ortadan kaldırıldı. Bu olay üzerine **Taşnak** ve **Hınçak** reisleri umumî bir toplantı yaparak, tahkikatın önünü almağa çalıştılar. Teğmen **Kuzucuoğlu Parsih** ile **Yanık Serkis** isimlerindeki iki şahsı, şefaat maksadıyla **İstanbul Patriği**'ne gönderdiler. Kayseri Ermeni Piskoposu **Hasrof Efendi** de tahkikatı zorlaştırmak için olanca kuvvetini kullanmağa başladı.

Piskopos, patrikhanenin en güzide komitacılarından olup, **Bükreş Kongresi**'ne katılmıştı. **Seferberlik** sırasında piskoposluğunu takdis ettirmek bahanesiyle Rusya'ya,

Eçmiyazin'e gidip gelmişti. Dönüşünde, Rusya'nın, «**Ermeni millî kurtuluş hareketi**»nin müdafaası için Anadolu'ya gelecek ordularına, Ermenilerin ne şekilde yardım etmeleri gerektiğine, Kafkasya'daki Ermenilerin nasıl hazırlandıklarına ve Rus ordularına nasıl öncülük edeceklerine dair müteaddit konferanslar vermişti. Yine bu papaz, komitanın bütün hareketlerini bizzat sevk ve idare etmiş olan seçkin, mutemet ve kıymetli bir ruhanî liderdi.

Bombanın infilâkinden sonra, Kayseri'deki **Hınçak** ve **Taşnaksutyun Komitaları,** evrak ve mühim vesikaları derhal yakarak, yerine âdi ve sahte defterler düzenlediler.

Tahkikat neticesinde; 1914 şubatı içinde Everek'te 30; 1916 martında 21; mayısta 11 bomba; Kayseri'de 90'nı aşkın muhtelif cinste bombalar; dinamit ve başka patlayıcı madde; 400'ü aşkın savaş silâhı; birçok mavzer tabancası ve rovelver bulunmuştur. Tahkikat genişledikçe gerek Everek'te ve gerek Kayseri'de bomba ve silâh sayısı fevkalâde artmıştır. Birçok talimat ve komita beyannameleri ele geçmiştir.

Develi'de, Ermeni mezarlığında bomba imaline mahsus âletler ve beyaz pamuk barutu; **Vasiloğlu Haci Parsih'in** bahçesinde büyük boyda 24 bomba; Fense'de Ermeni Kilisesi ile mektebinde 21 bomba ve 250 kurşun bulunmuştur. Bunlardan anlaşıldığına göre komitalar, Kayseri'yi mükemmel bir depo haline getirmişlerdir.

İsyan tertipleri ortaya çıkınca, köylere nisbeten daha ziyade müdafaası mümkün olan yerlerdeki seyyar çeteler, sakladıkları silâh ve bombalarıyla, yirmişer, otuzar kişilik gruplar halinde, İncesu, Devrevenk Efkere, Ekrek, vs gibi yerlerde faaliyete başladılar. Tecavüzler, süikast-

ler, adam öldürme ve yağmalar birbirini takip etti. Komitanın bu çevredeki faaliyeti ile isyan hazırlıkları, bu şekilde ortaya çıktı. Böylece, memleketin içerisinde patlayacak yüzlerce bomba ve silâh ele geçirilmiş oldu.

3 — BİTLİS OLAYLARI

Komitaların Van'dan sonra en çok önem verdikleri bölge, Bitlis ve Muş çevresi idi. Burası, bilhassa senenin her mevsiminde işlek olan ve sevkiyat için de müsait ve elverişli bulunan Van - Diyarbakır - Halep - İskenderun yolu üzerinde idi. Ayrıca Muş, Talori gibi yerler, eskiden beri Ermeni isyanlarında meşhur olmuş yerlerdi. Bunun için de, kıymetli yerlerdi. Bu bakımdan komitalar, bu bölgeye çok önem vermişlerdi. Teşkilât hazırlıklarını tayin ve idare için, en muktedir adamlarını ve delegelerini buralara tayin etmişlerdi. Patrikhane de **Meşrutiyet**'in ilânından sonra ve ondan önce Bitlis bölgesine en güzide papazlarını ve ruhanî reislerini gönderiyordu.

Gerek Van, gerek Bitlis, öteden beri komita faaliyet ve hareketlerine, Ermeni isyanlarına pek müsait bir bölge olmuştu. En büyük ve kanlı olaylar bu çevrede çıkmıştı. Ermenilerin takdis ettikleri yerli, Kafkasyalı çetebaşları, gruplarını bu bölgede teşkil ederek, en dehşetli isyanları buralarda çıkarmışlardı. Patrikhanenin ve komitaların, **Osmanlı İdaresi** aleyhine Avrupa'ya yaptıkları şikâyet ve müracaatlarında da daima bu iki vilâyetteki **«talanlardan, yağma ve katliamlardan»** (!) bahsolunmuş, **«ıslahat meselesi»**nde yine bu vilâyetler öne sürülmüştü.

Ermenilerin hükümete karşı olan durumunu anlamak için, yalnız bu bölgeyi incelemek yeter. Bu bölgeler, deni-

lebilir ki, bir gün bile, isyandan ve Ermenilerin taarruzlarından kurtulmamıştır. Komita reislerinin ileri gelenleri, bu bölgeyi dolaşarak, halkı maddeten ve manen isyana hazırlamışlardı. Memleketi asayişten ve emniyetten mahrum göstermek için, kendilerine faaliyet bölgesi olarak, bu vilâyetleri seçmişlerdi.

Ermeni şair ve yazarlarının eserlerine, millî destanlarına da, yine bu bölge ve buralardaki Ermeni hayatı konu olmuştu. **Meşrutiyet'in** ilânından önce, buralarda aylarca, senelerce süren hazırlıklardan sonra Talori, Muş vs. gibi yerlerde bir isyan çıkartılır, birçok Müslüman hanümanları söndürülürdü. Sonra da hemen İngiltere, Fransa ve diğer devletlerin kabinelerine hitaben hazırlanan telgraflar, yağdırılırdı. Yabancı ülkelerdeki komita şubeleri de **«İslâm Mezalimi»** (!) hakkında mitingler tertip eder ve parlamentolara muhtıralar verirlerdi. Böylece, buralardaki hayat şartlarını ve durumları bilmeyen kimseler de, Ermeni müdafii ve hamisi kesilirdi. Bu hal, muntazaman bugüne kadar (5) devam etti. Halbuki asıl mağdur mevkiinde bulunan, Müslüman halktı. Fakat bunlar mağdur iken zalim mevkiinde gösteriliyordu. Komita telkinleri olmadığı zaman, bu bölgelerde Müslüman ve Ermeni halk, çok rahat hayat sürüyorlardı. Muş ve Bitlis'in merkezlerinden ve civarlarındaki birkaç yerden başka, **diğer Ermeni köylerindeki Ermeniler, Ermenice bilmezdi. Bunlar Kürtçe konuşurlar, barış içinde bulunurlardı.** İki taraf, birbirinin haklarına riayet ve mukaddesatına hürmet ederlerdi. Daha sonra Rus politikasına âlet olan satılmış Komitacıların faaliyet ve telkinleri ve bir de iş bulmak için Amerika, Avrupa ve İstanbul'a gidip sonra memleketine dönen be-

(5) 1916 yılına kadar. (A.Y.)

yinsizlerin bozgunculukları neticesi; iki unsur arasında derin uçurumlar açıldı. Bu bölge de cehenneme döndü. Kafkasya, İran ve Trabzon yoluyla Rusya'dan; İskenderun vs. yollarıyla Mısır ve Amerika'dan silâh ve bombalar getirildi. Şurası kesin bir gerçektir ki, doğu vilâyetlerinin hiç bir yerinde Müslüman halk, Ermeniler kadar silâha sahip olamamışlardır. Müslümanların çifte ve Koval tüfeklerine, ağızdan dolma tabancalarına karşılık, Ermenilerin her köyünde otomatik Rus mavzerleri, bambalar, ğra, manliher, mavzer, vs. gibi müessir tabancalar bulunuyordu. Saldırı her zaman Ermeniler tarafından oluyordu. Müslümanlar ise, her zaman «**mazlum**» ve «**mağdur**» durumunda kalmışlardır. Buna rağmen Müslümanlar, daima Ermenilerin hamisi kesilen **İtilâf Hükümetleri** ve bunların konsolosları tarafından «**saldırgan**» olarak gösterilmiştir.

Buralarda komita teşkilâtı esasen mevcuttu. **Meşrutiyet'in** ilânından sonra bu teşkilât daha da mükemmel hale getirildi. Köylere varıncaya kadar çete ve fedaî kuruluşları, komita merkezleri açıldı. Ermeniler tamamen, komitanın verdiği talimatla harekete başladılar. Her köyü, genç okul öğretmenleri ve papazlar idare ediyordu. Komita müfettişleri, devamlı teftiş bölgelerini dolaşarak silâh vs. gibi meselelere ait komita kararlarını bildiriyorlardı. Ayrıca köylüler arasındaki ihtilâfları, komita talimatına uygun olarak hallediyorlardı. Yine, halkı hükümete yaklaşmaktan, resmî dairelelere müracaattan menediyorlardı. Silâh temininden kaçınanları ve hükümete müracaatta bulunanları cezalandırıyorlar, hatta bazılarına «idam» hükmü veriyorlardı. Bu durumu. o bölgeleri gezen herkes yakından bilir.

Asayişin, emniyetin, hayat ve mülkiyet haklarının olmadığını dışarıya karşı bağıran bu adamlar, memleketin huzur ve sükûn içinde olmasını, tabiatıyla istemezlerdi. Bunun için herhangi bir olay çıkmadığı ve ortada da bir sebep bulunmadığı zamanlar komitalar, ileri gelen Müslümanlardan birini öldürüyor veya bir Müslüman köyüne saldırıyordu. Olaydan sonra, alışılmış feryatlar, müracaatlar başlıyordu. Tabiî ki, Avrupa'daki yardakçılar da, «**Türk barbarlığı**»na, mazlum (!) Ermenilerin (!) uğradıkları zulümlere dair nutuklarına, konferanslarına, bu şekilde yine müsait ortamlar buluyorlardı.

Taşnaksutyun Komitası tarafından Van'da neşrolunan **Eşhadank** ve **Vandosp**; Erzurum'da neşrolunan **Hârâç** gazeteleriyle İstanbul'da çıkarılan **Âzâdamard** gazetesi ise, bilhassa yabancı ülkelerdeki Ermenilere, olayları istedikleri şekle sokarak bildiriyorlardı. Bunların neşriyatına; komitaların konsolosluklara verdikleri muhtıralara, yabancı devletlere çektikleri telgraflardaki mezalime ve katliamlara göre, bu vilâyetlerde tek bir Ermeni kalmaması gerekiyordu. Halbuki, bütün bu isyanlarda, ve olaylarda her zaman Müslümanlar ezilmiş, onlar vurulmuş, hanümanları söndürülmüştür. Ermeniler ise, her zaman himaye görmüş, sahip oldukları silâhlar ve teşkilâtları sebebiyle, karşı hareketlerden tamamıyla korunmuşlardır.

Bütün bu olaylarla komitaların güttükleri bir gaye vardı. O da; «**Ermenistan'ın Muhtariyeti**» idi. Balkan Harbi'nden sonra «**Doğu Vilâyetleri Reformu Meselesi**» çıkarıldığında, bu hareketler çok şiddetlendi.

Ermeniler, yabancı iki **Genel Müfettiş**'in tayinini, bu gayeye ulaşmak için ilk adım kabul ettiler. Cihan Harbi'nin çıkışı ise, Ermenilerin millî idealleri (!) için büyük bir nimetti.

Seferberliğin ilânı üzerine, **Taşnaksutyun Komitası,** Rusya'dan gereken talimatı almıştı. Buna göre; Van havalisinin idaresini meşhur komitacılardan Van mebusu **Veramyan**; Muş ve Bitlis çevresini de yine Van mebusu **Vahan Papazyan**'a tevdî etmişti. **Veramyan** Van'da, **Papazyan** da Muş'ta bulunarak birtakım hareketleri hazırlayıp idare etmeye başladılar. (6)

Ermeniler, **seferberliğe**; ilk sıralarda katılmağa ve **Osmanlı Hükümeti**'nin lehinde ufak tefek nümayişler yapmağa başladılar. Fakat, silâhlandırılan Ermeni askerî birlikleri, silâhlarını aldıktan sonra, kaçıp düşman tarafına iltihak ettiler. Çeteler, yollarda askerlik vazifelerini yapmaya giden Müslümanlara hücum ve taarruzlara başladılar. Bnunla beraber, bu saldırılar, Ermenilerin öteden beri giriştikleri zulümlerin yanında basit olaylar sayılabilirdi. Fakat, olaylar gittikçe önem kazanmaya başladı. Müslümanlar vatanî vazifelerine büyük bir heyecanla katılırken, Ermenilerin büyük bir kısmı bu kutsî vazifeye katılmıyor; katılanlar da silâhlarıyla birlikte kaçıyorlardı.

Nihayet 1914 yılı ocağında Bitlis'e bağlı Hizan Kazası'nın Ahkis tarafında Sekur köyüne kaçakların yakalanması ve asker celbi için gönderilen jandarma müfrezesini, köy halkı; **Osmanlı Hükümeti**'ne asker veremeyeceklerini ve hükümeti tanımayacaklarını söyleyerek silâhla karşıladılar. Yüzlerce mermi yağdırarak jandarmaları şehid ettiler. Daha sonra bu maktul jandarmaların cesetleri, gözleri oyulmuş ve taşlar arasında ezilmiş olarak bulundu.

---

(6) Komitaların **«askerî hareketler»** sırasındaki durumları **«Van Olayları»** bölümünde gösterilecektir.

Aynı durum, Korso, Ahkis, Bikri, Arşin, Taso gibi büyük ve kalabalık köylerde de vukubulmuştur. Buralarda Ermeniler tamamen silâhlı idiler ve isyan halinde bulunuyorlardı. Köylerine uğrayan veya yakınından geçen jandarmaları ve diğer Müslümanları öldürüyorlardı.

Van - Bitlis arasında Gevaş yolu, askerî nakliyat için en mühim yollardan biriydi. Bilhassa buradan geçen telgraf hattı, ordunun en mühim haberleşme vasıtalarındandı. Bu bakımdan komitalar bu yola çok önem veriyorlardı. İlk olarak Gevaş telgraf hattını ve haberleşmeyi kestiler. Mezkûr yolu kapattılar. Gönderilen askerî birliklere üç gün mütemadiyen ateş yağdırdılar.

Taso ve Sekur köylerinde isyan devam ederken yine merkeze bağlı büyük bir köy olan Viris'de de 7 şubat 1914'de çarpışmalar oldu. Öldürülen şakiler arasında Van'da Hordis köyü papazının oğlu olup, o çevrede büyük şöhreti olan ve çarpışmaları idare için bilhassa Van'dan gönderilen **Vahan** ile çetebaşı **Kalon**'un cesetleri ile Van komitacılarından **İşhan**'a ait damgalı kısrak bulundu. Hizan ve Bitlis civarında isyan başlar başlamaz Muş ovasında da olaylar baş gösterdi. Sancağa bağlı Seronk köyüne asker celbi için giden müfrezeye, köy civarındaki siperlerden ateş açılarak saatlerce kurşun yağdırıldı. Jandarmalardan bir kısmı şehid edildi. Aynı zamanda Akan nahiyesine bağlı Küms köyüne giden nahiye müdürüyle beraberindeki jandarma müfrezesi, oturdukları evde kurşuna tutularak sekiz saat üzerlerine ateş edildi. Jandarma ve sivil 9 kişi şehid düştü. Nahiye müdürünün bulunduğu ev kapatılarak isyancılar tarafından ateşe verildi. Buradaki çatışmaları idre edenlerin Muş **Taşnaksutyun** delegesi **Rupen** ve komita reislerinden meşhur **Esro** olduğu ve isyanın **Papazyan** tarafından idare edildiği bir kere daha aydınlığa kavuştu.

Şubat içerisinde Küms köyünden çıkarılan şakilerin, Muş'a yakın **Çanlı Manastır**'a (7) geldikleri haber alındı. 13 şubat 1914'te arama yapmak için Muş'a 3,5 saat mesafedeki **Arrak Manastırı**'na müfrezeler gönderildi. Papazların kimse olmadığı hakkında teminatına rağmen, müfrezenin manastıra yirmi adım yaklaştığı bir sırada, açılan yaylım ateşiyle, müfreze komutanı Jandarma mülâzım (teğmeni) **Ahmed Efendi** ile emri altındaki jandarmalardan bir kısmı şehid düştü. Manastırdaki şakiler de ruhbanın yardımları ile geceleyin kaçmayı başardılar.

Yine asker toplanması için Hizan'a giden Bitlis Jandarma Alayı Komutanı ile beraberindeki müfrezenin Karkar deresinde yolları kesilerek, üzerlerine yedi saat ateş edildi. Jandarmalardan bir kısmı şehid düştü. Meşhur Erzurumlu **Lato** da, beraberindeki Van fedaîlerinden meydana gelen çetesiyle Mokes ve Hizan çevresinde faaliyette bulunuyordu.

Ermenilerin bu isyanlardan maksadı; askerî muhabere, ulaşım ve hareketleri ihlâl, askerî kuvvet ve birlikleri meşgul etmekti. Bu maksatla Bitlis'te ellerinden gelen her şeyi yaptılar.

---

(7) :Esasen çeteler için en uygun ve emin sığınak yerleri kiliseler ve manastırlardı. Van, Erzurum, Bitlis ve Adana'da sıkışan veya isyana hazırlanan çeteler, daima büyük ve kârgir kiliselerde toplanmışlar, ruhanî reisler ve kilise rahipleri tarafından himaye görmüşlerdir. Kiliseler, aynı zamanda silâh ve bomba deposu olarak kullanılıyordu.

4 — ERZURUM OLAYLARI

Ermeniler tarafından **«Garin»** adı verilen bu bölge de, komitalarca fevkalâde önemli bulunuyordu. Rus Ermenileri, Kafkasya'dan, Osmanlı topraklarına geçmek için daima, bu bölgeyi seçmişler; ayrıca mühim merkezlerden birisini de burada kurmuşlardı. Hatta **«Doğu Vilâyetleri Reformu Meselesi»** neticesinde tayin olunan **Genel Müfettiş**'lerle daha yakından temas etmek ve komita şubelerine talimatı zamanında yetiştirmek için **«Taşnaksutyun Şark Bürosu»**nu da bu bölgeye nakletmeyi kararlaştırmışlardı.

Taşnak Komitası'nın son genel kongresi de, yukarda görüldüğü gibi, Cihan Harbi'nden önce Erzurum'da toplanmıştı. Erzurum; Trabzon - Van yolunun ortasında bulunduğu için, hem kara yoluyla Kafkasya'dan ve hem de Trabzon yoluyla Batum, Köstence vs. gibi yerlerden muntazaman bilgi alır, buradan iç vilâyetlere silâh vs. gibi şeyleri transit olarak naklederdi.

Bu vilâyet de, senelerce Ermeni isyanlarına ve katliamlarına sahne olmuştur. Rus ve İngiliz konsolosları burada, çok büyük entrikalar çevirmişlerdir. Komitalar, bilhassa eski Erzurum isyanlarında kendilerini teşvik eden, silâh veren, himaye vaadeden ve en şiddetli olayları çıkarttıktan sonra iltica etmek isteyen komita liderleri, suratlarına karşı konsoloshane kapılarını kapayan Rusları unutmamalıydılar.

Seferberliğin ilânı'ndan sonra, bu vilâyet **«harp bölgesi»** olduğu için, merkezdeki ve Beyazıt Sancağı'ndaki Ermenilerin büyük bir çoğunluğu, kendi silâhlarıyla; silâh

altında bulunanlar da kaçmak suretiyle Ruslara iltihak etmişlerdir. Rus Hükümeti, bunları bir kat daha silâhlandırarak ve kendilerinden özel çeteler meydana getirerek huduttan içeriye sevketmiştir. Bunların yaptıkları kötülüklerden ve zulümlerden ileride bahsedilecektir. Bu vilâyette en çok dikkat çeken olaylar, Erzincan Sancağı'nda vukubulmuştur.

Burada, **seferberliğin ilânı** ile, Müslüman halk toptan, Askerlik Şubelerine başvururken; birçok Ermeni, evlerinde gizlenerek kendilerini dış ülkelere çıkmış gösterdiler.

Piskoposluk, patrikhanenin rızası ve tasvibiyle, para bedeli olan 43 lirayı vermek isteyenlerden, bu paranın yarısını alarak bunlara «**Diyakos**» ünvanını verdi. Taş oyuklarına, duvar kalıntılarına kilise ismini vererek, birçok Ermeniyi bu kiliselerin rahip ve müstahdemi sıfatıyla askerlikten kurtarmağa çalıştı.

Nakliye vasıtaları ve harp vergileri hususunda her türlü hileye başvurarak, **Osmanlı Ordusu**'nu vasıta sıkıntısıyla karşı karşıya bıraktılar. Açıkça düşmanlarımızı tutarak onların muvaffakiyetleri için kiliselerde dua etmeye başladılar. Dost ve müttefiklerimize başarısızlıklar ve uydurma hezimetler isnat ettiler. Böylece halkın manevî kuvvetini ve moralini bozmaya çalıştılar. Hatta Erzincan'da **Taşnaksutyun Şubesi** üyeleri, «**Rus**» ve «**Osmanlı**» diye seçtikleri iki horozu döğüştürmüşlerdir. «**Rus**» kabul ettikleri horoz yenilince, buna müthiş bozulmuşlar ve aynı işi tekrar etmişlerdir. Fakat «**Rus**» damgalı horoz tekrar yenilince çok üzülmüşlerdir. Bu gibi olaylar, Erzincan halkının yakından bildiği olaylardır.

Ermeniler, Erzincan'da kendilerini en az bir sene idare edecek erzak ve buğdayı ve bir kısım zarurî ihtiyaç mad-

desini seferberlik ilân edilir edilmez hazırlamışlar ve bunları kuyulara, evde kapıları sıvanmış kiler ve odalara depo etmişlerdir. Böylece; hem Osmanlı hükümetini sıkıntıya sokmak ve hem de, her ihtimale karşı düşmanlarımıza malzeme ve yiyecek hazırlamak gibi hainee davranışlarda bulunmuşlardır. Bu ihanetler, daha sonra yapılan aramalarda meydana çıkmış, ve kapıları sıvanmış odalar ve kilerlerden, böylece haberdar olunmuştur.

Seferberlik üzerine, Erzincan Ermenilerinin de, hemen hemen dörtte üçü İran ve Rus sınırlarından geçerek, Rusya'ya kaçmışlardır. Nizamiye ve işçi taburlarına alınan Ermeniler de buralardan kaçarak, yollarda rastladıkları, hastalıklarından dolayı hava değişimine çıkan Müslüman askerlere saldırıyorlardı. Köylerinde erkeksiz kalan namuslu Müslüman kadınları ve çocukları tehdit ederek, tarlalarına salmıyorlardı. Bu durum, vatanî görevini yapmak için ailesini geride bırakarak cepheye giden Müslüman halkı, düşündürüyordu.

Komitacılar, 1914 kasımında Kemah'ın Karni köyü civarında «Çanlı Vang Manastırı»nda toplanarak, bazı isyan planları hazırlamışlardır. Fakat, çevrenin kontrol altında bulundurulması ve buraya sığınan kaçaklardan bazılarının tam zamanında yakalanması, bu hazırlığı kursaklarında bırakmıştır.

Yine komitacılar, Erzincan'a bağlı kaza ve köylerde dehşet saçarak, cepheye gitme hazırlığı içinde bulunan Müslümanları, ailelerinin başında bulunmaya zorladılar. Geceleri Müslüman evlerine girerek masum çocuk ve kadınları öldürüyorlardı. Bu gibi olayların cereyan ettiği çeşitli yerlerde yapılan aramalar sonunda, binlerce silâh ve bomba ele geçirilmiştir.

Erzincan piskoposluğu ile bazı evlerin mahzenlerinde bini aşkın kaçak yakalandı. Bu kaçakların muhafazası ve ihtiyaçları, Ermeni piskoposu tarafından temin edilmişti. Hükümetin silâh araması yapacağından şüphelenen bazı Ermeniler de ellerindeki silâhları Fırat nehrine attılar.

1913 yılında, bomba infilâklarıyla meşhur olan Erzincan'ın da Kayseri gibi, komitalarca bomba deposu haline getirildiği ve bombaların kiliselere gömüldüğü haber alınmıştı **Surp Agop Kilisesi**'nden çıkarılan bir bombanın tutuşmasıyla, diğer yüzlerce bombanın infilâki, duyulan haberleri doğrulamıştır.

Azgın bir komitacı olan ve sırf bu yüzden patrikhane tarafından Kemah'a tayin edilen Kemah Ermeni piskoposu, başına topladığı fedaîlerle, Müslüman halka görülmedik zulümler yapmıştır. **Çanlı Vang**'a sığınarak bir müddet dayanan piskopos, en sonunda çatışma sırasında öldürülmüştür.

Suikastler, memur ve askerlerin, herkesin gözü önünde kurşunlanması olayları, kasabada basit birer olay haline geldi. Evlerde özel hazırlıklar yapıldığı; gizli yollar, mazgallar, delikler, evleri birbirine bağlayan yeraltı dehlizleri yapıldığı görüldü. Erzincan ve Tercan arasında önemli bir yol olan Sansa şosesinde çalışan işçiler arasındaki Ermeniler, yol açmaya yarayan teknik âletleri imha ettiler. Bir kısım askerin, bu arada kondoktör **Fehmi Efendi**'nin ölümüne sebep oldular.

Tutuklanan Erzincanlı **Papazyan Dikran** adındaki şahıs, **«üç - beş gün daha geçmiş olsaydı komitaların, Erzincan'ı tamamen ateşler içinde bırakacaklarını, yakıp yıkacaklarını, bütün Müslümanları ve askerleri doğrayacaklarını, fakat, hükümetin uyanık davranması sebebiyle bu teşebbüsün muvaffak olmadığını,»** itiraf etmiştir.

5 — ELAZIĞ OLAYLARI

Seferberlik'ten sonra, bu vilâyette de firarlar ve Müslüman halka, kanlı tecavüzler vuku buluyordu. Bu bakımdan, her vilâyette görülen bu tip firar ve tecavüz olaylarından bahsetmeyi fazla gördüğümüzden; yalnız önemli bir-iki olayı zikretmekle yetineceğiz.

İngiliz Konsolosluğu tercümanı olan, Osmanlı uyruklu bir Ermeni, Onbirinci Kolordu hakkında, bizzat dolaşarak birçok bilgi toplamıştır. Topladığı bilgiyi konsolosa vermiş, o da bunu rapor halinde İngiliz Sefareti'ne göndermiştir. İşte bu gönderiliş sırasında mezkûr rapor, ele geçirilmiştir. Tercüman Ermeni, Rusya'nın harp ilânından evvel, Beyrut yoluyla Kıbrıs'a kaçmayı başarmıştır. Ayrıca, vilâyet içindeki Ermenilerin, «Paskalya» yortularının, Rus bayrağı altında kutlanması temennilerine dair mektuplar ele geçirilmiştir.

Dersim Kürtlerini hükümet aleyhine teşvik etmek ve onlarla ittifak hazırlamak üzere, İstanbul'dan ve Rusya'dan, Dersim'e birçok komitacı gönderilmiştir. Bu komitacılardan birisi, elinde İngiliz, Rus ve Fransız bayraklarının resimleri ve Kürtleri Ermenilerle ittifaka hazırlamağa ve onlardan bu hususta yemin almağa memur olduğunu bildirir, İngilizce bir vesika olduğu halde Dersim'de çalışırken yakalanmıştır.

Eğin'den, orduya gönderilmek üzere hububat biriktirilmiş olan umumî anbarların bitişiğindeki bir Ermeni dükkânında yangın çıkarılmak istenmiştir. Vilâyetin ordu için toplanmış olduğu erzakın yakılması için, Eğinli Filipos adında ve 20 yaşında bir genç görevlendirilmiştir. Bu genç, üzerine 4 bomba, üç kilo gazyağı alarak, Ermeni dükkânına girmiş ve dükkânı tutuşturmak isterken dük-

kân sahibi tarafından görülmüştür. Dükkân sahibi Ermeni, Komitacı Ermeni'nin yangını başka bir yerden çıkartmasını istemiş, fakat genç Ermeni, dükkân sahibini öldürerek, dükkânı ateşlemiştir. Bu arada dükkânın bir kısmı ile beraber kendisi de yanmıştır. Yangın, dükkân tamamen yanmadan söndürülmüştür.

Filipos'un, bu sabote işine, Eğin Ermeni Piskopos vekilinin teşvikiyle girdiği ve durumdan birçok şahsa da haber verildiği, evinde bulunan evraktan anlaşılmıştır.

Başta, en büyük ruhanî reisleri olduğu halde hükümete itaat ettikleri, yanlarında katiyen silâh bulundurmadıkları hususunda teminat veren Ermenilerin, bütün iddia ve ısrarlarına rağmen yapılan aramada, aşağıdaki tahrip vasıtaları bulunmuştur:

Beşbini aşkın silâh, üçyüz kadar bomba, kırk kilo bomba fitili, ikiyüz paket dinamit, beşbin adet dinamit misketi vs... Ele geçirilen bu vasıtalar, bütün ülkeyi ortadan kaldırmak için yetip de artardı. Arapkir piskoposluk binasının çatısında silâh ve bombadan başka, gerektiği zaman derviş kılığına girmek üzere, iki takım derviş elbisesi ve benzeri malzeme bulunmuştur.

1914 yılının ocak ve şubat aylarında, Müslüman askerlerden yaralı ve hasta olarak evlerine terhisle gönderilenlerden bir çoğunun, yollarda uğradıkları Ermeni köylerinde çok gaddarca öldürüldükleri anlaşılmıştır.

Ruslarla harbe girişimizden önce ve sonra; Rus Ordusu'na yardımı ve **Osmanlı Hükümeti** aleyhine hareket etmeyi millî ve mukaddes bir vazife bilen Ermenilerden birçoğu, taburlar teşkil ederek Van tarafına ve İran hududuna koşmuşlardı. Bunlardan büyük bir kısmını da **Osmanlı Ordusu**'ndan kaçan ve yabancı ülkelerden gönüllü olarak gelen Elazığ Ermenileri teşkil ediyordu.

6 — DİYARBAKIR OLAYLARI

Ermeniler bu çevrede, Müslüman halka nazaran azınlıkta oldukları halde, komita teşkilâtını ve isyan hazırlıklarını ihmal etmemişlerdi. **Seferberlik** üzerine komitalar; buradaki teşkilâtlarına da, Rus işgalini kolaylaştırmak, buna karşılık Türk Ordusu'nun hareketini zorlaştırmak ve firar gibi hususlarda emirlerini bildirmişlerdi.

Harpten evvel, komitanın bu çevredeki ümidi çok kuvvetli idi. Onun için, küstahlıkları ve cüretkârlıkları da o kadar ileri gitmişti. En tedbirli Ermeniler bile pervasızca hükümete ve Müslüman halka karşı Rus zaferini ilâna kalkışıyorlardı. Varlığına inandıkları ilmî, fikrî ve iktisadî üstünlüklerine (!) dayanarak, «**istiklâl**» iddiasında bulunuyorlardı. Toplantılarda, mekteplerde ve törenlerde kalplerindekini açığa vuruyorlardı. Evlerine, okullarına, piskoposluk binalarına ve kiliselerine Ermeniliğe ait levhalar, Ermenistan haritaları ve komita liderlerinin resimlerini asıyorlardı. Müslümanları tahkir ediyorlar, hükümetin icraatını kötülüyorlardı. Bu şımarıklıklar ve taşkınlıklar, daha sonra, büyük çoğunluğu Müslüman olan Diyarbakır gibi bir şehirde, polis ve jandarma devriyelerini gezdirmemek, Ermeni mahallelerinden geçen Müslümanlar üzerine pislikler atmak ve onları tahkir etmek derecesine kadar vardı.

Askerliğe gitmeyenlerle, silâhları ile birlikte ordudan kaçan veya kaçırılanlar «**Dam Taburu Askerleri**» adıyla, Ermeni mahallelerinde damdan dama dolaşarak bütün ihtiyaçlarını, «**harp vergisi**» şeklinde toplamaya, vermek

istemeyenleri ise tehdide başladılar. Rusların Azerbaycan'dan birkaç kilometre ilerledikleri haberi üzerine, buradaki komita şubesi «**Dam taburu**» mensupları elli kadar fedaî ile beraber resmî daireleri ve şehrin çeşitli yerlerini bombalamayı kararlaştırmışlardı. Bombalama olayından meydana gelecek şaşkınlıktan ve çıkarılacak yangınlardan istifade ederek, şehrin önemli bölgelerini işgal etmek, Müslüman halkı katletmek gibi hususları, karar altına almışlardı.

Kaçakların ve «**Dam Taburu**» adı altındaki isyancıların yakalanması için yapılan aramada, mahut taburu teşkil eden 500 şahıs, silâhlarıyla birlikte ele geçirilmiştir. Birkaç gün sonra da, **Taşnaksutyun Ermeni mektebinde duvarda asılı olan haritanın arkasındaki gizli bölmede, ordudan kaçmış dört firarî yakalanmıştır. Ermeni fedaisi olan bu dört şahsın, önemli suikastlar yapmak için, mezkûr gizli bölmeye komita ileri gelenleri ve Ermeni piskoposu tarafından, saklatılmış oldukları ve yine onlar tarafından beslendikleri anlaşılmıştır.**

Bombaların ve yasak silâhların özel şekilde imal edildiği ve bunların, kapısı tuğla ile örülmüş bir mahzende saklandığı ihbarı alınmış ve 14 nisan 1915'de bir arama yapılmıştır. Bu arama neticesinde, vilâyetin merkezinde 60'ı aşkın bomba, kutularla dinamit kapsülleri, kangallarla dinamit fitilleri, dinamit barutları, yüzlerce mavzer, manliher, ğra, mavzer tabancaları ve çeşitli markada tüfekler ele geçirilmiştir. Ayrıca evlerin gizli mahzenlerinde, yeraltı dehlizlerinde ve kovuklarda gizlenmiş bini aşkın asker kaçağı Ermeni yakalanmıştır. Tahkikat neticesinde, komitaların buraya da, aynen daha önce zikrettiğimiz tarzda, talimatlar çıkardığı anlaşılmıştır. Verilen

talimatlarda şu hususlar dikkati çekiyordu: **Van tarafında Ruslar başarıyla ilerlerse, bütün Ermeniler, hazırlanan plan ve verilen emir gereğince ayaklanacaklardı. Müslümanları öldüreceklerdi, şehri ateşe vereceklerdi. Resmî yerler bombalarla uçurulacak, Kafkasya hududundaki Türk Ordusu geriden tehdit edilecek ve böylece Osmanlı Hükümeti meşgul edilecekti. Bütün bunlarla, hükümet, Ermeni tekliflerini kabule zorlanacak ve Rusların Doğu vilâyetlerini işgali kolaylaştırılacaktı.** Bu maksatla bomba ve silâh tedariki için, başta Ermeni piskoposu olduğu halde, ruhanî liderlerin ve komitacıların, en fakir Ermeniden dahi, vergi aldıkları ortaya çıkmıştır. Yapılan arama vilâyete bağlı yerlere de teşmil edilince, her yerde hatta en küçük köylerde bile, birçok yasak silâh ve patlayıcı madde bulunmuştur.

Silâhlar, patlayıcı maddeler ve önemli tahrip âletleri tarlalara, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına ve mahzenlere gömülmüştü. Bununla beraber, elde edilen silâhların, mevcudun onda birini geçmediği anlaşılmıştır. Bu nisbet diğer vilâyetlerde de, aynen böyledir.

Kaçaklarla, takibattan korkan fedaîler; Muş, Kığı, Bitlis, Van, Talori gibi yerlerden gelenlerle birleşerek her tarafa taarruz etmekte ve rastladıkları asker ve sivil Müslümanları öldürmekteydiler. Askerî erzak ve levazım birliklerini arayarak taaruzlarını bunlara yöneltmekteydiler.

Bir zamanlar, bu bölgede erzak sevkiyatı, Ermenilere yaptırılıyordu. Sonradan bunlardan mühim bir kısmının, yerlerine varmadığı anlaşılmış ve ne olduğu bilinememiştir. Ermeni çetelerinin bu çevrede yaptıkları cinayetlerden ilerde bahsedilecektir.

7 — SİVAS OLAYLARI

Sivas da, Ermeni ihtilâl ve isyanlarına öteden beri sahne olmuş; bilhassa 1894 isyanlarında Merzifon, Amasya, Tokat vs. gibi kendine bağlı yerlerdeki olaylarla meşhur olmuştu. (8) Bu bölgenin de, komitalarca, Erzurum derecesinde bir önemi vardı. Meşhur **Danyel Çavuş, Murat** vs. gibi birçok çetebaşları Sivas'a bağlı yerlerden çıkmışlar ve buralarda kanlı olaylar meydana getirmişlerdi.

Meşrutiyet'in ilânından sonra bu vilâyetteki olaylar, daha açık bir şekilde, cereyan etmiştir. Bunlar, aynı zamanda Ermenilerin emellerini çok açık şekilde göstermektedir. Bu hususta elde edilen bilgiler ve cereyan eden olaylar şöyledir:

Sivas'a bağlı yerlerden Şebinkarahisar ve Suşehri bölgesi, komitalarca **«stratejik»** ve **«politik»** bir önem arzediyordu.

1908 İnkılâbının getirdiği seyahat serbestisini, Ermeniler daha **Meşrutiyet'in** ilk günlerinden itibaren, silâh satış ve dağıtımı ve bomba imali için, büyük bir fırsat bildiler. Görünüşte, **Meşrutiyet** hakkında bilgi vermek için köyleri gezen **Taşnaksutyun** üyeleri, köylülere şunları anlatıyorlardı: **«Türklerin, Meşrutiyet ve Hürriyetten maksadı Ermenileri kesmektir. Eşitlik ve kardeşlik (müsavat ve uhuvvet) kelimelerine sakın aldanmayın. Ermeninin hürriyeti, silâh ve bombasıyla elde edilecektir. Ökü-**

(8) Bu kitabın yazıldığı yıllarda, Anadolu'nun mülkî taksimatı, bugüne nazaran değişikti. Anadolu, aşağı yukarı 20 vilâyete taksim edilmişti. Bu bakımdan Amasya ve Tokat, Sivas vilâyeti'ne bağlı **«sancak»**lardı. İlerdeki sayfalarda Yozgat'ta cereyan eden hadiseler de, bunun gibi, **«Ankara Olayları»** başlığıyla geçmektedir. (A.Y.)

zünüzü satıp bomba ve silâh tedarik etmeye çalışın.» Bu propagandanın ardından, daha önceden hazırlanan plan gereğince Ermeni silâh tüccarları köylere çıktılar. Köylü de, elindekini avucundakini, henüz kullanmasını bilmediği silâha verdi. Şebinkarahisar ve Suşehri köylerindeki köylüleri silâhlandırmak için çalışanların başlıcaları şunlardır: Pinganlı **Piza Mıgırdiç**, Göğdünlü **Murat**, Suşehrili **Dakis yan Atam**, Şebinkarahisarlı **Karagözyan, Hamayk.. Balkan Harbi'nin** başlangıcına kadar silâh satış ve dağıtımı ve Türklere karşı Ermenilerin kin ve düşmanlıklarının artırılması için çalışılmıştır. Türkler, «**kardeşlik**»i, bilhassa Ermeniler için, kelimenin gerçek mânâsında anlayıp kabul etmişlerdi. Bunun için Ermenilere karşı mümkün olduğu kadar tevazu göstermiş, bunu hareketleriyle de isbat etmişlerdi. Muratların ve Mıgırdiçlerin uğradıkları yerlerde, Türklerden gördükleri hüsnükabuller, «**kardeşlik**» gayesinden başka bir şey gütmez. Yine, **Meşrutiyet**'in ilk yıllarında kasaba ve hatta köylerde, bunlara gösterilen alâka, mazinin üzücü olaylarını unutturan «**kardeşlik**» hislerini ifade eder.

Balkan Harbi sırasında ve harbin sonunda Ermeniler, pusular kurarak jandarmalar üzerine ateş etmişler ve mahallî bazı olaylar çıkartmayı denemişlerdir. Böylece ihtilâlci niyetlerini ufak çapta ortaya koymuşlardır.

1913 yılının ağustos ayında ve Ramazan içinde, tatil münasebetiyle Şebinkarahisar ve Suşehrini gezmek için çıkan Amerikan muallimlerinden **Mister Hoborg**, Şebinkarahisar'dan dönüşünde, Suşehri'nde gece bahçede yatmaktayken, martin kurşunuyla öldürülmüştü. Başlangıçta katillerin Müslüman oldukları sanılarak, birçok zavallı tutuklanmıştı. Muhakeme, Konsolos vekilinin huzurunda, altı ay devam etmiştir. Hükümet ve mahkeme, bütün kuv-

vetiyle failleri bulmaya çalışmış, maznun ve şahit sıfatıyla yüzden fazla şahıs çağırılmış ve tevkif olunmuştur. Fakat neticede cinayetin, başka eller tarafından siyasî maksatlarla işlenmiş olduğu anlaşılarak, itham edilen ve maznun olarak bilinen Müslümanların beraat ve tahliyelerine karar verilmişti. Gerçi cinayetin faili meydana çıkmamış ise de, o sırada -ki Balkan Muharebesi'nin Ermenilere bir kuvvet ve cesaret verdiği zamandı- Ermeniler büyük ümitlere düşmüşler, komitalar faaliyete geçmişlerdi. **Bağımsız Ermenistan'ın** kurulması için, Avrupa'da adamları siyasî mahfilleri dolaşırken, bir taraftan da Türkiye'yi **«asayişten mahrum»** ve Türkleri **«barbar»** göstermek ve kendi dâvâlarında haklı olduklarını isbat etmek gerekiyordu. İşte bu düşünceyle, **Hoborg'un** hayatına kastedilmiş ve öldürülmüştür.

Yine 1913 yılı ekim ayı içinde, kalabalık bir Ermeni kitlesinin bulunduğu Suşehri'ne bağlı Ezbider nahiyesi papazı **Kerih,** açık hareketleriyle, hükümetin haklı olarak şüphesini çekmişti. Döğme ve işkence hareketlerinde bulunduğu şayi olmuş ve bir hırsızlık dolayısıyla da Papaz **Kerih'in** evi aranmıştı. Papazın evinden, çalınan eşyadan başka, çeşitli yasak silâhlar ve birçok cephane çıkmıştır. Hükümetin asıl aradığı da bu idi. Tabiatiyle **Kerih,** mahkemeye verilmiştir. Hırsızlık fiilinden dolayı suçüstü olarak yakalanan **Kerih'in** tevkifinde, Şebinkarahisar Piskoposluğu'nun gösterdiği telâş ve tahliyesi için giriştiği teşebbüsler, ibret vericidir. Bu mesele, şu gerçeği ortaya çıkarmıştır:

Kerih'in her türlü faaliyeti, piskoposluğun bilgisi dahilinde ve onun arzusuyla yapılıyormuş. **Kerih,** Ermenilere, onları döverek ve tehditle, silâh vermiş. Hükümet nazarında, âdi bir hırsız olduğu, kanunen tesbit edilen **Ke-**

rih, hâlâ piskoposluğun en sevilen bir ferdi idi. **Kerih**'in çok açık ve delilli-isbatlı fiilerinden dolayı tahliyesi mümkün olmayınca, piskopos efendi, **Kerih**'in hatırı sayılan biri olduğunu ileri sürerek, hapishanede diğer tutuklulardan ayrı bir yerde ve hususî bir odada bulundurulmasını ısrarla istemiştir. Bunun için, bazı makamları, «aracı» olarak kullanmıştır. Hakikaten papaz **Kerih**'in piskoposluğun emellerine çok büyük hizmetleri dokunduğu, daha sonra Şebinkarahisar isyanında Ermenilerin başında silâh ve bombasıyla gösterdiği hizmetiyle anlaşılmıştır. Oysa ki **Kerih** hükümet nazarında bir hırsız ve bir hayduttan başka bir şey değildi. Bu durumu; patrikhane ve piskoposluk tarafından, pek muhterem tanınmasına rağmen, kanunî delillerle ortaya çıkmıştı. Çalınmış eşya ve silâhlar, hükümet görevlilerinin ve birçok Ermeninin huzurunda, papazın evinden çıkarılmıştı.

1914 yılında **seferberliğin ilanı**'na kadar, bazen açık ve saldırgan, bazen de gizli devam edegelen Ermeni isyan ve ihtilâl hazırlıkları, bu tarihten itibaren yeni bir devreye girmiştir. Seferberliği bildiren tebliğler, süratle köylerde ve kasabalarda gerekli yerlere asılınca, henüz bir şey anlamayan Ermeni köylüleri, Müslüman köylülerle birlikte, askerlik şubelerine müracaat etmişlerdir. Bununla birlikte şubelerde kayıtlarını yaptıran Ermeniler, cepheye gitmek yerine evlerine veya köylerine dönmüşlerdir.

Şebinkarahisar'ın Yaycı Ermeni köyü papazı **Sponil**, Müslüman halk nazarında bir papaz değil; bir komitacı, piskoposluğun millî işlerini yürüten ve onun, silâhlı bir kuvveti olarak tanınmıştı. **Sponil**, ruhanî mesleğe geçmezden evvel, bilfiil Ermeni haraketlerini idare etmekle meşhurdu. **Sponil** ruhanî kisveye sonradan bürünmüş ve onu,

Ermeni ideallerinin kilise dışında olduğu kadar, kilisede de nüfuz kazanmasını temin için bir âlet olarak kullanmıştır. Kasım ayı içinde, görünüşte patrikhane ve piskoposluğun aidatını toplamak için, Suşehri Ermeni köylerine gönderilen papaz **Sponil** Alamelik, Müşeknis, Pürk, Kirtanuhu ve Ezbider köylerine uğrayarak, kilisede Ermenileri başına toplayıp onlara şu telkinlerde bulunmuştur: **«Osmanlılar, mağlup olacakları savaşa girdiler. Biraz sonra Ruslar, Erzurum'dan girip buraya kadar geleceklerdir. Ruslar önden biz arkadan, Osmanlı Ordusu'nu meşgul edeceğiz. Size vaktiyle verilen silâhların kullanma zamanı geldi. O zaman silâhları almakta tereddüt gösteriyordunuz. Bugün anlayacaksınız ki, silâhlar elimizde kötü âlet değilmiş. Hayatını feda ederek silâh dağıtmaya çalışanları siz de takdis edeceksiniz.»** Papazın bu ifade ve telkinleri, aşağıda izah edilecek Pürk tahkikatıyla ve bütün delilleriyle ortaya çıkmıştır.

Yaycı papazının aidat toplamasından üç beş gün sonra, Pinganlı **Piza Mıgırdiç,** deri ticareti bahanesiyle köyleri teftişe çıkmıştır. **Piza Mıgırdiç,** Suşehri'nde ve Şebinkarahisar'da deri tüccarı olarak tanınır ve fakat köylerden, ufak bir kuzu derisi bile satın aldığı görülmemiştir. Aslında, **seferberlik** ve harp dolayısıyla ne aidatı düşünecek, ne de ticaret yapacak köylü ve tüccar bulunmuyordu.

Piza Mıgırdiç de papazın uğradığı köylere uğruyor ve evvelce dağıttığı silâhların durup durmadığını, işe yarayıp yaramadığını kontrol edip deftere geçiriyordu. Silâh atmakta henüz alışkanlığı olmayan Ermenilere silâh kullanma talimleri yaptırıyor, her şeyin hazır olduğundan, ufak bir ihtilâl haraketinin Osmanlı hâkimiyetini hercümerç edeceğinden, köylülerin anlayıp ikna olacağı şekilde bahsediyordu. Yalnız Sivas bölgesinin, 30 bin silâhlı Er-

meni kuvveti hazırladığını, Türklerin eli silâh tutanlarından işe yarar kimsenin, köylerde kalmadığını da, sözlerine ilâve etmeyi unutmuyordu.

Piza Mıgırdiç'in teftişini, aralık ayı başlarında Ş. Karahisar Piskoposu **Vagnak Efendi**'nin Ezbider seyahati takip etmiştir. Ermeni piskoposunun, köyleri gezmesi, içinde bulunulan durum bakımından uygun olmadığından, gereken talimatı ve telkinleri Ezbider manastırında yapmış ve **Şebinkarahisar Taşnaksutyun Kulübü** üyelerinden mahkeme azası **Hüsrev**, tüccardan **Hosesyan, Vahan Karagözyan** ve **Hamayk**'ın çizdikleri, Şebinkarahisar Sancağı ihtilâl hareketi planını dinlemiş ve bu planı uygulayacak şahıslar hakkında bilgi almıştır.

Ermeniler, «**bütün hazırlıkları tamamladıklarını ve muvaffak olacaklarını**» sanıyorlardı. Ancak, bir noktada aldanmışlardı. O da; «**Köylerde, silâh tutan Türk kalmadı. Mukavemetsiz, gayemize erişeceğiz**» tarzındaki düşünceleriydi. köylüler, Şebinkarahisar'ın kurtuluş işaretini bekliyorlardı. Fakat, her gün Sivas'tan Erzincan'a, Erzurum'a Suşehri yoluyla geçen askerî kıtaların bir türlü arkası kesilmiyordu.

İlk muharebede, Rusların Erzurum'a, Erzincan'a geleceği söylenmişti. Dört ay geçtiği halde, Rusların zafer haberi gelmedi. Bu durum, Ermenilerin morali üzerinde büyük tesir bıraktığı için isyan arzuları eski şiddetini kaybediyordu. Bu bakımdan isyan arzusunu söndürmemek için Pürk'te ilk silâhı patlattılar.

Sabrı tükenen Suşehri'nin Pürk köyü muhtarı **Agop**, «**hâlâ bu silâhları hangi gün için saklıyoruz?**» diye bağırarak üzerinde taşıdığı tabancayı, Zara «**Teşkilâtı Mahsusa**» üyelerinin kafile memuru **Nuri Efendi**'ye çevirir ve o zamana kadar kalplerinde gizledikleri isyan emellerini böylece

açığa çıkarır. Olay basit bir mesele üzerine başlamış ve fakat hükümet, bu olaydan önemli sonuçlar elde etmiştir:

10 şubat 1914 günü Suşehri'nden hareket eden Zara gönüllüleri, yol üzerindeki Pürk köyünden geçerken, eşyalarını taşımak için, ve ilk gelen köyde değiştirilmek üzere Pürk köyü Ermenilerinden iki yük hayvanı isterler. Muhtar vermek istemez. Gönüllüler, parasıyla almak ister. 250 haneli zengin Pürk köyü, iki saatlik bir hizmet için, iki yük hayvanını esirgemeyecekti. Fakat köydeki silâhların kuvvetini tecrübe için bu bir vesile oluyordu. Muhtar çoktan beri içinde beslediği isyan arzusunu yenemeyerek, «**bu silâhları, hâlâ hangi gün için saklıyoruz.**» diye bağırıp kafile memurunu mavzer tabancasıyla yaraladı. Ordudan alacakları için, gönüllülerin hiç birinde silâh yoktu. Agop'un tabancasının sesi, derhal köyden yüze yakın silâhlı şahsın mevzi alıp ateş etmesine işaret oldu. Olay, hemen kaza merkezine aksetti. Gerekli hazırlıkla bir miktar kuvvet gönderildi. Böylece, Pürk'te tutuşturulmak istenen isyan ateşi, etrafa sirayet etmeden, hatta çevreden görülmeden söndürüldü. Ondördü mavzer olmak üzere 150 martin, manliher ve ğra tüfeğiyle onbine yakın mermi, hükümet tarafından ele geçirildi. Bu olay dolayısıyla yapılan tahkikat, diğer Ermeni köylerindeki silâhları ve hazırlıkları da ortaya çıkardı. Tabiatıyla bundan sonra, silâh aramalarının arkası bırakılmadı. Yalnız Suşehri kazasının köylerinden, 560 silâh ele geçirildi.

Bu aramalar devam ederken, Şebinkarahisar Piskoposluğu, gelişmeyi korku ve telâşla takip ediyordu. Mevcudiyeti, delillerle ortaya çıkan silâhları gizlemeye artık muvaffak olamıyordu. Ermenilerdeki silâhların bir kısmının daha hükümetin eline geçtiğini görerek maddî ve manevî gücünden çok şey kaybediyordu. Ezbider'de arama yapıl-

mazdan önce, piskoposluk, silâhların verilmemesi hakkında kendine bağlı yerlere «**tebliğat**» göndermişti. Piskopos, en çok sevdiği adamlarından, yukarıda ismi geçen ve hırsızlık olayından tutuklu iken gününü doldurarak tahliye edimiş olan **Papaz Kerih** vasıtasıyla, ne yapılmak lâzımsa yapılarak, silâhların verilmemesi gerektiğini halka duyurmuştu.

Piskoposluğun bu talep ve arzusunun Ezbider'de tesiri görülmemiş değildir. Ezbider'de aramada elli silâh bulunmuştur ki, nüfusa göre bu rakam, diğer köylerinkine oranla çok azdır. Çünkü **Papaz Kerih,** bir kısım silâhları, silâhşörleriyle beraber alarak, Şebinkarahisar'da piskoposluğun «**himaye ve yardım**» kucağına sığınmıştır. Bu adamın, Suşehri'nde meydana getiremediği isyanın burada hazırlanmasına çalıştığı, Şebinkarahisar hareketinin ortaya çıkışında anlaşılmıştır. (9)

Suşehri silâhlarının beklenmedik bir tarzda devletin eline geçmesi, mart ayından mayıs ayına kadar Suşehri'nin «**talimgâh**» seçilerek 13.000 kişilik, depo kıta askerinin bulunması, Şebinkarahisar'da da isyan hareketlerinin tehirini gerektirmiştir. Şebinkarahisar Ermenileri, hareketlerinde yalnız değillerdi. Osmanlı ülkesinin diğer kısımlarındaki Ermenilerle irtibatta idiler. Zaman geçtikçe, bu irtibatın zayıfladığını görüyorlardı. Sivas bölgesinin, Ermeniliğe kuvvet ve merkez teşkil eden noktalarındaki silâhların peyderpey hükümetin eline geçtiğini işitiyorlardı.

Hükümetin, Ermeni teşkilât ve hazırlıkları hakkında yaptığı tahkikat sonunda Ermenilerin gizli emellerini tam olarak anladığını, kendilerince önemli saydıkları şahısların, birer birer yakayı ele verdiklerini görüyorlardı.

---

(9) Şebinkarahisar olaylarından ilerde ayrıca bahsedilecektir.

Bu şartlar altında, gün geçtikçe kuvvetlerini, ihtilâl ve isyan ortamını kaybettiklerini ve edeceklerini gören Şebinkarahisar Ermenileri, ne olursa olsun diyerek silâha sarıldılar. Şebinkarahisar'ın metin ve sarp kalesinde 18 gün mukavemet ederek 100 askerin şehid olmasına sebep oldular.

Zara kazasında, **seferberliğin ilânı**'ndan önce, komita reislerinden Kemisli **Tanil** ve arkadaşları, Zara ve Hafik kazaları arasındaki Sakar Dağı'nda, Döğer Köyü'nden 12 Müslümanı boğazlayarak öldürdüler. Şebinkarahisar savcısı Cemal Bey ile iki jandarma erini kurşunlayarak şehid ettiler. Suşehri ve Zara sınırları arasında Kavak Gölü'nde büyük bir kervanı soyduktan sonra, Fenih Köyü'nden **Molla Halil**'in iki oğlunu; Sarıyar'da Odalıyurt mevkiinde dört Müslümanı ve Eğin Kazası hacılarını Afşar deresinde hunharca katlettiler. Yine çetecilerden Karboğazlı **Demircioğlu Avadis**, yedi arkadaşıyla Karput'a kadar uzanarak, birçok Müslümanı boğazlamışlar ve üzerlerindeki paraları alarak Şebinkarahisar Komitası'na teslim etmişlerdir. **Seferberliğin ilânı**'ndan sonra Zara'da **Bağoğlu Ömer Ağa**'nın evinin duvarına iki büyük fitilli bomba koydular. Yine,kasabanın üst başında Divriği'ye giden şose üzerindeki Kızılırmak Köprüsü altına, bu köprüyü uçurmak ve ulaşımı kesmek için fitilli büyük bir bomba yerleştirdiler.

Acısu civarında **Kara Hasanoğlu Mustafa**'nın hanımıyla iki çocuğunu; Ümraniye'nin Yukarı Diğrik Köyü'nden yedi Müslümanı, Suşehri içinde Aliyyüddin denilen yerde kurşunlayarak öldürdüler. Yapılan arama sonunda, yalnız Zara Kazası içerisinde 30 tane bomba, 45 parça dinamit, birçok ğra, manliher ve kundaklı mavzer tabancaları bulundu.

Hafik Kazası'nda da, meşhur komita liderlerinden, Öğdünlü Murad'ın takibi sırasında; Horsana Köyü'nün girişinde yeraltında bulunan iki büyük mahzende üç sandık silâh ile, altı büyük bomba ve birkaç sandık cephane bulunmuştur. Sivas-Erzurum şosesi üzerinde bulunan ve stratejik öneme haiz olan Tuzhisar'da yapılan aramada ise; yalnız bu köyde beş sandık silâh, çok miktarda cephane, beş dinamit, çeşitli bomba, iki kutu bomba fitili; ayrı bir sandıkta komitacılara mahsus çeşitli boyda elbise ve beş teneke barut bulunmuştur. Köyün civarındaki sarp ve zor geçit veren por taşları arasında, şoseyi kesmek için, mazgallı istihkâmlar ve her biri 6-15 kişi alabilecek büyüklükte mağaralar bulunmuştur. Burada da, anlatılması çok uzun sürecek birçok cinayetle, asker ve jandarmaya karşı aylarca süren taarruzlar vukubulmuştur.

Yalnız Hafik Kazası'ndaki aramada 1 mavzer, 35 manliher, 4 martin, 31 parça martin, 45 Yunan ğrası, 6 Rus sürmelisi, birçok muhtelif tüfekler, 66 mavzer, bir büyük Amerikan, 30 muhtelif tabanca, 21 bomba, 13 gaz tenekesi barut, 13.000 fişek, 3 dinamit, 42 Karadağ, 277 muhtelif cins tabanca ve 4 Kapaklı tüfek ele geçirilmiştir.

Gürün Kazası'ndaki aramada; 12 bomba, 31 dinamit paketi, birçok dinamit kapsülü, 225 harp silâhı, 714 âdi silâh, 254 rovelver, 28 yaralayıcı âlet, 180 kilo barut ve o kadar kurşunla 10.000'i aşkın çeşitli fişek ortaya çıkarılmıştır.

Tonus'ta da, birçok feci olay meydana geldi. 300 harp tüfeği, 300'ü aşkın rovelver, çok sayıda cephane ve çeşitli bombalar ele geçirildi.

Bunlardan başka, vilâyetin diğer bölgelerinde; bilhassa Amasya, Tokat, Zile, Merzifon, vs. gibi yerlerde birçok saldırı vukubulmuş, çok sayıda silâh ve bomba müsadere edilmiştir.

Seferberliğin ilânı üzerine, komitalar Ermenilerden başka, Müslümanlar arasında da propaganda yaparak **seferberliğe icabet edilmemesini; Rusların, birkaç kolordu ile yakında bu vilâyeti işgal edeceklerini, bu bakımdan herkesin, ailesinin başında bulunmasını ve başlarının çaresine bakmalarını** telkin ediyorlardı. Her vesileden istifade ederek, namuslu Müslüman kadınları, Müslüman halkı ve hükümeti tahkir ediyorlardı. Meselâ; ilk sıralarda, asker kaçakları hakkındaki umumî affa **«korkunun adını, af koymuşlar»**, diyecek kadar şımarmışlardı.

Yapılan tahkikat ve elde edilen kesin bilgilere göre; komitalar bu vilâyeti üç bölgeye ayırmışlardı. Birinci bölgeye meşhur Sivaslı **Murad'ı (Hamparsum)**; diğer ikisine de tanınmış iki sergerdeyi kumandan tayin ederek; **Orduyu Hümayun'un** (Osmanlı Ordusu'nun) arkasını kesmeyi kararlaştırmışlardı. Bunun için Şebinkarahisar, Sivas, Suşehri ve buralara komşu yerlerden 30.000 kişilik bir kuvvet ayırmış oldukları ve öteden beri silâhları, bombaları, erzak ve iaşeyi, sıhhiye levazımını, nakliye ve muhabere vasıtalarını buna göre, uygun yerlerde hazırladıkları ve her türlü tedbiri tamamladıkları ortaya çıkmıştır. Muvaffak olacaklarından, çok ümitliydiler. Fakat bazı bölgelerde Ermenilerin, tesbit edilen vakti beklemeyerek, saldırılarda bulunmaları ve hükümetin aldığı müessir tedbirler, bu korkunç olayların önünü, tam zamanında aldı.

Umumî şekilde, Ermeniler için böyle bir hareket imkânı kalmayınca, yukarda görüldüğü gibi, saldırı başladı.

Bu saldırılar, bilhassa askerî levazım ve mühimmat kafilelerine yöneltildi. Diğer bazı yerlerde olduğu gibi, Sivas'ta da; **askere ekmek çıkaran Ermeni fırıncılarından bazıları, çıkardıkları ekmeklerle askerleri zehirlemeye kadar teşebbüs ettiler.**

Bu şekilde, Sivas bölgesi de çok önemli ve hiç bir şekilde, tevil edilemeyecek olaylara sahne oldu.

8 — TRABZON OLAYLARI

Samsun ve Trabzon, Anadolu'nun Karadenizdeki en işlek limanlarından olduğu için, komitaların Sivas, Erzurum, Şebinkarahisar, Van, Elazığ bölgelerine olan silâh sevkiyatı, bu limanlar vasıtasıyla yapılmıştır. Ayrıca, bu yoldan, iç kısımlara ticaret eşyası ve malları sevkeden büyük tüccarlardan da, istifade etmişlerdir. **Seferberlik**'ten önce, buralarda da komitanın teşkilâtı ve şubeleri bulunmaktaydı. Buradaki şubeler; bilhassa **İtilâf Devletleri** konsolosları ve yabancı postahaneleri aracılığıyla Rusya'dan ve yabancı ülkelerden bilgi almaktaydılar. Merkezleriyle olan haberleşmelerini de, yine buralar aracılığıyla yapıyorlardı. Rusya'ya giden ve gelen komitacılar da, Rus, İngiliz ve Fransız **mesajeri** vapurlarıyla, buradaki komita merkezlerine uğrayarak gereken telkinlerde bulunmaktaydılar.

Silâh ihracatı için Giresun iskelesine büyük bir önem verilmişti. Burada, komisyoncu **Vahan Bâdelyan** ile **Kel Artin** adında iki şahıs, bütün silâh ihraç ve sevkiyatını idare etmişlerdir. Bir gün **Artin**'in, Rus vapurundan çıkartmakta olduğu bir saman balyasının, vinçten boşalarak dağılması üzerine, arasından 400 martin ile çok sayıda

mavzer tüfekleri ve çok sayıda mermi çıkmıştır. Ayrıca gümrük anbarından Ermenilere ait balyalar halindeki ticaret malları arasında birçok tüfek ve cephane bulunmuştur. Bunlar, resmî kayıtlara kadar geçmiş gerçeklerdir.

Ermeniler, bu bölgede yüksek bir iktisadî mevkie sahip bulunduklarından; seferberlik çağrılarına kendileri katılmadıkları gibi; Müslümanların da katılmamaları için propagandaya başlamışlardı. Kalplerinde besledikleri asıl niyetlerini, Giresun'un Rus torpidosu tarafından bombardıman edildiği sırada açığa vurmuşlar, sevinçlerinden nümayişler yapmışlar, Müslüman halka ve hükümet memurlarına olmadık hakaretlerde bulunmuşlardır.

9 — ANKARA OLAYLARI

Bu vilâyet dahilinde (10) Ermenilerin en çok bulundukları yer, Yozgat bölgesi olduğundan; seferberliği müteakip, burada da birçok olay çıkarılmıştır. İlk defa Boğazlayan'ın Evrih adındaki Ermeni köyü halkı tarafından, Çayırşeyhi Köyü'nün üç ayrı noktasına dinamitler konulmuştur. Bunlardan birisinin infilâkiyle Sıddık isminde Müslüman bir çocuk ağır bir şekilde yaralanmıştır. Bu hadise üzerine Evrih, Menteşe ve İğdeli Ermeni köylerinde yapılan aramada birkaç bomba, bir dinamit, 27 ğra ve martin, yüzü aşkın diğer silâh ve binlerce cephane ele geçirilmiştir.

Asker toplamak için köylere çıkan jandarma komutanı ile beraberindeki birliğin yolu kesilerek üzerlerine saatlerce mermi yağdırılmış ve jandarma erlerinden biri-

(10) Bkz.; s. 282, (8) nolu dipnotu. (A.Y.)

sinin üzerindeki martin alınmıştır. Boğazlıyanlı askerlerden **Mihran** ve **Ohannes** adındaki iki kardeşin evinden on parça dinamit, çeşitli dinamit kapsülleri, iki kangal fitil ortaya çıkarılmıştır. Güvençli Köyü'nden **Kâtiboğlu Matyos**'un evinden de teferruatıyla birlikte on parça dinamit bulunmuştur. Komita propagandacılarına ait birçok evrak ele geçirilmiştir. Çatkebir Köyü'nde, etraftaki ormanlıkta sığınmış olan yüzü aşkın silâhlı Ermeniden mürekkep bir çete, jandarma ve askerî birliklere taarruza kalkışmıştır. Bu yerde, çete tarafından bırakılmış iki dinamit, bomba, üç kilo kadar barut ve birkaç teneke kurşun bulunmuştur. Çeteler, muhtelif zamanlarda günahsız, masum yolculara da tecavüzlerde bulunmuşlardır.

Yine Boğazlıyan'ın Rumdiken Köyü'nün Ermeni halkı, köydeki jandarma karakolunu gece basarak, sabahakadar jandarma üzerine kurşun yağdırmışlardır.

Kumkuyu Ermeni köyünde komita fedaîleri, jandarma eri **Şükrü**'yü şehid etmişlerdir. Poyrazda Köyü'nden **Yakup** ve **Musa** adında iki Müslümanı vahşice öldürmüşlerdir. Akdağmadeni Kazası merkezinde Ermeniler tarafından birçok bomba patlatılmış ve köylerde de nümayişler birbirini takip etmiştir.

Yozgat dahil, buralardaki komita teşkilâtı sayesinde her taraftan haber alınıyordu. Hatta Kayseri'deki bombaların hükümet tarafından müsadere edilmesi, Kırşehir dahilindeki işçi taburunun sıhhiye hizmetiyle sorumlu ve askerî sıfatı bulunan Kayserili **Dr. Devletyan** adında birisine; Kayseri'den **Haykanoş** adında bir kadın tarafından, **«buranın mektebinden 40 kitap** (11) **gitti. Hocalar** (12)

---

(11) Bomba

(12) Komita liderleri

çok korkuyorlar. Bu gibi şeyler eksik değil» şeklinde yazılan ve elden gönderilen bir mektupla bildirilmiştir. Yine mezkûr mektupta, **«yalan-gerçek, birkaç güne kadar Tatyos Efendi Van'dan gelir. Kendisinden iyi haberler alıyoruz»** tarzındaki cümle ile, Van hakkında kendisine bilgi ulaştırılmıştır.

Askerliğe katılmamak, münferit taarruzlar, Müslüman halkı tahkir, askere giden Müslümanların ailelerini tehdit vs. gibi olaylar, her yerde olduğu gibi bu bölgede de umumî ve devamlı bir şekilde cereyan ettiği için, bunlardan ayrı ayrı bahsetmek lüzumsuz olacaktır.

10 — VAN OLAYLARI

Bu vilâyet; **«Ermenilik»** cereyanını ve ruhunu anlamak için, en çok tetkike değer bir bölgedir. Burada, komitaların güttükleri gaye ve komitaların durumu, bütün açıklığıyla göze çarpar. Başka vilâyetlerde gizli kalan hazırlıklar ve komplolar, burada çok açık olarak görülür. Ermenilerce gerek Van ve gerek Bitlis, kendilerinin nüfusça en kalabalık oldukları, Müslüman halka oranla **«çoğunluk»** teşkil ettikleri bölgeler olarak gösteriliyordu. Hemen şunu söyleyelim ki, bu iddia, tamamen gerçeğe aykırıdır. Esasen Merkezî Van ve Hakkâri Sancakları'ndan teşekkül eden Van Vilâyeti'nin Hakkâri Sancağı, yüzde seksen Müslümanlarla meskûn olduğu gibi Şetak (13) ve vilâyet merkezi hariç, Van'ın diğer kazalarında, Müslümanlar her zaman Ermenilere nisbetle büyük bir **«çoğunluk»** teşkil etmişlerdir. Geçen mebus seçimlerinde Ermenilerin **«nisbî temsil»** sistemini ileri sürdükleri sırada,

(13) Van'ın bugünkü **Çatak** isimli kazası. (A.Y.)

vilâyetin **«hemen bir nüfus sayımıyla derhal gerçek nüfusu anlamaya hazır olduğu»** hakkındaki teklifinin Ermeni komitaları tarafından kayıtsız ve şartsız reddedilmesi ve buna asla yanaşmamaları, en açık bir delildir. Ermeniler eski ve yeni sayımda kaydedildikleri halde, Van ve mülhakatındaki aşiretlerin hemen hepsi sayımdan hariç kalmışlardır. Böyle olduğu halde bile Ermeniler, Müslüman nüfusun Hakkâri ve mülhakatında dörtte birini Merkezî Van ve mülhakatında ise umumî bir yekûn üzerinden üçte birini geçemiyorlardı. Fakat, ortada hükümete karşı yüzlerce isnat ve iftira olduktan sonra, tabiatıyla nüfus için de **«çoğunlukta»** olduklarını iddia etme hususunda kendilerine mâni olacak bir sebep olamazdı.

Ermenilerin bu çevredeki katliamlara, yağmalara, talanlara, mezalime ve işkencelere dair öteden beri neşrettikleri haberlere bakılacak olursa; şimdiye kadar bu vilâyette Ermeni kalmamış; memleketin yanmış, yıkılmış, viraneye dönmüş ve mülkiyet hakkının ortadan kalkmış olması gerekirdi. Halbuki Van çevresini dolaşanlar, en ufak köylere varıncaya kadar, bütün ticaretin Ermenilerin elinde bulunduğunu ve Müslümanların genellikle bunlar hesabına çalışmakta olduğunu görmüşlerdir. Müslüman halka oranla iktisadî ve ticarî hayata yine Ermenilerin hâkim bulunduklarını; mağdur ve hakları gasbedilmiş olanların Ermeniler değil, Müslümanlar olduğunu müşahede etmişlerdir.

Komitacılarca; bu çevrede daimî bir huzursuzluğun olduğunu her tarafa yaymak gerekirdi. Çünkü, maksatlarına, ancak bu şekilde kavuşacaklarını, senelerden beri arkasından koştukları **«yabancı müdahalesi»**ni ve neticesinde **«muhtariyet»**i, bu vesile ile elde edebileceklerini ümit ediyorlardı.

Meşrutiyet'in ilânı'ndan önce, dolaşan bir iki alelâde Kürt şakisine karşılık, Ermenilerin kuvvetli siyasî çeteleri etrafa korku salmış, pek çok zulüm yapmış ve takip müfrezelerini senelerce arkalarından koşturmuşlardı. Çetelerin başında, Rusya'dan kaçıp Osmanlı ülkesine iltica etmiş olan ateşli Ermeni ihtilâlcileri bulunuyordu.

Meşrutiyet'in ilânı'na kadar, bu vilâyetin olaylar tarihi; arasıra çıkan siyasî isyanlar ve siyasî çetelerin zulüm ve taarruzları ile özetlenebilir. **Meşrutiyet**'ten sonra ise, önceden mevcut bütün gizli hazırlıklar açıkça ortaya konmaya, evvelce yazılamayan ve söylenemeyen şeyler, açıktan açığa söylenmeye başlanmıştır.

Meşrutiyet'ten önce, bu vilâyette en önemli çetelerin ve komitaların başında Kafkasyalı **«işhan»** ile yine en cüretkâr komitacılardan, Kafkasya'nın Karabağ halkından **«Aram»** adında iki şahıs bulunuyordu. Bunların her ikisi de, Rusya'da idama mahkûm olmuş ve Türkiye'ye kaçarak hayatlarını kurtarmış, memleket ve vatan ile alâkaları olmayan ve bir karış toprağa sahip bulunmayan şahıslardı. **Meşrutiyet**'ten sonra bu iki adam Ermenilerin baştacı oldu.

Bu iki serseri, Ermenilerin isyan hareketlerini idare etmeye başladılar. Komitanın başına geçtiler. İlk olarak, **Ahtamar**'daki Ruhban Mektebi'ni kapatarak, buradan tasarruf ettikleri para ile, adamlarından bir kısmını köylere öğretmen ve aynı zamanda komita temsilcisi olarak tayin ettiler. **Ahtamar**'a da rahip kıyafetinde ve fakat ruhbanlıkla alâkası olmayan bir şahsı **Katoğikos Vekili** seçtiler. Yanına da Armişe'de okumuş, İstanbul ve sair yerlerde Ermeni isyanlarıyla komita faaliyetlerine iştirak ederek, sonra Van'a kaçmış olan **Danyel** adında son derece hunhar bir papazı **«müşavir»** seçtiler. Evvelce dinî bir merkez olan **Ahtamar** makamı, komitanın bir mer-

kezi; geliri de, komitacılara mükemmel bir otlak oldu. Bu suretle **Aram, İşhan**, Katoğikos vekili **Yeznik, Danyel, Vartabet**, senelerce İran'da komitacılıkla uğraşmış Ermeni mektepleri müfettişi Rafael, yine onun gibi olan **Serkis**, Karçkânlı **Vartan, Osep**, mebus **Veramyan** ve **Papazyan** gibi şahıslar **Van Taşnaksutyun Komitası**'nın başına geçerek, komita faaliyetlerini sevk ve idareye başladılar.

Van ve çevresinde Ermeniliğin mukadderatıyla ilgili isyan hareketlerini ele alan bu şahıslar, her şeyden önce teşkilâtı köylere kadar genişletmek, bütün Ermenileri silâhlandırmak için çalışmağa başladılar. Kafkas-İran yoluyla Rus beylik tüfekleri, manliher, mosik, verendil, mavzer, ğra ve mavzer tabancaları getirilmesine bir kat daha önem verildi. Aynı zamanda, tanesi otuz liraya kadar satılan bu silâhlardan, tabiî, adı geçen komita liderlerinin de büyük ölçüde istifade ettikleri unutulmamalıdır. Bu komitacılar köyleri dolaşarak, Ermeni köylerinin silâh ihtiyacını tetkik ediyorlardı. Her köye nüfus sayısına ve servetine göre dağıtım yapıyorlar; komita, okul, silâh, muhafaza vs. vergileri alıyorlardı. Silâh almaktan ve vergi vermekten kaçınanları, köylerinden koğuyorlar; nikâh, miras, seçim vs. gibi haklardan mahrum etmek, dayak ve idam gibi cezalar veriyorlardı. Bu şartlar altında, tabiî, hiç bir Ermeni için, komitacılık faaliyetlerine iştirak etmemek, verilen emirlere itaatsizlik düşünülemezdi.

Bu vilâyette Ermeniler her zaman , hükümeti değil, komitayı tanımış; hükümet de daima karşısında komitayı görmüştür. Bu vilâyette, seferberliğe kadar meydana gelen olaylar zinciri tetkik edilirse; komitacıların, bütün kuvvetleriyle Ermenileri hükümete yanaşmaktan menettikleri görülür. Yine Müslüman ve Ermeni cemaatleri

arasında daimî bir düşmanlık meydana getirmeye çalıştıkları ve memleketi huzursuz ve asayişsiz göstermek için ellerinden gelen gayreti harcadıkları görülür. Esasen komitanın ileri gelen liderlerinin itiraf ve açıklamalarıyla da doğrulanmış bir gerçek vardı: Islahat isteği basit ve mânâsız bir sözdü. Bu hususta arzularının tamamı tatmin edilse ve hükümet istediklerinden daha iyi duruma gelse bile; Ermenileri memnun etmek yine de imkânsızdır. Çünkü ortada, senelerden beri takip olunan bir gaye vardı ki, o da; «**Avrupa kontrolü altında bir Ermeni muhtariyeti**» idi. Bunu elde etmek için yapılacak her türlü teşebbüs, meşru idi.

Bu fikir baki kaldıkça, hiç bir şey Ermenileri tuttukları yoldan çevirmek kuvvetine sahip olamazdı. Esasen, önce de söylendiği gibi, bu çevrede en ufak köylere varıncaya kadar müreffeh bir hayat geçiren, servet ve ticareti elinde tutan Ermenilerdi. **Islahat vs. gibi teklifler, Ermeni komitacılarından başka, hiç bir Ermeninin hatırından bile geçmiyordu.** Her Ermeni, durumundan ve hayatından memnundu. Ortada, memnun olmayanlar varsa, bunlar da memleketle alâkası bulunmayan komitacılardı. Ermeniler üzerinde koyu bir istibdat hüküm sürüyordu. Fakat bu istibdat, **Osmanlı Hükümeti** tarafından değil; Ermenilerin hamisi ve haklarının koruyucusu olduğunu iddia eden «**komita**» tarafından geliyordu.

Silâhlar yığıldıkça, teşkilât geliştikçe, Ermenilerin de şımarıklığı o nisbette artmaya başladı. Merkezî Van'da, öteden beri akşamları güneş battıktan sonra, Ermeni mahallelerinde silâh atmak âdeti vardı. Bunu yasaklamak, son zamanlara kadar mümkün olamamıştı.

Meşrutiyet'ten sonra bu durum adeta dehşet verecek şekle gelmişti. Ermeni evlerinden yüzlerce silâh patlarken;

bu «zavallı, masum, mağdur, Türk boyunduruğu altında inleyen, her türlü haktan mahrum edilen, itaatkâr Ermeni lerin (!)» durumu düşünülmeli idi.

Meşrutiyet'in **ilânı**'ndan sonra, tufeylî komitacılar, Ermenilerin sırtından yaşarken kendilerine birer mevki hazırlamayı da unutmuyorlardı. Ermeniler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak mebus olmağa heveslendiler. Komisyonculuk ve silâh tüccarlığı yaparak para kazanmağa başladılar. **Ahtamar** kilisesinin geliri ve kıymetli eşyası, aralarında yağma edildi. «**Milletlerini kurtaracak, millî ideallerini gerçekleştirecek**» bu kahramanlar (!) için tabiî bunlar, «**meşru**» şeyler sayılıyordu.

Vilâyetteki komitacıların en samimî dostları, akıl hocaları İngiliz, Rus ve Fransız konsolosları idi. En önemli meseleler, komitacılarla, Rus konsoloshanesinde görüşülüyordu. Komitacıları buralarda himaye ve teşvik eden Rus Hükümeti; bunları kendi toprağında idama mahkûm etmiş, ülke içinde yakalandıkları zaman derhal öldürülmeleri için emir çıkartmış ve sınırlarını bunlara kapamıştı. Yine konsolosların birlikte hareket ettikleri papazların bile, Rus topraklarına girebilmeleri Çar'ın irâdesine bağlı bulunuyordu. Girdiklerinde de ruhanî kisveyi giymemeleri, başlarına Rus kalpağı giyerek Kafkasyalı bir tek Ermeni ile görüşmemeleri şartı konuyordu.

Van'da seferberliğe kadar çıkan olaylardan bahsetmek fazla olur. Yalnız şurası bilinmelidir ki, bütün bu olaylar, komitanın tertipleri ile çıkarılmış siyasî cinayetlerden başka bir şey değildir.

Seferberlik'ten sonra, bu çevredeki Ermeniler de, komitaların verdikleri emirlere uyarak, Kafkasya Ermenileri ile beraber, Rusların hareketlerini kolaylaştırmak için, faaliyetlerini birleştirmeye karar vermişlerdi. Van'ın, Rus

nüfuz ve istilâsı altında bulunan Azerbaycan ile sınır komşusu olması ve Rusya'ya yakınlığı dolayısıyla, mevkii çok mühimdi. Burada da seferberlik çağrısına katılan Ermeni görülmedi. Dikkati çekmemek için, önceleri kıtadan silâhsız kaçan Ermenilerin, daha sonra peyderpey, silâhlı ve planlı olarak kaçmaya başladıkları görüldü.

Her taraftan ve bilhassa Van ve Muş taraflarından Rusya ve İran'a geçen Ermeniler, tanınmış komitacılardan Erzurumlu **Antranik**, Muşlu **Smbat** ve Rusya'da yerleşmeyi tercih etmiş olan Vanlı **Hamazasp** vs. gibi liderlerin maiyetinde üçer-dörder yüz kişilik taburlar teşkil ediyorlardı. İran'da bulunanların da Rus subaylarının nezaretinde Hoy ve Dilman havalisinde açıktan açığa ve düzenli bir şekilde talime başladıkları haberi alındı. Hatta, harbin ilânından önce sınır boyunda, askerî birliklerimizle bu çeteler arasında çeşitli çarpışmalar dahi oldu.

Harbin ilânından sonra, Rusların Ermeni gönüllü taburlarıyla sınırlarımıza taarruz etmeleri üzerine, gerek vilâyet merkezinde ve gerek mülhakatında bulunan Ermenilerin tutum ve davranışları, tamamen değişmeye başladı. Hükümet memurları, jandarmalar hakaret ve saldırılara maruz kaldılar. Öteden beri bir melânet merkezi olan Van'da da, komşu nahiyelerden getirilen birçok silâhlı Ermeninin toplandığı anlaşıldı. Komita tarafından indirilecek darbenin daha müessir olması için biraz daha vakit kazanılması gerekti. Bu bakımdan, vilâyet şubelerine şu şekilde tebliğlerde bulundular: «**Ruslar, Başkale ve Saray istikametlerine ilerleyecekler. Arkadaşlarımız beraberdir. Yaklaştıkları yerlerde bütün elemanlarımız silâhlı olarak kendilerine katılacaklardır. Rusların tamamen yaklaşmaları üzerine istediğimizi yaparız. Merkezde**

kuvvet toplandı. Şimdiden başlarsak, fazla kan dökülecek. Ayrıca yolların karla kapalı olması dolayısıyla çabuk yardım yapamayacağız. İçerdeki arkadaşlarımızı da tehlikede bırakacağız. Bunun için Rusların daha da yaklaşmasını beklemeliyiz.»

Yalnız, bu tebligattan vaktinde haberdar olamayan ve evvelce aldıkları talimatı uygulamakta acele davranan köylerden bazıları, hemen harekete geçtiler. Havasor Nahiyesi'nde birkaç jandarmayı, Vastan ve Van arasında Gevaş kadısı **İsmail Hakkı Efendi**'yi şehid ettiler. Gevaş ve Bitlis sınırında Karçkân'da jandarma karakollarımıza taarruza geçip, telgraf tellerini tahrip ettiler. Bazı mühim mevkileri ve yolları işgal etmeye teşebbüs ettiler. Böylece komitaların daha vaktini bekledikleri olaylar, tayin edilen zamandan önce başlamış oldu. Durumları bilen ve Rus ve Ermenilerle münasebetleri olan bazı İranlıların ifadelerine göre, Rus subayları şu açıklamada bulunmuşlardır: **«Ruslar, Osmanlı hudutlarında ilerlemeye başlayınca, vilâyet Ermenilerinin tamamı silâha sarılarak verdikleri söz gereğince bütün güçleriyle yardımda bulunacaklardır.»**

Şubat 1914'de Timar Nahiyesi (14) merkezinde, koyun sayımı meselesinden dolayı çıkan isyanla, artık olaylar,**«önüne geçilemez»** bir hal aldı. Burada, civardan katılanlarla, asilerin sayısı bini aştı. Bunlar mavzer ve Rus tüfekleriyle silâhlanmışlardı. Komşu Müslüman köylerine saldırmaya başladılar. Yine Timar'da Banat Köyü'nde jandarma birliklerimize hücum edilerek, Jandarma Komutanı **Yüzbaşı Süleyman Efendi** ile maiyetindeki erler şehid edildi. Kıyam ve isyan, Gevaş ve Şetak kazalarına

(14) **Timar**, bugün kaza olmuştur. (A.Y.)

da sıçradı. Daha önceki sayfalarda geçen «**Müdafaayı Şahsiye İçin Talimat**» adındaki komita talimatının ihtarına uyarak, Müslüman köylerinde bulunan Ermeniler derhal Ermeni köylerine göçmeye başladılar. Timar olayları üzerine bu durum, daha da genelleşti. Az zaman içerisinde Saray ve Hoşab kazalarında, Müslüman köyleriyle çevrili Ermeni köylerinde eli silâh tutan tek bir Ermeni bırakılmadı. Bundan maksat, tabiatıyla, bu gibi köylerdeki kuvvetin kaybedilmeyerek faaliyete iştiraklerini sağlamaktı.

Münferit Ermeni köylerinin gençleri, bu şekilde gereken noktalarda toplanmış oldu. Ayrıca merkezde yapılacak darbe ile, halkı şaşırtmak için köylülerden seçilmiş olan komita fertlerinin bulunup toplanmasına daha çok gayret edildi. Bu komita üyeleri ise, harbin çıkması üzerine Van'da toplanıp başlıca noktalarda yerleştirilmekteydi.

Şetak'ta üzerinde silâh dağıtımını açıklayan bir defter ve yasaklanmış silâhla, **Osep** isminde komitacı bir öğretmen yakalanmıştı. Bu adamın yakalanması üzerine, burada çıkan ayaklanma, Gevaş Kazası'na da sıçradı. Şetak-Van-Bitlis telgraf telleri kesildi. Şetak'ta etraftan grup grup koşup gelen silâhlı çetelerle, devriyelerimiz arasında çatışmalar meydana geldi. Hükümet konağına hücum edilerek iki er şehid edildi. Kürt köylerine ve yolculara taarruz etmeye başladılar. Tesadüf ettikleri Müslümanları, çoluk çocuk ayırt etmeyerek vahşice öldürdüler. Gevaş, Şetak, Havasor ve Timar'daki isyanlar dolayısıyla, takibat için vilâyet merkezinden kuvvet çıkarıldığını bilen ihtilâlciler Van'da da «**Hamid Ağa Kışlası**»nda bulunan müstakil bölüğe ve Ermeni mahallelerini çevrelemiş olan jandarma ve milis karakollarına ateş açtılar. İç Şehir denilen kısımda, tahminlerin ve tasavvurların üze-

rinde bir şiddetle saldırdılar. Etraftan yardıma mâni olmak için de şehre ulaşan yollarda siperler kazarak, hiç bir kuvvetin gelmesine meydan vermemeye çalıştılar. Umumî bir şekil alan isyan; Erciş ve Adilcevaz kazalarına da sirayet etti.

Senelerden beri gizlice getirmeye ve toplamaya muvaffak oldukları mosik, manliher vs.'lerle şehrin içinde ve güneydoğusunda sığındıkları mevkileri müdafaa ediyorlar, geceleri lağımlar ve bombalarla taarruz ediyorlardı. Köylerden çağrılan komita üyeleri ile sayıları 5 bini aşan isyancıların elinde ayrıca küçük ve büyük çapta mavzerler ve son sistem otomatik silâhlar, şehir savaşları için kullanılan mavzer tabancaları bulunuyordu. Askerî mahallere, Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye, Tekel İdaresi, Posta-Telgraf ve Hükümet binalarına bombalar atılarak buralar havaya uçuruldu. Kasabanın Müslüman mahalleleri ateşe verildi. İyi yetişmiş 700 Ermeni savaşçısı, el bombalarıyla Van kalesine hücum ettiler. İsyan, Ermenilerin taarruzu ve hükümetin müdafaası şeklinde nisanın sonuna kadar devam etti. Nisan ortalarında Rus subayları komutasında, en azı 400 kişilik Ermeni çeteleri, Rus ve İran sınırlarından içeriye girmeye uğraştılar. Van ve mülhakatındaki Ermeni çeteleriyle meydana gelen çatışmalarda siperler içerisinde «**Ermenilik serbest**», «**Ermenistan kurtuldu**» cümleleriyle donanmış bayraklar, birçok siperde, önlerinde «**intikam**» yazılı Ermeni kalpakları, Rus ve Fransız şapkaları bulundu.

Van olayları'nı Ermenilerin ağzından dinlemek daha uygun olacağı için, bu isyana ait bilgilerin ve vesikaların tercümelerini nakledeceğiz:

«Ermeni Milletine»

«Vatandaşlar,

«Düşmanın vahşî ve ümitsiz sayhaları arasında ve yüzlerce, binlerce toplarına tüfeklerine karşı dört günden beri devam eden kahramanca mücadelede her zamankinden daha çok metin ve cesur olarak, galibiyet ümidiyle devam etmekteyiz.

«**Ayçoğlu**'ndan **Arark**'a, **Arark**'tan **Haç Sokağı**'na ve **Hamit Ağa**'nın istibdat köşküne kadar, askerlerimiz cesaretle galip gelmişler, başlarında ve başlarımızın üstünde kanatlarını açan ölümün, korkusuzca, ta gözünün içine bakmışlardır.

«Birer birer atılan kurşunlarımız düşmana ağır kayıplar verdirmiştir. Askerimiz; valinin, vatanımızı büsbütün mezbahaya çevirmek istediğini anladıktan sonra ise, artık sabredemeyerek neye mal olursa olsun mutlaka galip gelmek istediler.

«Bu sırada zaferden zafere koşuyoruz. Bütün ruhlar, vatan müdafaasının rahmanî ateşi ile dolu, bütün bizler ölmeye hazır bekliyoruz.

«Ey Ermeni milleti, senin için ölmek, senin yaşaman için ölmek, senin saadetin ve kesin hürriyetin için ölmek!..

«Ne düşmanın çokluğu, ne de bugün yahut yarın mutlaka öleceğimizi bilmek hissi, bize korku veremez.

«Hayır!. Biz ölümü lâhutî cevheri ile görmek ve seyretmek isteriz. İstiyoruz ki, milletlerin bu cihanşümul mücadelesinde, tâ Şark'ın derinliklerinde yüzlerce asırlık bir ağaç olan Ermeni milletinin de, elinde silâh, kışlaların dumanlı harabeleri ve düşmanların sayısız cesetleri üzerinde ölmesini nasıl bildiğini gösterelim!

«Ermeni milleti,

«Şu başladığımız mücadeleyi, tâ kanımızın son damlasını sarfedinceye kadar devam ettirmeğe ve bunu bilhassa canavar düşmanımızın düşüşüne ve kesin yokoluşuna kadar götürmeye mecburuz.

«Cesur olunuz! Ne olursa olsun galip geleceğiz! Kalpleriniz, askerlerimizin kalbindeki şecaat duygularıyla dolsun. Onlar gibi, metin olunuz. Onlar gibi, her şeye karşı gelmeyi biliniz.

«Bu büyük mücadeleyi, tamamen bu gibi kahramanlarımızın üzerine bırakmayınız. Herkes kendine düşen vazifeyi yapmalıdır. İhtiyarlar, çocuklar, kızlar ve kadınlar da askerlerin yanına gelmeli, onlarla beraber, cesaretle bu mücadeleye katılmalıdır.

«Bu kapışma, yalnız hayatımızın bir mücadelesi değil, aynı zamanda bir hak ve adalet mücadelesidir. Cesur olunuz! Mert olunuz! Daha birçok zafer kazanmak için, topyekûn her şeyi yaratacak olan faaliyete sarılalım.

«Düşmanın göl olmuş kışlalarına ve şu sayısız kayıplarına bakınız! Askerlerimizin kahramanca direnişine bakınız! Cesaret ve ümitle kalbiniz dolu olarak, milletin yeniden hayat bulması bayramını kutlamaya hazırlanınız!

«Yaşasın Ermeni askeri!

«Yaşasın Ermeni milleti!»

«Van - 10 nisan»

«Milli Müdafaa Komitası»

«13 nisan - sabah»

«1 — Cumartesi günü **Hacıbekir Kışlası'nın** önünde, bir Türk askeri öldürdük.

«2 — Dün **Arark** önünde, iki Türk askeri öldürdük.

«3 — Vezüz mevzimizde, bir Türk öldürdük.

«4 — Dün bir Türk, cumartesi günü de **Şehbender** nöbet mahallimizde, bir gönüllü Türk katırcısı öldürdük.

«5 — **İçoğlu** mevkiinde, **Hacıbekir Kışlası'nın** önünde bir Türk öldürdük.

«6 — Kürtler, **Özgebağ'daki** Almanların hayvanlarını kaçırdılar, talan ettiler.

«7 — Bu sabah, **Koruyaş** tarafından şiddetli tüfek ateşi işitildi. Ermenilerle Türk çeteleri arasında bir çarpışma vuku bulması muhtemeldir. Düşmanın kaçtığını gördük.»

«13 nisan - öğle»

«1 — **Şahbağı** mevziinin karşısında bulunan **Hamza**'nın evini yaktık. İçinde Türk müfrezesi vardı. Düşmanlar bazı lâşeler bırakarak kaçtılar.

«2 — Dün **Tütüncüyan** mevkimizde bir Türk yokedildi.

«3 — Dün akşam **Ararotez**'in merkezinde üç mevzi daha kazandık. Birçok Türk öldürdük. Geceleyin de ileri mevzilerini yaktık.

«4 — **Atna Kanz Köprüsü** üzerinde ufak bir çatışmadan sonra sekiz sandık cephane ele geçirdik.

«5 — Bugün **Şandağ**'da bir Türk'ü yokettik.»

«14 nisan»

«1 — Dün **Posdağ** mevzimizde halktan bir Türk öldürdük.

«2 — **Şimavonyan** mevzimizde yine halktan bir Türk öldürdük.

«3 — **Tarman** köyünün Ermeni askerleri **Deruvanz** köyüne hücum ettilerse de Türk süvarileri, müdafaa için süratle buraya yetiştiklerinden, askerlerimiz geri çekilmiştir. Düşmanın kaybını bilmiyoruz. Ancak bir Ermeni öldü, ki zavallının kızı **Deruvanz** şeyhi tarafından tecavüze uğramıştı. Bir tüfek ele geçirdik.

«4 — Dünkü **Koruyaş** muharebesinde sekiz Türk askeri öldürüldüğü gibi, bir mavzer tüfeği ve 110 kurşun ele geçirdik. Üç Ermeni öldü ve altı Ermeni yaralandı.

«5 — **Hamit Ağa Kışlası** harabesinden altı Türk çetesinin lâşesi çıkarıldı.

«6 — Bu gece bombalar ve lağımlarla, **Tütüncüyan** mevzimizin karşısında bulunan **Topal Molla'nın** evini havaya uçurmaya muvaffak olduk. Burası Türklerin en kuvvetli bir mevzii idi. İçinde iki tüfek, iki kasatura ve diğer bazı eşyalar bulundu.

«7 — **Örtel** mevzimizden perşembe günü üç Türk, cuma günü bir tane daha, cumartesi günü bir diğerini ve pazar günü de, bir asker öldürdük. **Nalbantyan** mevzimizde de pazartesi bir, perşembe günü yine bir Türk askeri öldürdük. Bizim taraftan ise ancak 11 yaşında bir kız çocuğu öldü.

«8 — **Arark'ta** birinci askeri kıta kalemi bize, aşağıdaki tebliği göndermiştir: «**Düşman dün hiç bir faaliyet göstermemiştir. Düşman mevzilerini yakmak için yaptığımız teşebbüsler tam bir başarı ile neticelenmiştir. Lağımı yerleştiren ve tutuşturan kahramanlara 'Salip Şan' nişanı verilmiştir. Yangın Türkler tarafından mahalli bir konaklama yeri olarak kullanılan kahvehaneye kadar genişledi.**»

«Van, 15 nisan»
«Asker Komitası»

«15 nisan»

«1 — **Şiruyan** mevzimizde dün, halktan birini öldürdük.

«2 — Elinde bir beyaz bayrak olduğu halde, İtalya konsolosunun muhaberesini valiye götürmek üzere giden kadını, Ermeni siperinden çıktıktan sonra, Türkler, üzerine ateş ederek dün öldürdüler.

«3 — Bugün düşman, **Şahbeğ** mevzimize en az 20 güle attı. Fakat yine de hiç bir kayıp olmadı. Arkadaşlar Türklerin toplarıyla alay etmekte devam ediyorlar. Hatta aynı mevzimizden bir Türk öldürdük.

«4 — **Şetak Hükümeti** haince bir şekilde arkadaşımız **Osep Çuluyan'ı** hem davet, hem de hapsetti. Komita, bu delikanlının bırakılmasını istemişti. Hükümet de bunun için üç gün mühlet istemiş, fakat daha üçüncü gün gelmeden Tağ Ermeni Çargısı'nı jandarmalara abluka ettirerek, ateşe verdirmiştir.

«Ermeniler müdafaada bulunarak 15 Türkü öldürdüler Ancak bir Ermeni kadını ile bir çocuk, bu çatışmanın kurbanı olmuştur. Sevagen Köyü'nde de çatışma olmuş ve tarafımızdan 22 jandarma tevkif edilmiştir. Fakat tevkif sırasında içlerinden ikisi müdafaaya yeltendikleri için öldürüldüler.

«Bu muharebelerin hepsinde de arkadaşlar daima muzaffer oldukları gibi, dört Kürt köyü zaptedilmiş ve 70 tane de tüfek ele geçirilmiştir.

«İki gün önce Deruvanz Türkleri Toprakkale'deki Türk yedek askerleriyle birlikte Tarman Köyü'nü sarmağa teşebbüs etmişlerse de, askerlerimizin gelmesi üzerine Türkler kaçmışlardır. İçlerinden altısı öldürülmüştür. Ertesi gün, köyde kalmış olan diğer Türkler de kaçmışlardır. Elimize 300 koyun geçtiği gibi, köy de işgalimiz altındadır.»

«Önemli bir İhtar»

«Askerlikle alâkası olmayan suçları sorup, soruşturmak için **'Milli Müdafaa Komitası'nın** nezareti altında bir **«Adli İşler Komitası»** kurulduğunu halka bildiririz. Bu komita her gün saat 4'ten 9'a kadar **Garabet Şirvanyan'ın** evinde toplanacağı için, bütün şikâyet ve dâvâlar, oraya yapılmalıdır.»

«Asker Komitası»

«6 — 16 nisan»

«On günden beri, alçak bir düşmana karşı, milletin kurtuluşu için devam ettiğimiz mücadele; gittikçe daha kahramanca, daha mukaddes, daha yaygın ve daha sevimli bir hal almaktadır. Tarihi düşmanımız, bu sefer bizi tamamen imha etmek ve **Ermenistan** adını milletler arasından silmek istiyor. Fakat, biz bu sefer hayatımız, şerefimiz ve dinimiz için müdafaaya, ve namusları payimal edilmiş analarımızla bacılarımızın intikamını almağa, milletimizin varlığını devam ettirmeğe kesin karar verdik.

«Altı asırdan beri, bu vahşi ve zalim hükümetle mücadele ediyoruz ve böyle, hukuk ve medeniyeti ayak-

lar altına alan, hararetini Ermeni gözyaşları ve kanları ile teskin eden katil «Cevdetlerle» dalma mücadele edeceğiz.

«Onlar, hariçte **'mukaddes cihad'** ilân ederken; içerde kadınları, çocukları, ihtiyarları, gençleri, hastaları ve sakatları katliamdan geçirdiler.

«**Vasporagan** Ermenileri! (15)

«İşte on gündür, bütün metanetimizle, millî ve şahsî bütün varlığımızla ve bütün kuvvetimizle mücadele ediyoruz. Bu mücadele, tarihimizde misilsiz olmakla kalmayacak, bu **Cihan Harbi** sırasında bile, bütün medenî milletlerin takdirine ve hayretine değer bir şey olacaktır. Bütün dünya, bir avuç kahramanın da hak ve adalet için döğüştüğünü öğrenecektir. İntikam sahibi Allah, bizimle beraberdir! Kahramanlarımızın şan ve şerefleri de bize mükâfat olacaktır. Bu on günlük mücadele bitiyor. Daha başka muharebelere, daha başka zaferlere hazırlanalım!

«**Yangınlar:** Askerlerimiz gece faaliyetlerine devam etmektedirler. Bu gece, **Şandağ**'da Türk askerlerinin bir konak yeri olan **Ahmed**'in evini yaktık.**Arark**'taki istihbarat bürosunun verdiği bilgiye göre, Ermeniler geçen gece düşmanın en mühim mevkilerinden olan birini, **Ararotez**'i de yakmışlardır. Bunu yapan heyetin kahramanı, beraberinde otomatik ateşli bir **Karabina** taşıyan bir askerimiz olduğu halde, rahatça mevzilerine dönmüştür. Cesaretli gece müfrezemiz, dün gece de **Salip Sokağı**'nda **Holu**'nun evini yaktı. Yangın, civardaki bir kahvehanede söndü. Aynı gecede müfrezemiz, şimdiye kadar düşman elinde kalmış olan «**Saracıyan**» mevzilini de elde etmiştir.

«Bu sabah yardımcı askerlerimiz, **Şiroyan** mevzimizden bir Türk öldürmüşlerdir. **İzro** mevzimizde ise halktan bir kişi öldürdük.

---

(15) **Vasporagan**, Ermenilerin **Van**'a verdikleri isimdir. Ermeni tarihleri bu isimle bir de **Ermeni Krallığı**'nın kurulduğunu yazarlar. (A. Y.)

«Şandağ'da bu sabah saat üçte şiddetli bir topçu ve tüfek ateşinden sonra Türkler, **Şahbeğ Sokağı**'nda mevzilerimize taarruza geçmişlerse de, mukavemetimiz karşısında çekilmeye mecbur olmuşlardır. Topçu ateşi halen devam etmektedir. Göl üzerinde dün beş gemi görülmüştür. Bunların üçü **Devan**'a gidiyor. Biri de **Van**'a geliyordu.»

«Hayal Gerçekleşiyor»

«İşte nihayet o ulvî hayal, Ermenilerin asırlardan beri kalplerinden çıkarmadıkları hayal, tahakkuk etti. O hayal ki, çocuklarımıza bir miras gibi kalmıştı. O hayal ki, asırlarca bütün fikirlerin gayesi, içimizden en kıymetlilerimizin mücadele gayesi olmuştu.

«Onlar, hayatlarını, faaliyetlerini, dirayet ve zekâlarını bugün bizim kutladığımız büyük muzafferiyeti hazırlamağa vakfettiler. Onlar, milletin arasında şu latif rüyanın birgün elbette gerçekleşeceği kanaatini yaşattılar: **«Ermenilerin elinde bir Ermenistan görmek..»**

«Size şimdiye kadar bir telgraf bildirmiş olsa gerek, bugün **Van**, Ermenilerin elindedir. 2 nisandan beri Ermeni mücahitleri, **Aram**'ın kumandası altında isyan bayrağını kaldırmış ve 30 gün müdafaadan sonra **Van**'ın hâkimi olmuşlardır.

«Muharebe gürültüleri, yalvarma sadaları, feryatlar, gece-gündüz **Iğdır**'da bulunan Rusların kulağını dolduruyordu.

«**Vartan**'ın komutası altındaki **'Ermeni gönüllü birliği'** ise, **Van**'a koşarak oradaki kardeşlerini kurtarmak istiyor.

«Bütün engellere ve zorluklara rağmen **Keri, Hamazasp, Taro** ve **Haço** da, Rus askerî kuvvetleri komutanına, kendilerine müsaade edilmesini rica ediyorlar, Kazaklar da yeni arkadaşları olan Ermeni gönüllülerinin **Van** üzerine yürümek için yardımlarına gitmeyi istiyorlardı. Tedbirli general **A.** ise, bu kahramanların tehevvürlerini biraz yatıştırmak istiyordu. **Tapajar Boğazı**'nda şiddetli bir kar fırtınası ve kayalar ara-

sında korkunç fırtınalar devam ediyordu. Askerler, sırtlarında dağ topları olduğu halde, yüksekteki mevkilere çıkabilmek için, kayalara tırmanmağa mecbur oluyorlardı. Kazakların cesaretleri yavaş yavaş kırılıyor ve **'ah, Allahın bile bizim aleyhimizde olduğu görülüyor'** diyorlardı. Fakat komutanın kararı kesin ve emri mutlak idi. Her neye ve her ne fedakârlığa mal olursa olsun **Tapajar Boğazı**'nı geçmek lâzımdı. Bu, takdire değer ve kahraman ordu, bu mucizeyi yaparak bütün unsurlarla mücadele etti. Fırtınaların uğultusuna karşı lâkayt kaldı. Tabiat mağlup edildi ve nihayet insan da meramını ona kabul ettirdi. **Tapajar**'ın öbür tarafında gök bulutsuz, hava yumuşaktı. Kazaklar ve Ermeni gönüllüleri bütün yorgunluklarını unutarak yeni bir şevk ile **Van**'a koşmaktan, önlerine gelen bütün mânileri ortadan kaldırarak ve kaçakları takip ve imha ederek, oraya yetişmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Hemen **Abağa** köylerinden uçarak **Bekri Kalesi**'ni zapt ve tahrip eder etmez, gözlerinin önünde **Van Gölü** birdenbire kendini gösterdi. Ne büyük manzara!. Kalbe hüzün veren seyir!.. Güzel ovası ve kalesiyle, ilk «**ehli salib**»in **Kudüs**'ü zaptetmelerini hatırlatıyordu.

«Hatırlayamadığımız bir zamandan beri, sükûta mahkûm olan çanların hepsi, birdenbire çalmağa başladılar. Uzun bir uykudan uyandılar. Talih veya kader öyle istiyormuş ki, onların bu sevinçle karışık uyanışları, Rus kartallarının ilk defa olarak **Beznunyanz Denizi**'nin (16) üstünde kanatlarını gerdiği âna rastlamış olsun..

«Çanların şetaretli sesleri ovayı dolduruyor, mahsur kalanlar ise, kurtuluş saatinin yaklaştığını hissediyorlardı. Artık reis **Aram**'ın cesaret ve ümidi bütün kalplere geçmiş, herkese aynı itimat ve güven gelmişti.

---

(16) Ermenilerin **Van Gölü**'ne verdikleri isim. Bir kitapta «**Bezmanyanz**» şeklinde gösterilmektedir. (A. Y.)

«Aram!.. Bu isim zaten bir semboldü. Çünkü hem vatana, hem millete, bütün dünyada tanınmış olan adı veren, şanlı büyük patriğin ismi idi. Çanlar devamlı çalıyordu. Osmanlılar da bu seslerin galibiyet çınlamaları olduğunu anlayarak, fatihlerin dikkatini çekmemek için sessizce ve süratle kaçtılar. Hatta o kadar süratle gittiler ki, Ermeniler Osmanoğulları'nın bu rezilce kaçışlarını, kaybolmalarını ertesi günü öğrendiler. Ermeniler artık, Aygestan'dan çıkıp kaleyi zaptederek sancaklarını diktiler. Sevinç ve neşe içinde iki gün geçti.

«Mayısın altıncı günü başkomutan general A. karşıdan gözükmüş ve Van'ın hemen o gün zabtını emretmişti. Haço komutasındaki öncü taburu da hemen ileri hareket etmişti. Fakat en ilerde gidenler birden bire hayretle durdular. Birbirlerine şöyle diyorlardı: 'Bu ne arkadaşlar, binlerce fesli, önlerinde çalgı ile bize doğru geliyorlar.' Çünkü, heyecanlı ve sevinçli bir kalabalık bizimle karşılaşıyorlardı. Rahipler süslü elbiseleriyle geliyorlar, altın haçlarıyla, kilise bayrakları güneşe karşı parlıyorlardı. Elbiseleriyle askerler, zinetleriyle her yaştan adamlar, kadınlar, çocuklar, kızlar ellerinde tuz ve ekmekle, galipleri tebrike ve selâmlamaya geliyorlardı. Sonra birleşiliyordu. Herkes birbirini kucaklıyor, gülüşüyor, ağlaşıyor ve tebrikleşiyorlardı. Her tarafta görülen, büyük bir sevinç ve büyük kurtuluş bayramı idi. Bütün bu gürültünün üstünde Van şehrinin Varrag kilisesinin çanları, Ermenistan'a Rus ve Ermeni ordularının, o kadar kanlarla sulanmış bu toprağa girişini ilân ediyordu. Kalenin üzerinde Rus bayrağı ile Ermeni bayrağının yanyana dalgalandığı görüldüğü zaman ise, sanki bir sevinç uğultusu başlıyordu. Bütün kalplerden Rusya ve onun şanlı ve şerefli ordusu için dualar yükseliyordu. Rus ve Hristiyan kardeşlerin, bu küçük Ermeni ordusuyla, esaret zincirlerini kırmış olan millete daima himaye göstermeleri için dualar yükseliyordu. Bu millet ki, sadece Hz. İsa'nın dinine sadık kaldığı için asırlarca nice eziyetlere uğramıştı.

«6 mayıs günü, **Ermenistan** tarihinde hatırlanacak bir gün olacaktır. Bugünden itibarendir ki, **Van Vilâyeti**'nin artık '**Türkiye Ermenistan**'ı adıyla anılması sona ermiş, orası tekrar doğan **Ermenistan**'ın bir vilâyeti olmuştur.

«Acaba, talih veya hayırlı bir tesadüf müdür ki, **Van İhtilâli**'ni hazırlayıp idare eden zatın adı da Ermeni krallığını kuran selefin adının aynısı olsun. Yine, yeni Ermeni ordusunun komutanı **Vartan**'ın da beşinci asırda putperest Acemlere karşı Hristiyanlığı müdafaa eden **Saint Vartan Mamikonyan** ile aynı isimde olması nedendir?

«Şurası da dikkate değer ki, **Aram** ve **Vartan** da, Rusya'nın **Karabağ Vilâyeti**'nden olup, buradan daima Rusya'ya sadık, vatanları ve milletleri uğruna da her fedakârlığı göze alan kahramanlar yetişmiştir.

«**Aram** ve **Vartan** isimleri, daha önce mukadder hayatı tayin etmiş isimlerdir. Birincisi, millî hayallerin ve gayelerin müdafii; ikincisi, **İsa**'nın dininin müdafii. İkisi de **Karabağ**'dan gelmiş, Bu da, **Ermenistan**'ın, büyük Rusya'nın himayesinde olarak tekrar dirileceğini göstermez mi?...

«Ermeni milletinin asırlardan beri devam ederek, anavatanın, nice evlâdının kanıyla sulanmasına sebep olan hürriyet emeli artık Rus Ordusu'nun kuvveti sayesinde gerçekleşecektir. Acaba, senelerden beri, bu kadar mürekkep akıtmağa sebep olan bu karışık mesele nihayet hallolunacak mı?.. **İşte Rus Ordusu'nun cehd ve gayreti, Ermeni askerlerinin şecaati ve İngilizlerle, Fransızların yardımları sayesinde büyük kurtuluş çabasının başlangıcı... Cenabı Hak, inşaallah tam bir başarı ile sonuçlandırır.**

«**Van**, Müslümanlar ile vahşi Türk boyunduruğundan kurtarılmıştır. Bu diyar bundan böyle bir **Rus Umumi Valisi** ile idare olunacaktır. Van kahramanı **Aram**, Rus Hükümeti tarafından bu memuriyete getirildi. Daha şimdiden Ermeni milleti birçok genci

toplayarak bir gönüllü müfrezesi kurdu. Evlâtlarının en iyileri, daha şimdiden silâh altındadır. Bu yeni ordu, en kıymetli ümidini temsil ediyor.

«Bu ordu, bunun sevgi ve takdir sembolüdür. Bugün o burada, şanlı harp meydanlarında Ermeni bayrağını, şüphesiz ve ebediyyen müttefik olacağı Rus bayrağının yanında, daima taşıyacaktır.

«Ermeni gönüllülerinin sayısı günden güne artmaktadır. Yeni taburlar kuruluyor. Tümenler talim görmekte ve hazırlanmaktadırlar. Muş, Sason, Zeytun ve Kilikya'dan gelenler de kabul edilirse üç tümen sayılabilir. Bu, Ermeni bayrağının etrafında toplanmış bir kolordu demektir. Bütün bu genç askerler, yenilmez bir cesaretle doludur. Bunların şecaatları, ümit ederiz ki harbin başlangıcından beri, **'Ermeniler askerlik edemezler. Ermeniler silâhla hürriyetlerini ve istiklâllerini elde edemeyecekleri gibi, onların uğruna kanlarını da dökemezler'** gibi etrafa yayılan sözlere de, son verdirecektir. İnşaallah bu alçakça iftira da mahkûm olarak ebediyyen ortadan kalkar. Bugün, Ermeni anaları harp meydanlarına, çocuklarının en iyilerini göndermekle iftihar ediyorlar. Giderken bir parça teessür bile göstermeyerek, onları takdis ediyorlar. Şan ve şeref bu analara!..

«Bir millet böyle kadınlara sahip olursa; o millet yok olmaz. Ümitlerinin gerçekleştiğini elbette görür. Bugün Rusya, faaliyetlerine devam etmektedir. Rusya'nın kurtarmış olduğu milletlerden en sonuncusu Ermenilerdir. Şüphesiz ki kaza ve kader böyle istiyordu. Fakat onların sırası da nihayet geldi. Onlar da kurtuluş gününün belirmekte olduğunu görüyorlar.

«Hayal gerçekleşiyor!» (17)

«Severyanin»

---

(17) **Otrovyoğa**, No. 142, Rostov. (Rus gazetesi)

YABANCI ÜLKELERDEKİ KOMİTA GAZETELERİNE GÖRE «VAN İHTİLÂLİ»

Aşağıda nakledeceğimiz belgeler de, yabancı ülkelerde neşrolunan Komita gazetelerinin «ihtilâl» hakkındaki açıklamalarıdır :

«**Ermeni isyanı: «Mokes»** deki isyan bir buçuk aydan fazla devam etti. Muş'ta, **Rupen**'in komutasıyla idare olunan isyan, takviye çeteleri alarak yeniden şiddetlendi. Erzurum'dan gönderilen sekizbin askerin gelmesi üzerine isyancılar, ormanlara çekildiler. Ufak çatışmalar devam ediyor.» (18)

«Sason'da Ermeni çeteleri dağlara çekilerek cesur bir şekilde direniyorlar. Muş ve havalisindeki Ermeniler, Kürtlerle çarpışmaktadırlar. Van'da çetelerin askerle çarpışmaları devam etmektedir. Asker ve Türk halkı, Muş üzerine yürüyorlar.» (19)

«..Bu sırada **Erzurum Osmanlı Ordusu**'nda bulunan Ermeni subay ve erleri, silâhlarıyla beraber Rus cephesine geçerek, silâhlarını Osmanlı Ordusu'na karşı kullanıyorlardı. Sekiz ay Erzurum Osmanlı Ordusu'nda doktor olarak çalıştırılan **Dr. Haçator Bonapartyan**, arkadaşlarıyla beraber nisan ortasında **Zazah** nehrini geçerek kaçmış ve Ruslara teslim olmuştur. (20)

«Onbin silâhlı Ermeni, dışardan imdat kuvvetlerinin gelmesini bekliyerek, kahramanca müdafaada bulunuyorlar. Nisanın onunda Van kuşatıldı.»

«Piskopos Nerses»

«Van, 7 nisan 1915, sabah, saat 12»

«1 — Haç Sokağı'nda, silâhlarıyla beraber beş er ve bir subay esir edildi.

«2 — Alıçoğlu Sokağı'nda üç Türk öldürdük.

---

(18) **Hayasdan**, No. 25, 6 temmuz 1915.

(19) **Hayasdan**, No. 17, 13 mart 1915.

(20) **Hayrenik**, 17 temmuz 1915.

«3 — Dertomasyan tarafında iki Türk vurduk.

«4 — Aram Dernersesyan'ın evi önünde bir asker öldürüldü.

«5 — Aram Dernersesyan'ın evi önünde altı asker öldürüldü.

«6 — Mahmut Ağa'nın kışlasını muhasara ettik. Kışladaki askerin ne ekmeği, ne de suyu yoktur. Yine o civarda bir Çerkez öldürüldü. Bir silâh ve bir at elde ettik.

«7 — Haç Sokağı'ndaki telgrafhane, bütün eşyasıyla beraber zaptolundu. Telgraf ve telefon hatları kesilmiştir.

«8 — Alman Binası çatışmasında bizden bir kişi ölmüş, bir kişi de yaralanmıştır.

«Fişeklerinizi tedbirli kullanınız. Bütün bunlara karşı bize bir şey kalmadı... Ermeni gönüllüleri **Antranik, Vartan** ve arkadaşları, intikam için silâhlarınızı kınlarından çıkarınız. Elem ve ızdıraplar, artık son haddi aşmıştır. Artık, Ermeni anaları ne kadar ağladıysa, Türk anaları da o kadar ağlasın. Ne kadar Ermeni ocağı yıkıldıysa, o kadar Türk ocağı yıkılsın.. İntikam, istisnasız intikam.. Dünya üzerinde bütün Ermeniler, asla zaaf göstermeksizin, son Ermeniye kadar hepsi kanlı ahdinizle terbiye edilsin. Düşmanın kanıyla dolsun. Merhamet ve âlicenaplık gösteren her Ermeni, bundan böyle alçaktır. Artık, «**intikam**» kelimesiyle «**Ermenilik**» eşanlamlı olmalı. Zaten intikamdan başka, bize ne kaldı?.. (21)

«Şampor»

«**İsyan nasıl başladı?**»

«... Biz düşmandan, yirmiden fazla mevki zaptettik. İsyanın dördüncü günü en büyük zaferi kazandık. **Hamit Ağa Kışlası**'ndaki **infilâk** da o gün vukubuldu. Biz, kışlanın temeli altına bir humbara koyduk. Humbara ateş aldı. Fakat binayı tahrip etmedi. Daha sonra, geceleyin kışlanın birden bire yanmakta olduğunu

(21) **Asparaz**, No. 372, 24 ekim 1915.

gördük. Askerin bir kısmı yandı. Diğer kısmı da geceden istifade ederek kaçtı. O mevkiden de düşman koğulduktan sonra bütün «**Aygesdan**» kontrolümüz altına girdi. Daha sonra hücuma kalkışan hükümeti her taraftan ricate mecbur ettik. Altı bini aşkın olan hükümet kuvveti, yaklaşık olarak bin yaralı ve ölü verdi. Bütün tarihimizde böyle şanlı savaş görülmemiştir. Müsademe ilk olarak halkla başladı. Bu kavgaya her sınıf halk istisnasız katıldı. Her türlü fedakârlık yapıldı. Herkes, ümit edilmeyen bir cesaret gösterdi. Beklenmedik bir zamanda liderler zuhur ediyordu. İşin iktisadî yönü, silâh ve levazım, ayrı ayrı idare edildi. Hükümet teslim olmamız için her türlü tedbire başvurdu...» (22)

«Ermeni Gönüllü Çeteleri Beyazıt ve Salmast çevresinde toplanarak ve **Keri, Hamazasp Çeteleri** de Sarıkamış ve Kağızman'dan gelerek hepsi birden **Keri**'nin komutası altında harekete geçtiler. **Hamazasp Çetesi, Vartan**'ın komutasına verildi. Çetelere binlerce insan katıldı.» (23)

«Ermeni gönüllüleri birinci alayı, Dilman civarında vukubulan savaşta muvaffak olarak, askersiz birçok müstahkem mevkileri zaptetmiştir. Bu büyük muzafferiyet, Rus askerleri tarafından takdir olunmuştur.

«İkinci gönüllü alayı **Taro**'nun komutası altında harekete geçti. Tümenin ilk savaşı, Horizon'da, tafsilatıyla anlaşıldığı gibi, Gavsa Köyü yakınında cereyan etmiştir. Mezkûr savaşta komutan **Taro**, yaralı olduğundan tümen komutanlığı **Arman Garo**'nun yardımıyla **Haço**'ya verildi.

«Ermeni gönüllüleri ikinci alayı komutanlarıyla askerlerine!

«Çocuklar, gayret ediniz. 27 kasım, dünkü günü, yeni millî tarihimize, millî sevinçlerimizden bir gün olarak tevdi ederiz. Dün hepimiz mukaddes vatanî

(22) **Hayasdan**, No. 25, 6 temmuz.

(23) **Asparaz**, No. 256, 1915.

görevimizi hakkıyla yerine getirdik. Buna, müttefiklerimiz olan Rus kardeşlerimiz de şahittir. Sözü uzatmak istemem. Yalnız şu kadar söyleyeyim ki, her yerde Ermeni fedailerinin vakar ve namusunu yükseltiniz.» (24)

«Komutan»
«Arman Garo»
(Karakin Pastırmacıyan)

«**Keri**'nin komutası altında bulunan dördüncü gönüllü tümeni, şiddetli Sarıkamış muharebesinde dikkat çekici kahramanlık gösterdi. Mezkûr alay gönüllüleri, el bombalarıyla birçok Türk hendeklerini tahrip ettikten sonra, müessir bir süvari hücumuna maruz kaldılar. Komutan **Keri**, bu savaş sebebiyle «Saint Jorj Haçı» nişanını aldı.

«Gönüllülerden altıncı alay komutanı **Kirkor Avşaryanis**, 7 temmuz savaşında ölmüştür. Cesedi, defnedilmek için **Bakû**'ya nakledilmiştir. Bu münasebetle **Milli Büro, Avşaryanis** ailesine tazıyetlerini bildirmek üzere bir telgraf çekmiştir. Mezkûr telgrafta **Avşaryan** hakkında şöyle deniyor: **'O, bütün vatanın ve vatandaşlarının esaretten kurtulması için kahramanca ölmüştür.'** Tümen komutanı **Haço**'nun da **Kafkas Meydan Muharebesi**'nde kahramanca öldüğü, Van'dan çekilen 12 temmuz tarihli telgraftan anlaşılmıştır. **Milli Büro** bu kahramanlar için Tiflis kilisesinde tantanalı bir ruhanî âyin yapmıştır.

«Şehir zaptedildikten sonra Ermeniler, **General N.** şerefine bir ziyafet vermişlerdir. General, ziyafet esnasında yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: **'Ruslar 1828 senesinden beri Ermenistan'ı kurtarmağa gayret etmişlerdi. Fakat siyasi durum buna müsait olmadı. Halbuki şimdi, devletler esastan değişmiş olduğundan, artık Ermenilerin kurtulmaları ümit ediliyor.'**

(24) **Asparaz**, No. 351, 1915.

«Generalin bu konuşmasına cevaben, **Aram** ise şöyle konuşmuştur: **'Bir ay önce isyanı başlattığımız zaman Rusların gelmesini ümit ediyorduk. Durumumuz çok tehlikeli idi. Titanik tayfaları gibi teslim olmalı, veya ölmeliydik. Biz ölmeyi tercih ettik. Fakat beklenmeyen bir anda, siz imdadımıza yetiştiniz. Bu zaferin yarısını size borçluyuz.»** (25)

«Kafkas Hidivi **Kont Varanof Daşkof**'un telgrafına göre, mezkûr bölge halkı tarafından **Aram Paşa** adıyla anılan **Aram Manukyan, Van** mutasarrıfı tayin edilmiştir. Adı geçene, istisnai olarak, şimdilik memurlarını Ermenilerden seçmek yetkisi de verilmiştir. Yine, Kafkas Rus Ordusu Başkomutanı **Nikolayef**'in emirlerinden birinde, Van'ın askeri idare altında olduğu ve **Aram**'ın mutasarrıflığının geçici olup, komutanlıkça alınacak tedbirler ve nizamların **Aram** vasıtasıyla halka duyurulacağı bildiriliyor.» (26)

«Beyazit Askeri Tümeni»

«Sayı: 24, Van, 18 mayıs 1915, öğle, saat: 11.45

«Büyük Kral ve İmparator ile Vekiller Meclisi Reisi tarafından, aşağıdaki telgrafların çekildiğini sevinerek bildiririm:

«1 — Van halkının gösterdiği bağlılık duygularından ve arzettiği tebriklerden dolayı teşekkürlerimi bildiriniz.» (27)

«Nikola»

«2 — Kral-İmparator, Van mutasarrıfına, piskoposuna, ve halkına, gösterdikleri hislerinden dolayı teşekkür edilmesini emreder.» (28)

«Sazanof»

---

(25) **Hayasdan**, No. 25, 6 temmuz 1915.

(26) **Asbadank Gazetesi.** (Van'da münteşir)

(27) Bu telgrafın aslı, imparator tarafından imza edilmiştir.

(28) **Asbadank Gazetesi**'nde yayınlanan resmî tebliğlerden.

«Teşkilât: Van Mutasarrıfı Aram'ın 8 mayıs tarihinde halka hitaben neşrettiği ilk beyannamede şöyle denmektedir:

> «'Muzaffer Rus Ordusu'nun ilerlemesi, adaletten mahrum olan halka yeni bir devre, yeni bir adalet sahası açmaktadır.' Bundan sonra Aram, kendisinin Rus Hükümeti tarafından Van Mutasarrıfı olarak tayin edildiği ve zaten adliye, belediye ve zabıta idareleri kurulmuş olduğundan halkın, işleri için yeni hükümete başvurması gerektiğini bildirmektedir. Mezkûr beyanname şu şekilde devam etmektedir: 'Şu tarihi an, Ermeniler için bir başlangıç olmalıdır. Çeyrek asırdan fazla bir devirden beri devam etmekte olan savaşta şehid düşmüş kahramanların hatıraları tebcil edilmeli ve Anadolu'nun Doğu vilâyetleri olan bu memlekette Ermeni ideallerinin daima yükselmesine çalışarak tam bir sevinçle hükümete yardımcı olmalıdır.'»

Van'ın zaptı üzerine Kahire'de Ermeniler tarafından özel bir merasim tertiplenmiştir.Bu merasim sırasında bazı konuşmalar geçmiştir. Bunları aşağıya alıyoruz:

> «Van'ın zaptı sevinçli haberinin gelmesi münasebetiyle piskoposluk ve Meclisi Cismani kararlarıyla dünkü pazar günü Surp Asedvazazin Kilisesi'nde, Ermenistan'ın hürriyeti uğrunda şehid olan kahramanların ölümsüz hatıraları için bir ruhani âyin yapılmıştır. Kilise çok güzel aydınlatılmış ve Kahire civarından gelmiş olan insan kalabalığı ile dolup taşmıştır.
>
> «Ruhani âyin'den sonra Ermeni piskoposu Torkom, «Sen Ne Görüyorsun?» mevzulu bir konuşma yapmıştır. Piskopos, bu konuşmada şöyle demiştir: «Bugün, kalbimize en yakın olan dört mukaddes hatıra birbirine karışıyor ve bizi mensup olduğumuz millet ve halk hakkında düşünmeye çağırıyor. Bugün Surp Eçmiyazin'in 1614'üncü ve Milli Meşrutiyetimizin 55'inci yıldönümleridir. Bunlara iki yortu daha ekliyoruz. Biri Van' (Vasporagan)ın istiklâli hatırası; ikincisi; onu ic-

ra mevkiine koymak için mukaddes kanlarını akıtan Ermeni kahramanlarının hatıraları... Eçmiyazin, Ermeni Meşrutiyeti Yortusu, Van İstiklâli Yortusu, Kahramanların Şecaati Yortusu. Bunların dördü de millet karşısında kucaklaşarak birleşiyorlar. Ulvî ve kutsî bir birlik meydana getiriyorlar.»

Katoğikos, Kafkasya'da ve Amerika'da kurulan **Hayır Cemiyetleri** ve **Yardım Heyetleri**'nin idaresine müşavir «**Makisedros**»u başkan tayin etmişti. Bu adam, **Prens Nikola Nikolayeviç**'e bir ariza takdim etmiştir. Halbuki mezkûr prens, çok yakın bir geçmişte **Karakin Pastırmacıyan** ile yüzbinlerce Rus Ermenisinin idamları hakkında verilmiş olan kararı imzalamıştı. Bunun için de **Hınçak** ve **Taşnaklar**'ın beraberce lânet ettikleri bir insandı. Aşağıya, buna takdim edilen arizanın tercümesini alıyoruz :

«.. **Büyük Prens** ve muhterem zevcesi **Anastasya Nikolayevna** ve biraderleri **Prens Buder Nikolayeviç** ve zevcesi, Ermeni manastırının merkez kilisesini ziyaret ettiler. Bütün Ermeni mektepleri kız ve erkek talebeleri manastırın avlusunda saygılı bir şekilde sıraya girmişlerdi. Kilise içinde Ermeni piskoposu **Mesrup**, başlarında bulunduğu ve ruhanî memurlar resmî elbiselerini giydikleri halde, iki tarafta ayakta yerlerini almışlardı.

«Prens kiliseye girince; **Mesrup**, elinde bulunan **Haç**'ı ve **İncil**'i öptükten ve kısa bir dua okuduktan sonra aşağıdaki konuşmayı yaptı:

«'Şark kiliseleri arasında en eski olan Ermeni kilisesi kubbesi altında hükümdar vekili büyük prens ve diğer kraliyet hanedanını hürmetle selâmlarız. O krallar ki, Şark'taki milletlerin kiliselerini yüksek himayeleri altına alarak, kiliselerle milletleri her zaman baskı ve kölelik bağından kurtarmaya çalışmışlardır. Bu korkunç kavga, nur ve zulmet, Doğu ve Batı Medeniyeti dâvâsıdır. Ermeni milleti; bu hareketin sınırların öteki ucunda bulunan kardeşlerine hürriyet ni-

metini götürmekte olduğu ümidiyle yaşamaktadır. Bu ümit, zatı haşmetpenâhilerinin Kafkas Hidivliği'ne ve bütün Kafkas askerlerinin komutanlığına tayın edilmenizle büsbütün kuvvetlenmiştir. Bu harbin (Cihan Harbi'nin) başlangıcında Ermeniler, atalarından miras aldıkları arzu ve samimî temayüllerinin izinden giderek, vatan aşkı için can ve mallarını feda etmek üzere savaş maydanına atıldılar. Yüksek zatınızın teşrifi münasebetiyle hazırlanan şu seçkin tören, gelecekte kafkas ordusunun kesin zafere ulaşmasını temenni eder ve biz Ermenilerin Büyük Rusya Devleti'nin şeref ve şanı uğrunda her türlü fedakârlıklığı yapmaya hazır olduğumuzu tekrar arzederiz. Memleketin idaresinde sıhhat ve afiyetle ilahî yardıma mazhar olmanızı ve hakimâne idareniz sayesinde vatanımızın bereket ve saadete kavuşmasını cenabı haktan dua ve niyaz ederim. Muhterem zevceleri **Düşes Anastasya Nikolayevna** hazretlerinin de işbu kutlu işlerinizde asil zatınıza yardım buyurmalarını rica ile afiyetlerine dua ederim'»

Mısır'da yayınlanan **Arev** gazetesi **Van**'ın eski Rus Konsolosu Ermeni **Gamsaragan** ile bir mülâkat yapmıştır. Bunu da aşağıya alıyoruz:

«**Muharrir** — **Van'ın** işgali ve bunun neticeleri hakkındaki görüşünüz nedir?

«**Konsolos** — **Arev Gazetesi, Tan Gazetesi**'nden naklen, bu hususta tam bir bilgi vermişti. Şunu da ilâve edebilirim ki, Türkiye ile Rusya arasında vukubulan savaşlarda, ilk defa olarak, Van Ruslar tarafından işgal ediliyor. Rusya-Türkiye muharebelerinde Van'ın stratejik yönden hiç bir ehemmiyeti olmamıştı. Hatta 1878 savaşında Kars-Erzurum sınırı kabul edilmişti. Şimdi ise Van'ın işgali, birçok noktalardan dolayı, fevkalâde bir öneme sahiptir.

«**Muharrir** — Bu noktaları sayar mısınız?

«**Konsolos** — İran'ın kuzeyinde Azerbaycan'da yer-

leşmiş olan Rusya'ya karşı, Türk hükümeti, Van'ı muhafaza etmekte ve Rusya'nın tesirlerine karşı da bir «set» olarak kullanmaktaydı. İngiliz ve Rus anlaşması gereğince; Ruslar İran'ın doğusunda; İngilizler ise güneyinde tesir meydana getirmeye başlamışlardı. Ruslar, buralarda siyasi ve iktisadi gayeler elde etmek için milyonlar sarfettiler. Halbuki 1907 de İran'da meydana gelen ihtilâl, Rusların bu teşebbüslerini neticesiz bıraktı. İran Hükümeti, bu hareketleri teskin edemediğinden; hiç bir idari hakka sahip olmayarak, sadece Tebriz'de askeri bir kuvvet bulundurmağa Rus hükümetine izin verdi.

«**Muharrir** — Türk Hükümeti Rusya'ya karşı, Van'da nasıl hareketlerde bulundu? Rusya'nın tesirlerine karşı ne gibi vaziyet aldı?

«**Konsolos** — Rusya-Japonya savaşının bitiminde; Türk hükümeti, Rusya'nın mağlûbiyetinden istifade ederek Ceyhun Nehri'nin ötekî tarafında bulunan Müslümanları, yani Dağıstanlıları ve Tatarları kışkırtmak ve Ruslara karşı çıkarmak için bir takım adamlar gönderdi.

«Türkler, gizli şekilde, orada bulunan bu kavimlerin fikirlerini hazırlamaya gayret ettiler. Sınır boyunda Türk askerlerinin sayısı çoğaldı. 1909'da Rusya'nın İran'da bulunan askeri kuvvetlerinin zaafından istifade ederek harp ilân edeceklerdi. Hatta birkaç çarpışma dahi meydana gelmişti. Rusya gayet endişeli dakikalar geçirmekte ve Türkiye'nin ileri hareketinden korkmaktaydı. Kuvvetli, siyasi bir müdahale Türkiye'nin bu teşebbüslerine bir engel teşkil etti. Biraz evvel arzettiğim gibi, Van Türklerin İran'a doğru ileri hareketleri için, bir hareket üssü idi. Nihayet İran'ın kuzey tarafında Rus tesirine karşı Van büyük bir tehdit idi. İşte bundan dolayı Van'ın işgali Rusya için çok önemlidir. Bundan böyle Rusya sünnilerden ve diğer kavimlerden korkmadan İran hakkındaki teşebbüslerini icra edebilecektir.

«**Muharrir** — İran'ın işgali, Ermenilik noktasından ne olabilir?

«Konsolos — Van'da Ermeniler, ezcümle onbin kadar genç, isyan bayrağını Ruslardan evvel açtılar. Bu bakımdan yarın huzur ve barış kongresinde Ermeniler kağıttan yapılmış kepçelerle çıkmayacaklardır. Ermeniler bu sefer kılıç haklarını isteyeceklerdir.»

Aşağıya bir mektup alıyoruz. Bu mektup, Amerika'da ikamet eden **Artin Vartanyan** tarafından Harput'ta bulunan **Osep Serkisyan'a** gönderilmiştir.

«Azizim,

«Türk ordusu hakkında vermiş olduğunuz bilgiyi telgrafla, Rus kumandanına bildirdim. Müsterih olunuz. Van'da olduğu gibi Türk hükümetine karşı koymak için Harput'ta da bir isyan hazırlarsınız. Son zamanlarda beşbin mavzer satın aldık. Yakında size göndereceğiz. Hepinize selâmlar. Bu sefer bu kadar. Diğer mektupta ayrıntılı yazarım.»

«Arkadaşın»

«Artin Vartanyan»

Yine aynı şahıs tarafından Harput'ta **Malyemezyan'a** yazılan başka bir mektup:

«Asırlarca ümitle oyalandık. Çok uyuduk. Bugün ise bir güler yüzlülük hissediyoruz. Ümidin gerçek safhalarını çok yakından görüyoruz. Bu, rüya değildir. Kanlı bir alınla bizi kucağına alan hürriyettir. Korkma sen ey Ermeni!. Van artık hürdür. Esaretten kurtulup müstakil olmuştur. Âlicenap Rusya, bir aydan beri Türk mezalimine karşı isyan halinde bulunan masumları, kesmekten ve hırsızlıktan başka bir şey bilmeyen Türk'e direnen Ermeni kahramanlarını taltif etti. Rus ordusu Van'da düşman kurşunlarına mukabil, mazlum bir milletin sevinç gözyaşları ile ve demet demet çiçekler ve mukaddes tuz ve ekmeklerle karşılandı. Ermenistan halkı, Rusları kollarını açıp kabul ediyor. Ruslar Hristiyan olmakla beraber medeni, vicdanlı, akıllı ve büyük bir millettir. Türk gibi, tebaasına zulmetmez. Bize bir istik-

lât dahi verilmese, yaşaması için başka bir ümidi kalmayan ve elini kurumuş vücudumuzdan çekmeyen Türkten daha tercihe değer. Rus hükümdarlığı, bizim için hürriyete kavuşmak demektir. Esir milletlerin kurtuluşu için kullandığı kuvvet devamlı ve mukaddes olsun. İstikbal bize birçok şey vaadediyor. Kahraman Ermenilerin elindeki kılıç parlıyor. Cellâtlardan intikam alacaktır. Ermeni istiklâlini temin edecek olan budur.»

Amerika'da çıkan «**Goçnak Gazetesi**»nden alınan bir yazı :

«**Van, 24 mayıs 1915**»

«Aziz arkadaşım,

«Bu mektubumu, iki üç gün sonra, size gönderilmek üzere, beraberinde, bir arkadaşım Rusya'ya getirecektir. Şimdiye kadar posta için bir teşebbüs yapılmamaştır.

«Burada, Türkler ve Ermeniler arasında 7 nisanda başlayan harp 23 gün devam etti. Allahın yardımıyla biz Ermeniler, Türklere galip geldik. Kaleyi zaptettik. **Aygestan**'daki kışlaları, sekiz-on top ve birçok mühimmat ele geçirdik. Bütün kışla ve hükümete ait binaları yaktık. Üç gün sonra Rus Ermeni gönüllüleri, bir gün sonra da Rus Ordusu buraya geldi. Muharebe esnasında Türkler kasaba üzerine 12 bin mermi, ve bir o kadar da **Aygestan** civarına attılar. Çarşı bütün dükkânlarıyla harabolmuştur. Ben bizzat şehre gittim, bizim dükkânı bulamadım. Şehirdeki evlerin yukarı katları tamamen harabolmuştur. **Aygestan**'da pek o kadar hasar yoktur. Yüz kadar kayıp var. Bugün hepimiz işsiz geziyoruz. **Haykadang Kilisesi** ile komşu evler de yanmıştır. **Hanifoyslar Kilisesi** ve mektebi, **Surp Agop Kilisesi** ve yakınındaki Ermeni evleri, **Arrak Kilisesi** ve mektebi hasara uğramıştır. Van'da **1500 kadar kadın ve çocuklardan başka Türk kalmamıştır.** Bunları Amerika bölgesinde muhafaza ediyoruz. Bunlara Rus Ordusu tarafından yiyecek veriliyor. Muharebe sırasın-

da biz, Amerika müesseselerinde olduğumuz halde yine emin değildik. Yüzden fazla mermi, duvarları delip odalar içinde patladı ise de büyük bir zarar yapmamıştır. Bugün **Aram**, Van valisidir. Bütün dâvâlar Ermeni lisanıyla görülüyor. Köylere ve kasabalara Ermeni memurlar gönderiliyor.»

Paris'te yayınlanan **Tan Gazetesi**'nin 13 ağustos 1915 tarihli nüshasından bir yazı:

«Yeni Van Valisi»

«Rus Hükümeti, bütün Ermeni mahfillerinde sevince sebep olacak yeni bir karar almıştır. Van vilâyeti valiliğine **İhtilâl Heyeti** lideri **Aram Manukyan**'ı tayin etmiştir.

«**Aram Manukyan**, 1877 tarihinde, Kafkasya'nın **Şusta** şehrinde doğmuştur. Aram, çok az bilinen bu çevrenin en mümtaz simasıdır. Ermeni mekteplerinde orta tahsilini tamamladıktan sonra, **Dartilfünun**'a (Üniversiteye) girecek yerde Van dağlarında dolaşmaya başlamış ve **çete reisi** olmuştur. **Aram, Türklerin** üzerinde korku sebebi olmuş ve maceraları efsanevî bir mahiyet kazanmıştır.

«Nihayet 1908 senesinde çetesiyle beraber yakalanarak idama mahkûm edildi. Darağaçları özel yerlerine kurulmuştu. **Aram** ve arkadaşları büyük bir azim ve cesaretle, bir insan kalabalığı arasında ilerlediler. Fakat tam o esnada İstanbul'da **Meşrutiyet**'in ilân olunduğu haberi her tarafta yayılmaya başlamıştı. O zaman halk, muhafız askerlere hücum ederek mahkûmları zorla ellerinden aldılar. **Aram**, ondan sonra mesleğini değiştirerek öğretmenliğe başladı. Önce **Ardo**'da muallim, ve biraz sonra **Ahtemar** çevresi mekteplerinin **Umum Müdürü** olarak kütüphaneler ve umumî okuma salonları kurdu.

«Nihayet, **Cihan Harbi**'nin başlangıcı ânında **Aram**, sessizliği ve meggalesini terkederek, tekrar silâhına sarıldı. Van isyancılarının başına geçti. Halen, Van vilâyetine sahip olan Rusya, Türkiye'ye karşı vukubulan savaşta, kıymetli ortaklığı olan Ermeni unsu-

runu memnun etmek düşüncesiyle, bu vilâyetin valiliğini Aram'a vermiştir.»

Yine, aşağıya bir tercüme yazı alıyoruz. Bu yazı, Newyork'ta münteşir **Evining Sun Gazetesi**'nin 12 nisan 1915 tarihli nüshasından alınmıştır :

«Ermeniler, Asya'nın Lehlileridir. Ermeniler, Lehliler gibi üç büyük devlet arasında paylaşılmışlardır. Osmanlı Devleti'nin tabiiyeti altında iki milyon; Rusya'nın idaresi altında bir milyon, ve İran'da da 70-80 bin Ermeni bulunmaktadır. Ermeni tarihi, iki milyonun tarihidir. Ermenilerin hayalleri, Ermeni muhtariyetidir. Ermeni faciası, Türk ve Kürt mezalimidir. Ümmî bir şair olan «Jo» isminde bir Ermeni terzi, Ermenilerin psikolojilerini şöyle tarif etmiştir: 'Biz Amerika'yı severiz. Fakat bir gün **Ermenistan**'a dönerek, **Hür Ermenistan** halkından olacağımızı ümid ediyoruz. Her Ermeni şu inançtadır ki, hayatı boyunca **Ermenistan**'a giremezse bile; iki, üç yüz sene sonra ruhu, **Hür Ermenistan**'ı görecektir.'

«Newyork'ta ve hatta Amerika Birleşik Devletleri'nin her yerinde ikamet eden bütün Ermenilerin örneği sayılmaya lâyık olan bu Ermeni terzi, tam bir faaliyet içerisindedir. İşi, çalışması, tatili ve istirahati zamanında **Ermenistan**'ı düşünür, ve öldürme, yağma ve hamiyetten, sıkıntı ve zahmetlerden bahseder. Seksen Ermeni kızının, Kürtlerin ellerine düşmemek için yüksek kayalardan kendilerini uçuruma attıklarını hikâye eder. **Terzi Jo, 'Ermenistan'da Jeanne D'arc gibi yüzlerce kahraman kız vardır'** demektedir. Ermeniler, New York'ta bir ecnebi cemaati şeklinde hayat geçiriyorlar. Onların, siyasî, içtimaî ve millî kulüpleri vardır. Ermeniler, tasarrufa fazlasıyla riayet ederler. Artırabildikleri parayı, Rusya'daki Ermeni gönüllü alaylarına ve köylerinde mevcut mektep ve kütüphanelerine; hülâsa, Ermenistan'ı hilâl'in boyunduruğundan kurtarmak maksadıyla Kafkasya'da kurulan Ermeni Millî Yardım Komitesi'ne gönderir-

ler. Amerika Ermenileri, vatana sevgi, Türklere düşmanlık ve millî istiklâl ideallerine hizmetle bilinliyorlar.

«Sohbetleri, düşünceleri ve hatta iktisadî hayatları buna yöneliktir. Terzi **Jo**, Ermenilerin, medeniyetin kurbanı olduğunu ve Ermenilerin medeniyete olan temayüllerinden dolayı mezalime uğradıklarını açıklamıştır. **Jo**'nun köy halkından **Newyork**'ta yedi kişi vardır. Bunlar bir cemiyet kurup, köylerinde bulunan mektep ve kütüphaneye maddî yardım gönderiyorlar. **Jo**, çeşitli millî müesseselere ve mitinglere düzenli bir şekilde devam eder. Türk mezaliminin âleti durumunda olan Kürdün gasbedici eline mâni olmak üzere Millî Yardım Komitesi'ne, baba ve anasına da para gönderir.

«'Bazı defa aç kalırım, fakat yine gönlülere para yollarım' demektedir. Newyork şehrinde bulunan Ermenilerin çoğunluğu böyledir. Terzi **Jo**, fikir hürriyetini Amerika'da besliyor. Fakat hürriyet tohumu, irsen kendisinde mevcuttur. **Jo**, kendisini «**hürriyet izcisi**» saymaktadır. Newyork'ta (Est 27 th Street) sokağında bulunan küçük bir Ermeni lokantasının sahibi, '**buraya hiç bir Türk giremez. Girmek isterse dışarı atarız**' demiştir.

«Türk aleyhindeki nefret ve düşmanlığın, Amerika Ermenileri arasında bu derece şiddetli olmasının sebebi, çoğunlukla Türkiye'den göçmüş olmalarıdır. Ermenilerin yüzde yetmişbeşi kıtalden, mezalimden ve Kürt saldırılarından kurtulmak için buraya kaçmışlardır. Amerika'da Rus ve İran Ermenileri çok azdır. Rusya Ermenileri refah içinde yaşıyorlar. Rusya hükümeti de Ermenilerden istifade ediyor. Bu bakımdan onlara geniş bir hürriyet vermektedir. Ermeniler, Rus Ermenistanı'nın istiklâl kazanacağı ümidinde değildirler. Bunların maksatları, **hilâl**'in boyunduruğundan kurtulmaktadır.

«Bu Cihan Harbi sonunda Batı Ermenistan'a «**muhtariyet**» verileceğini ümit ediyorlar. Binlerce Ermeni, bu ümide dayanarak Kafkasya'da Rus Orduları

içinde tam bir cesaretle harbediyorlar. İhtiyar bir Ermeni; otuz sene önce Newyork şehrinde ancak 200 Ermeni varken, 1895 - 1896 katliamından sonra Amerika'ya göçlerin başladığını, bu göçmenlerin ziraatçi, tüccar ve talebe gibi çeşitli sınıflara mensup olduklarını söylemiştir.

«**American Colonial Association** adındaki cemiyet, bu sürülmüşlerin merkezini teşkil ediyor. Mezkûr cemiyet, göçmenlerin «**Alice İsland**» adasına geçmelerine yardım ettikten başka, bunlara ödünç para verir ve iş bulur. Gece derslerine devamlarını sağlar. Ermeni tarihine dair salı ve pazar akşamları verilen konferanslarda 500 kişi hazır bulunur. Her Ermeni, mensup olduğu köyün mektebine yardım yapmakla yükümlüdür. Bu cemiyetler devamlı, piyesler, tiyatrolar, konserler gibi eğlenceler tertip ederek vatanperverlik hislerinin gelişmesine hizmet ederler.

«Ermeniler, Amerika'da çalışmaları ve tasarrufa riayetleri yüzünden servet ve refah kazandıkları ve hürriyete meftun oldukları için hallerinden memnundurlar. Bununla beraber, kalplerinde ve dillerinde devamlı vatan sevgisi ve Türk düşmanlığı hüküm sürmektedir.»

11 — İZMİT VE ADAPAZARI OLAYLARI

Rus filosunun Ereğli'yi topa tutmaya yeltendiği sıralarda, Adapazarı ve İzmit Ermenilerinin de derhal vaziyetlerini değiştirip casusluğa başladıkları görüldü. Bilhassa Adapazarı'nda, Rusların birkaç güne kadar sahile dökecekleri askerle, borularını ve trampetlerini çalarak geleceklerini ve o zaman bir tek Türk bırakmayacaklarını açıktan açığa söylemeye başladılar. Yortu veya mukaddes günlerinden biri olmadığı halde, bombardımanın başladığı gün, evlerde toplanarak çalgılarla şenlikler yapmıya başladılar.

Hükümet, payitahtın yanında demek olan bu havalide bu kadar açık hareketleri beklemiyordu. Bu durumlar üzerine tahkikat açmaya mecbur oldu. Tahkikatın sonunda, yalnız Adapazarı'nda birkaç tanesi burayı havaya uçuracak mahiyette, yerli ve yabancı yapısı olan fitilli ve memeli yüzlerce bomba, mavzer, ğra, son model tüfekler, dinamit, mavzer ve karadağ tabancaları, özel surette yapılmış asker ve jandarma elbiseleri, binlerce cephane ve mühimmat, bomba imaline yarayan âletler ve malzemeler ecza ve dinamit fitilleri ele geçirilmiştir.

Aramalar, İzmit'e yöneltildi. Orada da yüzlerce silâh, büyük tahrip kuvvetine sahip on-onbeş kadar memeli bomba; Arslanbey, Ovacık ve Bahçecik Ermeni köylerinden birçok ğra, manliher, mavzer bulunmuştur. Ermenilerin en büyük ruhban mektebinin bulunduğu **Armişe** nahiyesindeki mektep kilisesinin başrahip odasından çok büyük ve aynı zamanda tahrip kuvveti çok fazla üç-dört bomba ile, dolaplarından birçok silâh ve cephane çıkarıldı. Gerek merkezde ve gerek Adapazarı'nda yakalanan ihtilâl heyeti ileri gelenlerinin ifadelerinden ; Ruslar tarafından Karadeniz'de Sakarya nehri ağzına asker çıkarıldığı zaman, bu bombaları asker bulunan yerlerde kullanacakları ve katliama girişecekleri anlaşılmıştır. Yine aynı ifadelere göre; Ellerinde bulunan askerî elbiselerle, asker kıyafetine girerek Osmanlı Ordusu'nun hareketini güçleştirmek ve hükümeti şaşırtmak için hususî hazırlıklar yapıldığı öğrenilmiştir. Hürriyetin ilânından sonra, defalarca İstanbul'dan ve Bulgaristan'dan özel surette gönderilen komita liderleri ve bilhassa **Pandoht** takma adını taşıyan şahıs tarafından teşkilâtın kurulup genişletildiği, **Pandoht** tarafından Adapazarı'nda düğmeci **Horen Viramyan'a** muhtelif cinste bombalar imal ettirildiği, bunların birçoklarının yine mezkur **Pandoht** tarafından baş-

ka yerlere naklettirildiği, mevcut silâhlarla cephanenin, **Sabahgülyan** ve arkadaşları tarafından, İstanbul'da Mahmutpaşa'da Çorapcı Hanı civarındaki silâh mağazası sahibi **Agop** tarafından buralara noklolunduğu ortaya çıkmıştır.

İzmit ve civarı, ve bilhassa Bahçecik, komita faaliyetlerinin kesif olduğu yerlerdi. Buralar, komita reislerinin en mühim dolaşma yerleriydi. İstanbul'da **Taşnaksutyun'u** ve bunun yayın organı olan **Âzâdamard'ı** yaşatan, komitanın her türlü teşebbüslerinde ilk defa ön ayak olan, bu Sancak ile Bursa Vilâyeti şubeleri idi. Adapazarı komitacılarına gelince; bunların durumu, **Meşrutiyet'in** ilânından birkaç sene sonra, Ermeni harflerinin mucidi olan **Sahak** ve **Mesrup** isimlerindeki azizlerinin anma gününde belli olmuştur. Bu gün dolayısıyla Adapazarı'nda olaylar çıkarmışlar ve birkaç jandarma ve polisin şehit olmasına sebep olmuşlardır. Ayrıca, birçok taşkınlıklar ve Müslümanların izzeti nefislerini rencide eden tecavüzlerde bulunmuşlardır.

İsyan hazırlıklarının meydana çıktığını gören komita reisleri, çete kurarak etrafa; Bahçecik, Yalova üzerinden Bursa'ya doğru dağıldılar.

Müslüman halka şiddetle saldırmaya başladılar. Bunlara, işçi taburlarında bulunan Ermeniler de kaçıp katılmaya başladılar, ve kaçmayanlar da ellerinden geldiği kadar yardıma giriştiler.

Her tarafta kama ve tüfekle öldürülmüş, baltalarla parçalanmış Müslüman cesetleri görülmeye başlandı. Bilhassa, İzmit merkezine bağlı **Kullar Köyü'nden Boşnak Malik, Abdülhamit oğlu Ali, 14 yaşında Ali oğlu Seyit, Ümran oğlu Abdülğanî** ve oğlu **Mecid, Abdullah oğlu Hüseyin, Bekiroğlu, İsmail Osmanoğlu** gibi şahıslar, baltalarla bu çeteler tarafından parçalananlardan bazılarıdır.

12 — BURSA OLAYLARI

İzmit'teki arama neticesinde bombaların ve silâhların elde edildiğini gören Bursa ve civarı ile en meşhur isyan merkezi ve silâh deposu olan Çengiler, Soloz, Orhangazi, Gemlik ve Bilecik Ermenileri, daha önceden var olan ve en ufak ihtiyaçları dahi temin edilmiş bulunan çeteleriyle, faaliyetlere ve Müslüman halka tecavüzlere başladılar. Arzu ettikleri gibi, birçok mühim vazifesi olan jandarma ve askeri, kendilerini takibe mecbur ettiler. Böylece, hükümeti meşgul ettiler.

Bu takibatın safahatını yazmak fazla olur. Yalnız şu kadarı söylenilebilir ki, vilâyetin Ermeni bulunan her tarafında, çeteler son derece faaliyet gösteriyor, bilhassa İzmit Sancağı ile sınır olan yerlerde, bu çeteler İzmit çeteleriyle de birleşerek 60 - 70 kişilik gruplar halinde taarruzlara girişiyorlardı. Çeteler, en son model silâh ve bombalarla silâhlanmışlar ve sıhhî levazımata kadar herşeyi almışlardı.

Gerek takibat esnasında ve gerek arama neticesinde bu vilâyette de yüzlerce yasaklanmış silâh, binlerce büyük çapta tabanca, iki tekerlek üzerine konmuş ve çemberle sabitleştirilmiş ufak namlulu bir top, büyük asker üniformaları, asker borusu, kılıç, düdük, dürbün, jandarma ve asker elbiseleri elde edildi.

Piskopos vekili **Barkef Efendi** ile kâtibi **Sokpas** ve Ermeni okulu müdürü, kilise hizmetçileri ve diğer ruhanî memurlar tarafından dereye, kuyulara atılmak ve kilise avlusuna gömülmek üzere naklolunan, ihtilâl teşkilâtına, Ermeni hayatına, tarihine ve Ermeni meselesine ait muhtelif evrak ve zararlı kitap ele geçirilerek kendileriyle beraber **divanıharb**'e verildi.

13 — ADANA OLAYLARI

Adana'da isyan hazırlıkları esaslı bir şekilde yapılmıştı. Buralarda öteden beri hiç eksik olmayan Ermeni saldırıları tabiî, **seferberlik**'ten sonra daha büyük ölçüde vuku bulmaya başladı. Buradaki olayların da ayrı ayrı zikri uzun sürer.

Bu bölgede Ermenilerin en çok yapabilecekleri, kendilerinden **İtilâf Devletleri**'nin bekledikleri şey, sahil olmak ve Irak ve Suriye yolu üzerinde bulunmak dolayısıyla tabiî, **casusluk** idi. Bunu da komitacılar, neye mal olursa olsun ihmal etmediler. 19 ocak 1914'de iki Ermeni, İskenderun körfezinde bulunan düşman gemisine iltica ederek, kendilerine verilen vazifeyi yerine getirdiler.

30 ocak 1914 tarihinde de Dörtyol Ermenilerinden **İbrahim Salcıyan, Artin, Bedros** adındaki üç şahıs, düşman gemilerine kaçarak askerî kuvvet ve hazırlıklarımız hakkında topladıkları bilgiyi vermişlerdir.

11 şubat 1914'de ayakkabıcı **Toros** oğlu muallim **Agop** adında bir şahıs, düşman tarafından Kıbrıs'tan getirilerek İskenderun'a çıkarılmıştır. Adı geçen şahıs araştıracağı hususlara ait, filo komutanının talimatı üzerinde olduğu halde, sahilde yakalanmış ve **divanıharb**'e sevkedilmiştir.

Yine 11 şubat 1914'de, düşman gemilerine kaçan Ermeniler arasında tutulan **Dağlıoğlu Artin,** üzerindeki evrak ile **divanıharb**'e verildi.

Yalnız şu dört olay, komitaların, memleketi ne kadar can alıcı noktalardan vurmak istediklerini, çok açık bir şekilde gösterebilir. Bundan başka Haçin, Dörtyol, Sis (29) ve vilâyetin diğer kazalarında ve Hasanbeyli nahi-

(29) **Haçin**, Adana'ya bağlı Saimbeyli; **Sis** ise, Kozan kazalarının eski isimleridir. (A.Y.)

yesinde yüzlerce silâh, bomba, dinamit, harita ve bayraklar bulundu. Haçin'de Ermeni manastırının yalçın kayalıklarında Ruhanî reisler ve komitacılar tarafından saklanmış gaz tenekeleriyle barutlar ve ayrıca **Beloğlu Yeprem** tarafından mağaralara saklanmış 150 kilo barut bulunmuştur.

14 — HALEP OLAYLARI

Antep ve Kilis'teki Ermeniler de, ilk zamanlarda isyana hazırlanmışlar ve Adana olaylarında olduğu gibi birtakım hazırlıklar yapmağa başlamışlardı. Kilis'in Hubar ve Çengen köylerine gelen 30 kadar silâhlı Zeytun ve Gürün sergerdelerinden bir kısmının öldürülmesi diğerlerinin kaçması, Kilis rahibinin oğlu olup **Hınçak** şubesinin başkanlığını yapan ve isyan hareketlerinin tertip ve kontrolcüsü olan **Agop Kazar'ın divanıharb'e** sevkedilmesi gibi sebeplerle, Halep ve mülhakatında çıkarılacak olaylar akim bırakıldı.

15 — İZMİR OLAYLARI

İzmir'de evvelce **Taşnaksutyun Kulübü** sayılan **Parsih Gülbenkyan'ın** evindeki mutfağın zeminine saklanmış birçok bomba ile on gaz tenekesi dinamit çıkarılmıştır.

16 — CANİK (SAMSUN) OLAYLARI (30)

Samsun ve civarının önemi, Trabzon vilâyeti anlatılırken geçmişti. Merkez ve sancak mülhakatında kurulan ve

(30) Canik, Samsun'un eski ismi olup, o yıllarda Trabzon'a bağlı bir sancaktı. (A.Y.)

Sivas, Merzifon, Amasya, hatta daha içerilerden gelen çeteler bu çevrede de çok büyük faaliyetlerde bulundular. Burada komita hareketlerini ve isyan hazırlıklarını Ermeni Piskoposluğu idare etmişti. Yalnız merkezde yapılan aramada birçok silâh ve cephaneden başka merkez Ermeni kilisesi zemininde büyük çapta yirmi tane memeli bomba ile bunların imali için gerekli olan çok sayıda ecza ve barut bulunmuştur.

Bunların konduğu sandık üzerinde Ermenice **«Samsun Ermeni Piskoposluğu'na teslim edilecektir»** cümlesi yazılmıştır.

Buraya kadar zikrettiğimiz vilâyet ve sancaklardan başka, Ermeni komitalarının şubeleri bulunan istisnasız her yerde, ufak tefek olaylar çıkmıştır. Arama yapılan her yerde dinamit, bomba ve birçok yasak silâh bulunmuştur. Meselâ, Kastamonu'nun Taşköprü kazası merkezinde bile, bir Ermeni evinden tesadüfen iki büyük bomba çıkarılmıştır.

17 — URFA OLAYLARI

Ermenilerin nakli sırasında (31), komita fedaî çetelerinin tecavüzleriyle birçok olay çıkmıştı. Bunlar, nakledilen Ermeni kafilelerine faydadan çok zarar vermiştir. Bu sıralarda meydana gelen önemli olaylardan, bilhassa **Urfa İsyanı**, hazırlığın mükemmel oluşu ve isyanın sebepleri itibariyle dikkati çekmektedir. Urfa olayları, her ne kadar, tarih itibariyle daha yeni ise de; burada önce ondan bahsedeceğiz.

---

(31) **«İsyan Olayları»**nın sonunda nakledilecektir. (A.Y.)

Urfa Sancağı; dahilî huzurun korunması ve Osmanlı Ordusu'nun hareketinin emniyet içinde olması için, bulundukları yerlerden çıkarılan Ermenilere iskân bölgelerinden biri olarak seçilmişti. Urfa'nın içinde 13 bin kadar Ermeni bulunmaktaydı. Merkez ve kazalarda orta ve lise ayarında çeşitli Ermeni okulları mevcuttu. Ayrıca Urfa'nın yumuşak bir iklimi ve münbit bir toprağı vardı. Ermeniler, hükümetçe işte bu bölgede, iskân edilmişlerdi, ve gelişmeleri için, kendilerine her türlü imkân da temin edilmişti. Fakat daha sonra çıkan olaylar, bu bölgenin de komitacıların bozgunculuklarından kurtulamadığını göstermiştir. Zira, burada, zamanı gelince masum insanlara karşı kullanılmak üzere her türlü haince hazırlıklar yapılmıştır.

Ermenilerin, Urfa'da son isyanının vukuundan önceki hayatı, ve hükümetle Müslüman halka karşı olan tutum ve hareketleri tetkik edilince; buranın çok önemli bir isyan merkezi olduğu anlaşılır. Ve bu bölgenin, bir isyan merkezi haline getirilmesi için öteden beri her türlü vasıtanın hazırlanmış olduğu, Amerikan ve Fransız misyonerlerinin de, mektep ve müesseseleri vasıtasıyla Ermenileri istedikleri gibi, siyasî gayelerine âlet ettikleri ortaya çıkar.

Ermeni ihtilâl komitaları, bilhassa **meşrutiyet**'in ilânından sonra Urfa'da teşkilâtlarını çok yaygın bir şekilde genişletip kuvvetlendirmiştir. Patrikhane Urfa'ya piskopos olarak, 1896 Ermeni olaylarında isyan hareketlerine bizzat katıldığından dolayı Trablusgarb'a sürülen ve **meşrutiyet**'in ilânından sonra dönen bir komitacıyı rahip kisvesi altında göndermiştir. Urfa Ermenilerinin ruhanî liderliğinde bulunan bu adam, her vesileden istifade ederek hükümeti tahkir etmekten, hükümetin ic-

raatını tenkitten, Müslüman halkı tezyif etmekten ve etnik unsurlar arasına nifak sokmaktan geri kalmamıştır. Kilisede dinî gün ve bayramlarda vaaz yerine eline bir mavzer alarak **«Ermeni milletini kurtaracak, istiklâlini temin edecek yegâne vasıtanın silâh olduğunu»** açıkça söylemekten çekinmemiştir. Bununla da kalmamış, **«Herkesin, kazancının dörtte biriyle mutlaka silâh tedarikine mecbur ve bunun millî bir vazife olduğunu»** ilân etmiştir. Ayrıca Ardahan'ın fethine rastlayan bir yortu günü, kilisede yaptığı konuşmada çekinmeden şunları söylemiştir: **«Bugün, Ermeni milleti ve millî mefkûresi adına ağlanacak, matem tutulacak bir gündür. Müslümanların sevinçlerine katılanlar, hain olarak anılacaktır.»**

Fransız ve Amerikan mektep ve müesseselerinde tahsil gören ve daha sonra yine bu yerlerin yardımıyla Avrupa'ya gönderilip tahsillerini tamamladıktan sonra memlekete döndüklerinde Ermeni mekteplerine öğretmen olarak tayin edilen Ermeniler ise, yabancı emel ve düşünceleri için, misyonerlerden çok, İngiliz ve Fransız propagandacıları kesilmişlerdir. Başta piskopos ve papazları olmak üzere, komitacılarla bu öğretmenlerin ve bilhassa kafaları **«istiklâl»** fikirleriyle dolmuş ve sağlam bir düşünceden mahrum gençlerin teşvikleriyle, Urfa'da çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Hükümet hep, her yerde olduğu gibi, Urfa'da da kanunlara saygılı ve memlekete bağlı bir halk yerine, komitaların telkin ve teşvikleriyle hareket eden bir kitle bulmuştur.

Bilindiği gibi, Rusya'nın Türkiye'ye karşı politikasında; en mühim ve tarihî iki gaye bulunmaktadır: Bunlardan birisi; boğazları açarak Akdeniz'e inmek, diğeri de; Doğu vilâyetlerinden geçerek İskenderun körfezini elde etmek. Urfa, Rus ihtilâl ordusunun Diyarbakır-Siverek

yolunun üzerinde olduğu için Rus politikası açısından fevkalâde önemliydi. Ermeniler, Rus ordusunun gelmesini bekleyerek büyük kilise altında kuyular, yeraltı depoları, gizli yollar, on aylık ihtiyacı karşılacayak ölçüde erzak depoları yapmışlardı. Ermenilerin yaptıkları bu geniş hazırlık ve isyanın şekli, Rusların bu bölgede Ermenilerden çok şeyler beklediklerini teyit etmiştir. Bir taraftan, görünüşte Katolikliği ve Protestanlığı yaymak için çalışan yabancı misyonerlerin telkinleri, diğer taraftan da, Osmanlı ülkesine yabancı devletlerin müdahalesini isteyen vatansız komitacıların teşvikleriyle Urfa'da Ermenilerin hayatı, bilhassa **meşrutiyet**'ten sonra, başka bir safhaya girmiştir.

Osmanlı Hükümeti; «**Osmanlılık**» ve «**vatandaşlık**» adı altında çeşitli unsurları birleştirmeye ve müşterek bir gaye etrafında toplamaya çalışırken; her yerde olduğu gibi, Urfa'da da Ermeniler, olanca gayretleriyle ve açıktan açığa, buna mâni olmuşlardır. Sancak merkezinde işçiler arasında cemiyetler kurarak çalışma saatlerini ayarladıkları gibi, Müslümanlara karşı, düşüncelerini yaptırmak için gerektiğinde boykot yapmışlar, mekteplerindeki öğrencilerle 16-17 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklarına kadar herkese silâh kullanmasını ve hastabakıcılığı öğretmişlerdir. Bu gibi teşkilât ve hazırlıklarla uğraşıldığı sırada Ermeniliği sevk ve idare edenler de, büyük kısmı arabacı ve tüccar olan Ermeniler vasıtasıyla ve dolgun fiyatlarla Suriye, Halep ve Antep'ten; bilhassa buralardaki **İtilâf Devletleri**'nin konsoloslarının yardımlarından, ayrıca asker kaçaklarıyla, aşiretlerden istifade ederek çok sayıda silâh temin etmişlerdi. Yine Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan Ermeni ustalardan çok sayıda dinamit ve bomba fitilleri, toplara mahsus ufak humbara-

lar, cephane ve savaş malzemeleri tedarikine muvaffak olmuşlardı. Bu hazırlıklara son zamana kadar devam etmişler, Amerikalı misyoner Leslce'in yetimevindeki demircilik imalathanesinde de çok sayıda mermi ve büyük su borularından top bile imal etmişlerdir.

Hazırlıkların bu şekilde tamamlanmasından sonra Urfa Ermenileri, uygun bir fırsat ve vesile kollamaya başlamışlar, bu arada bazı taşkınlıklardan da geri kalmamışlardır. Cihan Harbi'nin çıkışı ve Osmanlı Hükümeti'nin harbe girişi, Ermenilere bekledikleri fırsatı vermiştir.

Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'nin harbe girişini müteakip, birleşik Ermeni siyasî fırkalarının neşrettiği tebliğlere uygun hareket etmişlerdir. Tebliğlerde şunlar tavsiye olunuyordu: Eğer Osmanlı Ordusu galip gelirse memleketin her tarafında isyanlar başlatılacak, böylece hükümet içten meşgul edilecek. Rus ordularının muzafferiyeti halinde, ricat halindeki Osmanlı Ordusu'nun ricat yolu kesilecek..

Ermenilerin, ortaya çıkan hıyanetleri üzerine sevk ve ihraçlarından isyanın çıkışına kadar geçen zaman içinde Urfa'ya, diğer vilâyetlerden birçok komitacı ve asker kaçağı Ermeni gelmiştir. Bunlar Van'ın, Ermeni kahramanları (!) tarafından zaptedildiğini, ve Rusların birkaç ay içinde Siverek üzerinden Urfa'ya geleceklerini ileri sürerek, Urfa Ermenilerini isyana çağırmaya başlamışlardır.

Urfa Komitası, aynı zamanda Müslüman halkı da şaşırtmak ve hükümetin resmî tebliğleri hakkında, onlarda şüpheler uyandırmak, daha doğrusu, isyana onları da manen iştirak ettirmek için el altından çalışmışlardır. Hatta ajans haberleri şeklinde bazı şeyler de uydurup yaymışlardır. Tevkif olunan Ermenilerden birisinin üze-

rindeki İncil kitabının içerisinden çıkarılan uydurma ajans haberi müsveddesi aynen şöyledir:

> «Almanlar, Fransız hududundan sürülmüştür. Rusların Berlin'e girmesine sekiz kilometre kalmıştır. Durum iyileşmektedir. Savaşın 2-3 haftaya kadar biteceği sanılmaktadır.»

Bununla beraber Ermenilerin bu teşebbüsleri de, hükümetin icraatındaki ciddiyeti gören ve devletin emirlerine tam bir hürmetle itaat eden aşiretler ve diğer Müslüman halk üzerinde derin bir nefret hissi uyandırmaktan başka bir tesir yapamamıştır.

Urfa'da Ermeni mahallesi; bir tarafı **Eski Sur** ve **Telli'l-Fetur Tepesi**, diğer tarafları Müslüman evleriyle çevrilmiş olan tahminen 1500 evden meydana gelmiştir. Evler umumiyetle taş bina olarak inşa edilmiş ve her evde çeşitli gizli odalar yaptırılmıştır. Bu odalar yatak ve yiyecek gibi eşyayı, dolapları, izbeleri, su kuyuları içinde yeraltı denilen mahzenleri ihtiva etmekteydi. Yeni yapılan evlerde de, bu kısımların yapılmasına dikkat ediliyordu. Evlerdeki bu hazırlıkların gizli kalmasına son derece dikkat edilmiş ve bunlar ev sahibi ile mimarından başka hiç bir kimse tarafından bilinememiştir.

İsyan hazırlıkları arasında en çok göze çarpan hususlardan birisi de Zeytun, Sason, Bitlis, Antep mıntıkaları için bir komutan maiyetinde istihdam olunmak üzere Maraş ve Diyarbakır'dan gelen asker kaçağı ve komitacılardan, yerli fedai ve asker kaçaklarından oluşmuş silâhlı bir birlik kurulmasıdır. Yine isyan hazırlıklarından olarak su taşımak, un öğütmek, ekmek pişirmek, hasta ve yaralılara bakmak, onları tedavi etmek, tüfek temizlemek, emir götürmek, fişek yapmak, vaazlar vermek, millî marşlar okumak için kollar meydana getirilmiştir. Ayrıca müfettişler ve iaşe memurları tayin edilmiş, ve bir de Er-

meni isyanlarında ebeveynleri ölen yetimlerden birer teşci grubu teşkil edilmiştir.

İsyandan beklenen neticenin tam mânâsıyla gerçekleşmesi için, hükümetin kuvvet gönderemeyeceğini ve Rus ordusunun Siverek yoluyla Urfa'ya gelişine kadar 7-8 ay mukavemette bulunacaklarını tahmin ederek; ordunun bir kısmını üzerlerine çekip onları meşgul etmek ve cephane harcattırmak için uygun bir zaman beklenmekteydi. Tam bu sırada, silâh toplanması ve 1895 doğumluların askere alınması işlemleri üzerine, Zeytun, Sason, Haçin, ve Diyarbakır çevrelerinden gelen asker kaçaklarıyla komitacıların da katılmalarıyla, önce, Urfa'ya bir buçuk saat mesafede olan Germuş Köyü'nde, ve 6 ağustos 1914 perşembe günü akşamı da Urfa'nın içinde ilk isyan kurşunu patlatılmıştır.

İsyan harketi, önce Urfa'ya bir buçuk saat mesafede ve ovada kurulmuş bulunan Germuş Köyü'nde çıkmıştır. Bu köyde büyük bir Ermeni kilisesi ile bir Protestan mabedi bulunmaktaydı. Köy, müdafaaya elverişli dik ve sarp kayalıkları bulunan Germuş Dağı'nın eteğine kurulmuştu. Hükümet, burada bir Ermeni çetesinin varlığından haberdar olmuş ve oradan sürülmeleri için 20-30 kişilik bir jandarma kuvveti göndermiştir. Fakat aramanın geceye rastlaması ve dağdaki pusulardan atılan kurşunlarla jandarmalardan bir şehit ve bir yaralı verilmesi ve zifiri karanlığın harekete mâni olması yüzünden, bunların çıkarılmaları mümkün olmamıştır. O sırada mezkûr köyün civarında bulunan bir seferî kuvvetin yardımıyla Germuş Dağı'ndan biri Gürünlü (Sivas), diğeri Kayserili iki Ermeni fedaî ile, bir mağara içinde yirmi kadar tabanca, cephane, bomba, hububat ve fedaîlerden bazıları ele geçirilmiştir.

Germuş eşkiyasının büyük kısmının Urfa Ermenilerinden olduğu, Urfa merkezine ait silâhların bu Germuş Köyü'nde saklandığı haber alındığından mahallî hükümetçe silâh toplanmasına karar verilmiş ve keyfiyet Ermeni piskoposuna anlatılmıştır. Aksi halde, ihraçtan istisna edilen Urfa Ermenilerinin de, iç emniyeti korumak için, Urfa'dan çıkarılıp muayyen bölgelere gönderilecekleri bildirilmiştir. Piskopos, buna cevap olarak, «düşünelim» sözüyle yetinmiştir. Bu arada hükümet silâh aramasına da başlamıştır. Bu arama sonunda:

Urfa'nın içinden 820 yasaklanmış ve yasaklanmamış tüfek, 406 tabanca, 74 yaralayıcı âlet, 4922 fişek ele geçirilmiştir. Arama sırasında, 6 ağustos 1915 tarihinde kasabanın Gezer mahallesinin Beduk (32) meydanı denilen mevkiinde **Ardeş, Serkis** ve kardeşlerinin evinde yasaklanmış silâh ve patlayıcı maddeler bulunduğu ihbar edilmiş, bunun üzerine merkez polis memurlarından **Kadri** ve **Mustafa Nuri** Efendilerle Jandarmadan **Halil** ve **Bakır Çavuşlar,** arama yapmak için mezkûr yere gönderilmişlerdir. Mezkûr evde kazı yapıldığı sırada oraya bitişik gizli bir yerde, uzun zamandan beri saklı kalmalarından dolayı saç ve sakalları uzamış üç yabancı komitacının gizlendiği görülmüştür. Bunlar yakalanmak istenmişse de, komitacıların birdenbire silâh kullanmaları üzerine polis **Mustafa Nuri Efendi** ile **Bakır Çavuş** şehit düşmüştür. Kaçarlarken üzerlerine gelen jandarmalardan **Hacı** ismindeki eri de bacağından vurarak yarım saat sonra ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Mezkûr evde yapılan aramada, büyük çaplı beylik bir mavzer ile buna ait fişekler ve ayrıca iki dizi de martin fişeği bulunmuştur. Bu va-

(32) Bugün, bu mahalle ve meydan, Gez Mahalesi ve Bedik Meydanı olarak bilinmektedir. (A.Y.)

ka sonunda kasabada zaten heyecan halinde bulunan halk arasında sükûneti sağlamak için gereken tedbirler alınmış, ve Ermenilerin hiç birine zarar gelmemesi için sokakta ve dükkânlarında oraya buraya gizlenenlerden üçdört yüz kadarı toplatılıp hükümet dairesinde ve karakollarda muhafaza altına alınmış, daha sonra, sükûnet hasıl olur olmaz yine muhafaza altında evlerine gönderilmiştir.

Urfa'daki, 6 ağustos 1915 olayının ertesi günü 7 ağustos 1915 tarihinde «Tellü'l-ebyaz - Urfa - Siverek» yolunda vazifeli hizmet taburunun Ermeni fertleri, daha önce aralarında verdikleri karar üzerine Müslüman subay ve işçilerine suikast teşebbüsünde bulunmuşlar ve o sırada vazife icabı gelen jandarmalar sebebiyle gayelerine ulaşamamışlardır. Daha sonra Tellü'l-ebyaz-Urfa kısmında çalışan bölüktekiler, kazma, kürek, tabanca, muhafız ve jandarmalardan ele geçirdikleri birkaç beylik silâhla subaylarının ve eski Süryani arkadaşlarının üzerlerine hücum ederek, yedeksubay adayı **İbrahim Hilmi Efendi**'yi şehit etmişlerdir. Ayrıca dört jandarma ile bir köy muhtarını yaralamışlardır. Yine iki Jandarma hayvanını öldürüp, ikisini de yaralamışlardır.

Kasabada çıkan olay gününden eylül'ün 16'ıncı çarşamba gününe kadar sükûnet devam etmiştir. Bu zaman içerisinde yalnız ihtiyarlar, çocuklar ve kadınların dışında Ermeniler, dükkânlarını, mağazalarını kapayarak, mahallelerinden çarşıya inmemişlerdir.

16 eylül gecesi, Kilise Sokağı'nda **Tarakçıoğulları**'nın evinde toplanan Tarakçıoğullarından **Bedros, Serkis** ve Yedikardeş oğlu **Mığırdiç** -ki Halep Jandarma erlerinden iken silâhıyla birlikte kaçarak, isyan esnasındaki çarpışmaları idare etmiştir- ve Sasonlu bir sergerde tarafından

birdenbire kırk ele yakın silâh atılmış ve Urfa Sancağı'nda «sıkıyönetim» olduğundan silâh atan şahısların tevkifi için, ertesi günü polis ve jandarmadan ibaret bir müfreze, mezkûr Ermeni mahallesine gönderilmiştir. Müfreze tarafından mezkûr Tarakçıoğlu'nun evi sarılarak kapının açılması emredilmiştir. Fakat kapı açılmamış ve başka bir evin duvarından içeriye giren birkaç memur, üzerlerine sıkılan silâhlardan bir jandarma şehit olmuş iki jandarma da yaralanmıştır. Bunun üzerine Ermeni mahallelerinin her tarafından silâhlar atılmaya ve yollardan gelip geçenlere, yardıma gelen jandarma devriyesine evlerden, mağazalardan, halı fabrikasından kurşunlar sıkılmaya başlanmıştır. Ayrıca Ermeniler tarafından, Ermeni mahallelerine yakın Müslüman evlerine de hücuma geçilmiştir. Müdafaa ve tecavüze elverişli ve Müslüman mahallerine hâkim evler zaptedilmiş, mahallelerde ikamet eden Müslüman ailelerinden büyük küçük on tane kadın şehit edilmiştir.

Aynı zamanda, eşkiyadan **Mığırdiç** ve arkadaşları ile, isyanın idarî ve siyasî tarafını yürüten Protestan papazı **Sofomo'nun** tensibiyle, ve Urfa büyük kilisesinin çanı ile, isyan ve ayaklanma için aralarında kararlaştırılan işaret verilince izbe ve mahzenlerdeki silâh ve cephaneler dışarıya çıkarılmıştır. Herkes, kollarına numara ve kolbağlarını ve hizmet amblemlerini takarak işe başlamıştır.

İsyan hareketinin önemine ve Sancak'ta bulunan asayiş kuvvetinin yetersizliğine binaen, durum **Dördüncü Kolordu Komutanlığı'**na bildirilerek kuvvet gönderilmesi istenmiş ve aynı zamanda, tecavüzlere elde mevcut vasıtalarla karşı konmaya çalışılmıştır. Ordunun emir ve tensibiyle bölgeye 19-27 eylül günleri beklenen askerî kuvvet gelmiştir. Hareketi idare etmek için Dördüncü Ordu

komutanvekili de Urfa'ya gelmiştir. Askerin gelişine kadar asiler, geceleri çeşitli yerlerde zabıtaya baskınlar yapmışlar, evlerde mazgallar, sokaklarda barikatlar kurmuşlardır. Vazifelendirdikleri bölge komutanlarıyla gerekli hazırlıklarda bulunmuşlar, bu arada sokakta, bahçede dolaşan; pencere ve kapı önlerinde oturan kadın, erkek, çocuk ve ihtiyar kimi görmüşlerse bütün Müslümanlara ateş açarak birçoklarını şehit etmişlerdir.

Komutanvekilinin gelişini müteakip Ermenilere hitaben bir bildiri neşredilerek Ermeni kadınları vasıtasıyla kendilerine gönderilmiştir. Bildiriyle, Osmanlı Hükümeti'ne bağlılığı olanların Samsat kapısından dışarı çıkabilecekleri ilân edilmiştir.

Bildirinin neşri ile tayin edilen müddetin dolmasından sonra da hiç bir Ermeninin dışarı çıkmaması ve saldırıda devam etmeleri dolayısıyla, mecburen, sığınaklarının top ateşiyle birer birer tahribine başlanmıştır.

Asilerin ezilmesi için evvelce getirilen kuvvetli iki topun kâfi gelmeyeceği anlaşılınca, daha sonra bir miktar daha kuvvet getirilmiştir. Böylece 27 eylül 1915 tarihine kadar, geceli gündüzlü çok şiddetli bir şekilde devam eden çatışmalardan sonra, asker tarafından ancak Ermeni mahallesinin kenarındaki ilk hat işgal ve tahrip edilmiştir. Bu arada birçok şehit ve yaralı verilmiştir. Bu müddet içinde Ermeniler, askeri yanıltmak için Kazak elbiseleri ve Rus kalpakları giymişlerdir. Asker kaçakları da askerî elbiseleri ve jandarma kıyafetleriyle ateşe iştirak etmişlerdir. İlk hattın işgalinden sonra, kadın ve çocukların ezilmemesi için bir gün daha mühlet verilerek teslim olmaları istenmiş ise de, Ermeniler tarafından bu teklife karşılık; geceleyin iki taraftan şiddetli baskınlar ve bir-

çok noktaların tahkimi ile cevap verilmiştir. Böylece çarpışmalar tekrar başlamıştır. Ancak asker, Urfa'nın **Telli'l-fetur** tepesinde ve eski surlar üzerinde inşa edilmiş olan müstahkem evleri işgalde çok zorluk çekmiştir. Çarpışmalar sırasında patlamayan sahra mermilerinden birisini ele geçiren Protestan papazı **Sogomon**, bu mermiyi Ermeniler arasında dolaştırarak **«Türklerin topu işte böyledir»** diye alay ederek anlatmış ve Rusların gelişine kadar sebat ve direnişe devam etmeleri için teşvik etmiştir. Bu papaz, burada Ermeni siyasî memuru maskesini takınan; Antep kolejinde ve Amerika'da tahsilini tamamladıktan sonra Urfa'ya gelen ve zamanını, tamamen bozgunculuğa ve Müslüman-Türk düşmanlığının Ermeniler arasında gelişmesine hasreden bir adamdı. Gayet müstahkem bir şekilde inşa edilmiş bulunan büyük Ermeni kilisesinde Doğu vilâyetleri göçmenlerinden bazı hastalar bulunduğu için ilk günlerde ateş açılmamıştır. Fakat askerin taarruzu ilerleyince, kilisenin mazgallarından, taşla örülmüş pencerelerdeki aralıklarından şiddetle ateş edilmesi üzerine topçu, mukabeleye mecbur olmuştur. Bunun üzerine Ermeniler, üzerinde **«ateşi kesin, görüşmek istiyoruz»** yazılı beyaz bir bayrak çekmişlerdir. Bunun üzerine top atışı kesilmiş ve Ermeniler, mister **Leslee**'in müessesesinde bulunan **Sogomon**'un fikrini almak üzere yarım saat mühlet istemişlerdir. Daha sonra kayıtsız ve şartsız teslim olacaklarını açıklayarak aralarından 600 kadar kadın ve çocuğu teslim etmişlerdir. Ertesi günü Amerika yetimevi müdürü mister **Leslee** bir tercümanla **Telli'l-fetur** tepesine gelerek teslim olmuştur. Kilise ile civarındaki müessesede bulunan kadın ve çocuklar teslim alındıktan sonra, asiler buraya yaklaşan askerler üzerine

tekrar ateş açmışlardır. Bunun üzerine 2 ekim 1915 tarihinde kilise, yetimhane ve eşkiyanın diğer sığınak yerleri zaptedilerek «**Urfa Meselesi**» kapatılmıştır.

Bütün bunlardan sonra, isyancılardan kurtulanlar gizli yollardan, izbelerden, odalardan ve yeraltındaki sığınaklardan faydalanarak askere bomba, kurşun atmak suretiyle saldırılara tekrar başlamışlar ve birçok şehit ve yaralı verilmesine sebep olmuşlardır. Müsademe esnasında halktan 42 şehit ve yaralı; jandarmadan 8 şehit, 24 yaralı; askerden, birisi subay olmak üzere 200'ü aşkın şehit ve yaralı; polisten de iki yaralı verilmiştir. Yok edilen asilerden 120'yi aşkın, mavzer ve martin gibi beylik silâhla yüzden fazla revolver müsadere edilmiştir. Mavzerlerden birçoğunun askerî dairelerden çalınan veya daha önce öldürülen Müslüman askerlerden alınan silâhlar olduğu görülmüştür.

İsyanın oluş şekli ve önemi, bundan sonra Urfa Ermenilerine karşı hükümetin güven ve itimadını sarstığı için; bu sancak Ermenileri de ihraç ve tehcire tabi tutulmuş, isyancılardan yakalananlar **Urfa Divanıharbi**'ne teslim edilerek, haklarında kanunun hükmü infaz olunmuştur.

Misyoner **Leslee**, Urfa'da **Telli'l-fetur** civarındaki Amerikan müessesesi yetimevinin müdürüdür. Bu müessese demirhane, vs.'yi ihtiva eder ki, Ermeniler, bu müesseselerden çok istifade etmişler ve gerektiği zaman, isyana siyasî bir şekil vererek yabancı müdahalesini davet etmek üzere aralarına **Leslee**'yi de almışlardı.

Leslee de isyan sırasında Ermenilerle birleşmiş, ve hattâ kendisinin isyana bizzat kumanda ettiği de anlaşılmıştır. Müessesesindeki Ermenilerle birlikte teslim olduktan bir-iki gün sonra, duyduğu vicdan azabından do-

layı olacak ki, zehir içerek intihar etmiş ve aşağıdaki yazıyı bırakmıştır: (33)

«Son vasiyetim»

«Şahsımdan başka Urfa'da hiç bir kimse, ve bilhassa **Kunzler** ile **İkard** aileleri hiç bir surette mesul değildir. Bunlar, yaptığım şeye karışmamışlardır. İçtiğimi, önceki misyoner bürosundan getirdim. Ermeni isyanına dahl ve iştirakim olmadı. **Fakat**, isyan beni de sürükledi.»

«I. H. Leslee»

«Yukarıdaki yazı, Mister **Leslee'in** kendi el yazısıyla yazılmıştır.»

«**Jacop Kunzler** : Urfa Alman Hastahanesi 2. müdürü»

«**Dr. Armanak** (Armenian) : Alman Hastahanesi doktoru.»

Urfa İsyanı, başından sonuna kadar geçen safhaları, sebep ve saikleriyle incelenince şu neticeler çıkar:

1 — Urfa, Ermenilerce bir isyan merkezi olarak hazırlanmış ve bu hazırlıklar çok düzenli bir şekilde ele alınmış ve idare edilmiştir.

2 — Yabancıların; bilhassa Fransız İngiliz ve Rusların, isyanda büyük ölçüde alâka ve iştirakleri vardır.

Müdafaa hazırlıkları, yeraltı odalarının ve yollarının varlığı, silâh ve harp malzemelerinin bol olması, öteden beri her Ermeninin silâhlandırılmasına çalışılması, her Ermeniye yaş ve san'atına göre isyandan önce vazife ve numara verilmesi, anbar olarak ayrılan evlerde en az sekiz-on ay yetecek kadar erzak biriktirilmesi, hastalara bakmak üzere **Kızılhaç** teşkilâtı kurulması; isyanın öte-

(33) Müntehir tarafından bırakılan yazının İngilizce metni kitaba aynen alınmıştır. Burada sadece tercümesi ile yetinilmiştir. (A.Y.)

den beri kararlaştırılıp tertip edilmiş olduğunu ortaya çıkarmıştır. İtilâf Devletleri konsoloslarının yardımları, isyan sergerdelerinden bir kısmının Bitlis ve Van tarafından gelmesi, bir kısmının ise Rus kazak elbisesi ve şapkası giymesi, Leslee müessesesinden asilere Amerikan bayrağı verilmesi, para ve mücevherlerin bu adam tarafından toplanıp korunması vs. gibi hususlar da, bu isyanlara yabancıların katıldıklarını teyit eden kesin delillerdir.

3 — İsyan, sırf Ermenilerin hareketi neticesinde çıkmış; Müslüman halka ve silâhlı kuvvetlere karşı girişilen tecavüzler ve korkunç saldırılar hükümeti, bu isyancıları tenkil edecek tedbirler almaya mecbur bırakmıştır.

Yukarda gösterildiği gibi, bölgeye askerî kuvvet geldikten sonra, komutan, Ermenilerin teslim olmalarını istemiş, ve hükümete bağlı olanların Ermeni mahallelerinden derhal ayrılmalarını bildirmişti. Bu teklifin cevabı kurşun olmuştu. Ermenilerin, komutanlığın bu emrine kayıtsız şartsız itaat etmeleri gerekirken, günlerce silâhlı kuvvetlere karşı direnmeleri ve şiddetli saldırıları, hareketlerinin başarıya ulaşacağından ne kadar ümitli olduklarını ve hangi ümitlerle teşci edildiklerini gösterir.

Kilisedeki kadınların da teslim olmalarından sonra münferit taarruzlar başlamış, ve son asinin ölmesine kadar ateş hiç bir zaman kesilmemiştir.

Esasen misyoner Leslee'in bıraktığı vasiyetnamenin son kısmındaki «**Armenien Revolution-Ermeni İhtilâli**» ifadesi de, isyanın Ermeniler tarafından çıkarıldığını isbat ve teyit eden şayanı dikkat bir itiraf ve kıymetli bir vesikadır.

İsyan ve ihtilâl fikri umumiyetle Ermenilerde mevcut olduğundan ve aynı zamanda, içlerindeki harp isteklerinin açığa çıkmasına büyük bir fırsat hazırlamış olduğu için, gerek seferberlik'ten önce ve gerekse sonra, birçok yerde korkunç olaylar meydana gelmişti. Urfa olayı ise, Ermeniliğin, devlet hayatına kastettiğini tevil götürmez bir şekilde isbat etmiştir. Çünkü, Urfa Ermenileri, önce nakil ve tehcirden müstesna tutulmuşlardı. Ayrıca, bu bölge, gerekli yerleşme şartlarına sahip olduğu için Ermeni göçmenlerinin iskânına ayrılmıştı. Burada, ilk Ermeni isyan ve ayaklanmalarında bile, Ermeniler Müslüman halktan zarar görmemişler; aynı zamanda ticaretin, ekonominin ve sanayiin en önemli kısımlarını ellerinde tuttukları için, Müslümanlara oranla, fevkalâde refah ve saadet içersinde yaşamışlardır.

Bu bakımdan ortada hiç bir sebep yokken, ve Müslüman halkın, kendilerine silâh tedarik ettirecek kadar ileri olan safiyetinden ve hoşgörürlüğünden faydalanılarak isyan çıkartılması; Ermeni istiklâli peşinde koşan ve sağlam düşünceden tamamen mahrum olan bu unsurun, bilhassa düşmanlar elinde ne hale getirildiğini ve hükümetin, kendilerine karşı her zamanki mukabelesinin zarurî müdafaadan başka bir şey olmadığını, açıkça ortaya koyar.

18 — ŞEBİNKARAHİSAR OLAYLARI

Erzurum ve Trabzon vilâyetleriyle sınır olan Şebinkarahisar Sancağı, komitalarca, Sivas vilâyetinin en mühim merkezlerinden birisiydi. Bu Sancakta da, Meşrutiyet'in ilânından sonra her şeyden evvel, komitalar silâh

yığmaya başlamışlardı. Öğretmen ve ruhanî liderleri en müfrit komitacılardan seçip, ihtilâl fikirlerini bunlar vasıtasıyla bir kat daha yaymışlardı.

Seferberlik sıralarında, Sivas vilâyetinin diğer kazalarında olduğu gibi, burada da dikkati çeken bir faaliyet görülüyordu. Komitalar, Ermenilere, alacakları vaziyet hakkında talimat ulaştırmak için hususî memurlar tayin ettikleri gibi, Şebinkarahisar'ın Yaycı köyü papazı **Sponil** de, görünüşte patrikhane aidatını toplamak üzere, Ermeni köylerini dolaşarak telkinlerde bulunuyordu. Bu adam, kiliselerde; «**Osmanlı Hükümeti harp ilân etti. Şimdiye kadar toplanan silâhların kullanılması zamanı geliyor. Kısa bir zaman sonra Türkler, Ruslara mağlûp olacaklar. Ruslar önden, biz arkadan; Osmanlı ordusunu perişan edeceğiz. Vaktiyle silâhları alırken kaçınanlar, şimdi anlayacaklar, ve Ermenistan'ın kuruluşunu görerek bu işlere çalışanları takdis edeceklerdir**» şeklinde konferanslar veriyordu. Bu arada Ermenilere, gereken talimatı da veriyordu. Suşehri civarındaki olaylardan sonra yapılan arama üzerine silâh ve bombaların, hükümetin eline geçtiğini gören komitacılardan ve kaçaklardan bazıları ile, Sivas olayları sırasında ismi geçen papaz **Kerih**, gerekirse kazaların isyan hareketlerini idare için bir merkez olarak seçilen Şebinkarahisar'a gelmişlerdi. Büyük bir isyan çıkarmak ve vilâyet bölgesini altüst etmek için, her türlü hazırlıkları tamamlamışlar ve bir fırsat beklemeye başlamışlardı.

Nihayet 2 haziran 1915 salı sabahı, kaçakları yakalamak için Ermeni mahallesine giden polislerle birkaç jandarmanın üzerine evlerden ateş açıldı. Böylece, Şebinkarahisar'da da isyan başlamış oldu ve polislerle jandarmalar burada hemen öldürüldüler. Sancağın kazalar-

la olan haberleşmesini kesmek için telgraf ve telefon telleri hemen tahrip edildi. Şehre hâkim, 200 metre yükseklikteki bir kayalık üzerine kurulmuş Karahisar kalesi, öteden beri Ermeniler tarafından, bu isyanda istifade edilmek için hazırlanmıştı. İçerisinde kendilerinin bildikleri yerlere, kırk-elli kişilik bir kuvveti üç-dört ay idare edecek kadar erzak, cephane ve bilhassa fazla sayıda bomba saklanmıştı.

Olayın çıkışını müteakip, Ermeni mahallelerinin, Müslüman mahalleleriyle münasebetini kesmek için hazırlanan mazgallı evlerden, Müslüman halka ve jandarmalar üzerine kurşun, bomba yağdırılırken eli silâh tutanlar da, bu ateşin himayesinde, erzak ve cephanelerini alarak başkanlarının maiyetinde grup grup kaleye çekildiler. Çarpışma sabaha kadar devam etti. Ermeniler tamamen kaleye sığınarak müdafaa hazırlıklarını tamamladıktan sonra Müslüman mahalleleri ateşe verildi. Yangın olanca şiddetiyle devam ederken, ateşi söndürmek için giden Müslüman halka ve askerlere, kaleden ve Ermeni mahallelerine hâkim komitacıların sığınaklarından kurşun ve bombalar yağdırıldı. Bir-iki yüz evden başka, bütün Şebinkarahisar kasabası yanıp kül oldu.

Peyderpey gelen askerî kuvvetlerle, kale muhasara altına alındı. Asiler, her türlü teslim teklifini silâhla karşıladıkları için, kale 25 gün muhasarada kaldı. Sonunda, isyancıların yaptıkları bir huruç (yarma) hareketinde üç yüzü aşkın eşkiya kaçtı. Kalan kadın ve çocuklarla diğerleri teslim alındı. Yangının doğurduğu yüzbinlerce liralık maddî zarara ilâve olarak bu olay, asker ve jandarmadan; ikisi subay olmak üzere 84 erin şehadetine, 140 yaralıya, halktan 30 şehit ve 20 kadar yaralıya mal olmuştur.

Kaleye sığınan komitacılara, teslim olmayı ve hükümetin âtıfetine sığınmayı teklif eden bazı Ermenilerin, papaz **Kerih** ve **Antranik**'in emriyle kale içinde kurşuna dizildikleri, Ermenilerin ifadeleriyle anlaşılmıştır. Kalede erzak deposu olarak kullanılan dört metre çapında ve 80 - 90 santim derinliğinde bir darı ambarının görülmesi ve yangından sonra da kalede sığınanların buğday, un, bulgur, ekmek, yağ, yorgan, şilte ve diğer birtakım malzeme nakletmiş olmaları, ve komitaların, iaşe hususunda esaslı bir hazırlıkta bulunmaları, ve yine en mühim ve müdafaaya elverişli yerlerde ve çeşitli mevkilerde birkaç günde inşası imkânsız olan pek çok boy siperlerinin varlığı; komitacıların çok önceden inceleme ve araştırmalarda bulunarak, buraları kendilerine en mühim bir dayanak noktası olmak üzere hazırladıklarını açıkça isbat eder.

Huruç hareketiyle kurtulan komitacılar, bu olaydan sonra vilâyetin diğer bölgelerine dağılarak feci zulüm ve işkencelere başladılar.

Şebinkarahisar isyanı üzerine Osmanlı Hükümeti, yabancı ülkelerde bulunan siyasî memurlarına bir tebliğ göndermiştir. Telgrafla bildirilen, 12 temmuz 1915 tarihli tebliğ şöyledir :

> «Varlıkları, gerek memleket müdafaası ve gerekse dahilî huzur ve umumun emniyeti noktayı nazarından bir engel olarak görünen Ermenilerin, mezkûr bölgeler dışına uzaklaştırılmaları hususunda alınan karar malûmdur. Düşmanlarımız, kamuoyunu aleyhimize çevirmek için bunu da bir bahane bilerek kendi gazetelerinden başka, gayelerine âlet ettikleri tarafsız ülkelerin gazeteleri vasıtasıyla da gerçekleri tahrife çalışmakta ve bu ihtiyat tedbirine dair olan en önemsiz ve ufak bir olayı bile güya, -tam sadakatine rağ-

men- Ermeni unsurunun en tabiî ve en mukaddes haklarına karşı yapılmış tecavüz şeklinde göstermeye uğraşmaktadırlar.

«Osmanlı Hükümeti'nin, ihtilâlci Ermenilere karşı almaya mecbur olduğu hareket tarzının meşruiyetine ve âcil gerekliliğine dair bir itirazın varit olamayacağı açıktır. Olaylar; çok önceden hazırlanan ve dikkatli bir şekilde tatbik ve icra edilen mükemmel bir planın varlığını isbat ettiği gibi, Ruslarla beraber bize karşı harbeden Ermenilerin bu hareketi de, mezkûr planın teferruatındandır. Bu haince ve bölücü hareket, önceleri ancak, harp bölgelerinde ve civarlarında görülegelmekteyken, daha sonra harp bölgelerinin gerilerinde ve ihtiyat bölgelerinde de görülmeye başlamıştır. Meselâ; 2 haziran tarihinde 500 silâhlı Ermeni, kendilerine katılan birçok asker kaçağı Ermeniyle beraber Şebinkarahisar şehrinin Müslüman mahallelerine hücum etmişler, evleri ateşe vererek yangın çıkarmışlar, mahallî hükümetin tavsiyelerine ve anlaşma isteklerine tüfek ve bombalarla karşılık vermişlerdir. Yerli halktan asker ve sivil olarak 150 kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Hükümetin müessir nasihatlerinin müsbet bir sonuç vermemesi ve binaenaleyh mezkûr ayın yirmisine kadar kalenin asiler elinde kalması dolayısıyla, nihayet mahallî hükümet mezkûr top ve diğer silâhların kullanılmasına mecburiyet görmüş ve kendilerini itaat altına almıştır. Öteden beride meydana gelen buna benzer isyan olayları, muhtelif sınırlarda bulunan askerî kıtalardan, gereken kuvvetlerin ayrılmasına sebep olmakta ve mezkûr olaylardan, yerli halk da tabiatıyla mutazarrır olmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı Hükümeti, Ermeni ihtilâlcilerine karşı bazı tedbirlerin alınmasında zaruret görmüştür. Bu isyancıların sınır ve ihtiyat bölgelerinden uzaklaştırılmaları da, mezkûr tedbirler cümlesindendir. Adı geçen komitacılar, bu suretle Rusların tesirlerinden uzaklaştırılmışlar, millî müdafaa ve iç huzuru bozamayacakları bir bölgeye gönderilmişlerdir.»

19 — FINDICIK OLAYI

Zeytun Ermenilerinin nakli sırasında Maraş Sancağı ile Cebel-i Bereket muhitine dağılan çeteler, fırsat buldukça Müslüman köylerine, askerî birliklere ve jandarmaya taarruz ediyorlardı. Köyleri yakıyorlar, önlerine gelen masum insanları vahşi bir şekilde şehit ediyorlardı. Nihayet, Zeytun, Haçin ve Maraş Ermenilerinden 100 kadar eşkiya, temmuz 1915'te Maraş'la Bahçe Kazası arasında, Ayvacık yaylasına altı saat mesafede bulunan Fındıcık köyüne toplanarak isyan bayrağını çektiler. Civardaki dört Müslüman köyü, bunlar tarafından yakıldı. Kaçıp kurtulmaya muvaffak olamayan mezkûr köylerin Müslüman halkından ihtiyar, âciz ve çocuk olanları da, köylerle beraber yandılar. Fındıcık, Maraş isyanı için bir hareket üssü kabul edilerek, etraftaki Ermeni komitacıları da, çeteleriyle birlikte buraya toplandı. Etraftaki Ermeni köylerinden zahire ve harp malzemesi toplanıp getirildi. Dördüncü Ordu'dan teşkil edilen bir kuvvet, tam vaktinde yetişerek köyü kuşattı. Eşkiya, köyün içinde, batı ve kuzeyinde ve bilhassa güneyindeki tepelerde yaptıkları boy siperlerinden, silâhlarıyla ateş açarak ve bombalar yağdırarak saldırıda ve müdafaada bulundular. Boşalttıkları evleri ve sığınaklarını ateşe vererek Osmanlı Ordusunun hareketini zorlaştırdılar. Sonunda siper muharebeleri ve süngü hücumlarıyla tepelendiler. Birer Müslüman köyü olan İrşadlı'dan 12 ev; Küpezli'den de 10 ev ile bir harman yanmış, ve 80 yaşında bir ihtiyar boğazlanarak öldürülmüştür. Yine bu iki köyden birçok kişi yaralanmış, olayın başlangıcında gelen jandarmalardan iki şehit ile üç yaralı verilmiştir. Fındıcık'ta kalan 20 kadar

Müslümanın feci bir şekilde parçalandığı, Duluklu köyünde de 33 ev ile beş harmanın yakıldığı ve mezkûr köyün imamı Maraşlı **Mehmet Efendi** ile **Fakih Mehmed**'in oğlunun boğazlanarak öldürüldüğü, tahkikat sonunda anlaşılmıştır.

20 — YOZGAT (BOĞAZLIYAN) OLAYLARI

Yozgat Sancağı'nın Boğazlıyan Kazası'na bağlı Çakmak Köyü ile Yazır Dağı'nda yetmiş kişilik silâhlı Ermeni eşkiyası, ve Ankara'nın Bâlâ, Haymana hududlarındaki Yeknam ormanlarında kuvvetli Ermeni çeteleri, ve yine Boğazlıyan'ın Çulhali Köyü civarındaki Kozas mevkiinde, Kayseri'nin Everek köyü Ermenileri tarafından komuta edilen çeşitli kollara ayrılmış 300'e yakın silâhlı Ermeni eşkiyası görülmüştür.

Yine Yozgat'a bağlı Kumkuyu köyüne yerleşen 300 kadar Ermeni eşkiyası, 2 eylül 1915'te, civardaki Müslüman köylerini ateşe verdiler. Özel şekilde yapılmış siperlerden ve mazgal deliklerinden jandarma ve askere karşı silâh kullanmaya başladılar. **Çatkebir** Köyü ormanına yerleşen ve sayısı 800'e yakın olan Ermeniler, orman içerisindeki Akdağ geçidinde vaktiyle hazırladıkları siperlerden asker, jandarma ve halka saldırılara başladılar. Günlerce süren çatışmalardan sonra ovaya doğru kaçtılar.

21 — ANTAKYA OLAYLARI

Antakya'da bulunan Ermenilerle Haçin, Zeytun, Maraş ve Adana civarından gelen komitacılardan bir kısmı, beraberlerindeki 500 Ermeniden mürekkep gruplarla, Sü-

veydiye Nahiyesi civarında ve sahile yakın bir tepede toplanıp, sahilde dolaşan Fransız donanmasıyla haberleşerek isyan bayrağını kaldırdılar. Tepelenmeleri için gönderilen askere, zırhlıların himayesinde şiddetle ateş açarak birçok erin şehadetine sebep oldular. Sonunda, donanma refakatinde bulunan nakliye vapurlarına binerek kaçtılar. Buna dair Ermeni gazetelerinin en mühimlerinden birisinde, meselenin iç yüzünü açıklayan bir makale neşredilmiştir. Bu makale şöyledir :

«Silifke Kahramanları Portsait'te»

«Bugün Portsait'te bulunan Silifke firarileri hakkında gayet güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgilerden, bunların, yani firarilerin, zulüm ve zorbalık cehenneminden değil, kahramanca bir harpten geldikleri anlaşılıyor. Silifke'nin bu kahraman Ermenileri, nizamî 1500 askere 55 gün devamlı direnmişlerdir. Ermenilerde 150 martin vardı. Çakmaklılar ve av tüfekleri bu sayıya dahil değildir. **Bunlar Haçin ve Zeytun'dan uzaklaştırılan Ermeniler olup, Türk Hükümeti'ne, son dakikalarına kadar karşı koyacaklarına ant içmişlerdi. Aralarında beş papaz bulunuyordu. Kalostyan, Abraham, Yogon, Olok.. Bunlar mukavemet ve idare hususunda çok büyük yararlıklar göstermişlerdir.** Çetenin reislerinden **Bedros Dimlikyan**, son vapurla firarilerin hayvanlarını nakle muvaffak olarak dün şehrimize gelmişlerdir. Mukavemet günlerinde muharipler, uzaktan bir Fransız zırhlısı görerek hilâl işaretini havi beyaz bir bezle, zırhlının dikkatini çekmeye muvaffak olurlar. Fransız komutanı Ermenilerle muhabereden sonra, sahilleri topa tutar ve Ermenileri sandallarla zırhlıya naklettirir. Muharebe daha bir müddet devam eder. Bu esnada Fransız zırhlısı iki defa Portsait ve Musa Dağı sahillerine gidip gelerek bütün Ermenileri Portsait'e nak-

leder. Zırhlının kaptanları ve mürettebatı Ermenileri aslanlara benzeterek 'eğer bunlara çok az bir imdat kuvveti göndermek imkânı olsaydı, çok büyük işler görebileceklerdi, demişlerdir.» (34)

22 — HALEP'TE KOMİTA FAALİYETLERİ

Urfa olayları; başka yerlere nakledilen Ermenilerle yerlerinde bırakılanlar arasındaki komitacıların, isyan ve ihtilâl fikrinden asla vazgeçmediklerini, zaman ve ortamı müsait görünce derhal faaliyete başladıklarını göstermişti. Halep'te de Urfa olaylarına benzer büyük ölçüde bazı hazırlıkların yapıldığı tahkikat sonunda anlaşıldı. 1917 nisanı başlarında, başta Halep Ermeni piskoposvekili olduğu halde, Halep'te; Diyarbakır, Elâzığ, Haçin, Zeytun ve Sason firarîlerinden müteşekkil bir komita kurulmuştu. Bunlar, önceleri çeşitli işlerle uğraşıyorlardı. Bu komitanın maksadı; hükümetin meşguliyetinden istifade ederek, diğer vilâyetler halkından olup, Halep'te bulunan Ermeniler arasından çeteler kurmak, onları, kendilerine asker elbiseleri giydirip Bitlis ve Muş taraflarına göndererek tren yolunu ve tünelleri bombalarla uçurtmak, erzak kafilelerini vurdurmak, idarî ve askerî liderlerden bazılarına suikastler yaptırmak, yollarda rastladıkları hava değişimine çıkmış erleri ve Müslümanları öldürtmek ve böylece Rus ordularına katılmalarını sağlamaktı. Silâh, asker elbisesi ve diğer malzemeler için gereken para Piskoposluk ile bazı Ermenilerden ve komita üyelerinden alınıyordu. Bu konuda, ayrıca tehdit mektuplarına da baş vuruldu. Çete mensuplarına, seçilip gönderilirlerken ken-

(34) İskenderiye'de münteşir **Hosaper** gazetesinden.

dilerine tavsiyelerde bulunulmuştu. Bu tavsiyeler; «Esasen hayatları tehlikede olduğundan ve zaten hükümet tarafından uzaklaştırılacaklarından, bir an evvel vatanlarına dönerek oralara gelmiş olan Rus ordularına katılmaları ve bu orduya öncülük ederek vatanları için çalışmalarının daha uygun olacağı, ancak Halep Ermenilerinin mutazarrır olmamaları için olayların Halep sınırlarından çıktıktan sonra başlatılması, vs.» şeklindeydi. Çeteye alınan fertlere bu telkinler yapıldıktan sonra hepsine ayrı ayrı yemin ettiriliyordu. Tahrik edilen çetelere harçlıklar verilmiş, silâhsız olanlara ise, yollarda rastladıkları Türk askerlerini öldürerek ellerindeki silâhları almaları tenbih edilmişti. Bu gibi birçok grupların silâhlandırılarak sevkedildiği ve son olarak da Sason'a 25 şahıstan müteşekkil bir grup çıkarıldığı, bunlardan önce Zeytunlulardan teşkil olunan çetenin de Maraş ve Zeytun civarında faaliyette bulunarak, hava değişimine çıkan iki askerle halktan birkaç kişiyi feci surette şehit ettikleri, bunların itiraflarıyla anlaşılmıştır. Komitayı teşkil eden heyetle bunlara yardımda bulunanlardan yakalanan 70 kişi, üzerlerinden çıkarılan evrak ve silâhlarla **Halep Divanıharp Yönetimi**'ne teslim edilmişlerdir.

YANGINLAR

Ermeniler, harp bölgesi dışına nakledildikleri sırada, terkettikleri kasabalardaki mahalleleri ateşe vermişlerdir. Şebinkarahisar'dan başka, yine bu cümleden olmak üzere İzmit Ermenilerinin, nakilleri sırasında Rum ve Müslüman mahallelerine soktukları kundaklar, zamanında ele geçirilerek birkaç defa söndürüldüyse de, daha son-

ra kendi mahallelerine verdikleri ateşle, yalnız kasabada, 600'den fazla ev yakmışlardır.

Amasya Ermenileri de kasabayı ateşe vermişlerdir. 14 mahallede iki bini aşkın ev ve bini aşkın dükkân yanmıştır. Binlerce masum ve günahsız insan sokaklarda kalmıştır.

Haçin'de 53 saat devam eden yangın neticesinde kasabada tahminen iki bin ev, beş kilise, beş mektep, 150 kadar dükkân, han, belediye ve düyunuumumiye binaları yanmış, ve yanmadık sadece 800 ev kalmıştır. Bunlardan başka Trabzon, Ordu ve diğer yerlerde de Ermeniler, birçok mahalleleri, buraları terkederken ateşe vermişlerdir.

ERMENİLERİN
HARP BÖLGELERİNDEN
ÇIKARILMASI

Görülüyor ki, başta Katoğikosları olmak üzere Ermeni Patrikhanesi'nin ve komitaların bütün faaliyetleri ve takip ettikleri hareket tarzı; hükümeti yıkmak, yabancı müdahalesini sağlamak ve bunun neticesinde **«muhtariyet»** elde etmekti. Senelerden beri ileri sürülen **«ıslahat meselesi»** vs. gibi istekler altında gizli olan, yalnız bu **«muhtariyet»** fikri idi. Komitaların ve patrikhanenin bütün çalışmaları da, bu gayeye ulaşmak için yapılıyordu.

Komitalar **Meşrutiyet'**in ilânından önce; memlekette müstebit (!) bir idarenin varlığını, pek müsait bir zemin olduğu için, asıl maksatlarını gizlemeğe, teşebbüs ve faaliyetlerinin sırf istibdadı devirmeğe yöneldiğini iddiaya ve böylece efkârıumumiyeyi kandırmaya ve ikna etmeye muvaffak olabiliyorlardı. O zamanlarda ve sonraları komitacıların gördükleri hürmet ve kazandıkları mevki de, sırf bu sayede olmuştu. Halbuki gerçekte, ne **Meşrutiyet'**ten evvel ve ne de sonra; komitacıların Müslümanlarla, bu memlekette beraber çalışmaları, bir vatandaş gibi hayat geçirmeleri hatır ve hayallerinden bile geçmemişti. İlk bölümde faaliyetleri anlatılan **Patrik İzmirliyan'ın bir mektubunun tercümesini aşağıya aynen alıyoruz. Bu mektup, 1877 harbinden sonra ortaya atılan «ıslahat meselesi» maskesiyle, daha o zaman neler düşünüldüğünü gösteren mühim bir vesikadır :**

«Ermeni Patrikhanesi»
«İstanbul, Sayı. 5»
«Özel»

«Muhterem Vahan Vartabet Minasyan'a»

«Sevgili kardeşim,

«Islahat Heyeti'nin ve mukaddes patriğimizin emir ve arzularıyla Erzurum Ermeni Piskoposu **Harutyun'un** yardımcısı sıfatıyla Erzurum'da bulunarak,

beraberce hükümet komiserlerinin hareket ve teşebbüslerini takiple görevlendirildiniz. Aslında 4 mayısta yazılan ve evvelce size verilmiş olan resmî emirnâmemizde vazifeniz ve yapmaya mecbur olduğunuz hizmetler açıklanmıştı.

«Mezkûr resmî emirnâme ile **Islahat Heyeti** tarafından verilen iki emirnâmeye ait izahat ve tafsilâtı muhterem piskoposa etraflıca ve tamamen bildireceksiniz. Bilhassa şuraya dikkatinizi çekeriz ki, milletdaşlarımız hiç bir şeyden korkmayarak ve çekinmeyerek komiserlere dertlerini, elemlerini izah edip şikâyetlerini bildirmeli, refaha kavuşmaları için gereken çareyi açık ve kesin olarak istemelidirler. Bunun dışında çekingen hareket etmek, daha sonra ızdırap sebebi olur. Ne milletin menfaatine ve ne de hükümetin teşebbüslerine uygun düşer.

«**Patrik Nerses** hazretleri, **Türkiye Ermenilerinin**, içinde bulundukları felâketli durumlarını Avrupa'nın önüne sürerek, çare istediği zaman, bütün Ermeniler, bütün millet, patriğin teşebbüslerini takdir edip dört gözle neticesini bekliyorlardı. Şimdi, en münasip zaman ve en kıymetli fırsat çıktı. Merkezdeki, Erzurum ve ona bağlı yerlerdeki Ermeniler, hakikî durumlarını bulundukları mevkide göstermeli, anlatmalı, kesin ve tesirli çarelerini istemeli, iddia etmeli, olmazsa, sesini yükseltmeli, itiraz etmeli, gelecekte sulh, aydınlık, terakki ve emniyet arzu ediyorlarsa yarım çarelerle yetinmemelidirler.

«Bu itirazları, şikâyet âvâzelerini ve iddialarını yalnız hükümet komiserlerine değil, aynı zamanda Avrupalı seyyahlara, yabancı gazete muharrirlerine de söylemelidirler. Avrupalı önemli şahısları ziyafetlere çağırarak kendileriyle temas etmek ve görüşmek suretiyle 'Ermeni Meselesi' ile, Ermenilerin lehine olacak tarzda alâkalanmalarını temin etmeye çalışmalıdır. Kendileriyle temas sırasında, her zaman, son derece uyanık bulunmalı, münasebetleri daima geliştirmeğe ve netice verici bir hale getirmeye gayret edilmelidir. Er-

zurum Ermenileri, millete büyük hizmetler ediyorlar. Bundan sonra da milletin istikbalini dikkate alarak, oralara gelecek Avrupalı seyyahlara yardım ederek, kendileriyle görüşerek, hakiki durumlarını ve milletin asıl isteklerini bunlara anlatmaları gerekir. Çünkü, bu suretle milletimizin istek ve iddiaları Avrupa'ya kolaylıkla ulaşır ve neticeyi temin eder.

«Bir cümleyle ifade edersek, Ermenistan'ın gerçek ıslahatı, Ermenistan'ın muhtariyeti ile mümkündür. Bunu elde edebilmek için, her türlü meşru vasıtaya müracaat olunmalıdır. Hatta bir fırsat bulunur ve uygun görülürse; Osmanlı Hükümeti'nin umumi menfaatlerinin de, bu muhtariyette ve bu milleti memnun etmekte bulunduğunu izah ederek, durumu Osmanlı memurlarına da anlatmalıdır.

«Ehliyet ve fedakârlığınıza güveniyoruz. Vazifenizi yerine getireceğinizi ve bu gayeyi elde edeceğinizi ümit ederiz.»

«4 Mayıs 1879»
«İstanbul Ermeni Patrikhanesi»
«Duacınız»
«Ermeni Patrikvekili»
«Mateos Episkopos İzmirliyan»

Hınçak liderlerinden **Cangülyan** tarafından yönetilen cemiyetin, hükümet taraftarı olduğu için istifaya mecbur edilen patrik **Horen Aşıkyan**'a gönderdiği mektubun tercümesi aşağıdadır :

«Eski Patrik Muhterem Horen Aşıkyan'a»

«Millî azim çok büyüktür»

«Patriklik kürsüsüne geçtiğinizden itibaren, meclisimiz size müteaddit vesilelerle, millî arzuyu bildirmekten hiç bir zaman çekinmedi. Fakat siz, millî isteklerin aksine olarak, uğursuz hareket tarzınıza devam ettiniz, ve bu tutumunuzu değiştirmeye hiç de lüzum görmediniz. Fakat, size daha evvel de bildirdiğimiz gibi, millet artık bu ilgisizliğinize dayana-

mayarak sonunda, size tatlılıkla anlatamadığını zorla yaptı.

«**Aşıkyan**, artık vukubulan şeylerden memnun olunuz. Sizin en lütufkâr ve **zıllüllah** olan sultanınız, derin hapishanelerini zavallı ve masum Ermeni evlâdıyla doldurdu. Sayenizde her ailede üzüntü ve matem hasıl oldu. Ailelerden kimisi oğlu, kimisi de kardeşinden dolayı elem içinde bulunuyor. Bugün, her Ermeni ailesi sizin başınıza lânet yağdırıyor. Milletin bu kininden korkunuz. Gelecek nesillerimiz, tarihte hıyanetinizi, milleti imha eden hareketlerinizi okuyacak.

«Fakat siz ne bugünden, ne gelecekten utanmadığınızdan, korkmadığınızdan dolayı, ihtimal ki, ne gibi bir şeref ve hürmetle indirildiğinizi unutmadığınız makamınıza tekrar kavuşmak istersiniz. Bu bakımdan meclisimiz, böyle bir adımın sizi çok tehlikeli bir yola sevkedeceğini ve derin, erişilmez bir uçuruma atacağını bildirmeye mecbur oluyor.

«Eğer birkaç şahsın tevkifinden dolayı, İstanbul'da vatansever kalmamış sanıyorsanız, bu, çok acınacak bir ümittir. Çünkü, aksine, bunların sayısı günden güne artmaktadır. İçlerinde, tehlikeli bir patriği cezalandırmaya hazır birçok Ermeni vardır. Zaten komita, «**eğer Aşıkyan bir daha, patriklik makamına geçmeye teşebbüs ve buna cüret ederse, bir tek üyesi kalsa bile kendisine idam cezasını tatbike**» karar vermiş ve üyeleri bu karar üzerine yemin etmişlerdir.

«Size düşünmek; bize de, uygun olmayan bu teşebbüsü yapmaya imkân bırakılmamasını temenni etmek kalıyor.»

«Halk Hususi Meclisi»
«İstanbul»

Ermeni komitacıları, yalnız istibdat idaresine karşı nümayiş yaptıklarını iddia ediyorlardı. 1896 Osmanlı Bankası olayından sonra İstanbul'un ve Beyoğlu'nun sokaklarına çeşitli beyannameler yapıştırmışlardı. Bunları aynı zamanda yabancı devlet konsolosluklarına da gön-

deriyorlardı. İşte bu beyannamelerden birisinin tercümesini buraya alıyoruz :

«Biz daima, Türkiye'deki istibdat aleyhinde Avrupa'ya protestoda bulunduk. Fakat meşru protestolarımız daima reddedildi. Sultan, bunlara kanlı bir intikamla cevap verdi. Avrupa, bu korkunç cinayeti gördü ve sustu.

«Avrupa, cellâtın elini kırmamıştır. Ayrıca, küstahça bir tavırla bizi, bu durumu tevekkülle kabule zorladı. Haklarımızı inkâr etmekle bize hakaret etti. Feryadımızı kendi kanımız içinde boğmağa çalışmak suretiyle millî haysiyetimizi rencide etti. Kanımızla takdis edilen isteklerimize, bugün karşımızda siyah, karanlık bir hayal şeklinde beliren intikam hırsı sabit fikrini de ilâve etti.

«Avrupa bize, **'kuvvet galip gelir'** dedi. Biz, zayıf insanlar ve insanî haklardan mahrum edilen âciz ler olarak, tekniğe (silâha) başvurmağa ve bununla sultanın menfur zincirlerini kırma vasıtalarını aramağa mecbur olduk. Biz buna artık tahammül edemeyiz.

«Yüzbin şehidimizin dökülen kanı, bize hürriyet hakkını bahşetti.

«Düşmanlarımızın bütün isnatlarına rağmen biz, yalnız bize ait olandan başka bir şey istemeyiz. İsteklerimiz şunlardır :

«1 — **Ermenistan**'a, altı büyük devlet tarafından seçilmiş Avrupa asıllı, fevkalâde yetkiyi haiz bir komiserin tayini.

«2 — Valiler, mutasarrıflar ve kaymakamların, **'fevkalâde komiser'** tarafından tayin edilerek, memuriyetlerinin sultan tarafından tasdik edilmesi.

«3 — Avrupa subaylarının idare ve komutası altında, yerli halktan milis, jandarma ve polis teşkilâtının kurulması.

«4 — Avrupa usulünce adlî reformlar yapılması.

«5 — Mezhep, maarif ve matbuatın mutlaka hür olması.

«6 — Memleketin umumî gelirlerinden dörtte üçünün mahallî ihtiyaçlara ayrılması.

«7 — Birikmiş bütün vergilerin affı.

«8 — Beş sene müddetle vergiden muafiyet, ve kalan beş seneye ait verginin diğer tehlikelerden doğan hasar ve ziyanların tazminine ayrılması.

«9 — Gasbedilen menkul malların derhal iadesi.

«10 — Ermeni göçmenlerinin geri dönmesine izin verilmesi.

«11 — Ermenilerden siyasî suçlulara **umumî af** çıkarılması.

«12 — Büyük devletlerin delegelerinden meydana gelen, geçici bir komisyon kurulması ve bu komisyonun yukardaki maddelerin tamamen tatbik ve icrasına nezaret etmek üzere **Ermenistan**'ın başlıca kasabalarından birisinde bulunması.

«İşte isteklerimiz... Bu gayeye ulaşmak için, hiç bir fedakârlıktan çekinmeyeceğiz.

«Yine bundan böyle, kendimizi her çeşit mesuliyetten uzak sayıyoruz. Açılan genel kavgada kurban gidecek yabancı veya yerlilere şimdiden ağlıyoruz. Lâkin, umumî felâket karşısında hususî matemin mânâ ve önemi yoktur. Biz ölüyoruz. Bunu çok iyi biliyoruz. Fakat Ermeni milletinin kemiklerine kadar işleyen **ihtilâl fikri**, insanî haklarımızı elde edinceye kadar, tek bir Ermeni kalsa bile, sultanların taç ve tahtını tehdide devam edecektir.»

Yukarda nakledilen vesikalar, eskiden beri Ermeni isteklerinin sebep ve saiklerini anlatıyor. **«Muhtariyet»** fikri Ermenilerde umumî idi. Komitalar, **Meşrutiyet**'in ilânından önce, daima şahsî kanaatlerine bağlı kalarak, bağımsız hareket ediyorlardı. **«Sabık idareye karşı, Jön Türkler tarafından yapılan faaliyetleri birleştirmek»** şeklindeki teklifleri şiddetle reddediyorlardı. Yalnız, gayelerine ulaşmayı kolaylaştıracağını ümit ettikleri için **«Adem-i Merkeziyet»** partisine yanaşarak, bunların hareket ve

faaliyetlerinden kendi hesaplarına faydalanmayı umuyorlardı. **Hınçak, Taşnak, Veragazmiyal Hınçak** vs. gibi komitalar arasında ufak tefek bazı ihtilâflar mevcuttu. Fakat bunlar, görünüşte ve şeklî olup, asıl «**muhtariyet**» ve «**istiklâl**» gayesinde, hepsi birleşiyorlardı. Cihan Harbi'ne girişimizden önce başlayan ve yukarda anlatılan olaylar sırasında, dışardaki komita şubelerinden başka, bilhassa İstanbul ve diğer şehirlerin komitaları, faaliyetlerini daha çok genişlettiler. Kendilerine lüzumundan fazla önem verdirmek için komita reisleri, hükümetin izzetinefsini rencide edecek küstahça istek ve tekliflerde bulunuyorlardı. **Doğu vilâyetlerine muhtariyet verilmesi** vs. gibi teklifleri öne sürerek, bunlar kabul olunduğu takdirde hükümetle faaliyetlerini birleştirebileceklerini (!) açıktan açığa konuşmaktan çekinmiyorlardı. Hükümet, bu haince teklifleri en zor durumda kaldığı zamanlarda bile, reddetmişti.

Hükümet, Van'ın düşmesine kadar, isyanları mevziî tedbirler ile, büyümeden mahallinde söndürmeyi, ve her tarafta, isyanlara karşı «**müdafaa**» vaziyetinde kalmayı tercih etmişti. Hatta, Ermeni askerlerinin silâhlarıyla birlikte firarlarına, ruhanî liderlerin isyanlardaki iştirakine ve büyük ölçüdeki hazırlık ve hareketlere rağmen, bu isyanları münferit bazı teşebbüsler şeklinde düşünmeyi uygun bulmuştu. Ermeni patriğine, harp esnasında, dahilde asayişi korumak için gerekli jandarma ve askeri bulunduramayacağından, Ermeniler tarafından bir isyana kalkışıldığı takdirde; bunu, genişlemesine meydan vermeden derhal bastırmak ve memleketin asayişini korumak için şiddetli tedbirler almaya mecbur kalacağını anlattı. Aynı durum, komitalara mensup mebuslara da bildirildi. Böylece bütün Ermeniler, kendi ruhanî liderleri ve itibar

ettikleri şahıslar vasıtasıyla isyan ve ihtilâl hareketlerinden sakınmaya çağrıldılar, ve aksi halde bunun zarurî ve müessif neticelerinden haberdar edildiler. Bütün bu tedbirlere ve hükümetin müsamahasına rağmen komitalar, faaliyetlerini daha öncekilerle kıyaslanmayacak derecede şiddetlendirdiler. İstanbul'dakiler de, patrikhane başta olduğu halde, geçmişte olduğu gibi, muntazaman çalışmağa devam ettiler. Bunlar, aynı zamanda **İtilâf Devletleri** ve Amerikan konsolosları aracılığıyla, dışarıyla, mükemmelen haberleşmeye ve askerî hareketler hakkında bilgiler vermeye devam ediyorlardı. Vilâyetlere özel surette heyetler gönderiyor ve isyan vasıtalarını hazırlıyorlardı. Bu faaliyet, gerek merkez ve gerekse vilâyetlerde öyle bir dereceye vardı ki, artık bir gün bile ihmal ve müsamahanın, devlet hayatında çok büyük yaralar açacağı, Ermenilere itimat etmenin, telâfisi imkânsız zararlar vereceği iyice ortaya çıkmıştı. Bu bakımdan, hükümet, memleketin en buhranlı bir zamanında vatan vazifesinden kaçan, Müslümanları da firara teşvik eden, durumumuzu kaçırılmaz bir fırsat sayarak hayatımıza kasteden, askere, jandarmaya, Müslüman halka karşı en korkunç cinayetleri işleyen, casusluk yapan, ateş ve kan saçan, ve **Meşrutiyet**'in ilânından beri, hükümetin müsaadesi sonucu, varlıklarını devam ettiren komitalara ait merkezlerin, derhal kapatılmasına ve mensuplarının dağıtılmasına lüzum gördü. 11 nisan 1915 tarihinde, yani **seferberlik**'ten dokuz ay sonrasına kadar tahammül ettikten sonra, bu kararın icrasına mecbur oldu.

Yukarda kısaca zikredilen olaylar, her vilâyette başladı, ve isyanlar, harp bölgesi olan Doğu vilâyetlerinde hükümeti, çok tehlikeli bir duruma sokacak hale geldi. Buna mâni olacak tek çare ise, ancak o çevredeki Erme-

nileri, devletin hayat ve istikbali söz konusu olduğu bir sırada, zarar veremeyecekleri bir bölgeye sevketmekti. Bu bakımdan isyan çıkan yerlerdeki Ermeniler, yerlerinden çıkartılıp, hükümetçe tayin olunan bölgelere gönderildiler. (1) İlk zamanlarda İzmit ve Kayseri gibi yerlerde, bu kararın tatbikine lüzum görülmemişti. Fakat, İtilâf Devletleri filosunun Çanakkale'ye taarruzları ve Karadeniz'de, Ereğli'nin Rus filosu tarafından topa tutulması sırasında, payitahtın hemen yanında ve çok kalabalık bir halde bulunan İzmit Ermenilerinin gösterdikleri faaliyet ve hazırlıklar, hemen patlatılmak üzere hazırlanmış yüzlerce bombanın Adapazarı ve Kayseri'de ortaya çıkarılışı, komita hazırlıkları vs.; bu bölgelerdeki Ermenilerin de, devlet ve memleketin selâmeti için, yerlerinden derhal çıkarılması gerektiğini ortaya koydu. Bu bakımdan ve tabiatıyla iyisini ve kötüsünü ayırmak imkânı olmadığı için; asker aileleri, protestanlar ve katolikler istisna edilmek üzere Ermeniler yerlerinden çıkartılıp tayin olunan bölgelere gönderildiler.

---

(1) Ermenilerin, bulundukları bölgelerden başka yerlere sevkedilmeleri hakkındaki kanun şöyledir :

«Madde 1 — Seferberlik âmında, Ordu, Kolordu ve Tümen komutanları ve bunların vekilleri, müstakil bölge komutanları; halktan, hükümetin emirleri, memleketin müdafaası ve asayişin korunması ile ilgili icraat ve hazırlıklara karşı herhangi bir muhalefet, silâhlı tecavüz ve mukavemet görürlerse; bu muhalefetleri en şiddetli bir şekilde söndürmeye mezun ve mecburdurlar.

«Madde 2 — Ordu, müstakil Kolordu ve Tümen komutanları, askerî sebeplerden dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilirler.

«Madde 3 — İşbu kanun, neşir tarihinden itibaren geçerlidir.»

«14 mayıs 1915»

Ermenilerin, harbin müsaadesi nisbetinde ve imkân dairesinde, tayin edilen bölgelere emniyet içinde nakledilmeleri, hükümetin titizlikle üzerinde durduğu bir konuydu. Bu şartlar altında nakillere başlandı. Fakat, hemen her yerde silâhlı Ermeni çeteleri, kafilelere refakat eden muhafız jandarmalara hücum ederek onları şehit ediyorlardı. Saatlerce çarpışmaya tutuşarak, güya bu suretle kafileleri Türklerin elinden kurtarmaya çalışıyorlardı. Fakat bu, kafileler için menfaatten çok, zarar doğuruyordu. Neticede, kafileler dağılıyorlar ve felâketlere uğruyorlardı. Aynı zamanda çıkarılma bölgesi dahilinde bulunan birçok yerde, bu arada Şebinkarahisar, Maraş, Fındıcık ve Kayseri gibi yerlerde de, eşkiya taarruzlarının yanında yangınlar çıkartıldı. Şebinkarahisar, Amasya, Fındıcık ve Urfa olaylarından yukarda bahsedilmişti.

İtilâf Devletleri, komitalara ve bunların senelerden beri yürüttükleri teşkilâtlanma faaliyet ve hazırlıklarına karşı büyük ümitler beslemekteydiler. Bu bakımdan, bilhassa Cihan Harbi'nin başından beri Ermenilere büyük yardımlar yapmışlar, gönüllüleri silâhlandırıp sınırlarımıza sevketmişler, bol miktarda para ve cephane dağıtarak içerde de isyanlar çıkartmak istemişler ve bunu beklemeye başlamışlardı. Çıkaracakları isyanlara, büyük önem veriyorlardı.

Harp bölgelerindeki Ermenilerin nakli üzerine, ümitlerinin söndüğünü gören **İtilâf Devletleri,** yine eski teranelerini yaymaya başladılar. Gûya bu çaresiz milletin(!) katliama uğradığını ileri sürerek, «**insanlık**» maskesi altında şikâyetlere başladılar ve Osmanlı Hükümeti'ne şu notayı verdiler :

«Fransız, İngiliz ve Rus devletleri, aşağıdaki beyanatın neşri hususunda anlaşmışlardır: Aşağı yukarı

bir aydan beri Türkler ve Kürtler, Osmanlı Hükümeti memurlarıyla birlikte ve çoğu zaman onların yardımıyla, Ermenileri öldürmektedirler. Bu katliamlar, bilhassa nisan ayının ortalarına doğru Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya havalisinde meydana gelmiştir.

«Van civarında yüze yakın köyün sakinleri, genellikle katledildiği gibi, aynı zamanda Osmanlı Hükümeti, İstanbul'da yaşayan zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu yeni cinayetlerden dolayı, gerek Osmanlı Hükümeti azalarının ve gerekse bu gibi katliamlara katılmış ve katılacak olanların, şahsen mesul tutulacaklarını, İtilâf Hükümetleri Babıâliye açıkça bildirirler.» «24 mayıs 1915»

İtilâf Devletleri'nin bu notasına karşı, Osmanlı Hükümeti aşağıdaki cevabı vermiştir :

«Osmanlı Hükümeti, mezkûr notanın ihtiva ettiği ifade ve iddiaları kesinlikle reddeder. Osmanlı toprakları dahilinde, Ermenilerin katliama uğradığı iddiası, kesin olarak yalandır. Olayların gerçek mahiyeti şundan ibarettir:

«Erzurum, Tercan, Eğin, Sason, Bitlis, Muş ve Kilikya Ermenileri, umumî huzur ve asayişi ihlâl edecek hiç bir fiil ve harekette bulunmadıkları için, Osmanlı memurları tarafından haklarında herhangi bir tedbir almaya lüzum görülmemiştir. Bu gerçek, tarafsız devletler konsoloslarınca da bilinmektedir. Üçlü İtilâf Devletleri'nin bu hususta ki ithamları, açık bir yalandan başka bir şey değildir. Doğu'nun meselelerine vakıf olanlar çok iyi bilirler ki, Ermeni halkını her fırsattan istifade ederek Osmanlı Hükümeti aleyhinde isyana teşvik ve tahrik edenler, İtilâf Devletleri'nin ve bilhassa Rusya ile İngiltere'nin memurlarıdır. Bu devamlı tahrikler, Osmanlı Hükümeti ile mezkûr hükümetler arasında husumet başlıyalıdan beri gözükmektedir. Yine, mezkûr devlet-

lerin Bulgaristan ve Romanya'da bulunan konsolosları ile diğer memurları, Osmanlı tebaasından olan genç Ermeni çetelerini Varna, Solina, Köstence vs. yoluyla Kafkasya'ya sevketmişlerdir. **Rus Hükümeti,** bu genç Osmanlı Ermenilerini gerek ordusuna katmaktan ve gerekse silâh ve bombalarla teçhiz edip, kendilerine ihtilâl beyanname ve programları verdikten sonra, imparatorluğun Ermenilerle meskûn bölgelerine sokmaktan geri durmamıştır. Bunların vazifesi, bu bölgelerde gizli bir ihtilâl teşkilâtı meydana getirmek, bu havali ve bilhassa Van, Şetak, Havasor, Gevaş ve Timar Ermenilerini **Osmanlı Hükümeti**'ne karşı isyana sevketmekten ibaretti. Bunlar, aynı zamanda Türklerle Kürtlerin öldürülmesi için, Ermenileri tahrik ediyorlardı.

«Bu konuda aşağıdaki örnekleri zikretmeyi faydalı gördük:

«**Osmanlı Hükümeti** ile Rusya arasında düşmanca münasebetlerin başlamasından sonra **«Armen Garo»** adıyla bilinen eski Osmanlı mebusu **Karakin Pastırmacıyan,** Ermeni komita liderlerinden **Taro** ve **Haço** tarafından kurulan çeteye girmiştir. Mezkûr çete reisleriyle beraber, Rusya tarafından silâhlandırılan Ermeni gönüllülerinin başında, Osmanlı sınırına tecavüz etmiştir. Beyazıt Kasabası'nın Ruslar tarafından işgali sırasında, adı geçen adam, yolu üzerinde rastladığı bütün Müslüman köylerini tahrip etmiş ve sakinlerini katliamdan geçirmiştir. Ruslar bu bölgeden koğulup uzaklaştırıldığı sırada kendisi yaralanmış, Erzurum **Taşnak** delegesi **Soren** adındaki şahıs da ölü olarak bulunmuştur.

«**Pastırmacıyan** (Garo), bugün halen Kafkas hududu üzerinde faaliyet halindedir. Amerika'da Taşnaksutyunların yayın organı olarak neşredilen **Asparaz** gazetesi, **Garo**'nun, harp meydanına gitmezden önce yemin merasimi âyini yapıldığı sırada **Taro** ve **Haço** ile birlikte çektirdiği bir fotoğrafını neşretmiştir.

«Bu hareket, İngilizler tarafından Kıbrıs'tan getirtilip İskenderun civarına çıkartılan Ermenilerin hareketleriyle çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. (**Torosoğlu Agop**'un üzerinde çıkan evrak, takip edilen cinayet programını itirazı imkânsız bir şekilde doğruluyordu) Bu tahrikler, diğer neticelerinin yanında trenlerin, yollarından çıkıp devrilmesine sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan da Fransız ve İngiliz bahriyesi komutanları Adana, Dörtyol, Yumurtalık, ve İskenderun ile memleketin diğer bölgelerindeki Ermenilerle haberleşerek bunları isyana teşvik ve tahrik ediyorlardı.

«Bilhassa Zeytun Ermenilerine gelince; İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından yapılan propaganda neticesinde Ermeni ihtilâl teşkilâtları geçen şubat ayından itibaren bu bölgede faaliyete geçmiştir. Mezkûr mahallin Ermenileri, hükümetin aleyhinde silâha sarılarak, hükümet konağını muhasaraya aldılar. Bu olaylar karşısında **Osmanlı Hükümeti**'ne düşen vazife, isyanı bastırmak, umumî asayişi temin etmekten ibaretti.

«Bu kabil ihtilâlci ve bölücü hareketlerin bastırılması için gerekli olan bütün tedbirlerin alınmasındaki hak, doğrudan doğruya hükümranlık haklarından olduğu için, buna kimsenin itiraz etmeye hakkı yoktur.

«Bundan başka, alınan tedbirler -sözkonusu olan meselede olduğu gibi- bilhassa harp zamanında, önemli ve âcil bir mahiyet kazanır. **Osmanlı Hükümeti**; bir taraftan askerî hareketlerle isyanı bastırmağa, diğer taraftan, yabancı ülkelerdeki ihtilâl komitaları ve **İtilâf Devletleri**'nin memurlarıyla münasebette bulunan Ermeni ihtilâlcilerini takip edip tevkife mecbur oldu. Zikredilen üç hükümetin iddialarına rağmen, **Osmanlı Hükümeti**'nin isyanları bastırma hareketinde halktan hiç bir unsurun zerre kadar dahli ve iştiraki yoktur. Ermeni ihtilâlcilerinin kaldıkları yerlerde yapılan arama neticesinde ihtilâl bayrak-

ları ile, devam ettirilmek istenen taşkınlık ve isyan hareketleriyle ilgili önemli vesikalar ortaya çıkarıldı. Bu vesikalar, idare merkezleri Paris, Londra ve Tiflis'te bulunan ihtilâl komitalarının İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin açık himayelerine mazhar olduğunu da ayrıca teyit ediyordu. Aynı zamanda, kazalarda yapılan aramalarda, Ermenilerin yanında binlerce bomba ve Rus tüfekleri ortaya çıkarılmıştır. Tevkif edilen bu Ermenilerle İngiliz, Fransız ve Rus memurlarının teşvik ve tahrikiyle askerlikten kaçan ve bu maksatla jandarmalara saldıranlar, tabiatıyla, ait bulundukları mahkemelere teslim olunmuşlardır. Söz konusu olan hareketlerin Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetlerinin himayesi altında hazırlanmış olduğuna ve son defa da Köstence'de toplanan ihtilâl komitasının, isyan ve ihtilâl hareketlerinden vazgeçmiş gibi görünmekle beraber, müsait bir vakitte, harekete karar verdiğine dair, bugün **Osmanlı Hükümeti**'nin elinde vesikalar bulunmaktadır.

«Babıâli, kamuoyunu aydınlatmak için bu vesikaları bütün teferruatıyla, münasip bir zamanda neşredecektir.

«**Osmanlı Hükümeti,** umumî asayişin temini hususunda açık hükümranlık hakları cümlesinden olmak üzere aldığı tedbirler sayesinde Ermenilerin isyan hareketlerini, hiç bir katliam meydana gelmeksizin bastırabilmiştir.

«Bununla beraber, İstanbul'da ikamet eden 77.735 Ermeniden, sözü edilen isyan hareketlerine katılmaktan maznun, ancak 235 tanesinin tevkif edilip, diğerlerinin tam bir huzur ve emniyetle iş ve güçlerine devam ettikleri ve büyük bir emniyet içinde yaşadıkları nazarı itibara alınırsa; bu tedbirlerin, mecburen alınan tedbirler olduğu, ve Ermenilere karşı hiç bir hareketi tazammun etmediği meydana çıkar.

«Bazı Ermeniler, başka yerlere nakledilmişlerse, bu da, kendilerinin harp bölgelerinde yerleşmiş olmalarından, veya mevcudiyetleri, biraz evvel geçen mülâhazalara binaen millî müdafaa noktasından, Osman-

lı **Hükümeti'**ni haklı endişelere sevketmesinden ileri gelmiştir.

«Bununla beraber, Babıâli, kara ve deniz sınırlarının emniyet ve muhafazası için gerekli göreceği her türlü tedbiri almayı, vazifeleri cümlesinden sayar ve bundan dolayı da hiç bir yabancı hükümete hesap vermeye mecburiyet duymaz. İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri komutanları Çanakkale'de seyyar ve sabit hastahaneleri topa tutarken; ve Rus hükümeti, Ermeniler vasıtasıyla Kars civarındaki huzur taraftarı binlerce Müslümanı kılıçtan geçirir ve Kafkasya'da aldığı Osmanlı esirlerini, yine aynı Ermeniler vasıtasıyla ödürür ve bunları merhametsizce açlık ve susuzluğa terkederken; İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin insaniyetten bahsetmeleri garip değil midir? Muharip devletler konsoloslarını en kötü muameleye uğratan Türkiye değil, Rus hükümetidir.

«İngiltere, Fransa ve Rusya'yı sevk ve idare edenler yalnız Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmeyerek, Müslüman unsurları da **Osmanlı Devleti'**ne karşı ayaklandırmaya teşebbüs etmişlerdir. Bunlar, emellerine ulaşmak gayesiyle şahsî cinayetler işlemek için de tertiplere girmişlerdir. Bu tertip ve teşebbüslere ait deliller ve vesikalar Babıâli'nin eline geçmiştir. Tavsifi imkânsız olaylar, çok eski zamanlarda zalimâne hareketler ile lekelenen asırlarda bile görülmemiştir.

«Kafkasya'da, Fas'ta, Mısır'da, Hindistan'da ve diğer yerlerde vukubulan ayaklanma ve tahrikler sırasında bunları bastırmak için son derece şiddet göstermiş ve insanlık dışı mukabeleden geri durmamış olan İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin almaya mecbur olduğu ve son derece adalet, insaf ve itidal içinde tatbik ettiği tedbirlerinden dolayı, **Osmanlı Hükümeti'**ni tenkit etmeleri uygun olamaz.

«**Osmanlı Hükümeti,** bu hadiselerde en basit hükümranlık haklarını kullanmaktan başka bir şey yapmamışken, Osmanlı hükümet yetkilileriyle, yukarda

geçen tedbirlerde alâkası bulunan memurların mesul olacaklarına dair yapılan neşriyat, hiç bir cevaba lâyık değildir.

«Şikâyet etmeye mecbur olduklarını zannettikleri olayların bütün mesuliyeti, söz konusu isyan ve ihtilâl hareketlerini kendileri tertip ve idare ettikleri için, daha çok **İtilâf Devletleri**'ne aittir. Bu beyanatları bile, Ermeni muharrikleri için bir dayanak ve açık bir teşvik teşkil eder.»

Taşnaksutyun Komitası'nın yayın organı olan **Troşak Gazetesi**'nin yazı kurulu tarafından **Osmanlı Hükümeti**'ne bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafın tercümesi aşağıdadır:

«Osmanlı ordusunun yardım ve himayesi altında Kürtler ve Türkler'in Ermenilere yaptığı zulüm ve baskıları, bütün kuvvetimizle, bütün azmimizle ve bütün mevcudiyetimizle protesto etmek için bu telgrafı size gönderdiğimiz sırada elim bir ıstırabın tesiri altında bulunmaktayız.

«Bu katliamların tertipçisi kimdir?.. **Sultan Hamid** devrinin çok dehşetli olan mezalimini gölgede bırakan bu faciaların mesulü kimdir? Kilikya'dan Aras Nehri'ne ve Ararat Dağları'na kadar uzanan **Ermenistan** üzerine, bu matem örtüsünü kim örttü. Bu bedbaht memleketi, bir yığın harabeye çeviren kimdir? Yaş farkı ayırdetmeksizin bütün erkekleri katleden, kadınları kaçıran ve onlara tecavüz eden, ve tüten harabeler üzerinde felâketlerine ağlamak üzere yalnız ihtiyarları ve kötürümleri bırakan kimdir?..

«Öldürülenlerin sayısı yüzlere değil, binlere ulaşıyor. Bütün Ermeni köyleri zarar gördü. Birçokları tamamen tahrip ve yok oldu. Saldırganlar için halkı soymak, harp vergileri bahanesiyle mevcut mallarını gasbetmek yetmiyordu. Asker çağında bulunan Ermeni erkeklerini toplayarak sonra onları orduya sevketmeden, ıssız bir vadide öldürmek, onlar için yetmiyordu. Silâh altında bulunan Ermenileri yasak fiiller işlemeye zorlamak, onları ihanet ve casuslukla it-

ham edip öldürmek, dini ve millî hislerine tecavüz etmek yetmiyordu..

«Ermeni dünyasında tanınan ve itibar gören şahısları tevkif ve hapsetmek, veya uzak yerlere sürmek suretiyle yok etmek, bütün bir millet arasına korku ve dehşet salmak yetmiyordu. Bütün Kilikya ve **Ermenistan**'ı geniş bir mezarlığa çevirmek lâzımdı.

«Mücrim kimdir?.. Bütün kâinat, başta bedbaht kurbanlarınız olduğu halde, sizin cinayetlerinizi yüzünüze karşı haykırıyor. Daha dün sizin dostunuz olanlar ve sizinle aynı kapta yemek yiyenler de, size lânet ediyor.

«Hem bu emsalsiz cinayetler niçin?.. Bu mazlum milletin, **Sultan Hamid** idaresine karşı mücadele ettiği, **Osmanlı İnkılâbı**'nın yapılmasında büyük yardımı olduğu için mi?.. İhtilâl konusunda Ermenileri hocalarınız olarak tanıdığınız için mi?.. Yoksa genç ve vurucu kuvvetleri, daha yeni kurulan **Meşrutiyet** ve hürriyeti müdafaa etmek için, sizin genç hükümetinizin emrine vermeye hazır oldukları için mi?.. Yoksa, **Sultan Hamid** irtica hareketi anında, arkadaşlarınızdan birçokları sizi terk ettikleri zaman, yalnız onların, **Kanunu Esasi**'ye sadık kalarak samimî yardımlarını sizden esirgemedikleri için mi?.. Hükümetiniz, bizim arkadaşlarımızdan çoğunu tevkif etti. Onlar arasında, birçoklarını kendinize dost ve müşavir kabul ederek, kendilerine hürmet ettiğiniz zatlar da vardır. Siz mevkinizi temin ve takviye ederek, kendinizi tehlikeden kurtulmuş gördüğünüz vakit, dünkü müttefiklerinize vermiş olduğunuz sözü tutmadınız, ve doğrudan doğruya Ermenilik aleyhinde bir politika takip ettiniz.

«Onlar ise, size karşı doğru ve samimî hareket ederek sizin, millet ve **Osmanlı Saltanatı** aleyhine işlediğiniz siyasî hataları, size isbat etmeye çalışıyorlar. Ve nihayet size söz anlatmaktan ümidi keserek, birbirimizi bağlayan siyasî bağları kaldırdığımız hal-

de, asla bir düşman vaziyetiyle karşınıza çıkmadık. Gerek size ve gerek müşterek vatana karşı, borçlu olduğumuz vazifeyi yapmaktan geri kalmadık.

«Sizin takip etmek istediğiniz uğursuz politikanın neticesiz olduğunu isbat etmek istedik. Rusya'ya karşı düşmanlığa girişmek suretiyle mahvınıza sebep olmamanızı istirham ettik. Alman nüfuzuna girmemenizi İngiltere ve Fransa gibi, Türkiye'ye karşı daima sadık görünerek, birçok defa varlığını kurtaran iki rüknü bulunan Üçlü İtilâf Devletleri'ne karşı yürümemenizi istirham ettik.

«Sizin, bu asırlık dostlarımızla, eski ve devamlı düşmanınız olan Rusya, Türkiye'nin bütünlük ve emniyetini vaadettikleri zaman, siz ne yaptınız? Nankörce hareket ettiniz. Siz, eski kurtarıcılarınıza sırtınızı dönerek, kuvvetine kapıldığınız Almanya'nın kolları arasına kendinizi attınız. Takip ettiğiniz, makul tarafsızlık politikasını terketmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni yok olmaya sürüklediniz.

«Esasen fakir olan memleket, tamamen harap oldu. Siz, **Ermenistan** sınırlarında, büyük karışıklıkları ve kanlı hezimetleri davet ettiniz. Sayısız gencin hayatını yok ettiniz. Bugün vatanınızı kurtarmaktan âciz kalarak, son ölüm kavgasını veriyorsunuz. Müdafaasız ve silâhsız bulunan bedbaht Ermeni milleti üzerine kahpece saldırıyorsunuz. Ermenileri, çeteler kurarak, ırklarının planlı bir şekilde yok edilmesine mâni olmak için, size karşı silâh kullanmalarına, sizin politikanız zorlamıştır. Siz, ektiğinizi biçiyorsunuz. Ermeni ihtilâl komitasının yayın organı, parti dışında ve şahsî mesuliyeti altında olarak hükümet adamlarından, **İttihat ve Terakkî Cemiyeti** üyelerinden sizlere seslenerek, sizi itham ediyor ve sizi, Ermeni milletine ve bütün **Osmanlı Devleti'ne** karşı işlenen zulüm ve cinayetlerin mânen ve hukuken mesulü sayıyor.»(2)

---

(2) **Troşak**, 2 haziran 1915, Cenevre.

Yukarda geçen notadan ve **Troşak** gazetesinin telgrafından sonra, Mısır'da bulunan mahut **Şerif Paşa** da «**Journal du Jeune**» aracılığıyla bir mektup neşretmiştir. Bu adam, Osmanlı hükümeti erkânına suikastler tertiplemek için **Sabahgülyan** ile Mısır'da anlaşmış ve kendisi sadarete gelirse; **Gülyan'ı**, muhtar **Ermenistan'a** hariciye nâzırı yapacağını vaadetmişti. Mezkûr mektup, ihtirasların nerelere kadar vardığını açıkça göstermektedir. Mektup aynen şöyledir :

«Muharrir efendi,

«Muhterem gazetenizin 9 ocak tarihli sayısında, «**Bir Milletin İmhası**» başlığı altında neşredilen makaleye, ancak cehalet ve barbarlık devirlerinde görülen ve yirminci medeniyet asrında görülmeyeceği zannedilen vahşiyâne hareketleriyle, **Cengiz'in** ve **Timur'un** vahşetlerini unutturan **İttihat ve Terakki Komitası** hakkındaki şahsî nefret ve infialimi ilâve etmenizi rica ederim. İttihatçıların içinde bulundukları ruh haleti; Almanya'nın hatırı için harbe katıldıkları günden bu yana, medeniyet dünyasına karşı ortaya çıktı. Fakat, ben bunu altı seneden beri, **Meşrutiyet** gazetesiyle Fransa ve İngiltere basınında, Almanların Osmanlı milletine ve bilhassa Ermenilere, Fransa ve İngiltere'ye karşı yürüttüğü gizli tertiplerini açıklamaktan geri durmadım. Eğer Türkiye'de, sadakatiyle, memlekete yaptığı hizmetle, hükümete verdiği muktedir memurlarıyla, ticaret, san'at ilim ve tekniğin muhtelif bölümlerinde gösterdiği dirayet ve liyakatle, Türklere bağlı bir unsur varsa, o da Ermeni unsurudur. Türkiye'ye matbaa sanatını ve tiyatroyu sokan bu unsurdur. Şairleri, bilginleri, iktisatçıları ise, sayısızdır. Bunların pek çoğu, Garbın herhangi bir memleketine şeref verebilecek güçtedir.

«Meselâ; şair ve tarihci **Novses Horen** ve **Aristarih Ladizordaçi**, ancak **Yeremya** ile mukayese edilebilirler. Çağdaşlardan **Raffi** ve **Sundukyan**, **Şerevan Za-**

ta, **Aharonyan, Çobanyan, Norabir** ve daha birçok zat da, bu arada hatırlanabilir.

«Ermeni **Malkom Han** tarafından tertiplenen **İran İnkılâbı'nın** en büyük kahramanı, Şarkın Garibaldi'si **Yeprem Han'dır.** İtiraf edilmelidir ki, mutlakiyet idaresinin; İran ile Türkiye'deki mutlakiyet idaresinin en büyük düşmanları, ve **Meşrutiyet'in** getirilmesi için fevkalâde hizmeti geçenler, Ermenilerdir.

«Bundan onüç sene evvel, İngiltere parlamento üyelerinden, dostum **Linç** tarafından bu hususta verilen hükme imzasını atmayacak aydın fikirli bir Türk düşünemem.

«**Linç** diyordu ki: 'Ermeniler, yeni medeniyete vasıtalık hususunda kabiliyet ve istidat sahibidir. Bunlar bizim en büyük ideallerimizi kabul ettikleri gibi, Avrupa kültürünün bütün eserlerini, şimdiye kadar hiç bir milletin kazanamadığı üstün bir derecede kendilerine mal edebiliyorlar. Türkiye'nin yeniliği ve yükselmesi hususunda pek çok hizmeti görülmesi mümkün olan böyle bir milletin, Asurlular tarafından Yahudilerin kölelik altına alınması gibi, bir mahkûmiyete değil; bütün bütün yok olmaya mahkûm olduğunu düşündükçe en katı yüreklilerin kan ağlamaması imkânsızdır. Öldürülerek yokedilegelen bu millet hakkında, katilleri tel'in, kurbanlara hürmet ve acıyarak seslenmeme müsaade buyurunuz.'

«Bu kadar vazifeyi yerine getirdikten sonra, Ermeni milletini değil, **İttihat ve Terakki'nin** altı seneden beri en ilerde gelen müdafilerinden olan bazı Ermeni büyükleri ve bazı Ermeni propagandaları hakkında bir kaç söz söyleyeceğim:

«Kara ruhlarını ve vahşi duygularını iyi bildiğim İttihatçılardan kaçınmadıklarını kaç defa kendilerine hatırlatmışımdır. Zaten, hususî surette tertip ve icra edilen **Adana Katliamı**, kendilerini ikaza yeterdi. Bazıları menfaat saikiyle, bazıları da -daha sonra hatasının cezasını kendi kanıyla ödemeye mecbur olan **Zöhrap** gibi- uğursuz politika saikiyle; hülâsa, bütün Ermeni ileri gelenleri, **İttihat ve Terakki**

ile beraber çalışmakla, kendi milletlerinin dâvâsına ihanet etmiş oldular. Bunlar, o uğursuz ve gizli şirketin bayrağı altında hizmet edecekleri yerde, çoktan beri tehlikeyi ilân etmiş olan gerçek hürriyet-perverlere katılmış olsaydılar, kendi prensiplerine bağlı olmakla kalmayarak, kardeşlerine ve milletdaşlarına karşı uygulanan bu yoketme siyasetinin neticelerine de uğramış olmayacaklardı.» (3)

«Şerif»

«Gazetenin Notu:»

«Vahan Tekeyan; Türk generalinin bu mektubundan bahsederken, **Şerif Paşa**'nın, mektubuyla kendisini, mahiyet itibariyle diğer Türklerden farklı göstermeye çalıştığını söyledikten sonra diyor ki:

«Bu mektubun bir tâziyetnâme değil, bir mersiye olduğunu anlıyoruz. Vakıa, **Şerif Paşa**, sanıyor ki, Ermeni milleti ölmüş veya ölmek üzere bulunuyor. **General Şerif**, Ermeni ileri gelenlerinin **İttihat Terakki**'ye bağlı bulunduğunu ve hürriyetçilere intisap etmiş olsaydılar bu felâkete uğramayacaklarını ileri sürerken yalan söylüyor. Acaba bu hürriyetçiler neredeydiler?.. Malûmdur ki, hürriyetçilerden **Ahmet Muhtar** ve **Kâmil Paşalar** iş başında iken, hakiki hürriyet bir hayal olarak kalmış, veya daha doğrusu, Boğaz'ın suları altında kalarak boğdurulmuştu. **Özetle, bu zamanda ve kendisine hakiki hürriyetçi süsünü veren birisinden olsun, bir Türk'ün Ermenileri tenkide kalkışması, kaba bir vicdansızlık, bir terbiyesizliktir. Şerif Paşa'nın, bizim talihimiz için bol bol döktüğü göz yaşları içinde, samimiyetine bizi ikna edecek bir damla göz yaşı eksiktir ki, o da; Türk milliyetine mensup olmasından dolayı dökülecek göz yaşıdır.»**

---

(3) Bu mektup, Torino'da İtalyanca olarak neşredilen, **«Armeniya»** gazetesinin ocak 1916 tarihli sayısında, **Journal du Jeune**'den naklen verilmiştir.

Komitalar, ihtilâl ve isyan hazırlıklarının ortaya çıkarılmasıyla senelerden beri besledikleri ve tahakkukuna az bir zaman kaldığını zannettikleri hayallerinin suya düştüğünü görünce, yine, **katliam** feryatlarını yükseltmeye ve **Osmanlı Hükümeti** aleyhinde kendilerine yardımcılar bulabilmek için her tarafa başvurmaya başladılar.

Eçmiyazin Katoğikosu Rusya, Amerika, Fransa ve İngiltere hükümetlerine müracaat etti ve Fransa Başvekili **Briand**'dan aşağıdaki cevabı aldı :

«Bütün Ermenilerin Katoğikosu ve En Büyük Patriği Beşinci Kevork Hazretlerinin Mukaddes Huzurlarına!»

«Muhterem Kevork Hazretleri,

«Zatıâlilerinin, 5 - 17 kasım tarihli, Ermeni menfaatlerinin müdafaası için **Bogos Nubar Paşa**'nın delege tayin edildiğini açıklayan ve **İtilâf Devletleri**'ne zafer temennî eden tavsiye mektupları, elimize ulaştı.

Fransa Cumhuriyet Hükümeti, bu teveccühkâr ifadelerinize karşı, şükranlarını arzeder. Ermeni milletinin elem ve musibetlere uğradığı şu sıralardaki beyanatınız, hak ve adalet, insanlık namus ve şerefi için mücadele eden hükümetlerimiz nazarında, pek çok önemlidir.

«Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin son zamanlarda uğradıkları mezalim ve zorbalıklardan doğan hüzün ve kedere diğer hükümetlerle beraber, Fransa'nın da iştirak ettiği, zatıâlilerince malumdur.

«Mevcut durum ve şartların müsaadesi nisbetinde **Fransa Hükümeti**, şimdiye kadar Ermeni milletinin maruz kaldığı felâketin ve musibetlerin şiddetini hafifletmeye gayret ettiği gibi, bundan sonra da, ortalık durulunca, diğer hükümetlerle birlikte Ermeni milletine yardım için elinden gelen çalışmayı yapacağı-

na söz verir. Saygı duygularımın kabul buyrulmasını istirham ederim.» (4)

«Muhterem Zatınızın»
«Hakir ve Muti Evlâdı»
«Briand»

Komitacılar, Bulgaristan'da, Dedeağaç'ta ve Köstence'de büyük nümayişler tertiplediler. Daha sonra Bulgar milletine hitaben bir beyanname neşrettiler. Bu beyannamenin önemli kısımları şöyledir:

«Bulgar Kardeşler,

«Cihan Harbi, milletlerin canavarlık duygularını tahrik etti. Bu durum, en medenî milletleri bile, en başta gelen ahlâkî vazifelerini unutmaya mecbur etti.

«Bulgar Kardeşler,

«Siz, Türklerin Bulgaristan'da yaptıkları katliamları hatırladığınızdan, ve dünyada, milletimizin ağrılarını duyacak tek millet olduğunuzdan; ona, samimî yardımda ve mümkün olan himayede bulunmanız için size müracaat ve hitap ediyoruz.

«Bulgar Kardeşler,

«Ermeni milletinin, Bulgar milleti ile ne kan, ne de dil itibariyle münasebeti yoktur. Buna rağmen, Bulgar ve Ermeni milletleri gibi, kalben birbirlerine bu kadar kuvvetle bağlanan, dünyada başka iki millet yoktur. Bu yakınlık, asırlardan beri İstanbul sultanlarının hunharca idareleriyle hüsrana uğrayan iki milletin, umumî siyasî temayülleriyle kuvvet kazanmıştır. Bu yakınlık, Diyarbakır zindanlarında, dağılan Bulgarların ve Ermenilerin hürriyetlerinin kazanılmasına çalışan felâketzedelerin kemikleri ve kanları ile takdis edilmiştir. Büyük **Rönan**'ın dediği gibi; milletleri, tarihî meşakkat ve zahmetleri kadar, dil ve kan yakınlığı, hiç bir vakit dînen ve hatta siyasî açıdan bir kitle haline koyamamıştır. Halbuki, Bulgar ve Er-

(4) **Armenlya**, No. 11 (8.11.1916), ikinci sene, Torino, İtalya.

meni milletlerinin, aynı zalim idare altında uğradıkları zulüm ve işkenceler, Türkiye imparatorluğunun tarihinin sayfalarına kanlı harflerle yazılmıştır.

«Bu tarihî yakınlık sayesinde, 1795-1796 senelerinde Ermeni sürgünleri, gözyaşartan bir misafirperverlikle, Bulgar milleti tarafından kabul edilmiştir. Bu durumu, biz Ermeniler hiç bir zaman unutmayacağız. Aynı yakınlık tesirleriyledir ki, müşterek düşmana karşı olan Balkan Harbi'nde gönüllü Ermeni çeteleri, Bulgar milletine katılmakla küçük bir mukabelede bulundular. Ermeni milleti, Bulgar milletinin, kendisine karşı, mevcudiyetinin en çok tehlikede bulunduğu bir sırada gösterdiği samimî yakınlığı, maddî, manevî ve siyasî yardımı hiç bir zaman unutmayacaktır. Fakat, bugün Ermeni milleti yok oluyor... Onun ümitsiz bakışları, yardım ve kurtuluş maksadıyla Bulgaristan'a yönelmiştir.

«Biz Ermeni göçmenleri, milletimizin Bulgar milletine karşı beslediği duyguların zayıf ve hakir tercümanı olarak şunu açıklayalım ki, Ermeni milleti, Bulgar milletinin, müşterek düşmanımıza karşı siyasî varlığını koruması ve kuvvetlendirmesi hakkında kendisine yardım edecek ve onunla birlikte hareket edecektir.

«Biz, ikinci vatanımız olan Bulgaristan'a; iki millet arasındaki tarihî yakınlık, onların hürriyet hakkındaki müşterek temayülleri, müstakil siyasî varlıkları adına, **Jön Türkler'in** hunharca idareleri altında Ermenilerin, Ermeni milletinin yok edilmesine müsaade olunmaması için Bulgar milleti ile münevverlerine sesleniyoruz... İstanbul hükümetinin, **Ermenistan** ovalarında ve dağlarında ölüm tırpanı ile yapmakta olduğu uğursuz faaliyetlerini, Bulgaristan hükümetinin İstanbul'da yapacağı küçük bir yardım, ciddî bir teşebbüs ve tesirli bir sözü durdurabilir.»

«Bulgaristan Ermeni Göçmenleri»

«Sofya, 4 ağustos 1915»

Fransa Parlamento üyelerinden olup, Ermeniliğin yalnız ismini duymuş olan **Louis Martin** de, komitacıların müdafaacısı ve insanlık âşığı kesilerek başbakan **Briand'a**, aşağıda bazı bölümlerini aldığımız mektubu göndermiştir:(5)

«Fransa Parlamento üyelerinden muhterem **Louis Martin** tarafından, başvekil **Briand'a** gönderilen mektuptur:

«Cephelerde medeniyet dâvâsı lehinde en müsait olayların olageldiği şu sıralarda, **Ermenistan'ın** hâlâ Türklerin elinde bulunan kısımlarında en üzücü olaylar devam ediyor. Uzun müddet **Sultan Hamid** politikasının aslını teşkil etmiş olan ve **1913 ıslahat projesi** ile önü alınacağı, Avrupaca ümit olunan Ermeni katliamları arttıkça arttı. **Jön Türkler** idaresinde ve bilhassa mevcut harbin başlangıcından beri Ermenilerin ıstırabı son dereceye vardı. Ermeni kanı, seller gibi aktı. Vahşet, hiç bir zaman bu kadar korkunç olmamıştı. **Jön Türkler**, eski bir medeniyet sahibi olan bu milleti imhaya karar vererek, gayelerini merhametsizce uygulamaya çalışıyorlar.

«Bununla, beraber, **Ermenistan** yok edilemeyecektir. **İtilâf Devletleri'nin** zaferi, Ermenileri imha edecek demir boyunduruğu parçalayacaktır. Yunan-Latin medeniyetinin ve Hristiyanlığın Asya'da bir ileri karakolu olan ve insanlığın şerefi bulunan bu millet, eski asırlardan beri birçok tarihçi, şair ve bilgin yetiştirdi. Bizans İmparatorluğu'na bazı önemli hükümdarlar, birçok emîrler ve meşhur generaller; Gürcistan Kraliçeleri **Tamar** ve **Semiramit'e** en büyük sergerdeleri; Çar **İkinci Aleksandr'a Loris, Melikof** gibi en büyük devlet adamları, **Lazaref, Nergo Kaşof** gibi generalleri, Mısır'a **Nubar Paşa** gibi büyük bir müceddit verdikleri gibi, bugün de; her sınıftan birçok büyük adamları bulunmaktadır. **Ehli Salib'in** bu kadar

(5) **Armenia**, kasım 1916, Torino (İtalya)

faydalı bir müttefiki olan, varlığını bu kadar parlak bir şekilde göstererek, zamana ve bütün zulüm ve işkencelere karşı koyan bu **Ermenistan**, dünyada daha asırlarca parıltılar saçarak payidar olacaktır. Bununla beraber biz, Türklerin işgalindeki **Ermenistan**'da meydana gelen vahşi olaylara karşı, artık âciz kalamayız, ve sesimizi çıkarmamazlık edemeyiz.»

Sayın parlamento üyesi, olayları kafasında istediği gibi şekillendirdikten, gülünç ve maksatlı birçok olay zikrettikten sonra, mektubuna şöyle devam ediyor:

«Fransa'nın bu millete karşı duyduğu sevgi ve teveccüh, kamuoyunun sadık tercümanı olan matbuat ile ve daha sonra da Sorbon'da yapılan büyük nümayişle belli oldu. Artık İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da hükümet başkanı sıfatıyla sizin, Ermenilerin hürriyete mazhar ve zalimlerin cezaya düçar olacakları zamanın geldiği hakkındaki teselli verici sözlerinizin söyleneceği zamanın gelip gelmediğini sorarsam, eminim ki kalbî duygularınıza tamamen tercüman olurum. Bu sözlerinizin kuvveti, gerek temsil ettiğiniz büyük milletle ve gerekse şahsen Avrupa'da sahip olduğunuz nüfuzla uygunluk arzedecektir. Siz, kuzey Fransa ile Belçika halkının başka taraflara nakli hususunu şiddetle tenkit ederek bütün dünyayı memnun ettiniz. Bu sefer de, barbarların kurbanları için sesinizi esirgemezsiniz. En doğrusu, zaten hislerini açıklamış bulunan tarafsız milletlerin de, bir milletin imhasına çalışmak hususunu, insanlığa karşı bir leke kabul ettiklerini Türk hükümetine bildirmeleri muhtemel değil midir?..

«Saygılarımı kabul ediniz.»

«Parlamento Üyesi»

«Louis Martin»

Fransız Başbakanı **Briand**, bu mektuba şu cevabı vermiştir:

«Ermenilerin durumlarıyla ilgili mektubunuzda zikrettiğiniz gibi, Fransa, bir ara kendi ıstıraplarını unutarak Ermenilerin uğradığı zulümlerin medenî milletlerde meydana getirdiği teessüre iştirak etti. Fransa, bu hak ve adalet kurbanlarına bir merhamet nişanesi olmak üzere, kendi topraklarında sivil halk hakkında görülegelen cinayetten bir aralık nazarını çevirerek, kendilerinin felâketiyle meşgul oldu. Fransa, tek suçu, medeniyet ve terakki taraftarı olmaktan ibaret olan bir milletin imhası hususundaki **Jön Türk** cinayetlerini şiddetle takbih ve bunları insanlığın vicdanına tevdi etmek vazifesini, en müessir bir tarzda yerine getirdi. Fransa, tarafsız devletler nezdindeki sefirlerine, vuku bulan olayları lâyıkıyla bildirmeye yarayacak evrak ve vesikaları gönderdi. Bu tarafsız devletlerden bazılarının İstanbul'da yaptıkları protestoların, bundan böyle Ermeni milletinin zulümlere maruz kalmamasına hizmet edebileceklerini, insanlık şeref ve haysiyeti adına ümit ediyorum. Fransa, ilk defa olarak, Türkiye'de medenî vazifesini yerine getirmek ve Türkiye yöneticilerinin vahşetlerine karşı yürümek hususunda âciz bulunuyor.

«Fransa, Ermeni milletine karşı şefkat ve merhamet duygularını göstermek hususunda hiç bir fırsatı kaçırmadı. Kendi filolarıyla, bu mültecilerden beşbini aşkın bir kısmını gerçek ölümden kurtararak, bedbahtlıklarının acısını hafifletecek bir hüsnükabule mazhar oldukları Mısır'a gönderdi.

«Bundan başka, **Fransa Hükümeti**, meydana gelen cinayetlerden dolayı **Osmanlı Hükümeti** erkânını ve bu cinayetlere karışmış olan bütün memurları şahsen mesul saydığını, İstanbul'a resmen bildirmiştir.

«Meydana gelen cinayetlerin meşru cezasının icra edileceği zaman geldiğinde Fransa, Ermeni milletinin acıklı felâketlerini unutmayarak müttefikleriyle birlikte, kendisine müreffeh bir hayat temin edecek tedbirleri alacaktır.

«Saygılarımı kabul ediniz.»

«Briand»

Ermenilerin, harp bölgelerinden nakli üzerine, gazetelerde birçok makale neşredilmiş, ve **«Türk mezalimi»**ne (!) dair muhtelif dillerde birçok eser yazılmıştır. Meselâ; Ermeni, Kürt ve Türk'ü birbirinden ayırmaktan âciz bulunan **Journal du Jeune** muharriri müteveffa **Albert Baunard** gibi birtakım İngiliz, Fransız muharrirleri tarafından yalnız imzaları konulmuş, gûya yabancı siyasîler tarafından yazılmış birçok broşür çıkarılmıştır. Hepsi bir tarafa, bilhassa bunlardan İngiliz **Vikont Brays** tarafından hazırlanan, altıyüz küsur sayfalık **«mezalim»** kitabı, çok dikkate şâyândır. Mezkûr eserde; bütün vilâyetlerde, Sancaklarda, Kazalarda, en ufak nahiyelere varıncaya kadar Ermenilere karşı yapılan «mezalim» (!) sayılıp dökülüyor. **«X»** ve **«L»** gibi meçhul imzalarla gönderilip mezkûr kitapta vesika diye zikredilen raporlardaki olaylar, İngilizlerin Doğu'ya ait olan dosyalarındaki uydurulmuş eski olayların pek az değiştirilmiş kaba, bayağı şekillerinden başka bir şey değildir.

Ermeni Komitalarının, bu kitap hakkında bir ilânı neşredilmiştir. Bu ilânın tercümesi şöyledir: (6)

«Mavi Kitap»

«İngiltere Hükümeti, Ermeni meselesine dair mavi bir kitap neşretmiştir. Bu kitap, **Ermenistan** ve bu milletin Hristiyanlığı hakkında kısa bir tarihçeden başka, içinde bulunduğumuz harpte uğradığı büyük kayıplara ait Avrupalı ve Amerikalı itimada şayan fertler tarafından sunulmuş, vesikaya dayanan 149 olayı ihtiva etmektedir.

«684 sayfadan ibaret olan bu eser, iddialarımızın gerçek müdafii **Vikont Brays** tarafından yazılmış, Akademi azasından genç tarihçi **Arnold James** de kendisine yardımda bulunmuştur. Ermeni meselesiyle ve

(6) **Armenia**, No. 27 (24 şubat 1917) Marsilya.

siyasetle meşgul olanlara tavsiye olunur. Bu kitapta **Ermenistan Meselesi**'nin **İtilâf Devletleri**'nin istekleri arasına girmiş olduğu ve ne şekilde olursa olsun, yeni **Ermenistan**'ın eskisinden tamamen farklı olacağı anlatılıyor.»

Elde, böyle zengin yalan ve iftira dosyaları bulundukça; Ermenilerin, hergün kendilerine, uydurma olaylar icat edecek misyonerleri, konsolosları ve Ermeni komitacıları gibi vasıtaları oldukça; ve özellikle, her şeyden evvel menfaat söz konusu oldukça; yazılan bu gibi ciltlerce eser, hiç bir zaman şaşkınlık meydana getirmemelidir.

İngilizler, öteden beri, Ermenileri Doğu'da siyasî çıkarları için bir âlet olarak kullanmışlar; siyasî memurları, misyonerleri, hep bu maksatla ve kendi menfaatleri uğrunda bunları felâketten felâkete sürükleyerek birtakım istifadeler sağlamışlardı. Fakat, bu seferki isyan hazırlıkları, İstanbul'un **İtilâf Devletleri**'nin eline geçmesini hedef aldığı için, çok planlı bir şekilde tertiplenmişti. Bu hususta **İtilâf Devletleri**'ne bu kadar feryat koparttıran, ciltlerle yazı yazdıran «**Hristiyan bir milletin barbar Türklerin elinde yok edildiğini**» ileri sürdürerek göz yaşları döktürten, «**insanlık**» duygusu değil, bu isyana bağladıkları ümitlerinin yıkılmasıydı. Önceleri, İngiltere'nin, Türkiye'de sahip olduğu tesir ve itibar devam ettiği sürece, Ermenilere ait hususlara Londra'da zerrece alâka gösterilmiyordu. 1878 Kıbrıs sözleşmesi üzerine Anadolu'da da bir nüfuz kazanan İngiltere, Ermenileri de nazarı dikkate almağa ve bunların da işlerine karışmağa başlamıştı. Çünkü İngiltere, manevî bir «**istilâ**» politikası tatbik etmek istiyordu, ve tabiî, bunun arkasında da birtakım siyasî niyet ve gayeler bulunuyordu. Bunlardan birisi de, Türkiye'de meskûn Hristiyanları, bir âlet olarak eli altında tuta-

rak, gerektiği zaman **Osmanlı Devleti** aleyhinde kullanmaktan ibaretti. Anadolu'ya gönderilen konsoloslara ve misyonerlere hep bu gayeler telkin edilmiş; bunlar da hep, bu hedefin ele geçirilmesi istikametinde çalışmışlardı. **«Ermeni Meselesi»** de, esasen bu noktayı nazardan sırf bir İngiliz oyunudur, ve onun uydurduğu bir yalandır. Eskiden beri, **«Ermeni katliamı»** söz konusu oldukça, daima Türklerin barbarlığını, Ermenilerin de Türklere karşı, Hristiyan olmaktan başka bir suçu olmayan mağdur bir millet olduğunu ileri sürmek bir âdet olmuştu. Acaba, **«dinlerin serbestliği»** noktasında Türk, Rus, İngiliz, ve hatta Fransız idareleri mukayese edilebilir miydi? **«İnsaniyet»** lâfına gelince karşımızda İngilizlerin ve Rusların zulüm tarihinden henüz kurumamış pek çok kanlı sayfa bulunuyor. Mısır'daki, Hindistan ve Afrika'daki kanlı olaylar; Rusların daha yakınlarda birtakım **«siyasî caniler»** ile Yahudiler üzerinde tatbik ve icra ettiği katliamlar hatırlanabilir. Bugün küçük milletlerin hamisi sıfatını takınan, Ermeniler için gözyaşı döken İngilizler, acaba Ermenilerle kıyaslanamayacak bir mevkide bulunan Boerlerin hanümanlarını yokedip ailelerini perişan bırakırken, İrlandalıları topa tutarken neden zerre kadar bir tessür duymadılar? Kars ve Ardahan bölgesinde kalan Müslüman halkın ve göçmenlerin, masum çocuklarının, ak sakallı ihtiyarların namus ve hayatlarına, Rus kazakları ve Ermeni intikam taburları tarafından tüyleri ürpertecek bir şekilde taarruz edilirken niçin sustular? Ermeni taburlarının bu kahramanlıkları (!) Rus resmî tebliğlerinde şükranla anılırken, bu mezalime karşı neden sustular?.. Sebebi çok basittir. Zira, yukarda zikredildiği gibi, Ermeni komitalarının bu seferki teşebbüslerine çok büyük değer verilmiş, gönüllü teşkilâtına ve bunların si-

lâhlandırılmasına büyük ölçüde yardım edilmişti. Ayrıca, kendilerine vaatlerde bulunulmuş, teminatlar verilmişti. Esasen **Osmanlı Hükümeti**'ni Balkan Harbi'ndeki gibi bir durumda zannettiklerinden; ilk isyan darbeleriyle devletin yıkılacağını tahmin etmişlerdi. Durumun, arzu ettikleri şekilde olmaması, kendilerini çok üzdü. Ortada hak, adalet ve küçük milletlerin hakları olduğu için kin ve şiddetlerine de, bu yolda bir davranış verdiler.

Ermenileri bırakmak, siyasetlerine uygun gelmiyordu. Komitaların yapabilecekleri en ufak bir teşebbüs bile, kendi noktayı nazarlarına ve çıkarlarına uygun geleceği için; bunların teşvikini ve desteklenmesini, takip ettikleri politika itibariyle, daha uygun görüyorlardı. Bu teşvikleri, muharrirleri ve siyasî memurları vasıtasıyla yaptırdıkları gibi, komitacıları da daima bu gaye uğrunda kullandılar ve tabiî, görünüşte, üzüntülü ve çok mahzun bir tavır takınırken, arkalarından kahkahalarla güldüler. İngiltere, **«Ermeni-İngiliz Cemiyeti»** teşkilâtını daha da genişletti. İtalya'da, **«Ermeni - İtalyan»**; Fransa'da, **«Fransız - Ermeni Cemiyetleri»** kuruldu. Ermenice yayınlanan gazeteler, para yardımlarına mazhar oldular. Kitap ve broşür için, çok büyük paralar harcandı. Her tarafta, **İtilâf Devletleri** siyasîlerinin, insanlık aşığı (!) fertlerin başkanlığı altında toplantılar yapıldı. Türklere, bu vahşi (!) ve mutaassıp millete (!) lânetler yağdırıldı.

«Fransız - Ermeni Cemiyeti», ilk toplantısını 29 temmuz 1916'da yaptı. Toplantıda **Bogos Nubar, Geörges Lik, René de Chavain** tarafından konuşmalar yapıldı. Ermenilerin, Fransızlara ve **İtilâf Hükümetleri**'ne yaptıkları fedakârlıklar dile getirildi.

Cemiyetin İdare Merkezi: «7, Rue, François 1 er, Paris.»

Fahri Başkanlar :

1 — **Georges Clemenceau:** Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı.

2 — **Denis Cochin:** Bakan.

3 — **Anatol France:** Akademi üyesi.

4 — **Etienne Lamie:** Akademi üyesi.

5 — **Georges Lebz:** Milletvekili, Millet Meclisi Hariciye Kom. Başk.

6 — **Paul Penloh:** Maarif Bakanı.

Cemiyet Başkanları:

1 — **Louis Reni:** Sefir, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

2 — **Albert Saro:** Milletvekili, Eski Maarif Bakanı.

Cemiyet İkinci Başkanları:

1 — **Etienne Flandinne:** Senatör.

2 — **Cernillê:** Milletvekili, Hukuk Fak. Öğretim Görevlisi.

3 — **Rafael Georges Levi:** Akademi üyesi.

4 — **Meillet:** Fransız Koleji öğretmenlerinden.

5 — **Joseph Renak:** Eski milletvekillerinden.

Cemiyetin Genel Sekreteri:

1 — **René de Chavain:** Fransız-Yabancı Dostluk Cemiyeti Başkanı.

Sekreter Yardımcısı:

1 — **Fréderic Makler:** Doğu Dilleri Okulunda Ermenice Öğretmeni.

Cemiyet Veznedarı:

1 — **Escoffier:** «Credie Lione» müdürü.

Siyasi ve İktisadi Münasebetlere Yardım Edecekler:

1 — **Cont de Né:** Senato Başkanı.

2 — **Ecarneau:** Deniz Nakliyat şirketi İdare Heyeti Üyesi.

3 — **André Cher Adams:** Muharrir.
4 — **Paul Eskûye:** Sen Milletvekili.
5 — **Louis Martin:** Senatör.
6 — **René Pinon:** Muharrir.
7 — **Valsto**

Sosyal Münasebetleri Yürütme Heyeti:

1 — **Paul Adams:** Edebiyatçı.
2 — **Madam S. André:** Fransız Propaganda Cemiyeti Başkanı.
3 — **Paul Bayer:** Doğu Dilleri Okulu Müdürü.
4 — **S. Dil:** Akademi Güzel Sanatlar Bölümü Üyesi.
5 — **E. Demark:** İlâhiyat Bölümü Müdürü.
6 — **J. Fino:** Revue Mecmuası Sahibi.
7 — **Madam K. Kuli:** Yazar.
8 — **F. Herold:** İnsan Hakları Cemiyeti İkinci Başkanı.
9 — **L. Lallois:** Musikî münekkidi.
10 — **Madam Menar Murian.**
11 — **Gabrielle Muret:** San'at münekkidi.
12 — **Rebillou:** Fransız Koleji Öğretmenlerinden.
13 — **Esénar:** Akademi Üyesi.
14 — **Şalom Berger:** Akademi üyesi.
15 — **E. Séayl:** Sorbon öğretim üyelerinden.

Taşnak komitacılarından «**Ermeni Gönüllü Teşkilâtı**» başkanı **Aram Turabyan** adındaki şahsa; Rus Çarı'nın Ermenilere hitaben neşrettiği beyannameye, aşağıdaki beyanname ile cevap verdirdiler :

«Bütün Rusya'nın Çarı ve **Ermenistan Kralı**, 200 bin Ermeni süngüsünün, yani vazifesini bilir, hakiki bir ordunun manzarasından haz duyarak lehimize konuşuyor. Ermeniler, derin bir minnettarlık ile, Fransa'nın daima kendilerinin dâvâsını tuttuğunu hatırlıyorlar. Ben eminim ki, Fransa bizi, dünkü katliam mağdurları gibi acınacak bir halde değil; medeniyet adına döğüşmeyi ve ölmeyi bilir savaşçı bir kavim ola-

rak kabul edecektir. Beş asır devamlı savaştıktan sonra, barbarların ebedî kölesi olan Ermenistan, Çar'ın davetine karşı cesaretle titreyerek ve hürriyete meftun olarak, tehlike zamanında ırkına has gururla; 'Haşmetmeâp, işte hazırım' diyor.»

«İndépendance Romaine» gazetesinin 12 şubat 1915 tarihli sayısında çıkan Mösyö Sazanof'un beyanatında; **«Rus-Osmanlı Anlaşmasının, Türkiye tarafından, Rusya'nın Ermenistan meselesindeki özel mevkiinin tasdikini içine alan tarihî bir vesika olduğu ve içinde bulunulan savaşın sonunda Rusya'nın, bu özel durumdan istifade edeceği»** yazılmaktadır. Ayrıca, bakanın, Duma'nın açılış töreninde yaptığı konuşmada da; **«Ermenilerin Ruslarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı harbetmekte oldukları»** açıklandı.

İngiltere'nin **Lordlar Kamarası'nda** geçen münakaşalar esnasında **Lord Kromer, «harbi doğuran sebeplerden birisi de, Ermenistan'ı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır»** demiş, ve hükümet de, bu açıklamaya iştirak etmiştir.

Mister **Asquit, Quild Hall**'de, **İngiltere Hükümeti** adına yaptığı konuşmada, **«harbin bitiminden sonra bu eski millet için kurtuluş ve hürriyet tarihinin başlamasının kararlaştırılmış»** olduğunu söylemiştir.

Noel Bokston, Londra'da **«Lyceum Clup»**ün Coğrafya Bölümü'nde ve 5 kasım 1916 tarihinde yaptığı konuşmada aynen şunları söylemiştir:

> **«Ermeniler bizim küçük müttefikimizdir. Sırbistan'ın, Belçika'nın İtilâf Hükümetleri'ne yaptıkları hizmetlerden çoğu zaman bahsediyoruz, ve bunlara ait birçok şeyler işitiyoruz. Fakat Ermeniler, bugün kendilerine ait müstakil bir hükümete sahip olmadıkları halde; büyük bir itimat ve arzuyla bize hizmette bulundular. Binlercesi, Rus ordularına girerek bu feda-**

kârlıklarını bizzat isbat ettiler. Grandük Nikola'nın Anadolu'ya saldıran ordusunu yalnız Ruslar meydana getirmiyor. Aksine, bunların büyük kısmı, Kafkasyalı gönüllü Ermenilerden meydana gelmiştir. Bugün de, disiplinli ve düzenli Ermeni taburları veriyorlar. İtilâf Devletleri'nin dâvâsı uğrunda Ermenilerin gösterdiği yardım ve fedakârlığı, şimdiye kadar hiç bir müttefikimiz göstermemiştir.»

Ermeni Millî Piskoposluk Heyeti Başkanı **Bogos Nubar** tarafından, **Eçmiyazin Katoğikosu**'na bir mektup yazılmıştır. 7 ekim tarihli mektubun tercümesi şöyledir:

«Mukaddes Peder,

«Bir seneden beri görmediğim Londra'ya geldim. Bu mektubumu buradan mukaddes zatınıza göndermek şerefine kavuşmuş oluyorum. Çoktan beri İngiltere'yi ziyaret etmediğim için, burada bulunmamın fena olmayacağını tahmin ederek fırsattan yararlanarak geldim.

«Roma ve Paris'e hitaben yazılan ve acizâne memuriyetimi bildirip bir sene evvel gönderilen emirnamenizden İngiltere'ye ait olanını alarak **Lord Edvard Grey** ile müşerref olmak istedim.

«**Lord Grey** tarafından, çok samimî bir şekilde ve büyük bir memnuniyet içinde kabul olunduğumu, ve Paris'te olduğu gibi Londra'da da milletimiz hakkında çok büyük bir sevgi ve pek derin bir yardımseverliğin mevcut bulunduğunu iftiharla arzederim. Londra'da gördüğüm ve hissetiğim cesaret verici duygularla dolu olarak iki gün sonra Paris'e döneceğimi, yüksek huzurlarınıza bildiririm.

«Acizâne yüksek saygılarımın kabul buyurulmasını istirham ederim.»

«Bogos Nubar»

Torino'da, Ermeniler tarafından neşredilen, İtalyanca «**Armenia**» mecmuasının haziran 1916 tarihli sayısında **«Ermeni Meselesi ve Çözüm Şekli»**, şu şekilde izah edilmektedir:

«1894 tarihinde, Fransa'nın İstanbul konsolosu **Mösyö Kambon, 'Ermeni Meselesi için uygun bir şekil bulmak, mümkün değildir'** diyordu. Hakikaten, bu mesele için bir çözüm yolu düşünülemez. **Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti'nde** görüle gelen meselelerin en önemlisidir. Türklerle Ermeniler arasındaki kavganın, tamamen başka bir mahiyet ve önemi vardır. Ermeniler biliyorlar ki, Türklere tâbi kaldıkça millî idallerine kavuşamayacaklardır. Mevcut durum, ne **Abdülhamid'in** müstebit ve hunhar zihniyetinden, ve ne de **Jön Türkler'in** şövenist nazariyelerinin tatbikinden doğan bir şey olmayıp, **Osmanlı Devleti'nin** varlığının muhafazasıyla ilgili esasların mantıkî neticesidir.

«Avrupa'da Türkiye için Rumlar, Sırplar, Karadağlılar, Bulgarlar ve Romenler ne idiyse, Ermeniler de Anadolu'da aynı durumdadır. Ermeniler, geniş İslâm denizi içinde dağılmışlar, ve bunun dalgaları arasında çalkalanmaktadırlar. Uzak kaldıkları Batı dünyasına şikâyet seslerini duyuramıyorlar. Bu feryatları ara sıra işitenler olduysa da, bu sadece, nâmert ve hasis çıkarlar dolayısıyla olmuştur.

«Türkler, diğer taraftan biliyorlar ki, Osmanlı sınırları içinde **Ermeni bulundukça; Osmanlı Devleti'nin** bütünlüğü devamlı tehlikeye maruz bulunacaktır. Dünkü Rus tehlikesini, bugünkü İngiliz tehlikesi takip ediyor. Ermeniler, taarruzda bekleyen düşmanın öncüleridir. Şu hale göre, meselenin çözüm şekli ancak şu olabilir:

«Ya Türkler veya Ermeniler dışarı! Diğer bir tabirle; ya **Osmanlı Devleti,** Ermenilerle meskûn bölgelerdeki hâkimiyetinden vazgeçer ve bir **Ermeni Devleti** kurulur, ki bu, Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da **Osmanlı'nın** hâkimiyetinin kaldırılması demektir. Veya Ermeniler, bütünüyle imha edilir.»

Komitaları teşvik ve tahrik edenler arasında en çok çalışanlar İngilizler ve Fransızlardı. İkinci derecede Ruslar geliyordu. Asıl hayret veren şey; komita reislerinin; çok yakından tanıdıkları, zulüm ve işkencelerine maruz

kaldıkları **Rus Hükümeti**'nin kucağına kendilerini atmaları; Ermeni gönüllülerinin, Rus ordularının ön saflarında çarpışmaları idi.

Komitacılar, daha dün tel'in ettikleri; maruz kaldıkları zulüm ve işkencelerinden dolayı Türkiye'ye sığınarak canlarını kurtarabildikleri Rus mezalimini; Rus mezalimi ve imha politikası hakkında yazdıkları ciltler dolusu eserleri görmezlikten geldiler. Kendilerini, ana dillerini bile çocuklarına okutmaktan meneden; en ufak bir köy muhtarı yapmak için bile Ermenileri mezhep değiştirmeye, Ortodoks olmaya zorlayan **Rus Hükümeti**'ni çok çabuk unuttular. Sönen, yıkılan Ermeni hanümanlarını; asılan, idam edilen mütefekkirlerini, milliyetperverlerini düşünmediler. Türk'ten intikam almak için, asıl cellâtlarının kucağına atılmayı tercih ettiler.

Takdir edemediler ki, **Rus Hükümeti**; Rus-Japon Harbi'nde Tiflis istasyonunu işgal eden **Taşnaksağan** çetelerini; bütün isyanlarda ön ayak olan komita sergerdelerini unutmamıştır. Düşünemediler ki, **Rus Hükümeti**; Ani'nin, Eçmiyazin'in, Erivan'ın, Nahçivan'ın ve daha yukarılara kadar olan bölgelerin **Ermenistan** olduğunu iddia eden ve buraların eski **Ermenistan**'ın bölgelerinden olduğu için geri alınması gerektiğini yazan muharrirlerin eserlerini, Ermeni ilkokullarında okutulan tarih kitaplarıyla **Ermenistan** haritalarını görmüş, ve bunların her zaman için Kafkasya'da bir fesat unsuru olduğunu anlamıştır.

Senelerden beri komitalar; Ermenileri «**Türk düşmanlığı**» ve «**intikam**» telkinleri ile çok kötü bir duruma itmişlerdir. Bunlara göre, «**muhtariyet**» kadar «**intikam**» da önemliydi ve mukaddesti. Kanaatlerine göre, yalnız Türk unsurunun yok edilmesi, hem muhtariyeti te-

min ve hem de bu hırsı teskin edebilirdi. Bu sefer ortada; kendileriyle beraber çalışacak, Türklerin en korkunç düşmanı Rusya vardı. Bu bakımdan, eski maceraları kapayıp bunlarla anlaşarak, içerden ve dışardan Türkleri ve **Osmanlı Hükümeti**'ni yıkmak, artık kendileri için vatanî ve millî bir vazifeydi. Bütün ümitler de, bu seferki hareketlere bağlı bulunuyordu. Daha Cihan Harbi'nden birkaç gün önce Rusya'dan kaçanlar, Rusya'nın harp ilân etmesi üzerine derhal yerlerine dönmüşler, bu hareketlerinden dolayı büyük hürmetler görmüşler, ve Rus silâhlarını omuzlayıp sınıra koşmuşlardır. İçerdeki Ermeniler de, bu kahramanların (!) izine uyarak bulundukları bölgelerde ellerinden geleni yapmışlardır. Aşağıda nakledilen ve yüzlerce misali bulunan şu mektup, Ermeni gönüllülerinin ruh hallerini göstermektedir. Mektup, halen (1916) Çanakkale'de bulunan Ermeni gönüllülerinden **Yeprem Yepremyan** tarafından **Asparaz gazetesine** gönderilmiştir: (7)

> «Bağlı olduğum alay, Şampanya taraflarından Aras taraflarına doğru, Fas askerleriyle beraber Almanlar üzerine taarruza emir aldığı için, size çoktan beri mektup yazamadım. Bu taarruzda Ermenilerden de çok kayıp ve yaralı vardır. Ben de başımdan yaralandım. Bir ay tedaviden sonra depoya geldiğim zaman; Çanakkale'ye gönüllü gönderildiğini duydum. İlk defa 13 Ermeni, Çanakkale için gönüllü yazıldık. Marsilya'ya geldiğimizde **Aram Turabyan** tarafından fotoğrafımız çekildi. Bir tanesi size gönderilecekti. Tabii, şimdiye kadar elinize ulaşmıştır. Halen Çanakkale'de bulunuyoruz. Askerî mevkimiz Bozcaada'dır. Şimdi bizim için en mühim şey, burada Ermeni gönüllülerinin sayısını çoğaltmak meselesidir. Bu husus hakkında **Turabyan** tarafından mektup yazılmıştır.

(7) **Asparaz**, No. 367, Amerika.

Bize gönüllü yetiştirmeye gayret ediniz. Milletimizi, yabancılara böylece tanıtacağız. Diğer taraftan; **biz burada, diğer kardeşlerimiz Kafkasya'da savaşa katılmakla müttefiklere yardım etmiş ve vatanımızı da Türk'ün pençesinden kurtarmış oluruz. Mümkünse, siz de gazetenizde beyannameler neşrederek bütün gençlerimizi gönüllü yazılmaya çağırınız. Fırsattan yararlanmak zamanı gelmiştir.»**

NETİCE

Meşrutiyet'in ilânından başlayarak bugüne kadar cereyan eden olaylardan, yukardan beri anlatılan hareket ve olayların mütalaasından çıkarılacak bir sonuç vardır ki, o da, **Ermenistan** hayali peşinde koşan ve **İtilâf Devletleri'nin** elinde, satılmış birer âlet olan komitaların gerek memleketin ve gerekse Ermeni milletinin başına müthiş bir belâ olmaları; bütün hareket ve faaliyetleriyle memleketi ve arkalarına düşenleri daima felâkete sürüklemiş bulunmalarıdır.

Tarih buna, en tarafsız ve âdil bir şahittir. **Osmanlı Hükümeti'nin** kuruluş yıllarından beri, Osmanlı tabiiyetinde Ermeniler son zamanlara, yani komitaların bilfiil isyana girişmelerine kadar, bu memlekette çok mesut bir hayat sürüyorlardı. Müslümanlar ve Ermeniler, karşılıklı bir emniyet ve itimat havası içinde yaşıyorlardı. Mazide hiç bir zaman mevcut olmayan, Ermeni komitalarının hayalhanelerinden başka hiç bir yerde bulunmayan **Ermenistan** (!)'ın ihyası, istiklâl kazanmak fikri ortaya sürülerek isyanlar başladıktan, İngilizler ve Ruslar tarafından bu fikirler daha çok geliştirildikten, ön ayak olanlar madden ve mânen teşvik olunduktan sonra, bu itimat ve emniyet duyguları, tabiatıyla ortadan kalktı. Memleketin bölünmesini, parçalanmasını doğuracak bu

gibi teşebbüslerin de, Türk milleti tarafından yukarda anlatıldığı şekilde karşılanması, çok tabiî bir durumdu. Bu fikre karşı olan Ermeniler de vardı. **Harutyun Âmira**, yani **Kazaz Artin** ve benzeri şahısların itirazları Rus, İngiliz ve Fransızların telkinleri ile hareket edenlerin sözleri arasında boğduruldu. Kendileri, millet haini ve müstebit olmakla, menfaatperestlikle damgalandı ve tel'in edildi. Fakat olaylar, bunların ne kadar haklı olduklarını gösterdi.

Meşrutiyet'ten sonra Balkan Harbi'ne kadar geçen müddet, komitaların teşkilât ve hazırlık devresi idi. Balkan Harbi'nden sonra, «**Nisbî Temsil**» ve «**Doğu Vilâyetleri Islahatı**» gibi sloganlarla teklifler ve hareketler başladı. Cihan Harbi ise, senelerden beri muhtelif maskeler altında saklı kalan asıl çehreyi ortaya çıkardı. Öteden beri hükümet, bütün isyanları, küçük bir grubun teşvik eseri olarak kabul ediyor ve müsebbiplerini ele geçirerek cezalandırmaya çalışıyordu. Fakat son olaylar, bu hareketlerin, öyle sanıldığı gibi, bir-iki beyinsizin tertip ve teşebbüsüyle olmadığını, komitaların ve komitacılığın en ufak köylere varıncaya kadar kol saldığını gösterdi. Yukarda anlatıldığı gibi, **seferberlik'**ten sekiz, dokuz ay sonrasına kadar, isyanlara karşı daima mecburî bir müdafaa vaziyetinde kalmakla ve mevzîî tedbirler almakla yetinildi. Fakat tebliğlere, mükerrer hatırlatmalara ve engelleyici tedbirlere rağmen; **Osmanlı Ordusu'**nun selâmeti ve memleketin müdafaası için, hükümet bunları harp bölgelerinden çıkarmaya ve dış tesirlerden uzak kalacakları yerlere yerleştirmeye mecbur kaldı. Tabiî ki, durum bu merkezde olmasaydı, **Osmanlı Hükümeti'**ni, böyle bir karar alıp tatbikine mecbur bırakacak, hiç bir sebep olamazdı.

Harp bölgelerinden yalnız komitacıların çıkarılmasıyla yetinmek imkânsızdı. Çünkü başlarında patrikhane olduğu halde komitaların 35-40 senelik faaliyeti neticesi olarak teşkilât, en ufak köylere varıncaya kadar genişletilmiş, her köyde komita şubeleri açılmış, çete teşkilâtı kurulmuştu. Bu durum, isyan olaylarının ve yukarda geçen komita muhaberelerinin tetkikiyle anlaşılır. Ermenilerin, çıkarıldıkları yerlerden gönderilecekleri bölgelere, her türlü ihtiyaçları sağlanarak ve emniyet içinde gönderilmeleri, hükümetin çok önem verdiği bir hususstu. Bu hususta icabeden tebligat yapıldı ve gerekli tedbirler alındı. Fakat her şeyden evvel, memleket normal durumda değil; harp halindeydi. Bir taraftan sınırlarda düşmanla çarpışılır, diğer taraftan, her gün çeşitli yerlerde çıkan Ermeni isyanları bastırılırken, bütün nakliye vasıtaları ordu ve memleketin ihtiyaçları uğrunda kullanılırken, bu hususa ne kadar önem verilirse verilsin, ancak mevcut imkânla bu nakil işleri yapılabilirdi. Bununla beraber hükümet, vasıtaların önemli bir kısmını bu hususa ayırdı. Memurlarını, asker ve jandarmadan büyük bir kuvveti; kafilelerin emniyet ve selâmet içerisinde nakillerine tahsis etti. En ufak bir vasıtanın, en az bir kuvvetin bile fevkalâde önemli olduğu bir zamanda, özellikle hayatın ve istiklâlin söz konusu olduğu bir sırada, bu nisbette bir yardım, çok büyük bir fedakârlık demekti. Fakat kuvvetlerine ve şahıslarına, çok büyük bir önem veren komitalar, bu kafilelere seyirci durumda kalmadılar. Kafilelerin kurtarılmasını kendileri için millî bir vazife (!) kabul ediyorlardı. Bu bakımdan, erkekleri harpte bulunan Müslüman köylerine, bu köylerdeki masum halka tecavüz edip kahramanlık taslayan ikişer üçer yüz mevcutlu çeteler, bu kafilelerin yollarını kestiler. Ço-

ğu yerlerde, Ermenilere refakat eden jandarma ve askerden bir çoğunu öldürüp kafileleri dağıtarak sözde kafileleri kurtardılar. (!) Fakat gerçekte, onları daha perişan hale soktular. Bununla beraber, yine hükümet, gereken yerlerde iaşe merkezleri ve konak yerleri kurarak, mümkün mertebe, kafilelerin emniyet ve huzur içinde sevkine çalıştı. Yerlerinden çıkarılan Ermenilerin menkul ve gayri menkul mallarını kaybolmaktan korumak için bir kanun neşretti. Bu kanunun hükümlerini tatbik etmek üzere, güçlü ve bilgili kişilerden müteşekkil komisyonlar kurup gönderdi. Suistimal şayialarını yerinde tahkik etmek ve suçları sabit olanları cezalandırmak üzere güvenilir kişilerden müteşekkil teftiş heyetleri gönderdi. Bu heyetlerin tahkikatı sonunda suistimalleri sabit görülen şahıslar, **divanıharb**'e verilip şiddetle cezalandırıldılar. Özetle, hükümet, harp halinde olduğu halde, Ermenilerin can ve malca zarar görmemesi için elinden gelen gayreti gösterdi, ve bu maksadında mümkün olduğu kadar muvaffak oldu.

Ermenilerin, sakin bulundukları mevkilerden çıkarılarak **Osmanlı Ordusu**'nu tehdit ve memleketin asayişini ihlâl edemeyecekleri diğer bölgelere gönderilmelerinin, askerî ve mülkî erkânca görülen lüzum üzerine alınmış bir tedbir olduğu açıklanmıştı. Söylenen şartlar altında bu kararın alınıp tatbikine çok büyük bir lüzum ve âcil bir gerek vardı. Esasen, hayat ve bekasını temin için, binlerce evlâdını harp meydanlarında feda eden, ırk ve mezhep ayırmaksızın bütün halkından, vatana karşı her zamandan çok bağlılık bekleyen bir devletin, kendisini içerde oyalamaya, arkadan vurmaya çalışanlara karşı böyle bir karara varması çok normal ve meşru, aynı zamanda ihmali asla caiz olmayan bir hakkı idi.

ERMENİLERİN
TÜRK MİLLETİNE YAPTIĞI
ZULÜMLERDEN ÖRNEKLER

1 — ERZURUM'DAKİ ERMENİ ZULÜMLERİ

Erzurum'daki Ermeni tahribat ve mezalimi hakkında soruşturma yapmak için görevlendirilen komisyonun hazırladığı raporları, aşağıya alıyoruz:

Kurukol Köyü

24 mayıs 1916 salı günü, büyük bir köy olan Kurukol'a vardık. Bu köy, Ermeniler tarafından yapılan tahribattan dolayı acıklı bir harebe manzarası veriyordu. Perişan enkaz, yapılmış olan âdiliklerin sanki lisanı hal ile birer dilsiz şahidi idi.

Mizgeyik Köyü

Bu ıssız harabeyi büyük bir teessürle konuşturmaya çalışırken; Mizgeyik Köyü'nden, ailesiyle birlikte göçüp gitmekte olan, tahminen 65 yaşlarında **Kaya Mehmet** adında bir ihiyara rastladık. Bu zavallı, bedbaht adam, Mizgeyik Köyü'nde Ermeni çeteleri tarafından işlenen şenaatlere bir daha maruz kalmamak için Erzincan'a göçüyordu. Şahit olduğu facialar hakkında bilgi istedik. Yemin ederek şu bilgiyi verdi:

«Kadın ve çocukları saldırılardan korumak için; onları evlerde toprak altındaki anbarlarda, buğday kuyularında saklamağa mecbur olduk. Ermeniler Müslüman kadınlarını bulamayınca, büsbütün hiddetleniyorlar ve ele geçirdikleri erkekleri öldürüyorlardı. Mizgeyik Köyü'nden **İsmail** adındaki kardeşimi kurşunla kafatasını parçalamak suretiyle şehit ettiler. Altmış yaşlarında **Kürt Ahmet** adında bir ihtiyarın, süngü ile göbeğinden, **Esat** adındaki oğlunun da kılıç darbeleriyle boynundan vurularak vahşî bir şekilde şehit edildiklerini; **Sabitoğlu Medet** ve **Alioğlu Ağa** ile **Dursunoğlu Hüsnü**'nün de, çeşitli zulüm ve işkence ile yok edil-

diklerini bizzat gördüm. Hele, **Dursunoğlu**'nun hanımı **İzzet Hatun**'u öyle bir eziyetle öldürdüler ki, bunları unutmak imkânsızdır. Zavallı kadının sağ bacağını, âdeta kıyma doğrarcasına süngü ile parçaladılar.»

İhtiyar, bunları naklederken devamlı şekilde ağlıyor, gördüğü korkunç faciaların tesiriyle heyecanlanıyordu.

Terpusek Köyü

Yetmişlik üç-dört ihtiyarla, zulme uğramış bir genç kız ve birkaç kadından başka sakini kalmamış olan Terpusek Köyü'ne, 24 mayıs 1916 salı günü saat yedi buçukta vardık. Bu köyün ihtiyarlarından **Sadetoğlu Musa** ile muhtar **Hüseyin ve Süleymanoğlu Hürrem,** yemin ettikten sonra, gördükleri mezalimi nakletmeye başladılar:

«Ruslardan önce Terpusek'e gelen Ermeni çetelerinin, yaptıkları yağma ve gasp ile işledikleri zulüm, söylemekle bitmeyecek kadar çoktur. Ermeniler; genç erkekleri, sokaklarda, kudurmuş köpekler gibi birer birer katletmeye başladılar. Çirkin tecavüzlerden sonra kadınlara, iğrenç hakaretler ve vahşî işkencelerde bulundular. Bunlar, şahısları katletmekle kalmayarak erzak, eşya, zinet, para ve hayvanlardan ne bulduklarsa alıp götürdüler. Öldürülmekten kurtulan perişan ihtiyarları da Erzurum'a sevkettiler. Bir zamanlar Tercan kadılığında bulunmuş olan merhum **Halit Efendi**'nin zevcesi, elli yaşlarındaki **Ayşe Hanım** bütün zinetini verdikten sonra ancak namusunu kurtarabildi. Düşmanın bu köydeki mezalimini gören kadınlardan 20 kadarı, korkularından ve ansızın vefat ettiler. Rus komutanına yaptığımız müracaatımız da, hiç bir netice vermemiştir. Çünkü, Ruslar, Ermenilerin bu vahşetlerine göz yumuyorlar ve bazen de onlarla beraber oluyorlardı. Yine bu köyde, **Mikdat**'ın zevcesi **Suna Hatun,** ırzını tecavüzden kurtarmak için, bütün ser-

vetinin tamamı olan otuz altın lirayı Ermeni çete reisine verdiği halde; çetenin çirkin tecavüzünden yine de kurtulamadı.»

Seki Köyü

Bu ifadeleri aldıktan sonra ayrıldık, Seki Köyü'ne gittik. Bu köyde, tahrip edilmedik ancak bir-iki ev kalabilmişti. Rusların yardımıyla Ermenilerin işgalinde kaldığı süre içinde köyde zahire ve hayvanlara ait ne varsa hepsi alınmış, ve erkekleri toplanarak Erzurum taraflarına sürülmüştü.

Daha sonra gelen Rus birliğinin komutanı, **Aslan** adında Kazanlı bir Müslüman olduğu için, burada ırza tecavüz edilememiş denilebilirse de, Ermeniler yine şurada burada namusları kirletmekten geri durmamışlardır. **Demiroğlu Murad'ın** zevcesi **Zeynep, Ahmetoğlu Mehmed'in** zevcesi **Havva, Yağızoğlu Mehmed'in** kızı **Güllü, Beşiroğlu Şakir'in** kızı **Zekiye, Yavili Hafız'ın** kızı **Fehime** ile **Beşiroğlu Refet'in** zevcesi **Fehime,** namusu kirletilenlerden bazılarıdır.

Namusunu korumaya çalışan bir Müslüman kadını, bomba ile şehit edilmiştir. Vaktiyle, bir Ermeni kadınla, onun rızası dahilinde evlenen **Yavili Hafız'ın** süngü ile gözlerini çıkarmışlar, hanımıyla 15 yaşındaki kızını alıp götürmüşlerdir.

Bu küçük köyde de böyle facialarn cereyanına vakıf olduktan sonra, tetkiklere devam etmek için buradan ayrıldık.

Göktaş Köyü

Seki Köyü'nden hareket ettiğimiz gün saat onda Göktaş Köyü'ne geldik. Bu köy de öncekiler gibi, Ermenilerin saldırı ve tecavüzlerinden kurtulamamıştı. Ermeni-

lerin köyü işgallerinde köyde bulunan ve bir tarafa gidemeyen, yapılan mezalimi gözleriyle gören **Reşit, Mahmut, Hasan, Mevlüt Çavuş, Mevlüt Ağa** ve **Hüseyin Çavuş** ile diğer bazı ihtiyarlara yemin ettirilerek, ifadelerine başvuruldu:

«Ermenilerin ayırarak Pasinler'e gönderdikleri 14 gençten üçü, kaçarak Göktaş'a döndüler. Bunların ifadesine göre, içlerinden iki genç açlıktan ölmüş, diğer ikisi de süngü ile parçalanmıştır. Bu köyde, 8 - 9 yaşlarındaki kızlar da dahil olduğu halde bütün kadınların namusları kirletilmiştir. **Mail'in, Hediye** ismindeki gelinini haftalarca yanlarında alakoyarak kullanmışlardır. Zavallı, daha sonra binbir zorlukla kaçarak, yarı ölü bir halde gelebilmiş, başından geçen felâketi ağlayarak anlatmıştır. Köyde 27 tane ev tamamen yıkılmıştır. Göktaş halkı, bu şenaatları yapan Ermenilerin çoğunun Tercanlı olduklarını görmüşler, ve bunları şahsen tanıdıklarını ifade etmişlerdir. Bu cümleden olarak, **Antranik Paşa** adıyla anılan Kötürlü **Aleksanoğlu Antranik**, Çilinizli **Nişan, Armenak Toko'nun** oğlu **Olus, Mosikoğlu Sahak** ve arkadaşlarını tanımışlardır. Ermeniler, köyün camiini de tahrip ettikten sonra ahıra çevirmişler ve pislemişlerdir. Böylece, İslâm'ın mukaddes yerlerine de tecavüzden geri durmamışlardır. 7 - 9 yaşları arasında bulunan üç kız çocuğunun bekâretleri izale edilmiştir.»

Alırık Köyü

Buradan Alırık Köyü'ne hareket ettik. Bu köyün de, zulüm ve haksızlığın en müthişine sahne olduğu, açık bir şekilde görülüyordu. Köyün eşrafından **Mehmet Bey** ile bazı köylüler yemin ederek, gördüklerini büyük bir teessür içinde şöyle anlattılar: **Mehmet Bey** diyordu ki;

«Ermeniler Kurukol'daki konağımı tahrip ettiler. 300 yük zahire ile 200 koyunumu, birçok hayvanımı ve 600 altın liradan ibaret paramı, ayrıca karımın bü-

tün zinetlerini gasbettikten sonra, amcamın oğlu **Mecid Bey'i**, dayımın oğlu **Ağaoğlu Ahmed'i** koyun boğazlar gibi kestiler. Amcamın 50 yaşlarındaki sakat ailesini şehit ettiler.»

Mehmet Bey, bunları anlatırken, üzüntüsünden ağlıyordu.

Bundan sonra köylüler de başlarına geleni anlattılar:

«Köyde, ırzına tecavüz edilmedik hiç bir kadın kalmadı. **İçağası Mehmed'in** torunu ve **Emir Han'ın** kızını, **Yasin'in** torunu ve **Mehmet Onbaşı'nın Esma** ismindeki 20 yaşındaki kızını bir müddet kullandıktan sonra, Ermeniler yanlarında alıp götürdüler. Köyümüzün imamı **Molla Şükrü Efendi'nin** 8 yaşındaki kızı **Fatma'yı**, yine **Binbaşıoğlu Şakir'in** 8 yaşındaki kızı **Nigar'ı**, Sılığlı **Ali Mustafa'nın** 7 yaşındaki kızı **Münevver'i** zorla alıp bekâretlerini kirlettiler. Yine, köyümüzden 45 yaşlarındaki **Alioğlu Süleyman'ı** kılıç darbeleriyle parçaladılar. 60 yaşlarındaki **Küçük Ömeroğlu Ahmed'in** hastalığına bakmayıp, ayaklar altında çiğneyerek şehit ettiler. Köyümüz, **Antranik Paşa** adını alan Kötürlü **Aleksanoğlu Antranik** ve arkadaşlarının pek çok şenaatine maruz kaldı. Gördüğümüz mezalimi anlatmakla bitirmek mümkün değildir.»

Bunları anlatırken köylüler de göz yaşlarını tutamıyorlardı. Hiç bir yüreğin tahammül edemeyeceği şu acıklı manzaraları gördükten sonra, buradan da ayrıldık.

Parsenik Köyü

Saat sekiz buçukta Parsenik Köyü'ne geldik. Burada da hayvan ve davarlardan, köylülerin ev eşyalarından, hiç bir şey kalmamıştı. Köylülerin yeminli ifadelerine göre; Ermeniler, burada da ırzlarına tecavüz etmedik kadın veya kız bırakmamışlar, işe yarayan erkekleri ayırarak Erzurum'a göndermişler, camileri tahrip etmişler ve kabristanı yıkmışlardır. **Musaoğlu Fehim** adında

bir ihtiyar; ikisi kürekleri arasında biri de kalçasında olmak üzere Ermenilerden aldığı üç derin bıçak yarasını gösterdi. Ermeniler tarafından vahşice şehit edilen Pasinli **Halil'in** oğlu olduğu anlaşılan küçük bir çocuk geldi, ve ağlayarak babasının nasıl şehit edildiğini anlattı. Bu masumun şu dokunaklı halini, hiç bir kalem tasvir edemez...

Mamahatun Kasabası

28 mayıs 1916'da Tercan Kazası'nın merkezi olan Mamahatun Kasabası'na geldik. Kasabadaki evlerin beşte dördü yıktırılmış, cami, minberi yıkılarak kiliseye çevrilmiş, ve minaresine çan takılmıştı. Ermeniler, bazı Rus kazaklarıyla birlikte evleri yağma etmişler, ve birçok kadın ve kızın zorla ırz ve namuslarını kirletmişlerdir. Mamahatunlu **Bayramoğlu Ethem'in**, müteveffa jandarma çavuşu **Cemal'in**, **Dedeoğlu Hüseyin'in** ve belediye kâtibi **Bekir Efendi'nin** aileleriyle **Kiraz** adındaki bir diğer kadın, tecavüze maruz kalmışlardır. Bunlardan **Cemal Çavuş'un** karısı, namusunu müdafaa için mukavemette bulunmuş, muvaffak olamayınca intihar etmiştir. Aşçı **Selim'in** evi tahrip edilmiş, malı yağmalanmıştır. Kendisi de öldürülmek için aranmış ise de, Ermeniler bulamamışlardır.

Diğer köylerde olduğu gibi, Ermeniler burada da bazı gençleri ayırarak Erzurum'a sevketmişlerdir.

Jazavartik Köyü

Buradaki incelemelerimizi bitirdikten sonra kaza merkezinden ayrıldık ve Jazavartik Köyü'ne vardık.

Burada, Ermeniler pek çok tahribat yapmışlar, ve korkunç zulümler işlemişlerdi. Kız ve kadınların ırzlarına zorla tecavüz etmişler; bu arada ailelerini müdafaaya

çalışan yedi kişiyi, çoluk-çocuklarıyla birlikte şehit etmişlerdi. Şehit edilenler şunlardır: **Servetoğlu Süleyman, Mustafaoğlu Durak, Süleymanoğlu Mahmut, Mustafaoğlu Dursun, Çavuş Mustafaoğlu Mail, Rüştü, Mehmet, Bayburtlu Mustafa.** Bunlardan **Mustafa**'nın karısı **Fethiye**'yi, karşı koyduğu için, süngü ile parçalamışlardır. 12 yaşlarında **Nuriye** ile yine o yaşta **Müncioğlu Osman**'ın kızı **Peluka, Arif**'in kızı on yaşında **Kadriye, Osman**'ın karısı **Hüsniye** ve **Servetoğlu Süleyman**'ın evinde ikamet eden genç bir kadın, Ermeniler tarafından çeşitli işkence ve zulümle çirkin tecavüzlere maruz kalmışlardır. Köyün ihtiyar kadınları bile aynı iğrenç tecavüzlere uğramışlardır. Her kadına 10-30 arasında Ermeninin tecavüz ettiğini, zavallı kadınlar, feryat ve figan içinde ve yemin ederek anlatmışlardır.

Aktaş Köyü

Bu köyden de hareket ederek Aktaş Köyü'ne vardık. Buradaki birtakım ihtiyarların ve hayatta kalabilen bazı kadınların yeminli açıklamalarına göre; Ermeniler, köy muhtarı **Ethem Ağa**'nın dipçik ile belini kırmışlardır. Halk, kadın ve kızları, sarp kayalıklı dağlardaki mağaralara gizleyerek namuslarını korumaya muvaffak olabilmişlerdir. Yalnız, hasta olduğu için bir tarafa çıkamayan, **Zübeyde** adında 15 yaşlarında bir kız çocuğu, alçakça kirletilmiştir. Zavallı kızcağız, üzüntüsünden defalarca intihara teşebbüs etmiş ise de, kendisine mâni olunmuştur.

Hoğik Köyü

Yürekler parçalayan bu mezalim karşısında, sızlamamak mümkün değildir. Heyetimiz bu köydeki incelemelerini tamamlayarak Hoğik Köyü'ne hareket etti. Bu

köy de, Ermeniler tarafından tahrip edilmiş, camii ahıra çevrilmiştir. Burada rastladığımız bazı köylülerin, yeminli ifadelerini kaydettik. Bu ifadelere göre; köyün malları ve bütün eşya, tamamiyle gasbedilmiş, ve halktan **Hançeroğlu Hasan, Hasanoğlu Dursun, Hasanoğlu Mehmet** ile annesi, **Hasanoğlu İsmail, Hüseyinoğlu Ali, Hasanoğlu Halis** ve **Hasanoğlu Mahmut,** çeşitli zulüm ve işkence ile şehit edilmişlerdir. **Mustafaoğlu Osman, Durakkızı Seyyare, Mustafaoğlu** 9 yaşındaki **Aşir** ve 6 yaşında masum bir çocuk olan **Molla Mustafa'nın** kızı, kılıçla parçalanmışlardır. Mustafa Bey Çiftliği'nden **Mehmet Ali Durak, Rıdvanoğlu Hüseyin** ve **Zeyneloğlu Güllü** şehit edilmişlerdir. Bunlardan **Güllü,** devamlı döğüldükten sonra kasatura ile parça parça doğranmıştır.

Pekriç Köyü

Buradaki mezalimi de böylece gördükten sonra Pekriç Köyü'ne uğradık. Bu talihsiz köy de, Ermeni zulüm ve işkencelerinin çok iğrenç şekillerine sahne olmuştur. Mal ve eşya yağma edilmiş, cami tahrip edilip kirletilmiştir. Her taraf, hunharca yapılan zulümlere delâlet etmekteydi. Halktan rastlayabildiğimiz bazı kimselerin, yemin verdikten sonra alınan ifadeleri şöyledir:

Düşmanla birlikte köye giren Ermeniler, Karaçaylı **Emrah ile Mahmut'un,** yolda rastladıkları biri 6, diğeri 7 yaşlarında iki masum çocuğunu almışlar, kilise kapısının eşiğine götürerek orada koyun boğazlar gibi kestikten sonra; kesik başlarını kilise tarafına; gövdelerini de kapının önüne bırakmışlardır. İhtiyarlardan **Fettahoğlu Ahmed'i, Mir'in Ahmet Efendi'yi, Ahmetoğlu Hilâfi'yi, Akoğlu Kaya Onbaşı'yı,** Ciddeli **Mehmed'i, Mehoğlu Molla'yı, Mehmet Çavuş'u** ve oğlu **Osman'ı, Hafızoğlu Halil'i, Dellâloğlu Sabri'yi** ve yedi yaşındaki oğlu **Hakkı'yı,**

Mustafaoğlu Zihni'yi, Yusufoğlu Mevcut'u, 4 yaşındaki kardeşi **Eyüp'ü**; kadınlardan Altıntaşlı **Mevlüd'ün** annesini; kızlardan **Şeyh Beşir'in** 15 yaşındaki kızını, **Mustafa'nın** 6 yaşındaki kızı **Fatma'yı, Karslı Bahri'nin** 8 yaşındaki kızı **Naîme'yi,** diğer kızı 4 yaşındaki **Esmer'i** çok korkunç bir şekilde şehit ettiler. Pekriçli **Ahmet Bey'in** evine iltica edip gizlenen 150 kadar kadının, bu adamın ailesinin ve Mamahatunlu **Mustafa Efendi'nin** biri 12, diğeri 14 yaşındaki iki kızının, Karaçaylı **Selim'in** bir kızının, muhtar **Molla Şükrü'nün** yedi yaşındaki kızının, ve daha bir çok kadın ve kızın, 500'ü aşkın Ermeni tarafından namusları kirletildi. Bunlardan kendilerini teslim etmeyen dört kadınla **İzzet Hatun** adında 30 yaşında bir kadının, boğazlanarak kuyuya atıldıkları anlaşılmıştır. Bu anlatılanlar, **Molla Şükrü** ile arkadaşlarının büyük bir teessürle anlattıkları olaylardan alınmıştır. Heyetimiz köye vardığı zaman, anlatılan şenâatin kurbanı olan **İzzet Hatun'un** kesilmiş başı, henüz duruyordu. Bu zavallı kadının bir yaşındaki masum kız çocuğunun parmağındaki yüzüğü almak için, parmaklarını kesmişlerdi. Bu köyün ihtiyarlarından **Dursun Ağa** adındaki zatı, boynuna taktıkları bir ip ile kuyu başına götürerek orada baş aşağı asmışlar ve öldüreceklerini söyleyerek kendisinden para istemişler. İhtiyar, mevcut parasının tamamını verdiği halde, Ermeniler, birçok işkenceden sonra boynunun arkasından kasatura ile kesmeye başlamışlar, ve fakat, her nedense tam kesmeden orada bırakmışlardır. Mezkûr şahsı, boynundaki derin yara ile köyde dolaşırken bizzat gördük. Bu köyde de, işlenen mezalimin haddi hesabı yoktur.

«Ilıca Nahiyesi Müdürü»
«Şükrü»

«Vilâyet Hukuk Müşaviri»
«Kemal»

Hınıs Kasabası

Hınıs halkından **Ali Efendi** ve **Hacı Yusuf** ile **Tevfik Efendi**'nin oğlu **Yakup**'un yemin verdikten sonra alınan ifadeleri şöyledir:

«Ruslara öncülük eden Ermeniler, uğradıkları köylerdeki erkekleri tamamen katlettiler. Kadınlara da tecavüz ile çeşitli alçaklıklar yaptılar. Çocuklarla ihtiyarlar bile bunların zulüm ve vahşetlerinden kurtulamadı. Aciz birtakım kadınları evlere doldurarak ateşe verdiler. Hamile kadınların çocuklarını süngülere takarak teşhir ettiler. Bu duruma, Ermenilerin saldırılarından hayatlarını kurtaran yüzlerce insan şahittir. 500'ü aşkın ihtiyar erkek, kadın ve çocuktan müteşekkil bir grup, Ermeniler ve Ruslar tarafından Arpa Deresi adındaki bir yere götürülmüşler, orada kurşunlanarak ve kılıçtan geçirilerek öldürülmüşlerdir.»

Ermeni çetelerinin zulüm ve işkencelerinden birisini gösteren bu olay, huzurumuzda ağlanarak anlatılmıştır..

«Polis Komiseri» **«İsmail»**

«Jandarma Taburu Komutan Vekili» **«Mehmet»**

Hınıslı **Hacı Cafer Ağa**'nın oğlu **Hacı İsa Efendi**'nin, **Tellal Ali** ve Kahveci **Hayreddin**'in yemin verdikten sonra alınan ifadeleridir:

«Askerimiz çekildikten sonra, Ermeni çeteleri, Rus ordusunun öncüleri olarak kasabaya girdiler. Çocuklara varıncaya kadar, ellerine geçirdikleri erkekleri kudurganca öldürüyorlar, kadınların ırzlarına tecavüz ediyorlar ve masum bâkire kızlara açıkça saldırıyorlardı. Ermeni çetesine mensup fertlerden birkaçı, **Fatma** adında bir kadının, kucağında süt emen çocuğunu ateşe atmışlar ve bedbaht anneye, kebap olan yavrusunu yemesini, ölümle tehdit ederek teklif etmişler-

dir. Müslüman kadınlarından güzel olanlarıyla genç kızları ayırarak, namuslarına tecavüz ede ede Rusya'ya doğru götürdüler. Kasabamızda yapılan mezalim anlatmakla bitecek gibi değildir.»

«Üye»	«Üye»	«Ergene Müdürü adına»
«Mehmet Hanefi»	**«Yasin»**	**«Hüseyin Hüsnü»**

Valilik Tahkikatı

Erzurum Vilâyeti dahilinde Rus Ordusu'na öncülük ve rehberlik eden Ermeni çetelerinin yaptıkları mezalim hakkında valilikçe bir tahkikat yapılmıştır. Bunu da özetle aşağıya alıyoruz:

«Rusların işgal ettikleri sahalarda Ermeni çeteleri tarafından Müslüman halka yapılan mezalim, başlı başına büyük bir tarih teşkil eder. Başlangıçta, ordumuzun ilerlemesi üzerine asıl sınıra çekilen Rus Ordusu'yla birlikte, Pasinler halkından iki binden fazla Müslüman götürülmüş, bunların bir kısmı Ermeniler tarafından öldürülmüş, bir kısmı da içerilere gönderilmiştir. O sırada Salimli Köyü'ne giren bir Ermeni çetesi, köyde ne kadar bâkire kız varsa namuslarına tecavüz ettikleri gibi; kendilerine teslim olmayan **Reşit Bey**'in gelinini öldürmüşler, kayınvalidesini yaralamışlardır.

«Arap, Ardos ve Yüzveren Köylerinde 53 Müslüman cenazesini, Köprü Köyü'nden dönüşüm esnasında gözlerimle gördüm. Erzurum'un düşmesinden sonra, Rus işgaline maruz kalan yerlerde, bilhassa Ermeniler tarafından yapılan katl ve zulüm, dehşetli bir yekûn teşkil eder. Erzurum'dan, Aşkale'den, daha sonra Tercan'dan kaçıp gelebilen **Reşit** ve arkadaşlarının verdikleri bilgiye göre; ekserisi Ermeni çetelerinden oluşan Kazak müfrezeleri Aşkale, Rayice, Tercan Kazalarında mal namına neye rastladılarsa hepsini gas-

betmişlerdir. Hevik Köyü'yle Pekriç Nahiyesi'nde, başta imam olduğu halde yüzü aşkın Müslümanı, aile fertlerinin önünde öldürmüşlerdir. Birçok Müslüman kadınına tecavüzde bulunmuşlardır. Rusların öncü kuvvetlerinin, Ermeni bekaya süvarilerinden oluştuğu anlaşılmıştır. Pekriç Nahiyesi'nde Ermenilerin kurduğu ve 'mahkeme' adını verdikleri 'Zalim Heyet'in aldığı kararlarla Tercan ve civar köylerinde ileri gelen üç, dört yüz kişi idam edilmiştir.»

2 — VAN VİLÂYETİNDE İŞLENEN ZULÜMLER

Van Jandarma Alay Komutanının Raporu :

Ruslar, Osmanlı sınırlarını geçtikleri zaman, Van Ermenileri, öteden beri beklemekte oldukları fırsatın doğduğuna inanarak, ötede beride ayaklanmaya ve isyan teşebbüslerinde bulunmaya başladılar. Bunlar, müdafaasız Müslüman köylerine, yolculara ve postalara tecavüz etmek, harp vergilerini reddetmek ve ordu için istenen erzakı, bazı geçitlerde pusu kurmak suretiyle yağma etmek gibi serkeşçe hareketlere giriştiler. Böylece, çizdikleri programın, hedefine ulaşması için, ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı.

Başlangıçta, hükümet tarafından yapılan tavsiyelere karşı da, alaylı bir şekilde cevaplar vermekten çekinmiyorlardı. Hatta, terzi **Başyan Avadis** isminde bir Ermeni, **'ne yapalım, 1896 senesi karışıklığında anası babası ölenlerin çocuklarına söz anlatılamıyor'** demiştir.

Şetak Kazası

Komita liderlerinden **Aram** ve **İşhan**'ın alenî telkinleriyle Şetak Kazası'nda isyan başlamıştı. Kaleye kapa-

nan Ermeniler, terkedilmiş bir tane eski yapı Balyemez topunun âdi demir mermileriyle milislere ateş etmişlerdir.

Memurlar geceleyin kaçabilmişlerse de, birçok masum kadın ve çocuk, sularda boğularak ve ötede beride saldırıya uğrayarak ölmüşlerdir.

Mirgehi Köyü

Mirgehi Köyü'nde **Molla Hasan** adındaki muhtar, arkadaşlarıyla birlikte, Ruslara öncülük eden Ermeni çetelerine karşı «**eman**» işareti verdikleri halde yine, 7 erkek, 12 kadın ve 18 çocuk -ki hepsi 57 kişi- âdeta koyun boğazlanır gibi gaddarca şehit edilmişlerdir. Kız ve gelinler ayrılarak Ermeniler tarafından götürülmüştür.

Çarpıkser Köyü

Çarpıkser Köyü'nde bir çocuğun, kuzu gibi kızartılarak bir süngü üzerinde bir direğe bağlandığı birçok kimseler tarafından yeminlerle ifade edilmiştir. Naşın kalıntısı da gösterilmiştir.

Ahorik ve Azverik Köyleri

Ahorik ile Azverik Köyleri arasında, elleri karınlarına sokulmuş, tenasül uzuvları ağızlarına bırakılmış olduğu halde dört kişinin cesedi bulunmuştur.

Kavlik Köyü

Kavlik Köyü'nde, yedi yaşında **Fatma** ve dokuz yaşlarında **Gülnaz** adlarında iki masum kız çocuğunun, ön ve arkalarından tecavüz edilerek, hasta bir hale getirildikleri görülmüştür. Bugün, bu masumlar, Ermeni mezalim ve alçaklığının canlı bir timsali olarak hâlâ hayatta bulunmaktadırlar. Yine bu köyde, çene kemikleri süngüy-

le kırılarak şehit edilen ve tenasül uzvu da ağzına konulan, 70 yaşını aşkın **Ulvi** adında bir ihtiyarın cesedini bir müddet sonra gelen Osmanlı Ordusu'nun bazı mensupları nefretle görüp irkilmişlerdir.

Ahtocu Köyü

Ahtocu Köyü'nde, **Kemo** adındaki şahsın **Zeliha** ismindeki hanımı, tandır başında ekmek pişirmekle uğraşırken; altı aylık kız çocuğu ateşe atılarak annesinin gözü önünde pişirilmiş, ve kendisine yemesi emredilmiştir. Bu emri yerine getirmediği için; zavallı annenin bir bacağı tandıra sokularak merhametsizce yakılmıştır. Bu kadın, bugün halen hayatta olup, gördüğü feci zulmü anlatırken kendisini ağlamaktan alıkoyamıyor ve orada hazır olanları da ağlatıyor.

Yine bu köyde birçok masum çocuğun, tezek yığınları içerisine atılarak yakıldıkları, mevcut naaşlarından anlaşılmıştır.

Hereftil Köyü

Hereftil Köyü'nde, **Hacı Osman** adında bir zavallı, işkence ile öldürüldükten sonra üç kız ve iki gelinine, söz ve kalemle anlatılamayacak kadar çirkin tecavüzlerde bulunulmuştur. Zavallılar, bu felâketten sonra, üzüntülerinden daha fazla yaşayamayıp ölmüşlerdir.

Kotor Köyü

Kotor halkından muhtarın 16 yaşındaki **Gülbeyaz** isimli oğluna birçok Ermeni, çirkince tecavüzde bulunmuşlardır. Mezkûr nahiyede, bütün erkekler bir samanlığa kapatılarak başlarına nöbetçi dikilmiş, ve kimsesiz kalan kadınlara âdice tecavüz edilmiştir. Bütün bu olaylar, nahiyenin eşrafı tarafından, yeminle anlatılmıştır.

Bezdegan Köyü

Bezdegan Köyü'nde de, Ermeniler tarafından yapılmadık kötülük bırakılmamıştır. Yurtlarını terke mecbur olan Müslüman halkın yüzde sekseninin, yollarda katledildikleri, henüz çürümemiş olan cesetlerinden anlaşılmıştır.

Halil Ağa Mahallesi

Van'ın Halil Ağa Mahallesi'nden, eski muhasebe memuru **Hasan Efendi** ve zevcesiyle kızı, öğretmen olan kardeşi **Hüseyin Efendi,** hanımı ve dört küçük çocuğu, Ermeni canavarlığına kurban olmuşlardır. **Hasan Efendi**'nin kızı, iffetini bu canavarların saldırısından kurtaramamıştır. İzmir muhasebe memurluğundan emekli **Beşiroğlu Derviş Efendi**'nin hanımının ve eniştesi **Sabri** ile hanımının gözlerinin önünde, **Huriye** ve **Şadiye** adlarındaki iki kıza, vahşi hayvanları bile utandıracak derecede çirkin tecavüzlerde bulunmuşlardır. Zavallı kızlardan birisi, daha sonra Van Valisi **Cevdet Bey** tarafından Vestan Kazası'na gönderilirken yolda vefat etmiştir. Bu çirkin tecavüzlerden sonra, ana-babalarını da koyun boğazlar gibi boğazlamışlardır.

Yine bu mahallede **Nalçacıoğlu Ethem** ve harpte bulunan üç kardeşinin 15 kişiden ibaret aileleri, Şetak veznedarı **Vehbi Bey**'in hanımı, pederi, annesi ve amcası Ermenilerin zulmüne uğramışlar, feci bir şekilde hayatlarını kaybetmişlerdir.

Yine, mezkûr mahallenin 90 yaşlarındaki imamı **İsa Efendi,** ve 70 yaşını aşkın öğretmenlikten emekli **Rasih Efendi** ile Hayraniye imamı **Hacı Derviş Efendi,** Rusların göz yummalarından istifade eden Ermeni canileri tarafından birer eşeğe bindirilerek sokaklarda gezdirilip teş-

hir edilmişler, sakalları tıraş edilip pisletildikten sonra vücutları parça parça edilerek öldürülmüşlerdir.

Şehit merhum **Rasih Hoca**'nın 60 yaşındaki hanımı, tecavüze uğradıktan sonra, tenasül uzvuna odun sokularak çok korkunç bir şekilde öldürülmüştür.

Yine mezkûr mahalleden **Sefil Kavasoğlu Hurşit** ve kardeşi **Kâmil**'in 12 kişilik ailesinden yalnız üçü Ermenilerin zulmünden kurtulabilmiş, dokuzu ise öldürülmüştür.

Çilingiroğlu Süleyman Ağa ve hanımı, emeklilerden âmâ **Halil Efendi**, muhasebe sekreterlerinden **Sıtkı Efendi** ve hanımı, **Hacı Efendi**'nin genç bir karısı ile ikisi erkek, üçü kadın beş çocuğu, **Hacı Yakup Ağa**'nın evine gizlenmişlerdi. Ermeniler, zorla eve girerek, bunları parçalamışlardır. **Keremzâde Hidayet Efendi**'nin 70 yaşındaki karısı, Şameram Mahallesi'nde **Mehmet Bey**'in evinde Ermeniler tarafından tecavüze maruz kalmıştır. Daha sonra 200 kadın ve çocuk, ihtilâl şarkıları söyleyerek neşelenen Ermeniler tarafından parçalanmışlardır.

Hasta olan **Teğmen İzzet** ve **Doktor Mehmet Efendiler** de, bunların mezalimine kurban olmuşlardır.

Mehmet Bey Mahallesi

Mehmet Bey Mahallesi'nde, **Sadullah**'ın kızı ve **Cemal**'in karısı **Seher**'in; biri beş, diğeri yedi yaşlarındaki çocukları, annelerinin elinden alınarak kama ile parçalanmışlardır. **Kör Hamzaoğlu Abbas**'ın karısı ve üç kızı; **Halil Çavuş**'un karısı **Ayşe** ve kızkardeşi; 80 yaşındaki **Hacı Abdullah Efendi** ve karısı, acı bir şekilde dövüldükten ve kafaları taşla ezildikten sonra alçakça şehit edilmişlerdir.

Şabaniye Mahallesi

Şabaniye Mahallesi'nde; yataktan kalkamayacak kadar hasta olan emekli teğmen **Abdurrahman Efendi**, oda-

sından dışarıya çıkartılarak feci bir şekilde şehit edilmiştir. Bu hadiseyi komşularından kurtulabilen güvenilir şahıslar, yemin ederek nakletmişlerdir.

Tüccar **Hacı Ömer Efendi**, külliyetli miktardaki parası Ermeniler tarafından elinden alındıktan sonra vücudu ikiye parçalanarak öldürülmüştür. Ruslar ise bu vahşete göz yummuşlar ve seyretmişlerdir. Bu durum, maktulün komşuları tarafından yemin edilerek anlatılmıştır.

Topçuoğlu Mahallesi

Topçuoğlu Mahallesi'nin eski muhtarı **Bekir Efendi**'nin 12 yaşındaki yeğeni **Zahit**, Ermeniler tarafından kendisine yapılan âdi tecavüzün tesiriyle 15 dakika içerisinde vefat etmiştir. Bununla kalmayan Ermeniler, çocuğu bir duvarın dibine götürerek, duvarı üzerine yıkmışlar ve cesedini böylece ortadan kaldırmışlardır.

Hafız Efendi Mahallesi

Hafız Efendi Mahallesi'nde Ermeniler, **Güleş Mahmud**'un kızkardeşi **Âdile**'yi, **Mengüluzoğlu Bayram**'ı ve kasap **Abbas**'ı öldürmüşlerdir. **Abbas**'ın kızı **Şadiye** ve **Fikriye** de, Ruslar ve Ermeniler tarafından alınıp götürülmüşlerdir.

Emin Paşa Mahallesi

Emin Paşa Mahallesi'nde gardiyan **Ali** ve iki torunu ile karısı ve gelini; İnzibat memuru **Bayram**'ın **Mustafa** isminde yedi yaşındaki oğlu; **Seyit Çavuş**'un oğlu; **Mustafa**'nın iki çocuğu ve karısı ile **Hacı Kayaoğlu İbrahim Çavuş**'un genç karısı da boğazlanmışlardır.

Abbas Ağa Mahallesi

Abbas Ağa Mahallesi'nde oturan, emekli alay kâtibi **Mehmet Ali Efendi**, bahçesine çıkarılmış, mevcut parası

alındıktan sonra bir ağaca bağlanarak yirmiden fazla mermi ile şehit edilmiştir. Zavallının bahçede kurşunlanışını seyretmekte olan kızkardeşiyle karısı, heyecana kapılarak bahçeye koşmuşlar; caniler, kamalarıyla bu zavallı kadınları da parçalamışlardır. **Mehmet Ali Efendi**'nin komşusu sobacı **Necip Efendi** ile karısı da aynı şakilerin zulüm ve işkencelerine maruz kalmışlardır.

Selim Bey Mahallesi

Selim Bey Mahallesi'nden **Süvaroğlu Halit, Ziya, Rıza** ve kardeşi **Faik, Çevikoğlu Hoca Mehmet Efendi,** elliden fazla komşularıyla büyük bir evde bulunuyorlarken; Van Ermenilerinden **Patos**'la birlikte gelen şakiler, bu zavallıları, feryatlarına ve «**eman**» isteklerine bakmadan öldürmüşlerdir. Erkeklerle erkek çocuklar bir sıraya dizilmiş; kadınlardan, işe yaramaz dedikleriyle küçük masum kız çocukları da bunların önüne bırakılmışlar, **Patos**'un «**ateş**» komutuyla üzerlerine ateş edilmiştir. Erkeklerden sağkalanlar boğazlanmıştır. Bu mahallede böylece, kurbanların sayısı, 300'ü geçmiştir. Bu durum, cinayetlerin izlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca, şehit edilen **Hoca Mehmet Efendi**'nin, iki çocuğuyla beraber, her nasılsa saklanarak canını kurtarabilen talihsiz karısı da yemin ederek cereyan eden olayları anlatmıştır.

Tebriz Kapısı Mahallesi

Tebriz Kapısı Mahallesi'nden, cephede bulunan **Salih**'in karısı ve 5 - 15 yaşları arasında dört tane kızları, biraderinin ve bacısının 17 kişilik aileleri, çok elim ve vahşi bir tarzda Ermeni şakileri tarafından doğranmışlardır. Şakiler, bir sevinç eseri olarak mazlumların kanıyla ellerindeki **haç**'ı boyamışlardır. Yine, aynı mahalleden **Salih**'in bacısı **Mahbub** ile üç oğlu ve iki kızı hunharca boğazlanmışlardır.

Camii Kebir Mahallesi

Cemii Kebir Mahallesi'nden **Kasım**'ın hanımı **Ayşe** ile iki çocuğu, hunharca boğazlanmışlardır. Önce çocuklar analarının gözü önünde boğazlanmışlar, daha sonra bunun acısı içindeki kadınlar da öldürülmüşlerdir.

Beş Vapur Dolusu İnsan

Van boşaltıldığı sırada halkı taşıyan vapurlardan beşi, fırtına dolayısıyla Erciş ve Âdilcevaz Kazaları civarına gelerek geceyi orada geçirmek istemişlerdir. Fakat, gemiler Ermeni çeteleri tarafından derhal kuşatılmış ve 400'e yakın insan kurşunlanarak öldürülmüş, birçoğu da denize atılmıştır. Öldürülenler arasında muhasebe memurlarından **Siirtlizade Tevfik Efendi** ve ailesiyle birçok subay ailesi de vardı. Bu elim faciadan kurtulabilen **Polis Haşim** ve **Celâl Efendiler** ile halktan bazı kimselerin, huzurumuzda yeminli olarak verdikleri ifadeler, vicdanlara korku verecek kadar dehşetlidir.

Ermeni Kavas Miko

Alay kâtibi Sivaslı **Hasan Fahri Efendi**'nin karısıyla tüfekçi **Dursun Usta**'nın annesini, Ermenilerden **Kavas Miko**, gûya acıdığından evine götürmüş, bütün mevcut paralarını ve zinetlerini aldıktan sonra alay kâtibinin iki çocuğunu gaddarca boğazlamıştır. Olayı, bugün halen hayatta bulunan mezkûr kadınlar ağlayarak anlatmışlardır.

Şeyh Ayna ve Zive Köyleri

Üç yüz kişiden ibaret olan Şeyh Ayna Köyü halkı Van'a göçerken İskele ve Kalecik Köyleri'nin Ermenileri, bunları yoldan çevirerek Zive Köyü'ne götürmüşlerdir. Mezkûr köyün 200 kişiden ibaret olan bütün erkekleri, birçok işkenceden sonra öldürülmüşler, ihtiyar kadınlar-

la küçük çocuklar da camiye doldurularak yakılmışlardır. Bu acıklı manzara, bugün halen hayatta bulunan ve olaya bizzat şahit olan **Kürt İbrahim** ve **Şükrüoğlu Mustafa** ile **Reşitoğlu Haklı**'nın yeminli ifadelerinden anlaşılmıştır. Ayrıca, her iki köy halkından hiç bir kimsenin, herhangi bir yerde görülmemesi de, durumu teyit etmiştir.

Molla Selim Köyü

Molla Selim Köyü'nden, servet sahibi bir insan olan 70 yaşlarındaki **Fevzi Ağa**'nın başı, karısının kucağına konularak kesilmiştir. 9 yaşlarındaki oğlu **Sabri** ile gelini **Huriye**, vilâyet merkezine getirilmişken, sonra tekrar köye götürülerek, merhumun parasını gizlediği yer göstertilmiş, ve bundan sonra feci bir şekilde öldürülmüşlerdir. Bu köyde bulunan tekkenin şeyhi **Mehmet Şakir**; oğlu **Ziya** ve torunları **Sadullah, Zeynep, Muhabbet, Fahire, Fahriye** ve anneleri **Fatma**, üvey torunu **Zehra** ile birlikte feci şekilde öldürülmüşlerdir. Zavallı şeyh ve kardeşlerinin evlerinde, küçük - büyük 70 kişi, Ermenilerin zulümlerine maruz kalmışlardır. Şeyhin gelinlerinden **Zahide** Van'a götürülürken, namusunu kurtarmak için kendisini suya atmıştır. Bahsedilen bu faciaları, olayı gözleriyle gören **Salihoğlu Şerif**'in karısı **Mahi Hanım** anlatmıştır.

Amik ve Ayanis Köyleri

Amik ve Ayanis köylülerine de, Ermeniler tarafından pek çok kötülük yapıldığı; olaylardan sağ kalan köy imamı **Molla Yusuf** ve oğlu **Sait** ile muhtar **Cafer**'in yeminli olarak verdikleri ifadelerinden anlaşılmıştır.

Muhtelif Köyler

Bağdaşan ve Karaağaç Köyleri'nden, 15 - 20 yaşları arasında 17 kız çocuğu, Ermeniler tarafından Rusya'ya doğru götürülmüştür. Taçar Nahiyesi halkının tamamı,

Erçek ve Havasor Nahiyeleri halkının da yüzde yetmişi, merhametsizce katliamdan geçirilmiştir. Mendan Köyü'nde, Erçekli **Şirin** adındaki Ermeniyle arkadaşları tarafından bu köy halkından da 45 kişi öldürülmüştür. Erciş ve Adilcevaz Kazaları halkının, ancak yüzde ellisi kurtulabilmiştir. Ercişli olup Ermenilere yaptığı yardım ve insanlığıyla tanınan **Hacı Hasan Ağa,** bu nankör şakiler tarafından günlerce işkenceye maruz bırakılarak şehit edilmiştir. Gevaş - Vestan Kazaları halkından, 3000'den fazla kişi, Ahiro Dağı'nda **Müküs Komitası** tarafından, gaddarca öldürülmüştür.

Hakkâri Musevîleri

Hakkâri'den çıkarak kaçmak isteyen 300'e yakın Musevî, Sel Köyü'nde parça parça edilerek öldürülmüşlerdir. Cesetleri yığınlar halinde istif edilmiştir. Bize bu durumu, cesetlerin kalıntılarını bizzat görenler anlatmışlardır.

Van'ın Durumu

Van'ın bütün camileri tahrip edilmiştir. Müslüman mahalleleri yakılmış ve Van'ın merkezi, yangın yerine çevrilmiştir. Van hastahanesinde; taşınmalarına imkân bulunamayan 80 kadar hasta, diri diri yakılmışlardır.

Katırcı Mahallesi

Katırcı Mahallesi'nden **Recepoğlu Mehmed**'in dört çocuğuyla karısını ve teğmen **Hüseyin Efendi**'nin 12 yaşındaki kızını Ermeniler, yanlarında götürmüşlerdir. Teğmenin kızını kurşunla yaraladıktan sonra namusunu da kirletmişler ve perişan bir durumda bırakmışlardır. Teğmen **Hüseyin Efendi**'nin daha önce hizmetçiliğinde bulunmuş olan bir Ermeni tarafından saklanan çocuk, daha sonra vali **Cevdet Bey** tarafından Bitlis'e getirilmiştir.

Kızcağız, halen hayatta bulunmakta ve tedavi görmektedir.

Engel Köyü ile Vestan Kasabası Arası

Engel Köyü ile Vestan Kasabası arasında Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman halkın, kadın ve çocukların onbinden fazla olduğu, Rusların Van'dan çekilmeleri esnasında görülmüştür. Van halkından teğmen **Şükrü Efendi**'nin 80 yaşındaki **Tayyar** isimli amcası, ihtiyar karısının gözleri önünde, ellerinden çivi ile kapıya çakılmış; önce burnu ve kulakları, sonra da çenesi kesilmiştir. **Tayyar Efendi**'nin feci şekilde öldürülmesinden sonra karısı da şehit edilmiştir. Erciş Askerlik Şubesi reisi olup her nasılsa çıkamayan **Hikmet Efendi**'nin kızı zorla bir Ermeniye verilmiş, davul-zurna ile kasabada gezdirildikten sonra, Rusya'ya götürülmüştür. Adı geçen kadının kocası, Gevar telgraf müdürü **Hakkı Efendi,** karısının uğradığı bu elim manzara karşısında çıldırmıştır.

«Van Jandarma Komutanı»

«Ali»

Halil Ağa Mahallesi

Van'ın Halil Ağa Mahallesi'nde oturan ayakkabıcı **Halil Ağa,** komisyonumuzun huzurunda yemin ettikten sonra şu ifadeyi vermiştir :

> «Van'ın tahliyesinden sonra, Ermeniler bizi Amerikan müessesesine götürdüler. İki ay orada kaldık. Bütün halk oraya toplattırıldı. Bize, günde bir somun veriyorlardı. Bunu yiyenlerin derhal saçları dökülüyor, kanlı sular akıtarak ölüyorlardı. Kısa bir zaman içinde pek çok insan öldü. Biz, yalnız yüz kişi kadar kaldık. Köylerden toplanan halkın üçte ikisi Mermid çayına döküldü. Sonra, bizi buradan Fransız konsolo-

sunun bulunduğu eve götürdüler. Orada hapsedildik. Ermenilerin, kadınlarımıza yaptıkları iğrençlikler, tasavvurların üstündeydi. Müslüman mahalleleri, kısa bir zaman içinde tahrip edildi. **Cebecioğlu Hacı Ağa** ile evine iltica eden üç çocuk ve tahsildar **Hacı Efendi**'nin karısı, **Sabak Bey**'in evinin yanında eğlence olarak öldürüldüler.»

Şetak Kazası'nın Köyleri

Ermeniler; Şetak Kazası'na bağlı Hasnik, Kakan, Kasır, Köşk, Darinissülya, Darinissüflâ, Berho, Cemik, Norevan, Hasis, Virkez, Arkanis, Ekrûhî, Sarnûhî, Sûzvanis, Hîşt, Şükran, Reknan, Şeyhhanis ve Sevgan köylerinde bulunan erkekleri, tamamen süngülemişler; kız ve kadınların güzellerini Rusya'ya doğru götürmüşlerdir. Bu durumu, Berholu **Ömer** yemin ederek anlatmıştır.

Katırcı Mahallesi

Trabzonlu Hüseyin Efendi'nin kızı olup Rusların Van'ı istilâ etmesinden sonra Ermeniler tarafından yaralanan, ve her nasılsa kaçıp kurtulabilen **Nadiye Hanım**, başından geçenleri şöyle anlatmıştır:

«Ermeni mahallelerinin bitişiğindeki Katırcı Mahallesi'nde ikamet eden **Recepoğlu** bakkal **Mehmet Efendi**'nin evinde saklı bulunan İngiliz konsoloshanesinin kapıcısı **Ali Ağa**, karısı ve bunların 17 yaşında **Hasan**, 10 yaşında **İhsan**, 4 yaşında **Tahsin**, bir yaşında **Kâzım** adlarındaki oğullarıyla kızı **Zehra**, ve bunun kucağında altı aylık çocuğu ve ben, iki kızım, bir oğlumla beraber bulunduğumuz bir sırada, ansızın Ermeniler evimizi bastılar. Hükümete haber vermek için; telâşla kapıdan çıktım. Dönüşümde, mazgallardan atılan kurşunların korkusundan bir daha çocuklarımı göremedim. Ancak, beş yerinden yaralı olup bir hayır sahibi tarafından Diyarbakır'a gönderilen zavallı masum yavrumun uğradığı musibet ve anlat-

tığı facialar, Ermenilerin, zulüm yapmakta ne kadar mahir birer canavar olduklarını gösterir.

«Kapıcının oğlu **Hüseyin**'le kızı **Zehra**'nın parçalandığını annem söyledi. Kucağındaki çocuğu Ermeni Piskoposluğu'na götürdüler. Orda öldürdüler. Mezkûr evde bulunan diğer arkadaşlarımın ne olduğunu bilemiyorum. Bakkal **Mehmet Efendi**'nin büyük kızı **Hediye**'yi, Tebriz Kapısı Camiinde öldürdüler. Hanımı **Habibe** ile küçük kızı **Sabite**'yi Amerikan müessesesine götürürken öldürdüler. Benim yarama piskoposlukta bakılmadı. Piskoposluğun penceresinden baktığım zaman; Ermenilerin, beş-altı aylık bir çocuğu öldürdüklerini gördüm. Sonra diğer beş çocukla bir gebe kadını öldürdüler. **Şeyh Abdurrahman Baba** ziyaretgâhına iltica eden bir kadın da, Ermenilerin saldırısından kurtulamadı. Alay kâtibi **Mehmet Ali Efendi**'nin evinde bulunan saray nâibini ve daha birkaç kadını parçaladıklarını, piskoposlukta bulunan Ermenilerden işittim. Mezalimin hangi birini sayayım. Bacağım kalçadan çıkmış, sakat ve tedaviden âciz bir haldeyim. Bu hali hiç unutamayacağım.»

Ermenilerin, Van ve çevresinde yaptıkları, yazılması ciltler tutacak zulüm ve işkencelerin yukarda anlatılanları; doğrudan doğruya, bizzat yapılan tahkikattan, veya bu zulümlere bizzat maruz kalmış zevatın yeminli olarak verdikleri ifadelerinden anlaşılmıştır.

«Komiser» «Askeriyeden emekli Vanlı Teğmen»

«Süreyya» **«Recep»**

«Van Belediye Reisi» «Van Jandarma Alay Komutanı»

«Abdurrahman» **«Ali»**

3 — BİTLİS'TE YAPILAN MEZALİM

Hersan Mahallesi

Hersan Mahallesi'nde oturan Horlili **Reşitoğlu Mehmed**'in 50 yaşlarındaki annesi **Nigar Hanım**, Ermeniler tarafından kama ile parçalanarak şehit edilmiştir. Adı geçen şahsın evinde bulunan **Ahmet Ağa**'nın masum bir kız çocuğu da, aynı akıbete uğratıldıktan sonra, cesedi sokağa atılarak köpeklere yedirilmiştir. Bu feci manzaranın birçok kimse tarafından görüldüğü, Kızıl Mescid Mahallesi'nde oturan **Kalkancıoğlu Osman Ağa**'nın ifadesinden anlaşılmıştır.

Hersan Mahallesi'nden **Medine Hanım**, damadı **Halit** ve oğlu **Ali**, **Molla Mehmet**, **İbrahim**, ve **Osman**'ın evine sığınan **Reşit** ve karısı ile üç kızı ve üç oğlu, yine bu mahalleden **Yusuf** ve karısıyla altı çocuğu, 14 yaşındaki **Hasan**, **Hasanoğlu Ahmet**, **Salihoğlu İbrahim**, **Haydaroğlu Abdülmecit** ve **Abdülaziz**, **Molla Alioğlu Mehmet**, **Fakı Mehmet** ve iki oğlu ile kızı ve karısı, **Molla Resul**, **Yusuf**, **Mehmet**, **Tevfik**, **Aziz** ve **Şefik** adlarındaki şahıslar, kılıç ve baltalarla, Ermeni komitacıları tarafından feci bir şekilde parçalanmışlardır.

Kızılmescit Mahallesi

Kızılmescit Mahallesi'nde oturan Ahlatlı **Hüseyinoğlu Salih**'in 70 yaşındaki babasını kılıçla parçalamışlardır.

Taş Mahallesi'nden **İsmailoğlu Mehmed**'in 90 yaşındaki babası şehit edilmiş, ve evi Ermeniler tarafından yağmalanmıştır.

Ahlat'ın Ergizan Mahallesi'nden olup, Kızılmescit'te oturan **İbrahim kızı Ayşe**'nin kardeşinin oğlu, feci bir şekilde doğranmıştır.

Aynelbarid Mahallesi

Aynelbarid Mahallesi'nden **Hasooğlu Bedri**'nin 17 yaşındaki bâkire kızı **Fatma**'nın, Ermeni şakileri tarafından zorla ırzına geçilmiş, evi yağma edilerek işkenceye maruz bırakılmıştır.

Teğmen Şaban Efendi'nin Ailesi

Bitlis istinaf mahkemesi üyesi teğmen **Şaban Efendi**'yi Ermeniler, geceleyin evinden çıkararak feci bir şekilde şehit etmişlerdir. Teğmenin bütün parasını alıp 15 yaşındaki kızı **Nahiye Hanım**'ın zorla ırzına geçmişler, ve aynı zamanda merhumun kayınpederi **Musa Efendi**'yi şiddetli bir şekilde döverek öldürmüşlerdir. Amcasının kızı **Gülperi** adındaki kadını da, Ermeni kadınları katletmişlerdir.

Taş Mahallesi

Taş Mahallesi'nde oturan **Kâmil Efendi**, evinden alınarak kurşunla öldürülmüştür. Zavallının kayınvalidesi ve kardeşi ile üç aylık çocuğu ve evinde hizmetçilik yapan **Rukiye** adında bir kadın da aynı canilerin vahşetine kurban olmuşlardır.

Taş Mahallesi'nden **Faris**, evinden alınıp götürülmüş, ne olduğu, nereye götürüldüğü bilinememiştir. Ermeniler, **Faris**'in 10 yaşındaki oğlu **Kadir** ve öteki oğulları **Tevfik** ve **Şerif**'i, başlarını tüfek dipçikleriyle ezmek ve çizmelerle çiğnemek suretiyle vahşice öldürmüşlerdir. **Faris**'in dayısı **Tahiroğlu Dursun**'un hanımlarının birçok defa namusları kirletilmiştir. Amcasının oğlu **Esat** ise, kılıçla parçalanmıştır.

Taş Mahallesi'nden **Haydaroğlu Hasan, Rıdvanoğlu Sofi, Halid**'in kızkardeşleri **Hanife** ve **Rahime**, kardeşi **Resul**, kardeşinin çocukları **Yusuf, Cemil, Hamit** ve **Huri**,

Sadıkoğlu Polat'ın mahdumu **Yusuf**, karısı **Nazlı**, kızları **Nesibe** ve **Hadiye**, **İsaoğlu Abdülhamit**, **İsmail**, **Alioğlu Mehmet** ve amcası **Kasım**, amcasının çocukları **Halit** ve **Abdülkadir**, **Kasım**'ın kardeşi **Halit**, **İbrahim**'in oğlu 12 yaşlarındaki **Sayyat**, **Mehmet** ve kayınbiraderi **Mikdat**, **Sait**, **Hamit** ve **Cemil** adlarındaki şahıslardan; bazıları evlerinde diri diri yakılmış, bazıları da balta ile parçalanarak vahşice şehit edilmişlerdir. Bu mahallede, Ermeniler tarafından ırzlarına tecavüz edilen kadınların sayısı, önemli bir miktara ulaşmıştır.

Çeşitli Mahalleler

Küms Mahallesi'nden **Abdülgani**'nin babası **Süleymî**, Kızıl Cami önünde feci bir tarzda şehit edilmiştir.

Kızılmescit Mahallesi'nden **Mehmed**'in kızı **Nasibe**'nin ve Avih Mahallesi'nden **Sultan** adında 10 yaşlarındaki bir kızın namusları kirletilmiştir. Zeydan Mahallesi'nden **Ömer** ile Kızılmescit Mahallesi'nden **Hoca Yusuf** ve Zeydan Mahallesi'nden **Hakverdi**, feci bir şekilde öldürülmüşlerdir.

Hersan Mahallesi'nden, Nakşibendî halifelerinden **Haydar Efendi** ile mahalle başı sakinlerinden **Naciye**; Avih Mahallesi'nden **Polat** ve yine bu mahalleden 50 yaşlarındaki **Hasan** ve **İzzet**; Küms Mahallesi'nden bakkal **Muhittin**; Karçigân Kazası halkından **Osman** ve Kızılmescit Mahallesi'nden **Ali**, gayet vahşi bir şekilde Ermenilerin saldırısına hedef olmuşlar ve öldürülmüşlerdir. Kızılmescit Mahallesi'nden berber **Şükrü**, Külhancı **Salih**, **Hacı İsmail**, kardeşi **İshak**; Patnos Köyü'nden 12 yaşlarında **Sultan** adında bir kız ile Yako Köyü'nden **Fatma**; Küms Mahallesi'nden 40 yaşındaki **Rahime** ve 54 yaşındaki **Hanife** ile kayınbiraderi **Resul**; Avih Mahallesi'nden **Gülbeyaz** ve **Be-**

liye adlarındaki kızlar, Ermeni canavarları tarafından, insanlığın görmediği bir tarzda şehit edilmişlerdir.

Avih Mahallesi'nden **Halit** ve 7 yaşındaki oğlu, **Hezar** adındaki kadın, 16 yaşındaki **Polat, Cihangir** ve Küms Mahallesi'nden **Molla Velizade Hasanoğlu Bilâl**, kardeşinin çocuğu **Mirza**'nın karısı **Gülçin, Rüstemoğlu Şaban, Kösezade Hasan** ve oğlu **Süleyman, Çelebizade Haydar**'ın karısı, Zeydan Mahallesi'nden **Caferoğlu Reşit**, kardeşi **Ali** ve kardeşinin oğlu **Halit, Osmanoğlu Nuri**'nin karısı **Fatma, Hacı Mehmetzade Hafız Yakup Efendi, Hasanoğlu Emin**, karısı **Elmas, Zülfikarzade Sadıkoğlu Mikdat, Mamkozade Osmanoğlu Halit, Abdullahoğlu İsa, Çürükzade Halit**'in karısı **Halime**, muhtar **Şaban**'ın oğlu **Nuri** ve torunu **Şemseddin Arif** adlarındaki şahıslar da, Ruslara öncülük eden Ermeniler tarafından katledilmişlerdir.

Ermeniler tarafından Bitlis'te tahrip edilen dinî mahallerle resmî daire ve bazı umumî yapılar şunlardır :

Camiler : 1 - Meydan Camii, 2 - Camii Kebir, 3 - Hocabey Camii, 4 - Gökmeydan Camii, 5 - Şeyh Hasan Camii, 6 - Kurupınar Camii, 7 - Farisiyye Camii, 8 - Kureyş Camii, 9 - Mermut Camii, 10 - Taş Camii, 11 - Kızılmescit Camii, 12 - Alemdar Camii, 13 - Şerefiyye Camii, 14 - Çıharsandık Camii, 15 - Sultan Arap Camii. (Bu camilerin bir kısmı ateşe verilmiş, bir kısmı da yıkılmıştır. Ayrıca, Hatuniye Camii de ahır yapılmıştır)

Tekkeler : 1 - Küfrevî Tekkesi, 2 - Şeyh Emin Efendi Tekkesi, 3 - Şeyh Abdullah Bedahşanî Tekkesi. (Bu tekkeler de yakılmış ve tahrip edilmişlerdir)

Medreseler : 1 - Gökmeydan Medresesi, 2- Kerrafiye Medresesi, 3 - Gazi Bekiyye Medresesi, 4 - Şerefiyye Medresesi. (Bu medreseler tahrip edilmişlerdir)

Ziyaretgâhlar : 1 - Şeyh Abdullah Bedahşanî, 2 - Veli Şemsüddin, 3 - Şeyh Bayo, 4 - Şeyhü'l-Karib. (Bu ziyaretgâhlar da yakılmış ve tahrip edilmişlerdir)

Mektepler : 1 - Gökmeydan İlkokulu, 2 - Mermut civarında lise, 3 - Kızılmescit İlkokulu, 4 - Çarşıbaşı İlkokulu, 5 - Hersan Mahallesi İlkokulu. (Bu okullar tahrip edilmişlerdir)

Karakollar : 1 - Kurupınar Karakolu, 2 - Çarşı Karakolu, 3 - Sapırkor Karakolu, 4 - Küms Karakolu, 5 - Zeydan Karakolu, 6 - Mahallebaşı Karakolu. (Bunlar da tahrip edilmişlerdir)

Resmî Daireler : 1 - Hükümet binası, 2 - Polis merkezi, 3 - Jandarma binası, 4 - Belediye binası. (Bunlar da tahrip edilmişlerdir)

Hamamlar : 1 - Paşa Hamamı, 2 - Han Hamamı, 3 - Orta Hamam. (Bu hamamlar da yıkılmışlardır)

Hanlar : 1 - Çarşı tüccar hanları, 2 - Aşağıkalede Hamza'nın Hanı. (Bunlar yakılmışlardır)

Depolar : 1 - Köy meydanı askerî deposu (yakılmıştır), 2 - Belediye civarında askerî depo. (Bu da yıkılmıştır)

Köprüler : 1 - Garp Köprüsü, 2 - Alemdar Köprüsü, 3 - Seferbey Köprüsü, 4 - Diyadin Köprüsü, 5 - Şerpınar Köprüsü, 6 - Hatuniye Köprüsü. (Bu köprüler de tahrip edilmişlerdir)

Bu sayılanlardan başka, özel binaların da pek çoğu, Ermeniler tarafından ateşe verilmiş veya tahrip edilmişlerdir.

Bitlis'in Ruslar ve Ermeniler tarafından işgalinde kaçamayarak şehirde kalan, ve Ermeni çetelerinin çeşitli saldırı ve tecavüzlerine uğrayan Müslüman halktan bir

çoğunun, huzurumuzda yeminle anlattıkları yukarıdaki feci olaylar; yapılan ve bugün de izleri görülen mezalim ve alçaklıkların binde birini bile teşkil etmiyor.

İmzalar :

1 — **Şeyh Yusuf.** (Hacı Melikzâde)
2 — **Abdülhakim.** (Molla İsazâde)
3 — **Ömer Hulûsi.** (Askerî Ortaokul Arapça öğretmeni)
4 — **M. Arif.** (Polis Müdürvekili)
5 — **Hakkı.** (Bitlis Postavekili)
6 — **Yusuf.** (Kazazlar Şeyhi'nin oğlu)

Muş eşrafından Mehmet Resul'ün alınan yeminli ifadesi şöyledir :

«Ben, asker olarak harpte bulunuyordum. Aldığım yaradan dolayı, Bitlis tarafına doğru çekilen müfrezeyi takip edemedim, ve benim gibi yaralı ve hasta olan diğer üç askerle birlikte geri kaldım. Bir müddet sonra, Rus Kazaklarının öncüleri olan Ermeni çeteleri yanımıza geldiler. Arkadaşlarımızdan Harputlu **Hüseyin** adındaki erin gözlerini çıkararak; **'kalk bak, Osmanlı askeri geliyor mu?'** dediler. Ve sonra, zavallıyı kurşunla şehit ettiler. Diğer erin de sağ yanından derisinin bir kısmını yüzerek çanta şekline koydular. Bu zavallıya da; **'elini sok bakalım, bu çantada padişahınızın parası var mı?'** diyerek birtakım işkenceler yaptılar ve onu da şehit ettiler.

«Üçüncü arkadaşımızı yere yatırarak cinsiyet organını kestiler, ve ağzına koyarak; **'bu boruyu çal da, size Osmanlı askerinden imdat gelsin'** dediler, ve türlü hakaretlerden sonra, onu da şehit ettiler. Artık sıra bana gelmişti. Bu alçaklıkları yapan şahıslar, bana yabancı gelmiyordu. Yüzlerine dikkatle baktığım zaman içlerinden üçünü hemen teşhis ettim. Bunlardan birisi; Muş Ermenilerinden ve Çufar Mahallesi'nden **Keşişoğlu Aram**; ikincisi, yine Muş'un Yaş Mahallesi'n-

den **Bağdasar Körükoğlu Aleksan**; üçüncüsü, yine mezkûr mahalleden **Avukat Hırant Efendi**'nin oğlu **Hırant** idi. Bunlar beni alarak bir dere içerisine götürdüler. Yaktıkları ateşte tüfeklerinin kasaturalarını güzelce kızdırdıktan sonra 24 yerimden dağladılar. Feryat ve ricalarıma hiç önem vermiyorlardı. O sırada birkaç Rus askeri yetişti. Bunlardan birisi geldi, ve beni ölümden kurtardı. Bu asker, kulağıma gizlice, kendisinin Rus Müslümanlarından olduğunu söyledi. Artık Rus, Kazak ve Ermeni çetesi mensuplarıyla birlikte Bitlis'e doğru yola çıktık. Yolda Ermeni mezaliminden kaçan kafilelere rastladık. Ermeniler, bu müdafaasız kadın çocuk ve ihtiyarlara şiddetle saldırıyorlar, ve zavallıları, yürekleri parçalayacak bir vahşetle şehit ediyorlardı. Muş'un Ziyaret Köyü halkından olduğunu zannettiğim bir Ermeni ile altı-yedi arkadaşı, altı Müslüman kızını getirdiler, ve herkesin gözü önünde, zavallıları çıplatarak âdice namuslarını kirlettiler.

«Hem bu alçaklığı yapıyorlar, hem de; **'bundan sonra Müslümanlara böyle namaz kıldıracağız'** diyorlardı. Biz, oradan hareket ederek Tel Köyü'ne vardık. Burada üç gün kaldık. Bu müddet içinde, daha önce beni kurtarmış olan **Tatar Abdülmelik**, bana azıcık da olsa ekmek veriyordu. Üçüncü gün, artık bana yardım edemeyeceğinden, bir Müslümanı himaye ettiği anlaşılırsa şiddetle cezalandırılacağından bahsederek başımın çaresine bakmamı söyledi. Geceleyin, bir yolunu bulup oradan kaçtım. Şafak vakti, Kazanan Köyü'nün karşısındaki tepeye vardım. Köy içerisinden feryatlar işitiliyordu. Ermeni çeteleri, bir taraftan evleri ateşe veriyorlar, diğer taraftan halkı katliamdan geçiriyorlardı. Oradan da kaçtık, ve birçok tehlikenin kucağında, göçmenlerle birlikte geri çekildik.»

Kale Mahallesi'nde oturan Muş Jandarma erlerinden Mevlütoğlu Mehmed'in yeminli ifadesi de şöyledir :

«Ben, Muş'un Lize bölgesinde bulunan müfrezenin komutanına posta götürmekle görevlendirilmiştim.

28 ocak 1914 tarihinde yola çıktım. Biraz ilerleyince, Ermeni çetesine mensup silâhlı bazı şahıslar etrafımı kuşattı. Bunlardan Bulanıklı **Keşişoğlu Kinyas'ı**, Abri Köyü'nden **Gâzâr'ı**, Geyulon Köyü'nden **Bodu'yu**, Muşlu **Melek'in** oğlu **Vano'yu** tanıdım. Ermeniler tarafından şehit edilmek üzereydim. Olay yerine yetişen Rus askerleri beni kurtardılar. Bunlarla beraber Molla Davut Köyü'ne gittik. Beni subaylarına götürdükten sonra bir odaya hapsettiler. Başıma bir de nöbetçi diktiler. Köyden getirilen gelin ve kızlarla şarap içerek eğleniyorlardı. Bana da, devamlı bu alçaklıkları göstererek; **'Müslümanların hali hep böyle olacak'** diyorlardı. Bundan sonra, köyün gençlerini ayırdılar ve çeşitli işkencelerden sonra öldürdüler. Küçük çocuk ve kadınlara, akla gelmeyecek kötülüklerde bulundular.»

Çeşitli Köyler

Muş ve Bitlis halkından 11 kişinin, yemin ederek anlattıklarına göre; Sironik Köyü'nden **Tavinoğlu Misak** vasıtasıyla, Karameşe Köyü'nden bütün erkekler öldürülmüş, kadınların da namusları kirletilmiştir. Malababa Köyü'nden 74 kişi; Kazan Köyü'nün bütün halkı; Heşkervan Köyü'nden 12 kişi; Eritcik, Ağdad, Vartetyi, Semürşeyh Köyleri halkının tamamı; Fick, Bulanık, Hask, Küt, Nurkagak, Malakumran, Semtruz, Alevzerk, Kötanan köylülerinin de bir kısmı öldürülmüşlerdir. Kazanan Köyü'nün bütün fertleri, bir yere toplanarak, merhametsizce yakılmışlardır.

Muş halkından **Hasip Hacı Alizâde Abdülbaki** ve **Hacı Ahmetoğlu Yunus Çavuş** ile arkadaşlarının, yemin ederek bize naklettikleri müşahedeleri de şöyledir :

«Harbin ilk sıralarında, Ermeni çete reislerinden Beyazıtlı **Sürün** ile Erzurum'un eski milletvekillerinden **Pastırmacıyan Karakin** idaresindeki, 1200 kişilik hunhar Ermeni çetesi, Müslüman köylerine tasallut

ederek, vahşi hayvanlara rahmet okutacak bir tarzda önlerine gelen masum Müslüman halkı doğruyorlar, mal ve mülklerini yağma ediyorlardı. Yaramış ve Akçaviran Köyleri halkının çoğu öldürüldü. Bunların kanlı elinden yaralı ve hasta askerler de kurtulamıyordu. Lize mevkiinde ordumuz tarafından zarurî olarak bırakılan yaralı askerlerimizin hepsini, daha sonra Ruslar çekildiği zaman, Ermeni çetesi tarafından şehit edilmiş olarak bulduk. Rusların yardımcı olduğu Ermeni çetesi, Malazgirt'te 53 köyü yakıp yıkmışlar, yirmibin civarında Müslümanı öldürmüşlerdir. Malazgirt'in Yekran Köyü'nden berber **İlyas**'ın oğlu **Şevket**'le iki karısı, gözleri önünde namusları kirletilmek istenen kızlarının bırakılmasını ağlayarak, yalvararak istiyorlardı. Fakat, Rusların kendilerine yardımcı olduğu Ermeni çetesinden Dolabaş Köylü **Mardiros**, Harabe Kasım Köyü'nden **Kelekçi Simon**, Kale Kasabalı **Mardivazik**, Gevrek Köyü'nden **Sirop** gibi şakiler tarafından işkence ile şehit edilmişlerdir. Malazgird'e bağlı Adaköyü halkından ve Bidayet mahkemesi üyelerinden **Hüseyin Bey** ile Meclis İdare azasından **Şamil Bey**, hizmetçileri olan Ermeniler tarafından, ailelerinin gözleri önünde pek çok işkenceye maruz bırakılarak şehit edilmişlerdir. Hatta kendilerine âdice tecavüz de edilmiştir. Daha sonra ailelerinin namusları kirletilmiş, çok küçük yaşta bir kız çocuğunun da, hayasızca ırzına geçilmiştir. Tuğgeneral (Mirliva) **İbrahim Paşa**'nın kardeşi **Ahmet Bey**'in evine gelerek ailesine **'bizim örfümüzde kapalı gezmek yoktur; açık bulunmalı ve bize sakilik etmelisiniz'** dediklerini; fakat ailenin, bu çirkin teklifi reddetmesi üzerine **Ahmet Bey**'in büyük kızına tecavüz ettiklerini, bu aileden hayatta kalanlar, büyük bir üzüntü içinde anlatmışlardır.»

M u ş

Muş'un düşüşünde Ermeni komitacıları, kana susamış canavarlar gibi, etrafa saldırarak, buldukları Müslü-

manları feci şekilde öldürmüşler, ve **'intikam alıyoruz'** diyerek sokaklarda sevinç gösterileri yaparak dolaşmışlardır. Bu çeteler, kadınların ırzlarını payimal ediyorlar, ihtiyarları ateşte yakıyorlar, gençleri kılıçtan geçiriyorlardı. Eşraftan **Hacı Murat** ve **Reşit**, Günaylı **Hacı Mehmet, Cafer, Timar, Abdullah, Yusuf, Mehmet Han** ve **Nadir Han Ağa**'lar, Ermeniler tarafından koyun boğazlanır gibi kesilmişlerdir. Ermeniler, Varto Kazası'nın Ayaz Nahiyesi içinde Cebran Aşireti'nden **Cündî Ağa**'ya mensup 15 köy halkını, Murat Nehri'nin, Göl Hazal denilen gölüne götürüp atmışlar, ve kurtulamamaları için ayaklarına ağır nalinler çakmışlardır.

İç kısımlara doğru çekilen Müslüman halka saldıran Ermeni komitacıları, ihtiyar kadınları ve erkekleri, çocuklarla beraber Şeyhü'l-garip denilen tekkeye doldurarak yakmışlar, genç kadınların memelerini keserek asmışlardır. Annesi yaralı bir çocuğun ağzına, sokakta, annesinin kesilmiş memesini vererek emzirtmişlerdir. Ulemadan **Şeyh Abdülgaffar Efendi,** kafasının derisi yüzülerek şehit edilmiştir. Başhekim **Mustafa Bey**; 15 - 20 Ermeni komitacısının, binden fazla çocuğu, şarkılarla ve önde kadınlar raksettikleri halde götürdüklerini; ayrıca, Garp Köprüsü'nden Dikilitaş'a kadar binlerce kadın ve erkek cesedi gördüğünü, bunların büyük bir kısmının çok feci bir şekilde boğazlandıklarını, yemin ederek anlatmıştır.

«Komiser Yardımcıları»

«1 — **Mehmet**»

«2 — **Ahmet**»

«3 — **Kâmil**»

4 — DİYARBAKIR'DA YAPILAN MEZALİM

Diyarbakır Valiliğinin yaptırdığı tahkikata göre; Ermeniler, bu vilâyette de pek çok zulüm yapmışlardır.

1 — Silvan Kazası'nın Başnik adındaki Ermeni köyüne yerleşen, **Doryan Dono** adındaki bir sergerdenin başkanlığındaki çete; 28 haziran 1914 tarihinde, milis subayı **Hacı Hamit Efendi**'nin komutasındaki sayıları 500'den fazla bir levazım birliğine, Şeytankaya adındaki mevkide ve tam dereden geçtikleri bir sırada ansızın saldırmış, eratın büyük bir kısmını öldürmüştür.

2 — Hava değişimi için ordudan terhis edilen erler, Lice kazasına bağlı Kom ve Som Ermeni köyleri civarına geldikleri vakit, mezkûr köyün komitacıları tarafından saldırıya uğramışlardır. Bazılarının başları kesik, bazılarının da kol ve ayakları bağlı ve hepsi de hançerle parçalanmış olarak şehit edilmişlerdir.

3 — Merkeze bağlı Şark Nahiyesi'nin Arzuoğlu ve Şani Köyü Ermenilerinden eli silâh tutanlar, Holanlı meşhur komitacı **Hona**'nın başkanlığı altında bir çete kurmuşlardır. Bunlar, Hızır-İlyas Müslüman köyüne, erkeklerinin çoğunlukla askerde bulunmalarından faydalanarak hücum etmişlerdir. Köyün içinde ve tarlalarda rastladıkları bütün kadınları ve çocukları, Merseni Deresi'ne sürüklemişler, orada kurşun ve hançerle hepsini şehit etmişlerdir. Bazılarını insafsızca ve gaddarca doğramışlardır. Ayrıca, öldürülmelerinden önce kadınların namuslarına da tecavüz etmişlerdir.

4 — Siverek - Urfa caddesinde çalışan Ermeni işçiler, ayaklanarak jandarmalara saldırmışlar ve onları şehit etmişlerdir. Bunlar, o havalide şakiliğe başlamışlar,

Karacataş mevkiindeki ziyaret yerinde rastladıkları ihtiyar erkek ve kadınları kendilerine nişangâh yaparak hepsini gaddarca şehit etmişlerdir. Benzeri, daha pek çok olan bu olaylardan anlaşılacağı gibi, Ermeniler, Müslümanlara merhametsizce zulüm ve işkence yapmaya yemin etmişlerdir.

5 — TRABZON'DA YAPILAN MEZALİM

Vakfıkebir Kaymakamı'nın resmî tahkikatı ile ortaya çıkan Ermeni mezalimi şöyledir :

Ermeni çetelerinin, Viçe'ye (Beşikdüzü) girişinde, tahsildar **Osman Efendi**'nin evine sığınan pek çok kadın ve çocuk, canavarca şehit edilmişlerdir. Ayrıca, 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından kuşatılan birkaç evin kadın ve çocukları seçilip bir dereye götürülmüşler ve orada hepsi de boğazlanmışlardır. Bu vahşetten kurtulabilen yaralı iki kadın, iyileştikten sonra, olayı büyük bir üzüntü içinde anlatmışlardır. Of Kazası'nın Kelali Köyü'nden beş kişilik bir Ermeni çetesi, bir kadına jandarmanın gözü önünde tecavüze kalkışmış, kadını müdafaaya teşebbüs eden asker öldürülmüştür. Zavallı kadının ırzına tecavüz edilmiş ve sonra, bir yanağı ısırılarak koparılmıştır. Yine, bu canavarlaşan çetelerin, birçok âlimi çeşitli hakaret ve işkencelerle şehit ettikleri; mal, mülk ve davar cinsinden ne bulmuşlarsa hepsini alıp götürdükleri ortaya çıkmıştır. Bu mezalim ve alçaklıkların tafsilâtı, ciltler teşkil edecek kadar geniştir.

Trabzon polisine başvurarak, yeminle açıklamada bulunan birçok şahsın ifadesine göre; Of Kazası'nın Lazandos Köyü'ne giren Ermeni çeteleri, halkın isimlerini ve

evlerin sayısını kaydettikten sonra, mevcut eşyanın tamamını Rusya'ya nakletmişlerdir. Köy halkından **Dilsizoğlu Ali Osman**'ın karısı **Yasemin**, bütün feryadına rağmen tecavüze uğramış ve kocası da ağır bir şekilde yaralanmıştır. Yine, Of Kazası'na bağlı Pervane Köyü'nden **Suiçmezoğlu Bican Ağa**'nın gözü önünde, karısının ırzına tecavüz etmişlerdir. Sonra, her ikisini birden öldürmüşlerdir. Purnak, Büyük Zimle ve Küçük Zimle Köyleri halkından kaçamayan kadın ve çocuklar katliamdan geçirilmiştir. Alana Köyü ile diğer köylerden **Çakıroğlu Süleyman**'ın karısına tecavüz edilmiş; **Tellioğlu Emin**'in, kaza tahsildarlarından **Ali**'nin, **Hacı Mustafaoğlu Mehmet**'in, **Molla Mahmut**'un oğlu **Asker Mahmut**'un ve bir diğer **Mahmut**'un ailelerinin namusları kirletilmiştir. **Kemahçızâde Hamit**'in, **Alioğlu Mehmet**'in ve **Tabîoğlu Hüseyin Ağa**'nın kızlarının ırzına tecavüz edilmiş ve **Ömeroğlu Osman Efendi** öldürülmüştür. Bütün bu olaylar ve tafsilâtı, tüyler ürpertecek alçaklıklar, Rusların teşvikiyle ve hatta yardımlarıyla Ermeni çeteleri tarafından yapılmıştır.

Rus askerlerine öncülük vazifesi yapan Ermeni çetelerinin mezalimi hakkında, birçok Müslümanın yemin ederek verdikleri ifadelere göre; Yumra Nahiyesi'nin Kalafka Köyü'ne giren Ermeniler, birkaç eve toplanarak gizlenen **Kulakoğlu Hüseyin**'i, karısı **Ulviye** ve gelini **Hüsniye**'yi; yine **Kulakoğlu Ali**'yi, karısı **Zeliha**'yı ve daha birçok kadın ve çocuğu, gizlendikleri evden alıp, köy kenarında ve dağın eteğinde bulunan bir dereye götürmüşlerdir. Erkekleri, kadınlarının gözleri önünde boğazladıktan sonra; kadın ve çocukları da koyun boğazlar gibi kesmişlerdir. Köyde kalan **Paslıoğlu Ali**'nin 18 yaşındaki kızı **Emine**'yi, ırzına tecavüz ettikten sonra öldürmüşlerdir. Kardeşi **Hatice**'nin de, yeni doğmuş bir kız çocuğunu ha-

vaya fırlatarak altına süngü tutmuşlar, ve çocukcağızı süngüye takarak feci bir şekilde öldürmüşlerdir. **Kulak Hasan**'ın karısı **Emine** ile **Mevlûde**'nin ve 8 yaşındaki kızı **Şükriye**'nin namuslarına tecavüz etmişlerdir. İspila Köyü'nden **Alemdaroğlu Hasan, Deli Baltaoğlu Hasan, Eyüpzade Mehmet, Hacı Ahmetoğlu Osman**'ı ve **Hasan Ağa**'yı süngülerle öldürmüşlerdir. Bunlardan **Hasan Ağa**'nın ellerini, kollarını keserek, kendisini canlı olduğu halde ateşe atıp yakmışlardır. **Eyüboğlu Mustafa**'nın da çok küçük kızını, namusunu feci bir şekilde kirlettikten sonra şehit etmişlerdir.

Ermeniler; Rusların bu bölgeyi istilâsı sırasında kaçmaya muvaffak olamayan polis memurlarından **Hasan Efendi** ile eski polislerden **Aldıkaçtızâde Hikmet Efendi**'yi, görülmedik zulüm ve işkenceye maruz bıraktıktan sonra asarak idam etmişlerdir.

6 — OLTU - ACARA BÖLGESİNDE YAPILAN MEZALİM

Oltu - Acara bölgesinde Ruslara öncülük eden Ermeni çetelerinin, Müslüman halka yaptıkları zulüm, Oltu göçmenlerinden **Humszâde Hadis** ve kardeşi **Ramiz Beyler**'in yeminli ifadelerinden alınmıştır :

> «Oltu'ya üç saat mesafede bulunan çiftlikte ikamet ediyorduk. Buralara saldıran Ermeni çeteleri, Sivri ve Navorman Nahiyeleri'nde oturan Müslüman halkın mallarını ve davarlarını gasbettiler, ve Müslüman kadınlara çirkin tecavüzlerde bulundular.
>
> «Ermeniler, Peneskert, Örek, Çolagir, Oğdadap, Haydos ve Kâmis köylerine hücum ederek, **'Osmanlı askerini siz çağırmıştınız'** diye erkekleri öldürdüler, kadınların ırzlarına tasallut ettiler ve çocukları, ana-babalarının gözleri önünde parçaladılar.

«**Karagördükoğlu Sülü** adındaki şahıs ile kayınbiraderini, karısını ve iki çocuğunu, Ermeni komitacıları, Osmanlılara casusluk etmekle suçlayarak şehit ettiler.

«Peneskir Köyü'nde erkekleri caminin önüne topladılar, etraflarına silâhlı Ermeni nöbetçileri diktiler. Bundan sonra köyün içine dağılarak evleri yağma ettiler. Kadınların namuslarını ayaklar altına aldılar, ve küçük çocukları da öldürdüler.

«150 kadar çete mensubu, Keban Köyü'ne hücum ederek bütün kadınları ayırmışlar ve civardaki meşeliğe götürmüşlerdir. Orada ırzlarını kirletmişler, birçoklarını da vahşice katletmişlerdir.

«Olur merkezine gelen Ermeni çete komutanı **Artinof,** adam gönderip bizi yanına çağırmış, vardığımızda bize hitaben şöyle konuşmuştur: **'Etrafınızdaki köylerde yapılan düğün ve şenlikleri görüp işitiyorsunuz. Başka köylerden kaçarak köyünüze iltica etmek isteyenleri saklarsanız; sizin köyünüzde de düğün yapmaya başlayacağız. Bütün kadınlarınız ayrılarak, Rus askerlerine ve sevgili Ermeni kahramanlarına hediye olarak takdim edilecektir.'**

«Oltu'nun Perinik Köyü'nde Müslüman halk, hemen tamamen, Ermeni çeteleri tarafından katledilmiş, cesetleri, açılan hendeklere doldurulmuştur. Küçük çocuklar da, diri diri bunlarla beraber gömülmüştür. Bu cesetlerle dolan hendekler, buralara gizlice gönderdiğimiz şahıslar tarafından bizzat görülmüştür. Biz, pek çok felâkete ve ölüm tehdidine maruz kalarak binbir zorlukla hicret ettiğimiz için, bu hunhar çetelerin yaptıkları mezalimi canlı ve açık olarak gösterecek, fotoğraf gibi belgelere maalesef sahip değiliz. Söylediklerimiz, Ermeni zulmünün yüzbinde birini bile teşkil etmez!.»

«Komiser» «Polis Memuru»

«Seyit» «Şefik»

İsteme Adresi :

OTAĞ YAYINEVİ

Hilâliahmer Caddesi No. 4

Cağaloğlu - İSTANBUL

Son Baskı Tarihi : 15. 8. 1973

VESİKALAR VE RESİMLER

Film : TAT Ofset Reprodüksiyon
Baskı : Yılmaz Ofset

Vesika No. 1 : İzmirliyan tarafından **Vahan Vartabet**'e yazılan mektubun birinci, ikinci ve üçüncü sayfaları. (s. 365)

Vesika No. 2 : Patrik **Horen Aşıkyan**'a yazılan mektup. (s. 367)

Vesika No. 3 : Horen Aşıkyan'a yazılan mektubun zarfı.

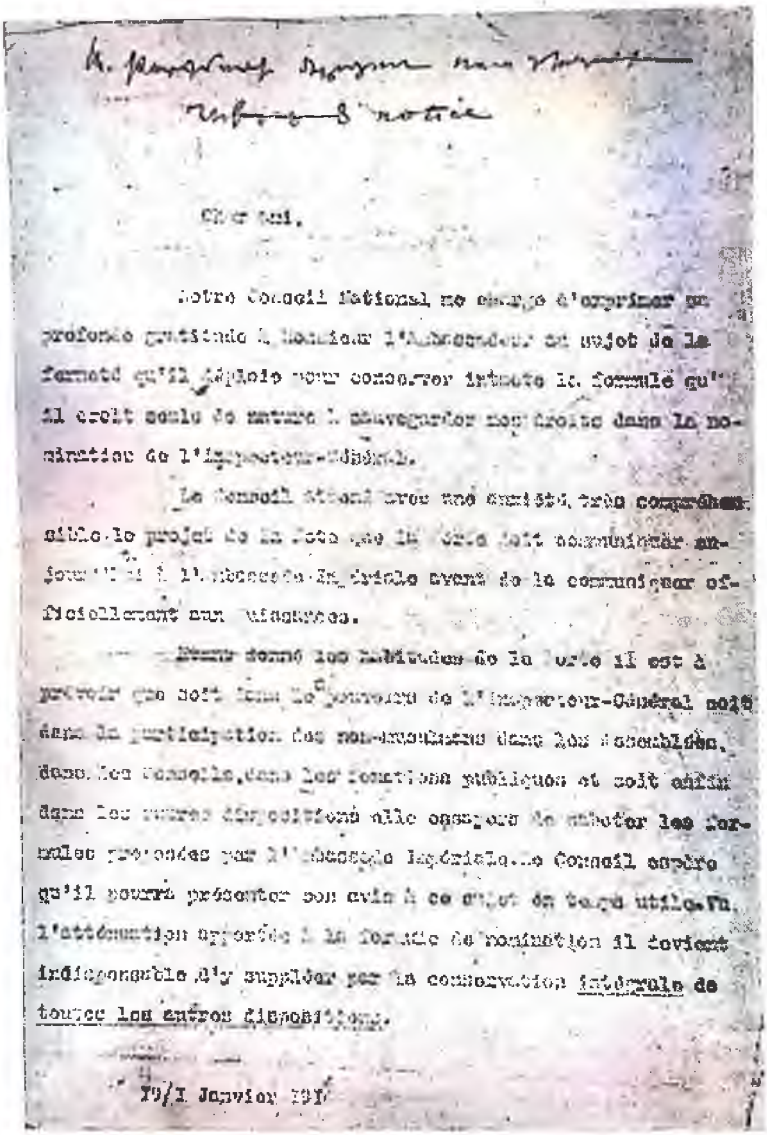

Vesika No. 4 : Komitacılar tarafından 1896 vakası üzerine sokaklara yapıştırılan ve sefaretlere gönderilen bildirinin birinci ve ikinci sayfası.

Vesika No. 5 : Amerika Taşnaksutyun Komitası'nın özel ve gizli umumî tebligatı.

Cher ami,

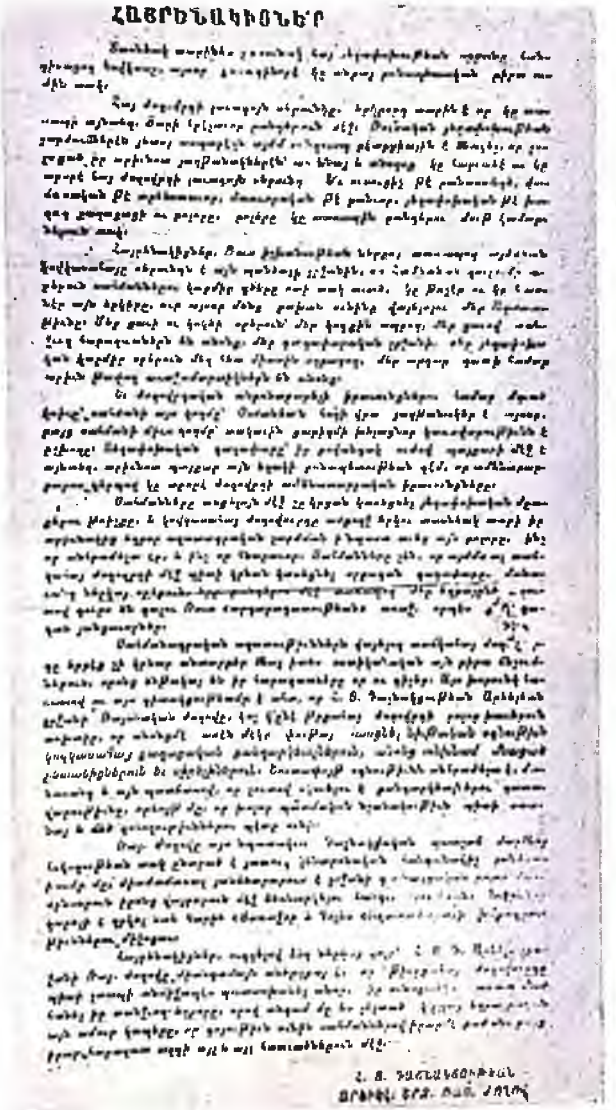
Notre Conseil National me charge d'exprimer au profond gentilhomme à Monsieur l'Ambassadeur de Russie l'assurance qu'il déploie tous ses efforts pour conserver intacte la formule qu'il croit seule de nature à sauvegarder nos droits dans la nomination de l'Inspecteur-Général.

Le Conseil attend avec une anxiété très compréhensible le projet de la note que le Gérant doit communiquer en[illegible] à l'Ambassade Impériale avant de la communiquer officiellement aux Ministres.

Comme dans les habitudes de la Porte il est à prévoir que soit dans le pouvoir de l'Inspecteur-Général soit dans la participation des non-musulmans dans les Assemblées, dans les Conseils, dans les fonctions publiques et soit enfin dans les autres dispositions elle cherchera à éluder les formules prévenues par l'Ambassade Impériale. Le Conseil espère qu'il pourra présenter son avis à ce sujet en temps utile. En l'attendant l'attachement apporté à la formule de nomination il devient indispensable d'y suppléer par la commémoration intégrale de toutes les autres dispositions.

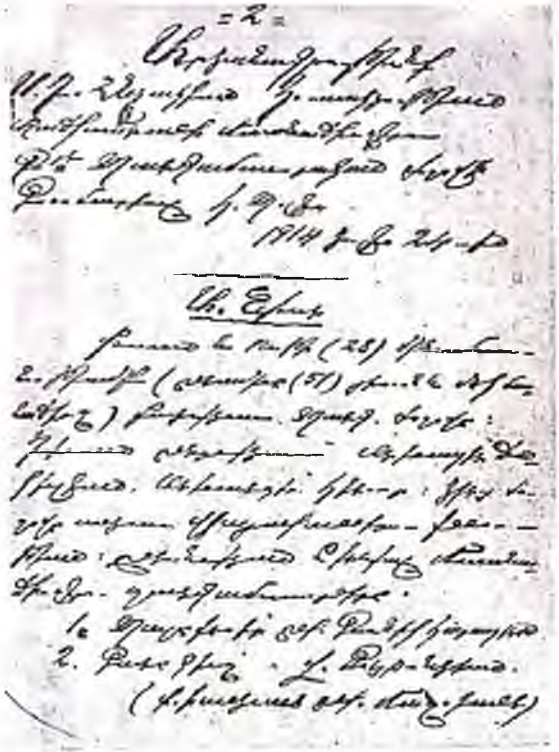
19/1 Janvier 191[illegible]

Vesika No. 6 : Ermeni Patrikhanesi tarafından **Rusya Sefareti** baş tercümanı vasıtasıyla konsolosa verilen muhtıra. (s. 140)

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ

Vesika No. 7 : Kafkas ihtilâlcilerine yardım için, Taşnaksutyun Komitesi'nın beyannamesi. (s. 102)

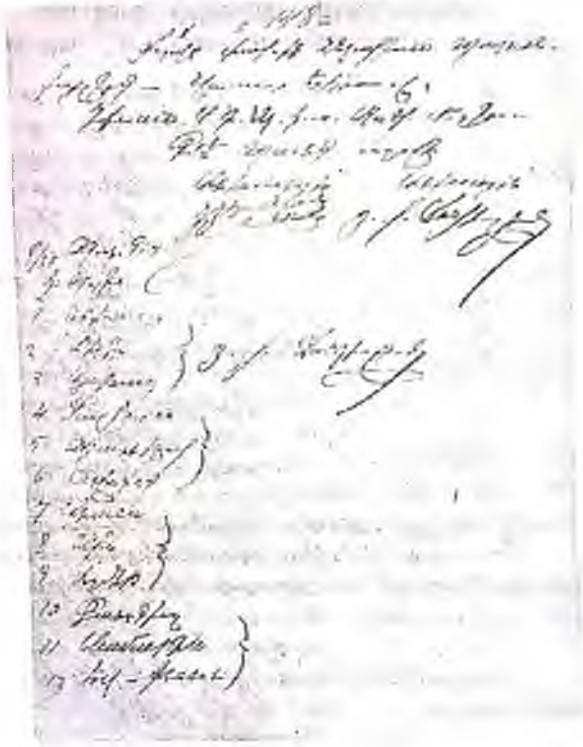
Vesika No. 8 : Hınçak Komitası Üçüncü Kongresi karar defterinin birinci sayfası.

Defterin ikinci sayfası.

Defterin üçüncü sayfası.

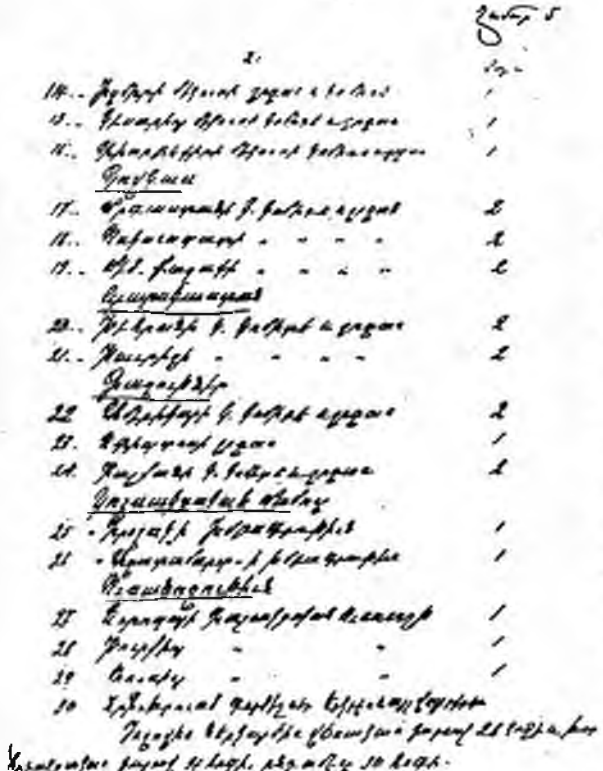

Defterin dördüncü sayfası.

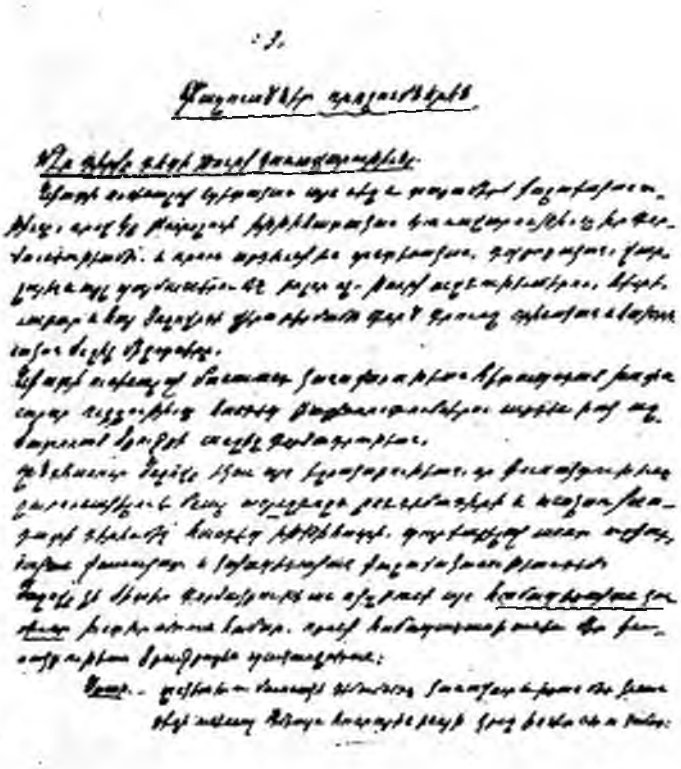

Defterin beşinci sayfası. (s. 238)

Vesika No. 9 : Erzurum Taşnaksutyun Kongresi'nin karar defterinin birinci sayfası.

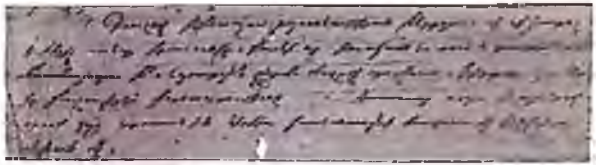

Defterin ikinci sayfası.

Defterin üçüncü sayfası. (s. 234)

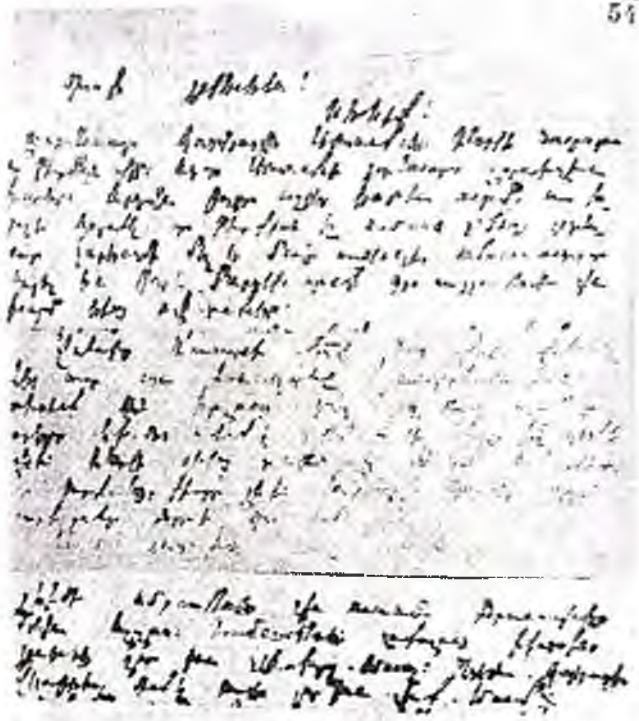

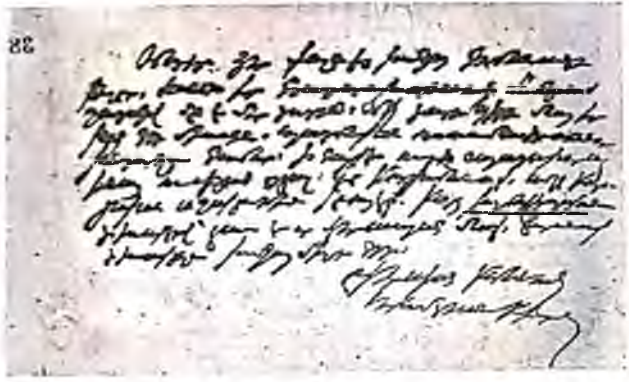
Vesika No. 10 : Ramgavar Partisi İstanbul Merkezi'nin, İskenderiye Komitası'na mektubu. (s. 169) Mektubun **Diran Kelekyan** ve **Haçik İngilizyan** imzalarını havi olan son kısmı.

Vesika No. 11 : Cenevre'deki **Troşak** yazı kuruluna yazılan mektup, (s.170)

Vesika No. 12 : «T». Komitası'na mektup (s. 179)

Vesika No. 13 : Şam Komitası'na mektubun birinci ve ikinci sayfaları. (s. 170)

Vesika No. 14 : Amerika Merkez Komitası'na mektup. (s. 171)

Mektubun ikinci sayfası.

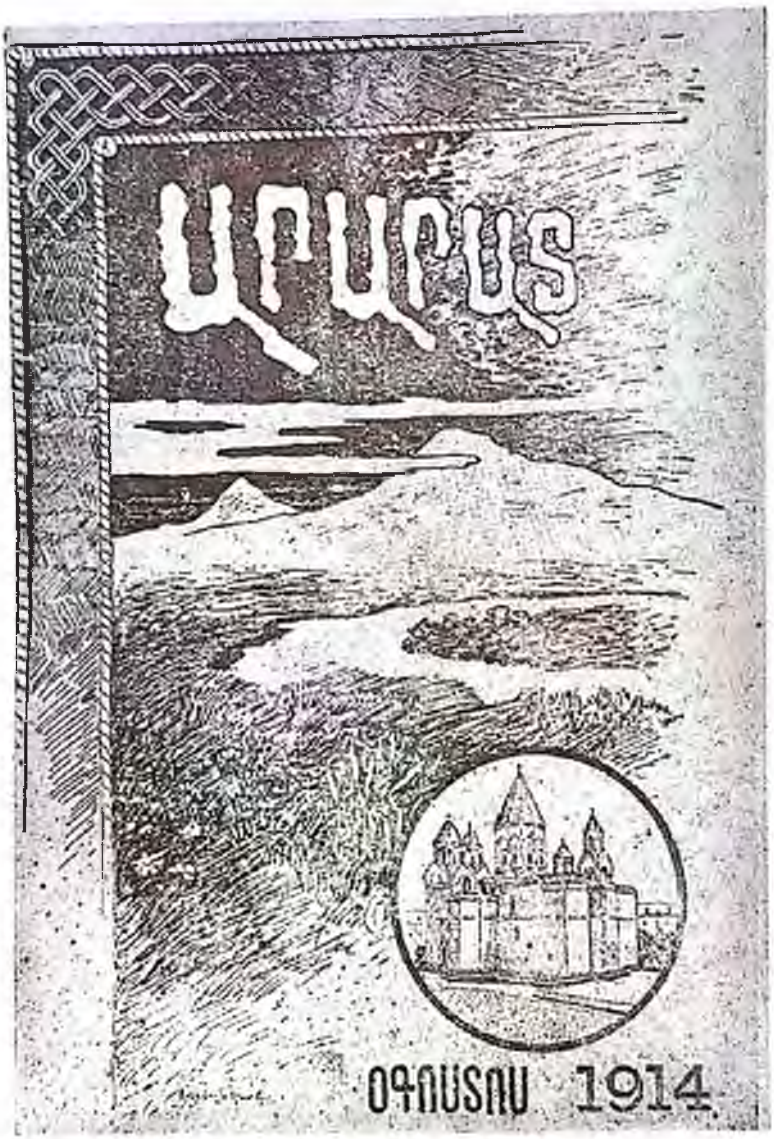

Vesika No. 15 : Perak Komitası'na yazılan mektup. (s. 178)

Vesika No. 16 : Şark Komitası'na mektubun birinci ve ikinci sayfaları. (s. 180)

Vesika No. 17 : Eçmiyazin Katoğikosluğu'nun beyannamesini ihtiva eden resmî **Ararat** mecmuası. (s. 187)

Vesika No. 18 : Katoğikos'un Ermenilere yayınladığı bildiri.

Bildirinin ikinci sayfası. (s. 187)

---AU PEUPLE FRANÇAIS---

Au début des Hostilités une cinquantaine de membres de notre petite colonie Arménienne s'étaient engagés comme volontaires dans la Légion Etrangère;c'était la preuve évidente de notre profonde sympathie à la France qui sut toujours défendre les peuples opprimés;la reconnaissance que nous lui devons nous imposait le devoir de nous grouper autour d'Elle.

Au moment de la rélation diplomatiques entre les Alliés et la Turquie il suffit de jeter un coup d'oeil sur la carte pour reconnaître que sur la Frontière du Caucase pour se solidariser avec notre GRANDE AMIE ET PROTECTRICE LA RUSSIE,nous sommes appelés à jouer le même rôle que l'héroïque Belgique,bien entendu suivant nos modestes moyens.

Nos intérêts se confondant avec ceux du Peuple Russe.La proclamation de Sa Majesté Nicolas II,le Tzar de toute la grande Russie et le Roi d'Arménie, est un éclatant hommage à notre fidélité séculaire.Des milliers de nos frères vont tomber bravement sur le champ d'honneur dans les rangs de l'Armée Moscovite pour servir la cause de la civilisation et délivrer l'Arménie du joug abhorré des Turcs.

Pendant que le sang innocent de nos 800000 frères coulait à flot sous le yatagans des assassins professionnels le Bon Dieu des chrétiens avait éteint toutes les lumières du ciel pour ne pas assister aux atrocités commises sur notre pauvre planète,par ces brigands Turcs.

Au moment où les armées de la République fraternellement unies à l'armée de la Fière Albion sont en train d'exécuter les bandes de Guillaume Rouge,le digne frère du Sultan Rouge,ces bandes qui depuis 44 ans empestaient l'atmosphère de l'Europe,au moment dis-je où les Alliés en véritables justiciers débarrassent le monde entier de ce cauchemar qui s'appelait l'hégémonie allemande.La brave armée de Sa Majesté Nicolas II va entrer en ligne sur la frontière d'Arménie,pour débarrasser aussi l'Europe et l'Asie de ces sanguinaires Turcs dont la présence sur les rivages du Bosphore n'était qu'une honte pour la civilisation et pour l'humanité toute entière,leur véritable place étant dans leur tanière au fond de la Mecque et de Médine d'où il n'aurait du jamais sortir.

Au balancoç des Armées formidables qui se mesurent,nous autres les Arméni : nous voulons aussi notre petite part de Gloire.contre les Assassins de notre Chère Arménie et contre les Alboches,leur protecteurs;par conséquent,notre place est désignée d'avance à coté de nos amis Russes,Français et Anglais;le peuple français dans sa fraternelle générosité ne nous fera jamais l'insulte de nous confondre avec nos assassins .En Avant pour la cause du droit des peuples et pour la liberté.

GRANDE RUSSIE!
VIVE LA CHERE FRANCE!
VIVE L'ANGLETERRE!
VIVE L'ARMENIE RUSSE!

Pour le comité d'organisation des volontaires Arméniens.

LE DELEGUE

TURABIAN ARAM

Vesika No. 19 : Aram Turabyan tarafından neşredilen beyanname.

ՀԱՅԱԿ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ Հ.Մ.Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՄՍԱՑՈՒԹԵԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՄԻՏԱՑՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՔԵՐԻՆ

№ 2

Vesika No. 20 : Hınçak Komitası'nın beyannamesini ihtiva eden ve **Paris'te** neşredilen Hınçak Gazetesi. (s. 185)

ՅԱՐԵՒԻՔ

VOL. XVII NO 34

HAIRENIK

ԱՋԳԱՅԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆ ՀԵՌԱԳՐԱՏ

Հ. Ը. Դ. Ընդ. Կեդր. Կոմիտէին

CABLEGRAM

PACIFIC ATLANTIC

"VIA COMMERCIAL"

MAR 17 1915

TITLES IN

ARMENIAN REPRESENTATIVE COMMITTEE CENTRAL BOSTON

RECVD 47061 ROUBLS 11 HOME VOLUNTEERS BY RUSSIAN REPRESENTATIVE

ARMENIAN BRUNS

Թիֆլիս, Մարտ 16— Հ. Ը. Դ. Կ. Կոմիտէին, Պոստ-
նիյե.— Ստացած 47061 րուբլի 11 կոչ.ս Ընդ-
հանրադիմեան կամաւորութեան. ի Բեր ռուսի անուն Հայ-
ԸՄԲԵՑ. ՔՆԱՐԱՆ

Նախապէս 20,000 տարբ սովորական պատասխանը թղթա-
կիցնուս պէս ղրկելիք 20,000 տարբ կայ:

Vesika No. 21 : Para yardımlarına ait yazışmalardan, **Episkopos Mesrup'un Boston** şubesine telgrafı. (s. 210)

Vesika No. 22 : Hınçak Komitası Bulgaristan Şubesi bildirisi. (s. 244)

Vesika No. 23 : Rus Ordusu Komutanı tarafından, Ermeni ihtilâlcilerinden **Vanlı Lato'**ya (1) verilen izin belgesi. Belgenin tercümesi şöyledir:

«Ermeni İkinci Milisi»

«İkinci Ermeni Milis Çetesi Komutanı tarafından, **Mokes Çetesi Reisi Lato Raşoyanis'e**, Van'a gidip gelmek üzere dört gün izin verildiğini ve kendisinin 106300 numaralı tüfekle, «mavzer» tipinde bir «rovelver»i taşıdığını açıklayan belgedir.»

«18 haziran 1915»

(Mühür)

«İkinci Ermeni Milis Çetesi»

---

(1) **Lato;** Mokes Nahiyesi'nde, senelerden beri Müslüman halka karşı işlediği cinayetlerle meşhur olmuş, **Taşnaksutyun** reislerinden zalim bir adamdı. Daha sonra, çetesiyle birlikte, Rusya'dan gelen Ermeni çetelerine katılmış ve Bitlis civarındaki bir çatışmada **öldürülmüştür.** Üzerinden çıkan bir takım evrak arasında, bu belge de bulunmuştur.

Vesika No. 24 : «Ermeni Kurtuluş Harbi» adındaki tablo.

Vesika No. 25 : «Ermenistan'ın Sembolü» isimli başka bir tablo (Bu tablo, bir Ermeni Piskoposluğu'ndan alınmıştır)

Vesika No. 26. : Yine **Ermenistan'ı** temsil eden bir tablo. (Bir Ermeni Piskoposluğu'ndan alınmıştır.)

Vesika No. 27 : «Ana Ermenistan» adlı bir başka tablo. (İzahatı bir sonraki sayfada)

Çemlçkezek (Çemişkezek) ve **Çarsancak** kazaları Ermeni piskoposu **Klğork Efendi**'ye, Amerika'daki Ermeni piskoposu **Hamazasp Vartabet** tarafından hediye edilmiş ve 1910 tarihinde bastırılmıştır. Tablonun altındaki Ermenice şiirin tercümesi şöyledir:

«Yavrum, o güzel gözlerini aç,
Annenin dizleri üzerinde uyuduğun, artık yeter.
Annenin çıplak ve açık kolları dondu,
Artık sana ninni söyliyemiyor, ağlıyor.
Uykun uzadı, kahraman **Maykak** (1)
Ay, güneş sana bakarak gülüyorlar.
Nurlarını beyaz alnına serpiyor,
Ve parlak ışınlarıyla güzel yanaklarını yıkıyorlar.
Kalk, bir kere bulutların kardan bir taç
Vurduğu **Masis**'e (2) bak.
Masis'in eteklerinden akan kan selleri içinde
Harap mabetler yüzüyor.

---

(1) **Maykak: «Ermeni çocuğu»** demektir.
(2) **Masis: Ararat (Ağrı) Dağı**'nın Ermenilerce söylenen ismidir.

Vesika No. 28 : «Hürriyete Doğru» isimli bir tablo (Tablonun izahı şöyledir: Gökte, bir melek tarafından taşınan bayrak: Ermeni ihtilâl çetesi **Taşnaksutyun**'un bayrağı: **Ermenistan**'ı kurtamaya gelenler de, **Taşnak** çeteleridir. Bayrağın üstünde; **«Ermeni İhtilâlperver Taşnaksutyun -Ya Ölüm, Ya Hürriyet»** yazılıdır. Bu tablo; Cenevre'de 1909 yılında bastırılmış ve **Osmanlı Ülkesi**'nin her tarafına dağıtılmıştır.

Vesika No. 29 : «Ermenistan Hatırası» ismindeki sigara kâğıdı. İstanbul Mahmutpaşa Manastır Han.

Vesika No. 30 : Ermenilerce, **Ermenistan Krallığı**'nın ilk kurucusu ve birinci hükümdarı olarak tanınan «**Hayk**»ın tahta üzerine oyulmuş resmi. (Resim, bir Ermeni ilkokulunda bulunmuştur)

Vesika No. 31 : Ermenistan arması. Ermenistan'ı ve Ermeni Krallarıyla kahramanlarını (!) içine alan bir tablo: 1. Ermenistan arması, 2. Hükümdar **İkinci Dikran**, 3. Ermeni kahramanlarından **Vartan Mamikonyan**, 4. Kahraman **Nerse Gamsaragan**, 5. **Vahan**, 6. **Dertad**, 7. Hükümdar **Aram**, **8. Birinci Hayk**, ortada ise, Ermenistan sembolü.

Vesika No. 33 : «Ermenistan Hatırası» isimli bir harita. Harita, **Ermenistan** arma ve bayrağını havi olup, Ermenilerin meskûn olduğu yerleri göstermektedir.

Vesika No. 34 : Mektuplara yapıştırmak için hazırlanmış, pul şeklinde Ermeni arması.

Vesika No. 35 : Son Ermeni bayrağı. (Renkleri: Yukarıdan aşağıya: yeşil, beyaz ve kırmızı)

Vesika No. 36 : «Islahat Meselesi» dolayısıyla Ermeniler tarafından birbirlerine gönderilen kartpostal. Kartın yukarısında, soldaki resim; **Eçmiyazin Katoğikosu.** Altındaki güvercinin üzerinde, «yeniden diriliş». Yanındaki, **Ararat Dağı** ve üstünde **Nuh'un Gemisi;** Öteki tarafta, bir melek tarafından tutulan tabloda, **«Taşnak, Hınçak, Ramğavar ve Verağazmiyal Hınçak birleşiniz!»** ibaresi. Ortada, **1914 Islahat Meselesi.** Üstündeki kızın alnında, «sevgi» ve «ümit» kelimeleri. Kartın sağ tarafında ve aşağıdaki resim, anavatanın zincirlerini kırmağa uğraşan **Boğos Nubar Paşa.** Yanındaki taşta da, **«Boğos Nubar, Büyük Vatanperver»** kelimeleri yazılıdır.

Vesika No. 37 : Hınçak Komitası kahramanlarından **Murat** ve **Virayr** adına, yaptıkları hizmet ve fedakârlığa nişane olarak hazırlanan tablo.

Vesika No. 38 : Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitası'nın bayrağı.

Vesika No. 39 : Ermeni pulları.

Tarihi ve millî eserleriyle meşhur olan Ermeni edîbi, Kafkaslı **Raffi.**

Rus Ermenilerinden ressam **Ayvazovski.**

Vesika No. 40 : Ermeni pulları.

Rus Ordusu'nda bulunup Türkiye'ye karşı 1293 (1877-1878) harbine katılan Ermeni generali, **Arşak Tergokasyan.**

Ermeni milli şairi, **Beşiktaşlıyan.**

Milli eserleriye meşhur, Ermeni Katolik rahiplerinden, **Alişan.**

Kafkaslı, Ermeni yazar ve şairlerden, **Patkanyan.**

Kalkanlı yazar, **Nazaryan.**

Rus Ordusu'nda bulunup 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne katılan Ermeni general, **Loris Melikof.**

Kafkas Ermenilerinden, **Atamyan.**

Kalkanlı yazar, **Abovyan.**

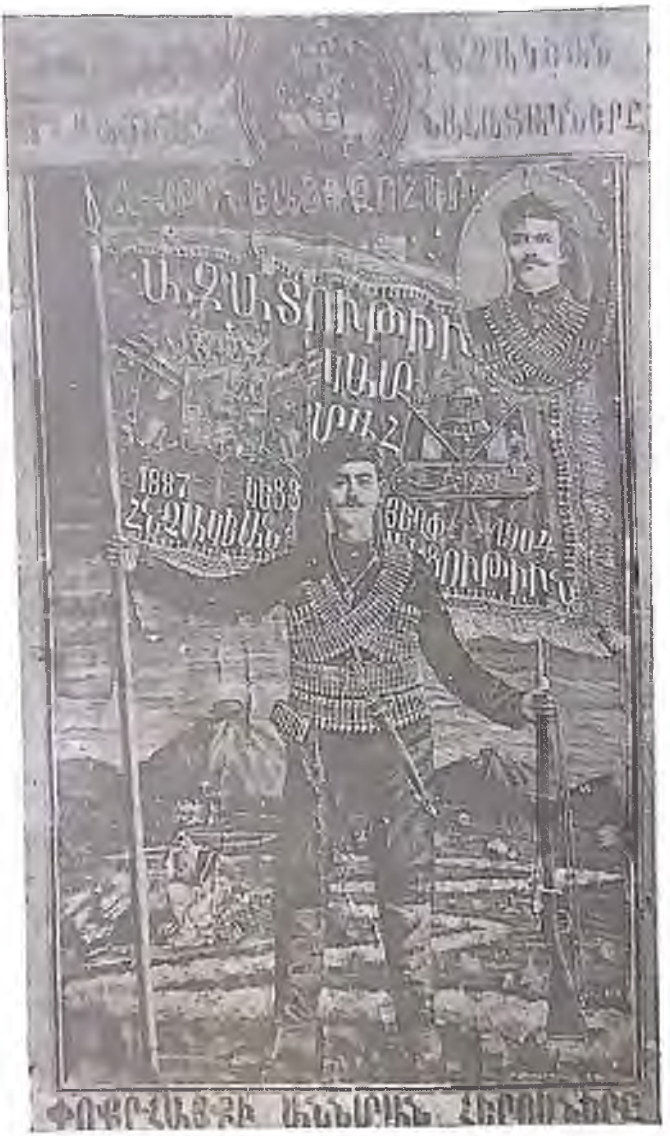
Vesike No. 41 : «Ermenilerin Mefahiri» isimli tablo. Tablodaki resimler şöyledir: 1. Hükümdar **Birinci Hayk**, 2. Hükümdar **Birinci Aram**, 3. Hükümdar **Birinci Parvir**, 4. Hükümdar **Vağarşak Arzuruni**, 5. Hükümdar **Birinci Ardases**, 6. Hükümdar **Büyük Dikran**, 7. Hükümdar **Apkar**, 3. Hükümdar **Vramşabuh**, 9 Kilikya Prensi **Ruben**, 10. Kumandan **Büyük Vahan**, 11. Kumandan **Büyük Vartan**, 12. Hükümdar **Leon Lusignan**, 13. Hükümdar **Leon Rupenyan**, 14. Hükümdar **İkinci Smbat Şehinşah**, 15. Hükümdar **İkinci Aşot**, 16. Hükümdar **Birinci Aşot Bakraduni**, 17. Hükümdar **Birinci Dikran Yervantyan**, 18. Azizlerden **Sehak Barto** (Ermeni harflerinin mucidi), 19. **Aziz Mesrup** (Ermeni harflerinin mucidi), 20. Anavatan, 21. Ermeni arması, 22. Eçmiyazin, 23. Ermeni Krallığı'nın idare merkezi, Ani şehri.

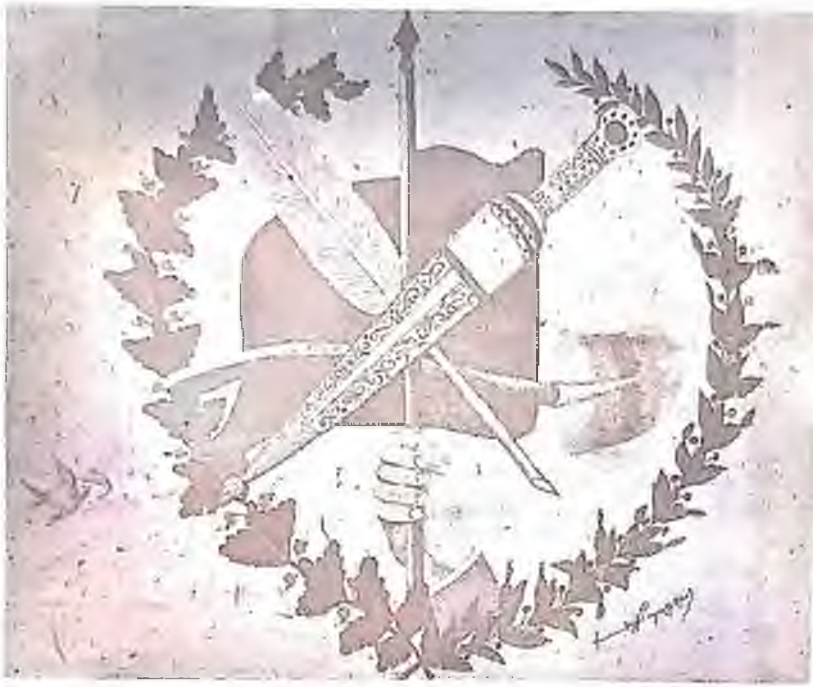
Vesika No. 42 : Van şehrinin, bez üzerine basılmış Ermenice haritası ve şehrin planı.

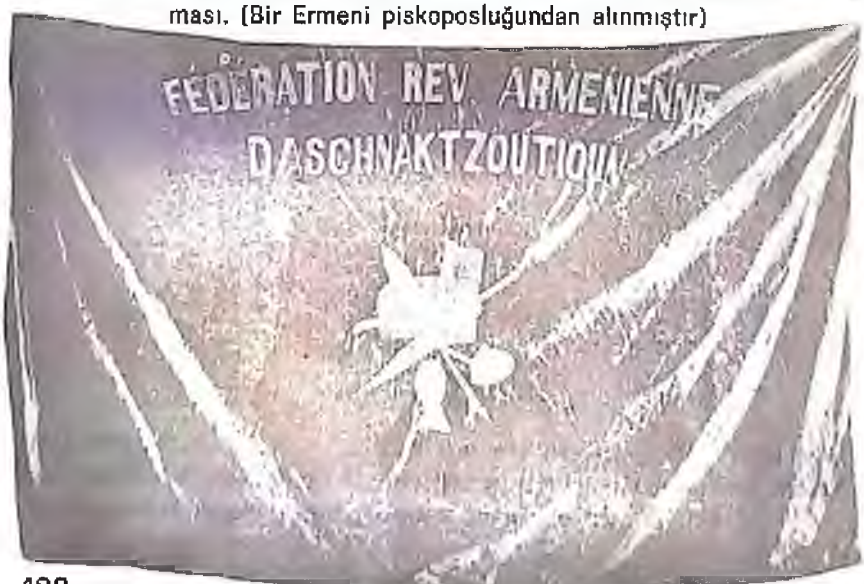
Vesika No. 43 : Ermenistan, Kilikya (Adana ve civarı) ve **Sason** haritası. **(Cenevre'de Ermeni Talebe Cemiyeti** tarafından bastırılıp dağıtılmıştır **)**

Vesika No. 44 : Hınçak Komitası fedaîlerinden **Hapet Tukelliyan** ve **Kalost Anstrasyan'ın** isimlerini anmak için hazırlanmış büyük bir tablo. (Bir Ermeni okulunda, tiyatro perdesi olarak kullanılmıştır)

Vesika No. 45 : Taşnaksutyun İhtilâl Komitası'nın ipek işlemeli arması. (Bir Ermeni piskoposluğundan alınmıştır)

Vesika No. 46 : Taşnaksutyun İhtilâl Komitası'nın bayrağı.

Vesika No. 47 : Ermenistan Arması. (Haçin Ermeni Mektebi'nde tiyatro perdesi olarak kullanılmıştır.)

Vesika No. 48 : Büyük boy Ermenistan Haritası.

Vesika No. 49 : Sason İsyanı'nda **Hınçak** çetelerinin hücumunu ve Osmanlı askerlerinin güya yenilip kaçışlarını gösteren bir tablo. (**Hınçak Komitası**'nın kuruluş yıldönümü şerefine, **Amerika Hınçak Komitası** tarafından hazırlanıp, **Osmanlı Ülkesi**'ne sokulmuş ve dağıtılmıştır)

Vesika No. 50 : «Sason Yanıyor» adlı piyese ait büyük bir tablo. (Kafkas Ermeni çetelerinin yardım hatırası)

Vesika No. 51 : Hınçak Komitası ile bu komitanın kurucu ve fedakârlarının hatıralarını kutlamak için hazırlanmış büyük bir tablo.

Vesika No. 52 : Yerli ve Kafkasyalı Ermeni çete reislerinin kartpostal olarak kullanılan resimleri: **1 — Arapo, 2 — Vahan, 3 — Kayzak, 4 — Korgen, 5 — Dero, 6 — Herapr, 7 — Finlandiya — Kafkas sembolü, 8 — Vazgen, 9 — Perğat, 10 — Tatol.** (Bu isimler çetelerin takma adlarıdır)

Vesika No. 53 : Yerli ve Kafkasyalı Ermeni çetelerinden bir grubun daha, kartpostal olarak kullanılan resimleri: **1. Avdo, 2. Şahin, 3. «Banka Olayı» faillerinden Papkin, 4. Serop, 5. Garo, 6. Apro, 7. Karabağlı Haço, 8. Karabağlı Nikol.** (Bu isimler de takmadır)

Vesika No. 54 : Van Taşnaksutyun çetelerinden bir grup. Bunlar **«Van İsyanı»**nda, çarpışmalara bilfiil katılmışlardır: **1 — Alayköylü Armanak, 2 — Müküslü İsacanyan Kalost, 3 — Van «Düyunu Umumiye»** memuru **Aşçıoğlu Ohannes**, 4 — Dere Sokağı'nda meyhaneci **Hayastan'**ın kardeşinin oğlu **Hayrabat**, 5 — (?) Meçhul, 6 — **«Düyunu Umumiye»** memuru **Haçikoğlu Kaston, 7 — Garip Canoğlu Markar, 8** — (?) Meçhul, **9 — Kuyumcu Samil, 10 — Bekçi Batoroğlu Karakin, 11 — Kopanslı Halooğlu Serkis, 12 — Terzi Markaroğlu Kaydi, 13 — Keşiş Kalosoğlu Haprik.**

Vesika No. 55 : Ermeni komitalarının **Amerika** ve diğer ülkelerde bulunan ve büyük kısmı **Osmanlı** tebaasından olan Ermenilerden kurulup Kafkas cephesine gönderilen Ermeni **«İntikam ordusu»**ndan bir grup. Ermenistan bayrağı ellerinde olduğu halde, yürüyorlar.

Vesika No. 56 : Erzurum eski mebusu **Karakin Pastırmacıyan** (Armen Garo), **Taro** ve **Haço** adındaki çete reisleriyle birlikte; Kafkas cephesine hareket etmeden önce yapılan **«Ahdü Misak»** ruhanî ayi ninde görülüyorlar.

Vesika No. 57 : Kafkasya'da, Türkiye aleyhinde muharebeye katılmak üzere, Ermenilerin gruplar halinde **«gönüllü»** yazılmalarını bir kat daha tahrik ve teşvik etmek için, nüfuzlu Ermenilerin küçük çocuklarının **«silâhlı gönüllü»** kıyafetinde giydirilmelerinin örnekleri. (Resimler, **Armenskaya İzvestiya** gazetesinden alınmıştır)

Vesika No. 58 : Ermeni çete komutanlarından meşhur **Hamazasp.**

Vesika No. 59 : Ermeni çete reislerinden Sivas doğumlu **Murat. Şebinkarahisar İhtilâli**'ni hazırlayıp idare etmiş ve daha sonra Rusya'ya geçmiştir. Halen (1916), Kafkas Cephesi'nde, çetesiyle beraber faaliyettedir.

Vesika No. 60 : Ermeni çete reislerinden **Keri.** Asıl adı, **Kavafyan**'dır. 12 mayısta **Revandoz**'da vukubulan muharebede öldürülmüş, cesedi **Çulfa** yoluyla **Tiflis**'e nakledilmiştir. Bu adam, 1903 senesinde çıkan **«Sason İsyanı»**nın tertipçilerinden olduğu gibi, daha sonra **Yeprem** ile beraber **İran İhtilâli**'nde büyük rol oynamıştı.

Vesika No. 61 : Sason Kıtaları çete reisi **Antranik.** Bayrağın üzerindeki cümle: **«Milletinin uğrunda ölen adam, bahtiyardır.»**

Vesika No. 62 : Kafkasya cephesinde **Osmanlı Ordusu**'na karşı harbeden ve hunharlıklarıyla meşhur, Ermeni gönüllü çete subaylarından bir grup.

Ս. Գ. ՀԵՇԱԿՆԱՅԻ ԴԱՍԱԿՈՒՐՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՐՒՐՍԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՄՆՆԱՅԻ

(Ծատրի յեղնակը հասատակած էիմ ետքը գրելով)

Vesika No. 63 : Ermeni Hınçak Gönüllü Alayı'nın ikinci bölüğü. (20 temmuz 1915 tarihli «Genç Ermenistan» gazetesinden alınmıştır)

ուղղ Ս. Դ. Հինչակեան գունդին երկրորդ ծայրագոյն առաջին յիսնեակը. Կարմիր խաչի լիիրաւներով ։
(Կեդրոնը Ըստորդ Ջանփոլատեանն է։ Ոտքի կանգնածներու մէջտեղ են Ճիխուէին եւ իր տղան վարդիկը)

Vesika No 64 : Ermeni Hınçakyan Alayı'nın sekizinci bölüğünün birinci takımı: Erleri, komutanları ve Kızılhaç heyeti.

Vesika No. 65 : Kafkasya'da Osmanlılara karşı harbeden ve girdikleri yerlerde Müslüman halka hayal ötesi zulüm ve işkence yapan **Hınçak** gönüllü çetelerinden bir grup, (Amerika **Azk** gazetesinin 2 mart 1915 tarihli nüshasından)

Vesika No. 66 : Hınçak gönüllü çetelerinden, **Hamazasp Çetesi.**

Vesika No. 67 : Van'ın **Rus Ordusu** tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin. **Osmanlı** askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları.

COPYRIGHT BY UNDERWOOD & UNDERWOOD

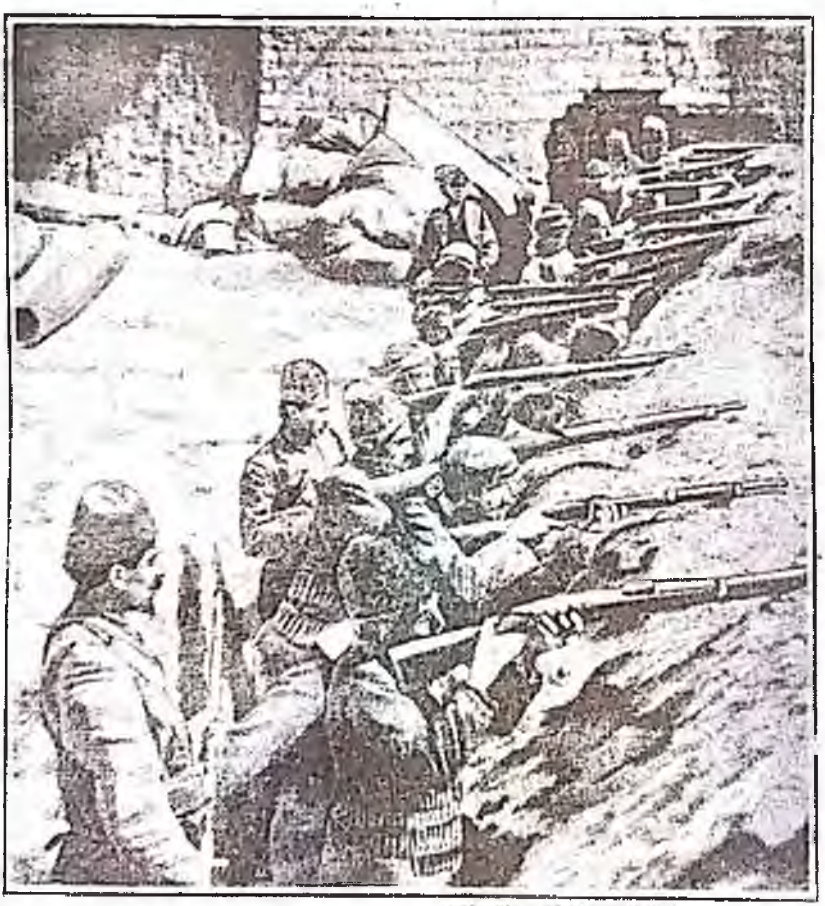
ONE OF THE FEW TRIUMPHS OF THE ARMENIANS

The picture shows a successful defense by the Armenians of the city of Van against Turkish besiegers; in a later attack the city fell; it is now occupied by the Russians

Vesika No. 68 : Van'ın **Rus Ordusu** tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin **Osmanlı** askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları.

D OF PUBLIC

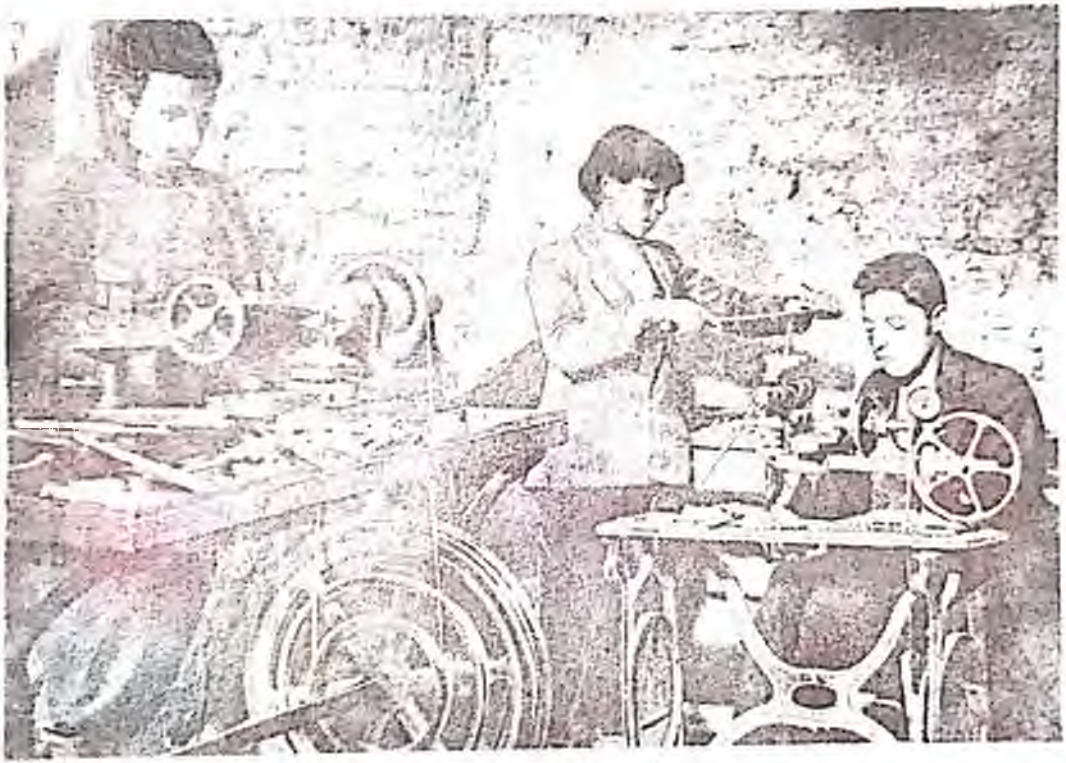
BY CHARLTON BATES STRAYER

ARMENIANS DEFENDING THEMSELVES FROM THE TURKS

Scene in the trenches of the Armenians [illegible] just outside of the city of Van, Asiatic Turkey, during the re-

Vesika No. 69 : Van İsyanları'nda, Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerdeki çatışması.

Vesika No. 70 : Van'daki **Ermeni İsyanı**'nda, yeraltındaki mahzenlerde fişek imal eden Ermeniler.

Vesika No. 71 : Ankara ve **Yozgat**'ta kurulan **«Asdağ-Yıldız»** çetesinden bir grup. (**«Koçoğlan»** adıyla bilinen ve resimde, 12 numarada görülen, Konyalı ayakkabıcı **Serkis**'in evinde bulunmuştur) **1. Karabetoğlu Jamkoçyan Samil, 2.** Yozgatlı bir çete, **3.** Debbağ **Vahan, 4.** Debbağ **Vahan**'ın akrabası, **5.** İsmi bilinmeyen Yozgatlı bir çete, **6.** Kasap **Kolo**'nun oğlu, **7.** Kasap **Kirkor, 8.** Derici **Kavasoğlu Ropenk Çağır, 9. Keyfsizyan Ohannes**'in oğlu, **10.** Terzi **Güdük-Koçakyan Artin, 11.** Kemancı **Aleksanoğlu, 12.** Ayakkabıcı Konyalı **Serkis-Koçoğlan**

Vesika No. 72 : Halep'te bulunan yabancı ve asker kaçağı Ermenileri silâhlandırarak tren yollarıyla sevkiyat güzergâhındaki köprüleri tahrip etmek, erzak ve levazım kollarını vurmak, suikastler düzenlemek ve bu silâhlı şahısların Rus ordusuna katılmasını sağlamak amacıyla kurulan **«Halep Ermeni İhtilâl Komitası»** ileri gelenleri ile **Maraş** ve **Halep**'te silâhlarıyla beraber yakalanan komita fedailerinin grup halinde çekilen fotoğrafları.

Vesika No. 73 : «Zeytun Destanı» kahramanları: 1. Baron Ağası, 2. Mleh, 3. Âbah. (s. 81)

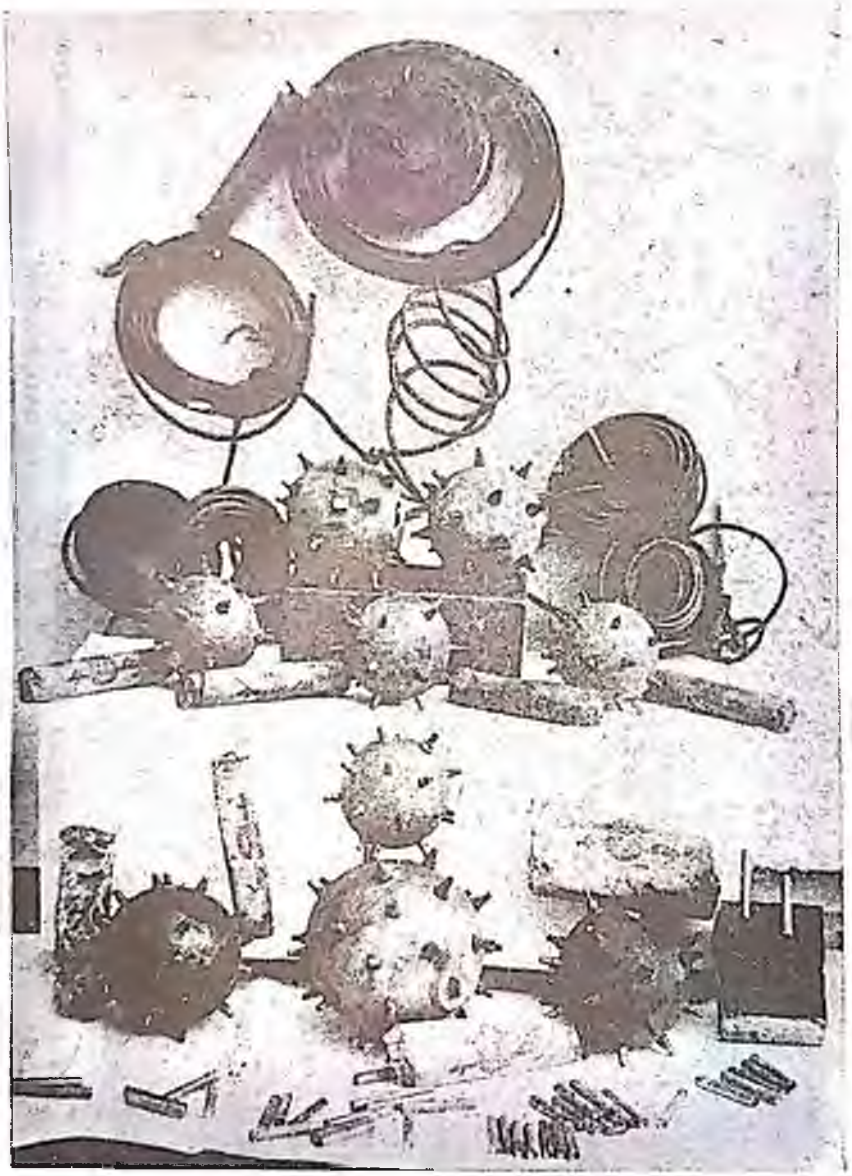
Vesika No. 74 : Bursa Vilâyeti'ne bağlı Çengiler Köyü'nde ele geçirilen Ermeni eşkiyası ile müsadere edilen bir top, ateşli silâhlar ve üniformalar.

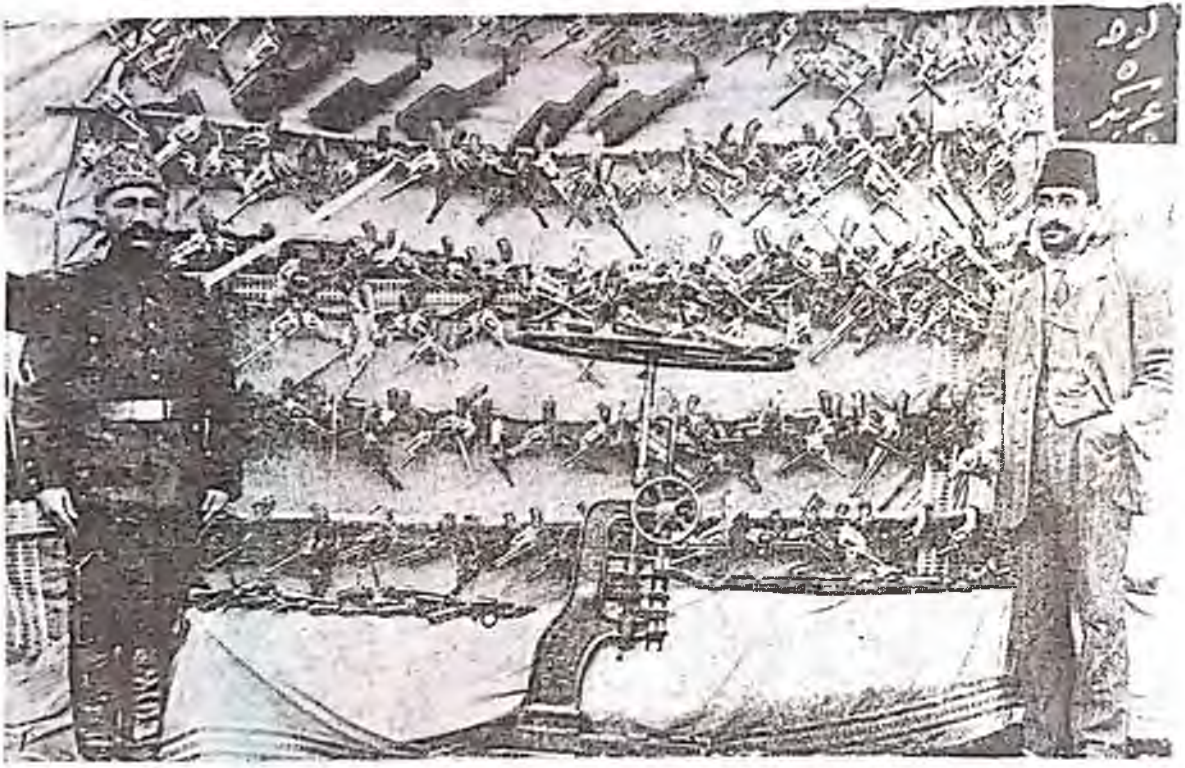
Vesika No. 75 : Adapazarı'nda Ermenilerden ele geçirilen silâh ve bombalardan bir kısmı.

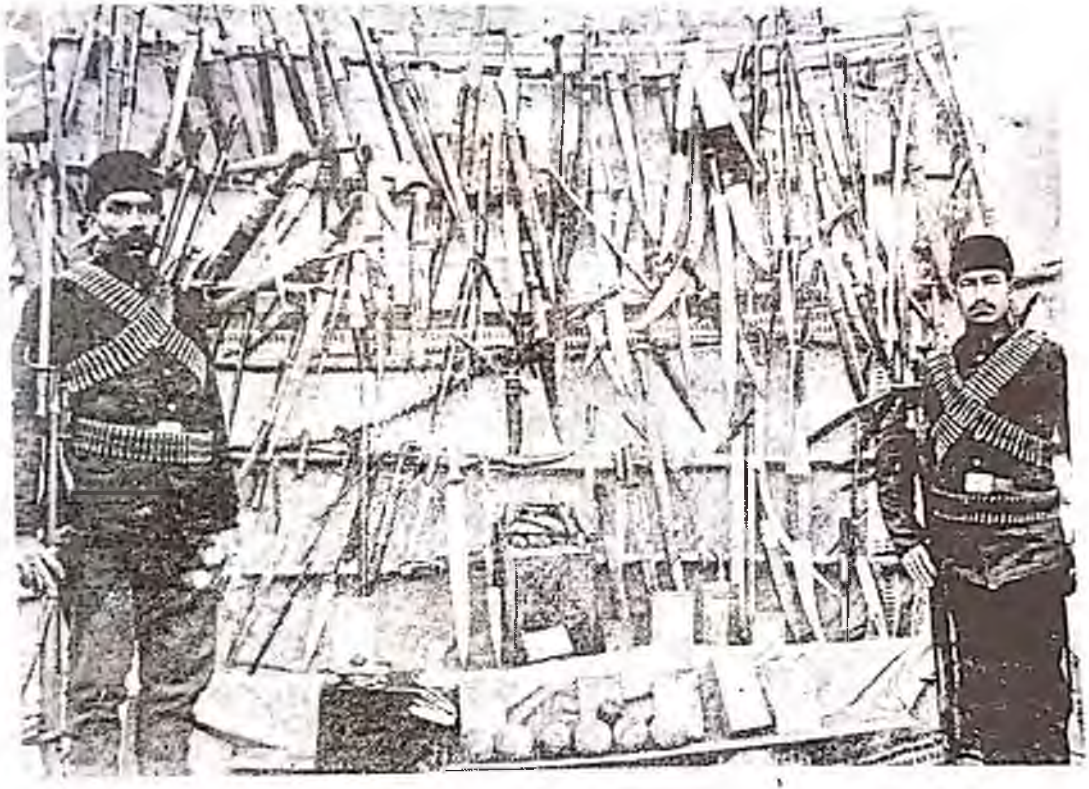
Vesika No. 76 : Adapazarı'nda ele geçirilen muhtelif cins bombalarla bunları imal etmeye yarayan aletler, komita ileri gelenleri ve bombaları yapıp tevzi edenler.

Vesika No. 77 : Sivas'ta müsadere edilen bomba ve dinamitlerden bir kısmı.

Vesika No. 78 : Arapkir'de Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

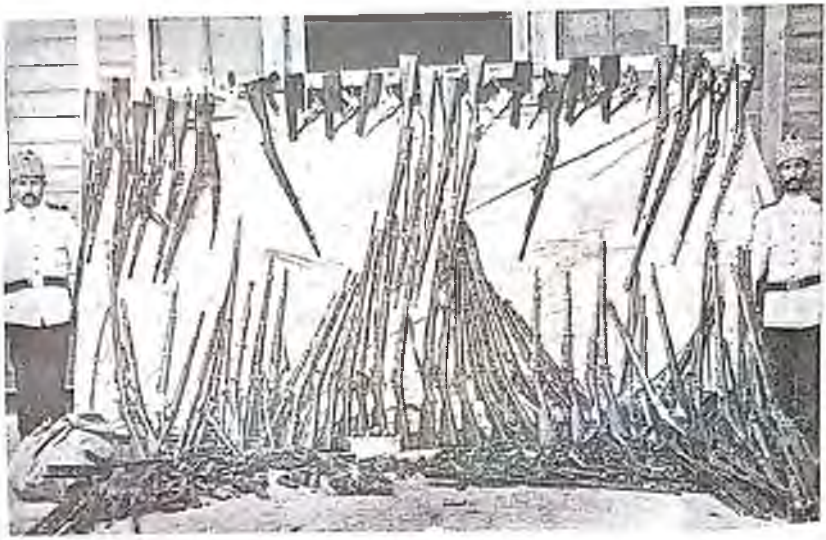
Vesika No. 79 : Arapkir'de Ermenilerden müsadere edilen yasaklanmış silâhlar, bombalar, dinamitler, dinamit barutu ve fitilleri.

Vesika No. 80 : İzmit'e bağlı Bahçecik, Aslanbey ve Yuvacık'ta Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

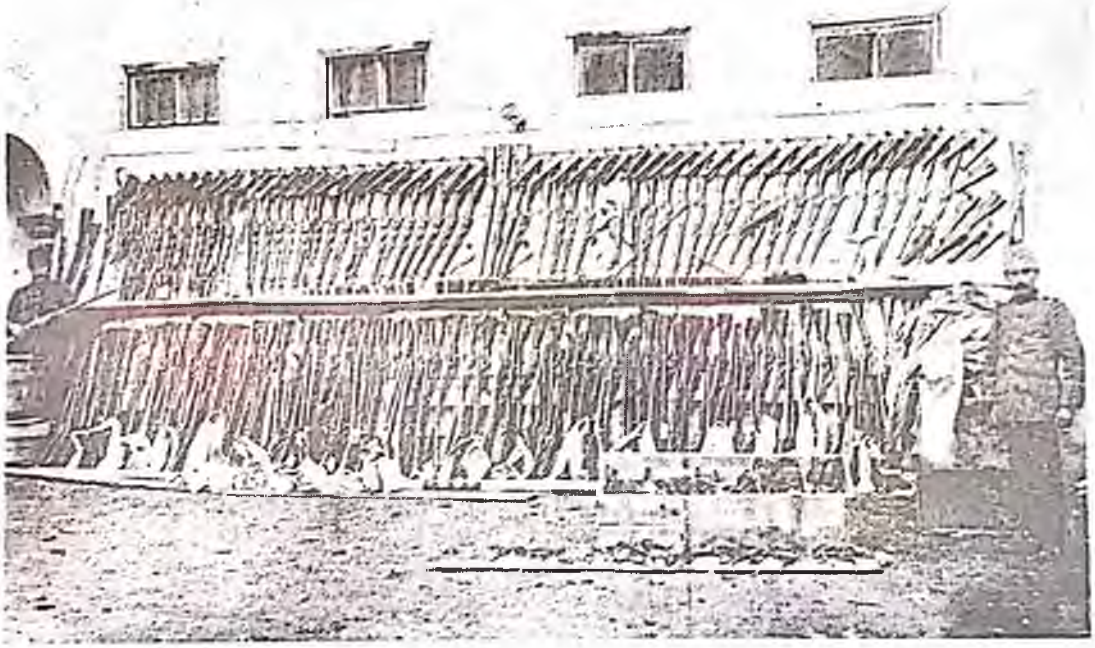
Vesika No. 81 : Dörtyol kazasında Ermenilerden müsadere edilen silâh ve ihtilâl planları.

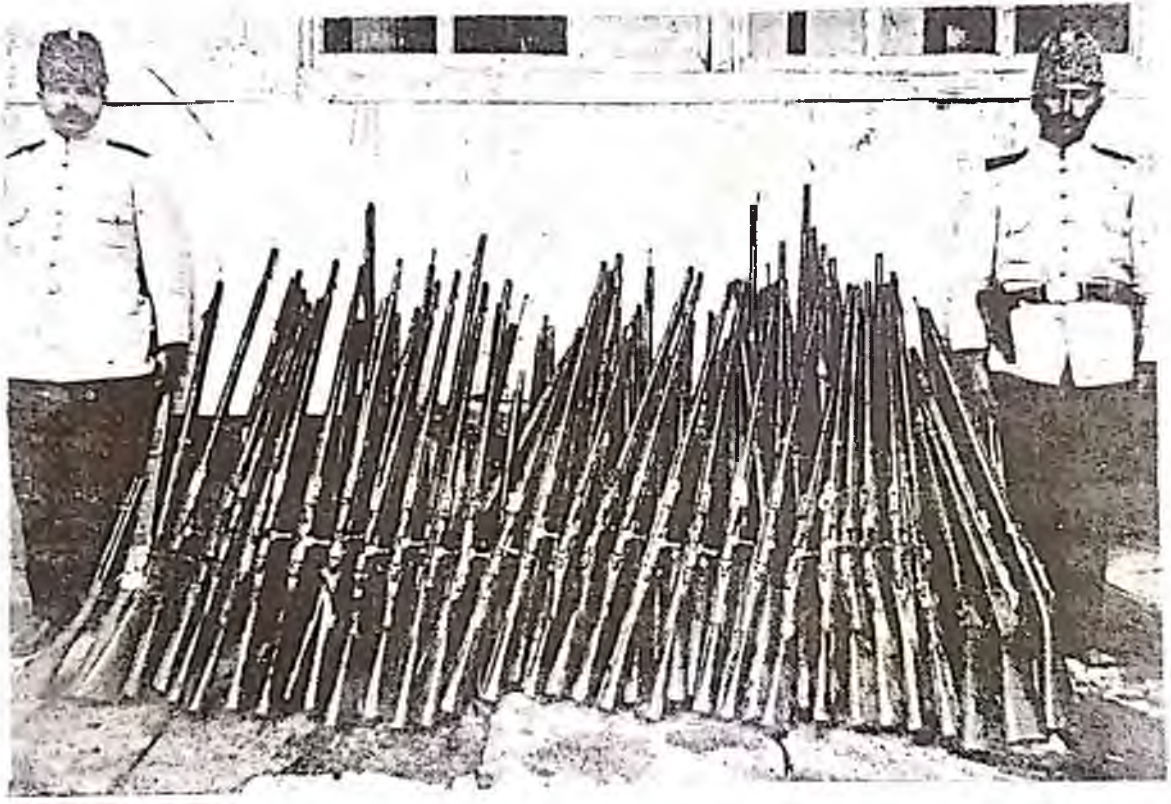
Vesika No. 82 : İzmit'te Ermenilerden müsadere edilen silâh ve altı adet bomba.

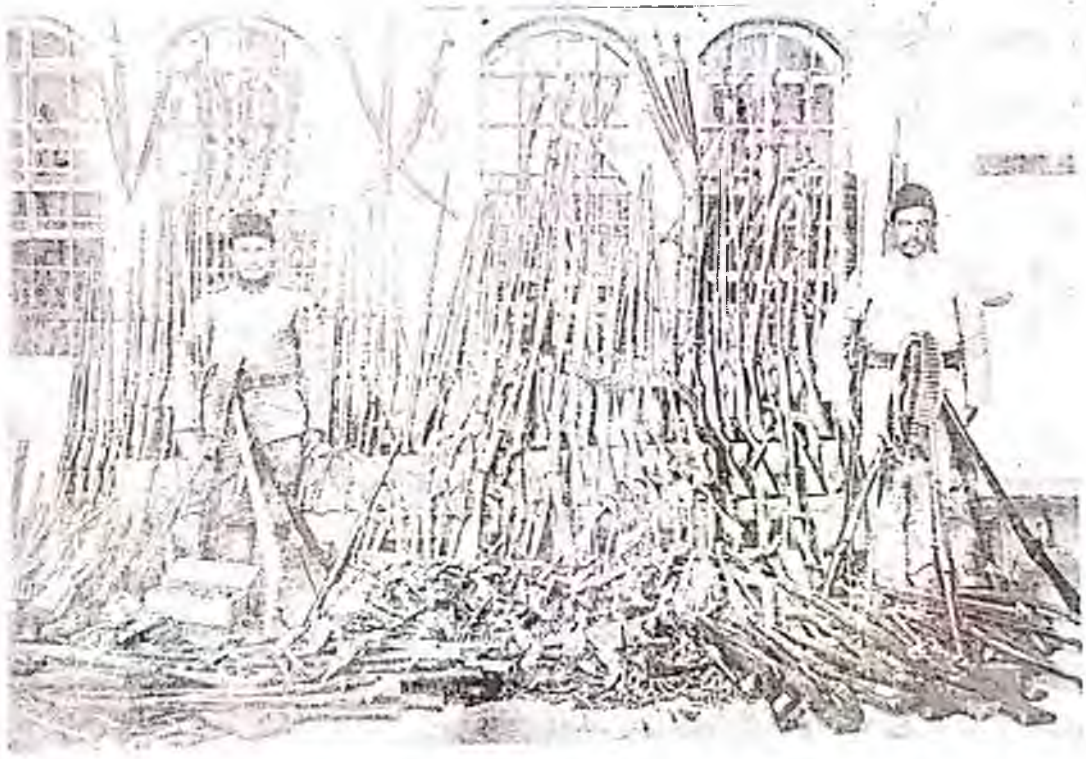
Vesika No. 83 : Samsun Ermeni Kilisesi zemininde yapılan kazılar sonunda çıkarılan 20 adet elbombası ile kapsül ve bomba eczası. (Sandık üzerine: **«Samsun Ermeni Piskoposluğuna»** yazılmış ve piskopos vasıtasıyla, dışardan **Samsun**'a sokulmuştur)

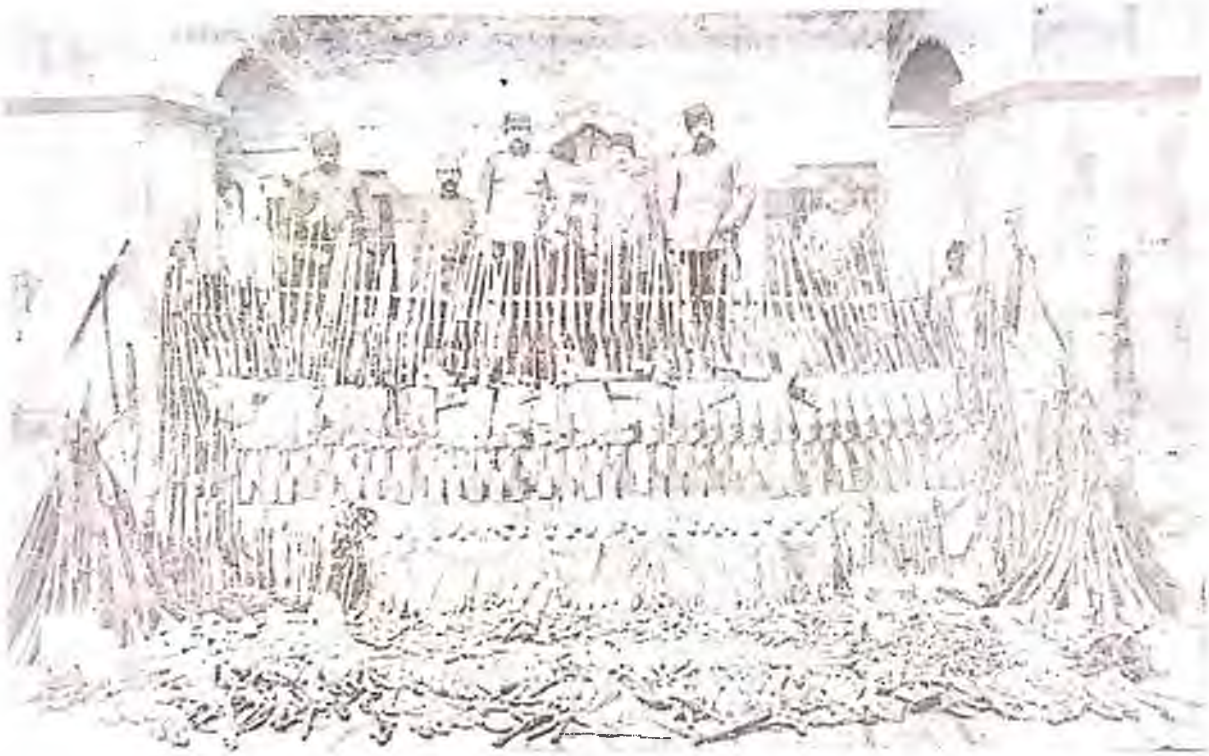
Vesika No. 84 : Sivas Merkez Sancağı'nda Ermenilerden müsadere edilen silâhların bir kısmı ile özel surette imal edilmiş jandarma ve asker elbiseleri ve bombalar.

Vesika No. 85 : Trabzon'da Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

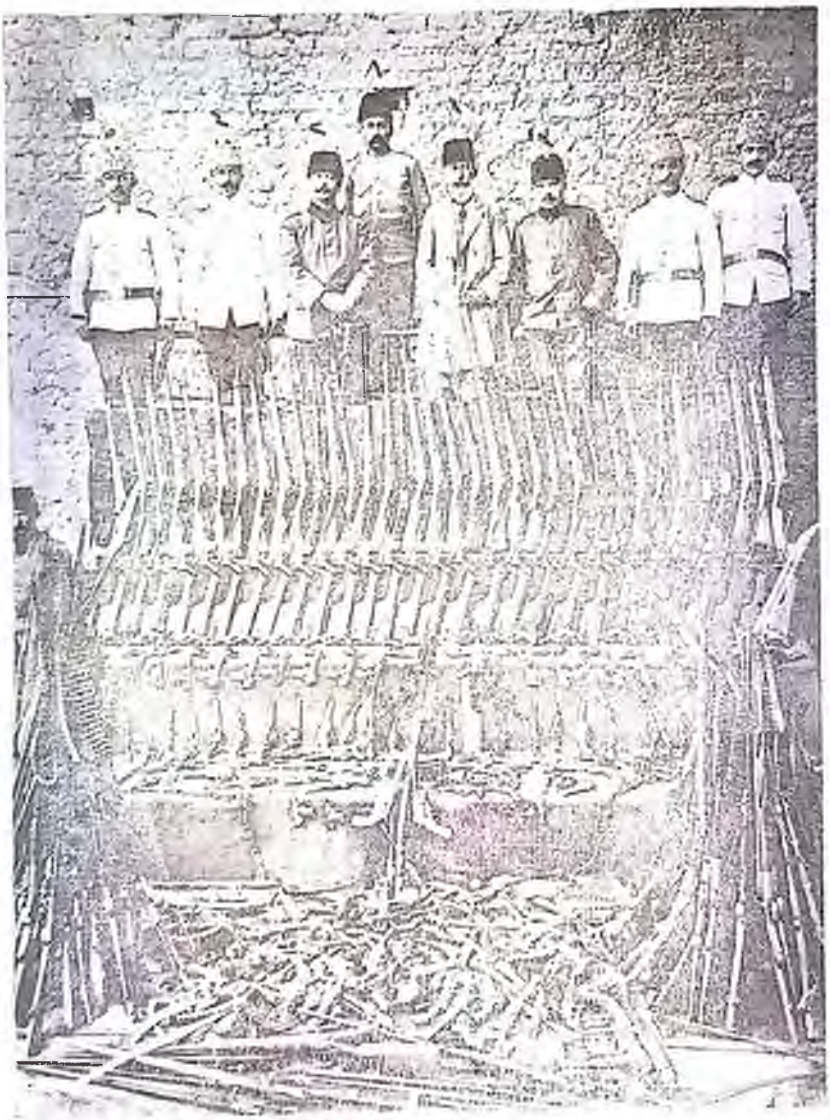
Vesika No. 86 : Urfa'da Ermenilerden müsadere edilen silâhlardan bir kısmı.

Vesika No. 87 : Sivas Vilâyeti'ne bağlı Merzifon Kazası'nda Ermenilerden müsadere edilen silâh ve bombalar.

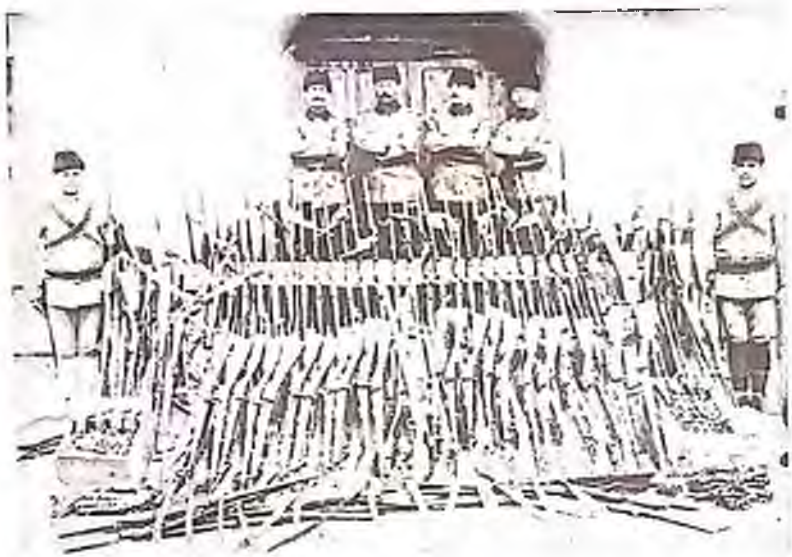
Vesika No. 88 : İzmir'de, önce **Taşnaksutyun Kulübü** olarak kullanılan **Parsih Gülbenkyan'ın** evinin mutfağının zemininde saklanıp kazı neticesinde ortaya çıkarılan bombalar ve 10 gaz tenekesi dinamit.

Vesika No. 89 : Amasya'da Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

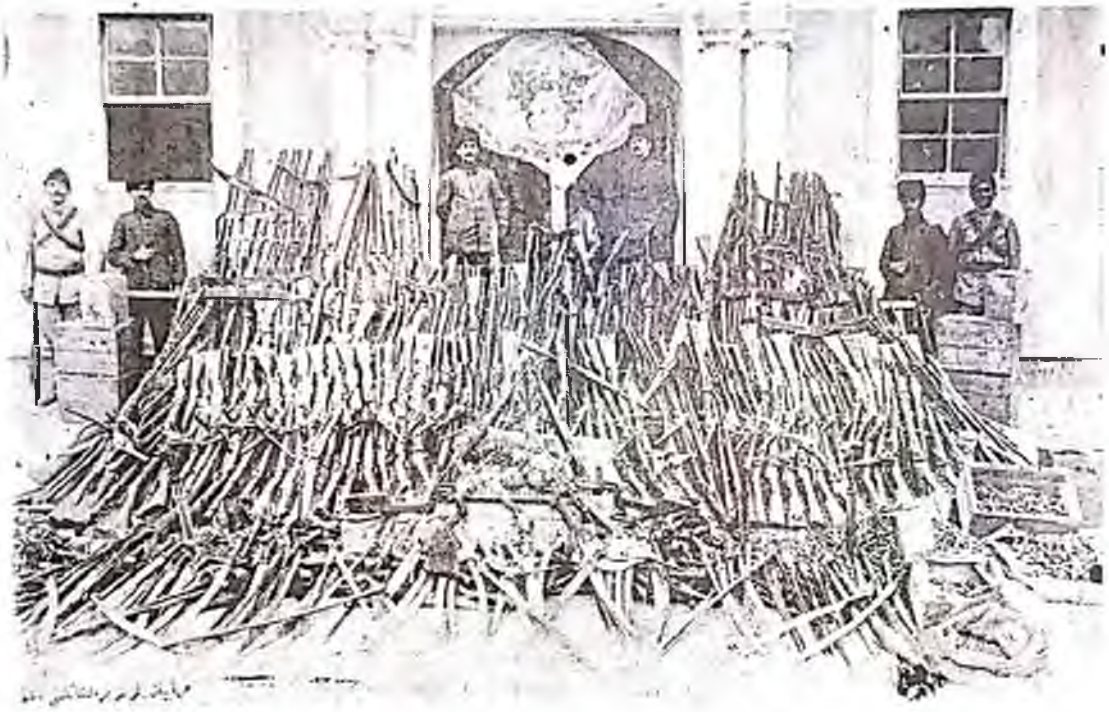
Vesika No. 90 : Adana merkezinde, Ermenilerden müsadere edilen silâhların bir kısmı.

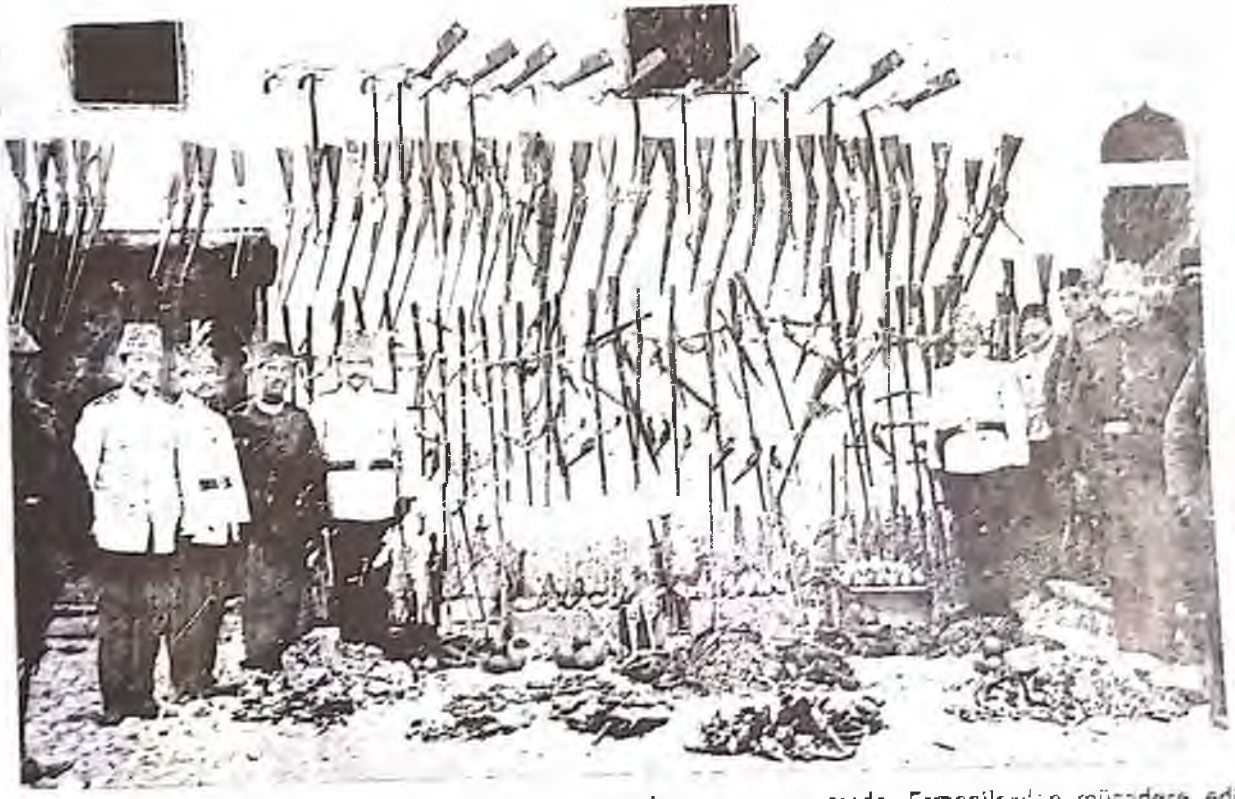
Vesika No. 91 : Adana'nın Hasanbeyli Köyü'nde yapılan aramada, Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

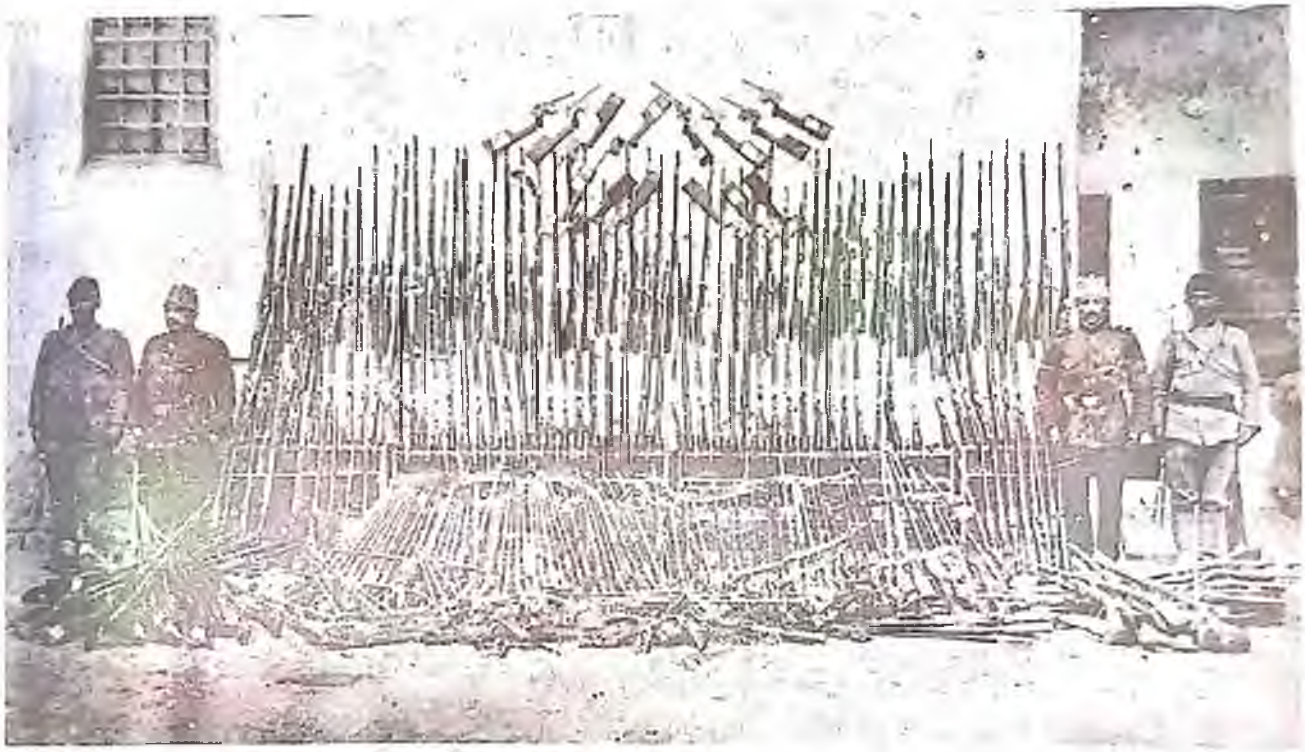
Vesika No. 92 : Haçin'de Ermeni Manastırı kayalıkları içerisinde saklanan, teneke içinde barutlar.

Vesika No. 93 : Haçin'de yapılan arama sonunda elde edilen, gaz tenekelerinde barut, yasak silâhlar ve bombalarla **Haçin Ermeni Mektebi**'nden çıkarılan **Ermenistan** arması: dinamit, barut, kapsül ve fitilleri.

Vesika No. 94 : Elazığ merkeziyle köylerinde yapılan arama sırasında, Ermenilerden müsadere edilen silâhlar ve patlayıcı maddeler.

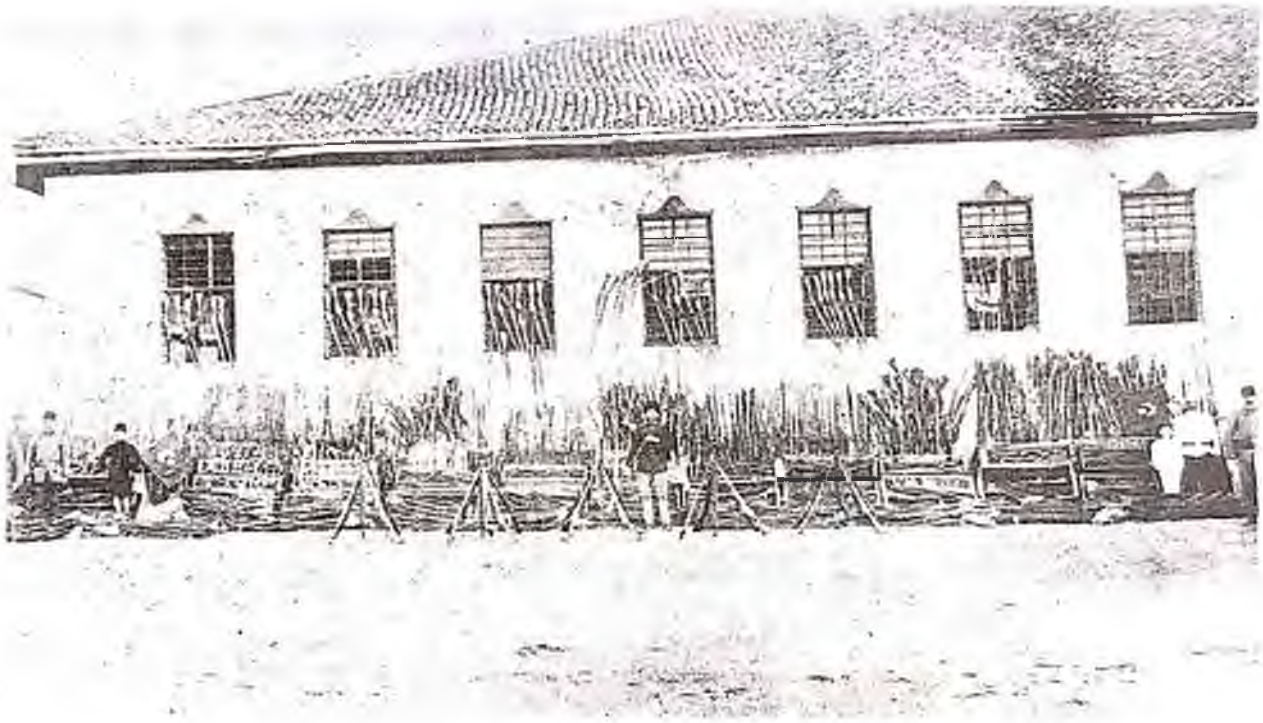
Vesika No. 95 : Malatya merkezinde Ermenilerden müsadere edilen silâhların bir kısmı.

Vesika No. 96 : Diyarbakır'da Ermenilerden müsadere edilen silâh ve bombalarla yakalanan **İhtilâl Komitası** üyelerinden bir grup.

Vesika No. 97 : 14 nisanda Diyarbakır'da yapılan aramada meydana çıkarılan bombalar, patlayıcı madde ve yasak silâhlar.

Vesika No. 98 : Maraş Sancağı'nda Ermenilerden müsadere edilen silâhlar.

Vesika No. 99 : Urfa'da Ermenilerden müsadere edilen silâh, bomba, dinamit, dinamit fitilleri ile el humbaraları.

Vesika No. 100 : Halep'te müsadere edilen bombalar, dinamitler, dinamit kapsül ve fitilleri.

Vesika No. 101 : Kayseri'de Ermenilerden müsadere edilen, silâh ve bombalar.

Vesika No. 102 : Kayseri'de Ermenilerden müsadere edilen, silâh, bomba, bomba yapımında kullanılan malzemeler ve **Taşnaksutyun** arması.

Vesika No 103 : Kayseri'de ortaya çıkarılan bombalar.

Vesika No. 104 : Ermeni ihtilâlcilerine mahsus elbise. Sarı renkte ve kırmızı şeritli. (Urfa'daki **Ermeni İsyanı**'nda ele geçmiştir.)

Vesika No. 105 : Ermeni ihtilâlcilerine mahsus elbise. Sarı renkli ve kırmızı şeritli. (Yine Urfa'da ele geçirilmiştir)

Vesika No. 106 : Urfa İsyanı'nda, Ermenilerin, gerektiği zaman Osmanlı askerine karşı kullanmak üzere hazırladıkları haberleşme bayrağı. (Çarpışmaların şiddetlendiği bir sırada, bu bayrak kilise üzerine asılmış, bunun üzerine konuşmak için gelen askerin üzerine ateş açılmıştır)

Vesika No. 107 : Haçin'de Ermenilerden müsadere edilen silâhların bir kısmı.

Vesika No. 108 : Sivas'ta Ermeni çeteleri tarafından feci şekilde boğazlanan jandarma eri Mustafa.

Vesika No. 109 : İzmit'e bağlı **Kollar** köyünde, Ermenîler tarafından balta ile öldürülen Müslümanlardan bir kısmının, olay yerinde çekilen resimleri: **1. Boşnak Mâlik, 2. Abdülhamit oğlu Ali, 3. On dört yaşında Ali oğlu Seyit, 4. Ömer oğlu Abdülğani, 5. Abdülğani oğlu Mecit, 6. Abdullah oğlu Hüseyin, 7. Bekir oğlu Yusuf, 8. Osman oğlu Ali.**

Vesika No. 110 : Ordudan **«hava değişimi»** için terhis edilen ve 10 temmuz 1914'te **Diyarbakır**'ın **Lice** kazasına bağlı **Kum** ve **Çum** köyleri civarında elleri ve ayakları bağlanarak şehit edilen askerlerin, olay yerinde çekilen resimleri.

Vesika No. 111 : Diyarbakır'ın **Şark** nahiyesine bağlı olup, erkekleri umumiyetle silâh altında cephede bulunan **Hızırilyas** köyü kadın ve çocuklarının 10 temmuz 1914'te Merseni deresinde başında **Hono** isminde bir Ermeni bulunan çete tarafından hançer ve kurşunla canavarca şehit edilenlerin, olay yerinde çekilen fotoğrafları.

Vesika No. 112 : Ağustos ayında Ermeni çeteleri tarafından **Karacadağ** civarındaki ziyaretgâhtan alınarak,**Siverek-Urfa** caddesinde **«canlı hedef»** yapılıp, gaddarca şehit edilen Müslümanların olay yerinde çekilen resimleri.

Vesika No. 113 : Silvan içindeki **Başnık** Ermeni köyüne sığınan ve büyük bir kısmı **Van** ve **Talori**'den gelip, **Duryan Dano** ve kardeşlerinin başkanlığındaki Ermeni çeteleri tarafından 28 haziran 1914 tarihinde, **Şeytankaya** mevkiinde şehit edilen mills subayı **Hamit Efendi** ve beraberinde bulunan erzak kafilesi jandarmasıyla subayları

Vesika No. 114 : Ermenilerin tecavüzüne uğrayan Zazavanik kadınlarından bir kısmı. (Erzurum mezaliminden)

Vesika No. 115 : Göktaş Köyü camii ile Ermenilerin tecavüzüne uğrayan üç kızcağız. (Erzurum mezaliminden)

Vesika No. 116 : Sipki Köyü fecaatinden. Yaralı iki ihtiyar kadın ve Ermeniler tarafından tecavüz edilen 11 yaşındaki Müslüman bir kızcağız. (Erzurum mezaliminden)

Vesika No. 117 . Pekriçli Dursun Ağa. (Erzurum mezaliminden)

Vesika No. 118 : Kiliseye çevrilen **Mama Hatun Camii.** (Erzurum mezalimi)

Vesika No. 119 : **Bitlis**'te kalan ve Ermeniler tarafından namusuna tasallut edilmek istenen, bu arada iki parmağı kesilen bir Müslüman kadını.

Vesika No. 120 : Bacakları kesilerek tandır (fırın)a sokulan iki Müslüman çocuğu. (**Bitlis** mezaliminden)

Vesika No. 121. : «Maktel»: Müslümanların götürülüp kesildiği yerin ismi. **(Bitlis mezaliminden)**

Vesika No. 122 : Caferzade'nin kapısı önündeki **«Maktel»**. (Bitlis mezalimínden)

İÇİNDEKİLER

İTHAF 3

TAKDİM 7

I — Bu Kitap Ne Zaman ve Niçin Yayınlandı? 9

II — Kitaptan Nasıl Faydalanabiliriz? 11

III — «Ermeni Meselesi» Nedir? 12

IV — Ermeniliğin Kısaca Tarihi 13

1. Bizans İdaresinde Ermeniler 14

2. Türk İdaresinde Ermeniler 17

V — Osmanlı İmparatorluğu'nda Yıkıcı Faaliyetlerin Gelişmesi 23

1. Osmanlı Devlet Düzeni'nin Yozlaşması . . . 23

2. Avrupa'nın Ekonomi, Kültür ve Siyasi Alanda Müdahalesi 28

VI — Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslim Tebaanın İsyanları 33

VII — Ermeni İsyanlarının Hedefleri 37

VIII — «Devlet Yıkıcı Faaliyetler» Devam Ediyor . . 42

IX — Yeniden Hortlatılan «Ermenistan» Hayali 44

X — Türklere Karşı Açılan Savaş 46

XI — «Ermenistan» Bir Hayaldir 49

ERMENİ KOMİTALARININ EMELLERİ VE İHTİLÂL HAREKETLERİ

ÖNSÖZ 55

BİRİNCİ KISIM — İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR ERMENİ KOMİTALARININ FAALİYETLERİ 61

«Ermeni Meselesi»ne Genel Bir Bakış 63

«Hınçak» Komitasının Teşekkülü 71

«Taşnaksutyun» Komitası 74

Banka Olayı 75

«Zeytun» Olayları 76

Erzurum Olayları 86

Sason Olayları 88
Rusya'da Ermeni Komiteleri ve «Çarizm» 96
İKİNCİ KISIM — İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN SONRA ERMENİ KOMİTALARININ FAALİYETLERİ 105
Meşrutiyet'in İlânından Sonra İstanbul'da ve Diğer Vilâyetlerde Komiteler 107
Komitaların Kültürel Faaliyetleri 109
Adana Olayı 121
Ermenilerin Silâhlanması 124
«Balkan Harbi» ve Ermeniler 128
«Taşnaksutyun Komitası'nın Beyannamesi» . . . 130
«Sosyal Demokrat Hınçak Komitası'nın Yedinci Kongresi» 133
Balkan Harbi'nden Sonra «Doğu Vilâyetleri Reformu» Meselesi 138
Balkan Harbi'nden Sonra Doğu'da Ermeni Faaliyetleri . . . 145
«Bitlis Rus Konsolosu Tarafından İstanbul Rus Sefirine Gönderilen 24 Ocak 1912 Tarihli ve 63 nolu Umumî Raporun Son Kısımları» 145
«Bitlis Rus Konsolosunun 3 Ocak 1910 Tarihli ve 602 nolu Raporunun Tercümesi» 150
«Bitlis Rus Konsolosunun 19 Kasım 1912 Tarihli ve 63 nolu Diğer Raporunun Tercümesi» . . . 157
«Bitlis Rus Konsolosuna Ermenilerin Verdiği Muhtıranın Suretı» 158
«Van ve Bitlis Vilâyetleri İstatistiği» İsimli Kitaptan . 159
Komitaların Silâh Tedarikı 162
Komitaların Ülke İçindeki Teşkilâtları 167
«Doğu Vilâyetleri Reformu» Meselesinin Yeniden İhdası . . 168
BİRİNCİ CİHAN HARBİNİN ÇIKIŞINDAN SONRA ERMENİ FAALİYETLERİ 173
Taşnaksutyun Komitası'nın Talimatları 177
Dış Basında Ermeni Tahrikleri 181
«Hınçak Komitası Paris Genel Merkezi'nin Beyannamesi» 185
«Rus Çarı'nın Beyannamesi» 187
«Katoğikos Kevork'un Beyannamesi» 187

Yabancı Devletlerin Ermenileri Tahriki 190
Dış Ülkelerdeki Ermenilerin Türkiye'ye Gönderdikleri Mektuplar 193
Birinci Cihan Harbi'nin İlânından Sonra Neşredilen Beyannameler 203
Komitalara «Amerikan Yardımı» 210
Yine Dış Basının Tahrikleri 211
«Bogos Nubar'ın Mektubu» 211
«Vazifeye Doğru» 212
«Ruslar ve Ermeniler» 213
«Yedinci Müttefikimiz» 214
«Genç Ermenistan Gazetesinden» 215
«S. Veraçyan'ın Mektubu» 216
Ermeni Çetelerinin Teşekkülü ve İdaresi 218
«Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitası Köylere Ait İçtüzük 218
«Taşnak İhtilâl Komitası Faal Heyet İçtüzüğü» . . 224
Ermeni Komitalarının Bazı Kongre Zabıtları 234
«Ermeni İhtilâlci Taşnaksutyun Komitasının Sekizinci Genel Kongresi» 234
«Hınçak Komitasının Üçüncü Kongresi Zabıtlarından» 238
«Hınçak Komitası İstanbul Şubesinin Beyannamesi» . 240
Bir Beyanname ve İki Makale 244
Komitalararası Rekabet 250
İSYAN OLAYLARI 253
1. Zeytun İsyanı 256
2. Kayseri Olayları 260
3. Bitlis Olayları 266
4. Erzurum Olayları 273
5. Elazığ Olayları 277
6. Diyarbakır Olayları 279
7. Sivas Olayları 282
8. Trabzon Olayları 293
9. Ankara Olayları 294
10. Van Olayları 296
11. İzmit ve Adapazarı Olayları 331

12. Bursa Olayları 334
13. Adana Olayları 335
14. Halep Olayları 336
15. İzmir Olayları 336
16. Samsun Olayları 336
17. Urfa Olayları 337
18. Şebinkarahisar Olayları 352
19. Fındıcık Olayı 357
20. Boğazlıyan Olayları 358
21. Antakya Olayları 358
22. Halep'te Komita Faaliyetleri 360
Yangınlar 361

ERMENİLERİN HARP BÖLGELERİNDEN ÇIKARILMASI 363

Patrik İzmirliyan'ın Mektubu 365
«Tehcir» Kanunu 373
İtilâf Devletleri'nin Notası 374
Osmanlı Devleti'nin Cevabî Notası 375
«Troşak» Gazetesi Yazı Kurulunun Osmanlı Devleti'ne Telgrafı 380
Şerif Paşa'nın Mektubu 383
Fransa Başvekili Briand'ın Patrik Beşinci Kevork'a Cevabı . 386
Komitacıların Bulgar Milletine Çağrısı 387
Fransız Parlamenteri Louis Martin'in Briand'a Mektubu . . 389
Briand'ın Cevabı 391
«Fransız — Ermeni Cemiyeti» 395
Bogos Nubar'ın Katoğikos'a Mektubu 399
N e t i c e 403

ERMENİLERİN TÜRK MİLLETİNE YAPTIĞI ZULÜMLERDEN : ÖRNEKLER 407

1. Erzurum'daki Ermeni Zulümleri 409
2. Van Vilâyetinde İşlenen Zulümler 420
3. Bitlis'te Yapılan Mezalim 433
4. Diyarbakır'da Yapılan Mezalim 443
5. Trabzon'da Yapılan Mezalim 444
6. Oltu — Acara Bölgesinde Yapılan Mezalim 446

VESİKALAR VE RESİMLER 449

Yayınevimizin büyük bir iftiharla sunduğu bu kitap, konusunda tek kaynak eser olan bir kitaptır. İçerisinde, milletimizin tarihî düşmanlarının ihanetlerini: topyekûn Batı'nın, devletimizi yıkmak için tebaamız üzerinde giriştiği tahrikleri bulacaksınız. Ve bu ihanet ve tahrikleri, devletimizi bir uçurumun kenarına kadar getiren, ve onu yıkılmaya ramak bırakan günümüzün komünist ihtilâl teşebbüsleriyle mukayese fırsatı bulacak, tarihi düşmanlarımızın, üzerimize ihanetlerini hâlâ kusmakta devam ettiklerini hayretler içerisinde görecek ve irkileceksiniz.

Yine kitapta, asırlardır devletimizin nimet ve imkânlarıyla perverde olan, ve devletin en sadık tebaası olarak bilinen Ermenilerin, Ermeni ihtilâl çetelerinin elinde nasıl birer zulüm ve ihanet âleti olduklarını; kadın, kız, ihtiyar, çocuk, hasta demeden, yelinimetleri olan binlerce masum kardeşimizi nasıl boğazladıklarını ürpererek okuyacak, zulüm sahnelerinden fotoğraflar göreceksiniz.

Okuyacak, görecek, ve mazlum milletimizin unutturulan davâsına, ideallerine ve haklarına sahip çıkacaksınız. Kalplerde bu kutsal sorumluluk duygusunun meş'alesini yakmayı yayınlarında kendisine amaç bilen yayınevimiz, neşrettiği bu yeni eserle, milli davamıza yeni bir hizmette daha bulunduğu inancındadır, ve bu bakımdan büyük bir iftihar duymaktadır.

FİYATI: 30 LİRA